

о. Степан ПАП

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Том II

о. Степан ПАП

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

ТОМ 2

м. Івано-Франківськ
Видавництво «Нова Зоря»
2002

П-17 Пап, о. Степан
Історія Закарпаття. Том II.
— Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2002. — 448 с.
ISBN – 966-7363-75-9 Т.1-3
ISBN – 966-7363-77-5 Т.2

Другий том „Історії Закарпаття“ о. Степана Папа містить хронологію подій від 1526 до 1717 років. Після битви під Могачем 1526 року Мадярщину було розділено на три частини: турецьку, семигородську і габсбурзьку. До семигородської належала сучасна Закарпатська область включно з Мукачевом, Ужгород з Пряшівщиною і Татранщиною належали Габсбургам, а Потисся — туркам. З цієї причини від 1527 до 1717 рр., тобто протягом 200 років територія Закарпаття була в стані війни.

Автор також аналізує релігійну ситуацію на Закарпатті в цей період, зокрема причини і наслідки укладення Ужгородської Унії. В книзі також знаходиться детальний опис монастирів Закарпаття, слезіння Чудотворних ікон Богородиці. Завершується том цікавою розвідкою і з'ясуванням меж українських поселень на Пряшівщині і Татранщині (Словаччина).

ББК 63. 3(4УКР)

На 1-ій сторінці обкладинки:

Мукачівський замок

На 4-ій сторінці обкладинки:

Отець Микола Пайкош, ініціатор видання „Історії Закарпаття“ о. Степана Папа, перед руїнами середньовічного замку у с. Середне під Ужгородом

© о. С. Пап. „Історія Закарпаття“ Т.2, 2002

© «Нова Зоря», українське видання, 2002

ISBN – 966-7363-75-9 Т.1-3

ISBN – 966-7363-77-5 Т.2

Турецький наступ

Битва під Могачем. Поділ Мадярщини

Поки шляхта підкоряла і визискувала селян, турки зайняли частину Мадярщини. Це було при найбільшому розквіті Османської імперії. Селім I, званий також Грізний, батько Сулеймана II, вів успішні загарбницькі війни. Він розгромив перського шаха Ізмаїла і зайняв столицю Персії Табріз, оволодів Курдистаном, розбив мамелуцькі війська і поневолив Сирію й Єгипет. Коли на трон сів його син Сулейман II (1494-1520-1566), той взявся завойовувати Європу, щоб розширити турецьку імперію. Насамперед захопив Белград. Проте Європу не цікавив наступ турків, всі тоді були зайняті виступом Мартіна Лютера проти навчання католицької церкви про відпусти. Хоч Сулейман II зайняв Белград ще в 1521 р. і просувався далі догори, а звістки про підготовку турецького походу на Мадярщину приходили до Будина ще в 1525 р., мадяри мобілізувалися дуже поволі. Шляхта не хотіла змиритися з видатками на армію. Навіть ті гроші, які люд сплачував як данину, шляхта залишала собі. Головнокомандувачем мадярських військ був Калочський латинський єпископ Павло Томорі. Проте на утримання війська були потрібні гроші. Найбагатші магнати і прелати намагалися перекласти податки на біднішу шляхту. А селяни, пригноблені дворянами й магнатами, борючись з надзвичайною бідністю, не поспішали захищати своїх гнобителів. Тому вище духовенство і магнати були неспроможні зібрати більше як 26 тисяч військових.

Війська зустрілися біля містечка Могач, що знаходилося на південному сході від міста Пейчу в південній Мадярщині. Тут повторилося те, що сталося в битві на Солоній у 1241 р. з монголами. Мадярське військо перебувало в долині, а турецьке військо, яке розташувалося на вершині, мало точні відомості про рух мадярський військ. Вранці, 29 серпня 1526 р. турки почали наступ. Їхнє військо було вдвічі чисельнішим від мадярського.

Битва тривала менше двох годин. На початку битви поліг головнокомандуючий Томорі — і перестала існувати одна команда. Турки оточили мадярські війська з усіх сторін. 21-річний мадярський король проявив безпорадність, військо почало розбігатися. В битві загинуло двадцять вісім магнатів, два архієпископи і п'ять єпископів, майже п'ятсот шляхтичів і решта війська. При втечі в річці Челе, мертвому рамені Дунаю, втопився й король Людовик II Ягелло. На полі бою полягло майже 10 тисяч мадярських піхотинців, тобто п'ять шостих усього війська, майже чотири тисячі вершників (третина), вся обслуга гармат, майже п'ять тисяч місцевих громадян і втікачів від турків. Втрати османів склали п'ятнадцять тисяч воїнів. Сулейман II наказав убити 1500 полонених. Залишив живими тільки трьох шляхтичів. Далі наказав викласти в ряд дві тисячі відрубаних ворожих голів і провів військовий парад.

Після тієї перемоги Сулейман II підійшов аж до Будина й захопив його. Дорогою спалював міста й села. В Будині Сулейман пробув два тижні і поспішив додому, бо дійшла вістка про неспокій у Малій Азії. В Мадярщині він залишив прикордонні гарнізони. Так настало більш як 150-річне панування турків, що принесло великі біди для закарпатських українців.

Від Мадярщини залишилась лише назва. Північно-західні землі опинилися під владою Габсбургів, центральну частину зайняли турки, а щодо Закарпаття, то і його західна частина була під владою Габсбургів, а східна опинилася під владою Семигородського князівства. Окупація Мадярщини тривала до 1687 р., коли поразка турків під Віднем стала початком періоду визволення Мадярщини. Але того часу треба було чекати більш як 150 років, а цей період для Закарпаття був дуже тяжким.

Закарпатоукраїнський історик XIX ст. Михайло Лучкай писав з того приводу: „Для більшого нещастя Закарпаття, турки не зайняли його, але віддали своєму семигородському васалові Яношу Заполі“. Це справді так. Історичні дані вказують, що людина, який був під турецьким пануванням, жив спокійніше, ніж українське населення. Історичне Закарпаття стало ареною постійних боїв: спочатку за королівство Мадярщини, потім у релігійній боротьбі католиків з реформаторами, та в боротьбі мадярських

магнатів проти Габсбургів. Більш як 150 років на терені Закарпаття відбувалося винищення всього матеріального й духовного, цьому сприяли ще й часті татарські та турецькі напади, під час яких теж вбивали, нищили і поневолювали.

Події на Закарпатті після битви під Могачем (1526)

Після битви під Могачем, де загинув останній незалежний мадярський король Людовик II, Мадярщину розкололася на три частини. Середня частина перепала Туреччині; Залісся (Трансильванія) зі східною частиною земель, що тепер у складі Закарпатської області (Мараморош з Мукачевом) стало удільним князівством як васал Османській імперії; третя частина — Пряшівщина й Татранщина — відійшла Габсбургам. Закарпаття завдяки зручному географічному розташуванню стало своєрідним коридором між габсбурзькими і семигородськими землями, і аж до 1711 р., до повної перемоги Габсбургів над семигородськими князями, було ареною боротьби між двома ворожими таборами.

Крім політичної започаткувалася й релігійна боротьба, внаслідок поширення протестантизму. Габсбурги підтримували католицизм, семигородці — протестантизм, зокрема, його відгалуження — кальвінізм. Це була боротьба католиків з реформаторами.

Внаслідок захоплення основної частини Мадярщини турками, мадярська шляхта, ченці з латинських монастирів, мадярські латинські єпископи, духовенство втікали на північ і поселялися на Закарпатті. Мадярська шляхта прямувала на північний схід; в Кошицький край, Шариш, до Воронова, на що вказують М. Бел, К. Феєрварі й німецький дослідник Зідерман. Шляхта оселялася в містах, сприяючи суцільній мадяризації міст. Рівночасно Закарпаття заповнили латиняни.

Битва під Могачем підготувала ґрунт для реформації, особливо в мадярсько-німецьких містах. Шляхта охоче прилучалася до нового релігійно-політичного руху, тому що їй перепали колишні великі маєтки латинської Церкви й монастирів. Але реформація знайшла прихильників і серед нижчих верств духовенства, яке було стурбоване своїм соціальним становищем і celibатом. Ре-

форматорські проповідники йшли на Закарпаття з Чехії і Морави і утворили свої центри в Кошицях, Пряшеві, Бардієві, Сабінові, Левочі, Ужгороді, Мукачеві й Берегові. Реформація мала два розгалуження — лютеранство і кальвінізм, а також кілька сект. Акцію протесту проти поширення протестантизму розпочав архієпископ Олег, який у 1559 р. оселив в Тиранаві єзуїтів, наділивши їх великими маєтками. Того ж року король Фердинанд видав наказ про повернення церковних маєтків. Так почалася 150-річна політично-релігійна боротьба, яка здебільшого тривала на території Закарпаття, населення якого було беззахисним.

Тут варто врахувати ще й інші суттєві обставини. Турки були сусідами Закарпаття продовж другої половини століття. Це доба страшних потрясінь для руського населення Закарпаття — постійні напади, спалювання сіл, полон та продаж населення.

Становище західноукраїнських кріпаків ставало дедалі гіршим. Працювали від зорі до зорі — на шляхту, на державу, на військо обох ворожих таборів. Солотвинські копальні використовувались так, що нагадували каторгу, де працювали раби. Увесь тягар видатків на військо лягав на плечі русинів. Податки зростали. Вигадувались різні способи визиску — піддані були змушені купувати у феодалів продукти (рибу, сир), які вони самі ж їм здавали. Шляхтичі відкрили корчми і приписували, скільки у кожному селі мають випивати. Якщо якийсь з них не випивало норми, тоді платило за „суху корчму“. Була встановлена повинність працювати у прикордонних з турками фортецях. Аж з Верховини піддані мусіли туди добиратись. Ніхто не був певний за своє майно й життя. Грабували не лише турки в прикордонній смузі, а й цісарські посіпаки, між якими були авантюристи з усієї Європи — німці, італійці, іспанці. Грабували й мадярські кальвіністські війська, звані куруцями. Нападали, відбирали все, що могли у селян, часто позбавляли волі і від рідні вимагали викуп. Ув'язнених українських юнаків продавали в ясир туркам. Шляхта експлуатувала за принципом „тотіес квотіес“ — „як собі землевласник того бажає“, при потребі й щодня. Згадаймо й про напади на Закарпаття польських розбійницьких банд шляхтичів, які грабували, вбивали людей, палили села.

Всі ці обставини викликали опір в українського населення, який проявився у втечах поодиноці, сім'ями, ба, й цілих сіл, в гори, у русі опришків. У документах різних доміній згадуються бунти селян, напади на замки, але перебіг подій не подано, бунти придушувалися, й невідомо, скільки учасників загинуло.

Підданство у XVI ст. в період розколу Мадярицини

У 1541 р. турецький султан нарешті заволодів столицею Мадярицини — Будином — і держава була поділена на три частини. Південні й західні комітати стали турецькими пашаликами; із Семигороду утворилося окреме князівство під патронатом Туреччини; західні, північні й східні комітати дістались Фердинандові I — тоді уже єдиному коронованому королеві. Отже, йому відійшли закарпатські землі, а частина Потисся — Туреччині. Встановити точну межу цих трьох частин важко, тому що турки постійними нападами зміщували її, розширюючи свою територію за рахунок Семигороду, інших мадярських комітатів та земель Закарпаття. Ці території ніколи не знали спокою. Навпаки, боротьба між турками й Габсбургами, а також семигородськими магнатами й Габсбургами не припинялась. Особливо на турецьких кордонах, які постійно пантрувала піхота й кіннота від частих нападів з боку австрійських земель Закарпаття, безоглядно пустошачи села і вбиваючи або захоплюючи людей у полон. Тут не було різниці між турецькими, австрійськими чи мадярськими жолднерами, бо в XVI і XVII ст. війни велися по-варварськи. Жолднери воювали не лише з ворожою армією, але й з населенням, де тривали битви. Спустошення набирало всеосяжного характеру, особливо тоді, коли армії відходили з ворожої території. Тоді жолднер — будь це лабанець чи куруц — грабував або палив усе, що міг, щоб для противника залишити пустку.

Навіть тоді, коли ці три влади жили нібито в мирі, без війни, все ж відбувалися дрібні сутички і вторгнення на чужі території, спустошення й спалювання сіл. Закарпаття перетворилось на поле бою й спізнало всі страхиття війни. Крім того, на Закарпатті перебували на постої різні війська, які стали пошестю для

населення. Обидві сторони платили своїм жолднерам нерегулярно, боргували їм, а інколи й роками не дбали про провіант для них. Жолднери ж свої потреби задовільняли грабежем. Лише ті комітати, що далі від турецького кордону, були в трохи кращому становищі, тому що рідше бачили мадярських, німецьких та турецьких вояків. Але відлуння війни позначилося й на них, бо їх постійно обкладали податками і все дочиста забирали.

Разом з господарським занепадом проявилася нова трагедія — релігійний розкол, викликаний наступом протестантизму. Прилучення до нової віри, байдуже — лютеранської чи кальвіністської — не поліпшувало становища підданих. В XVI ст. землевласники часто прилучалися до протестантської віри з тим, щоби отримати великі церковні маєтки. Опісля, на основі так званої „юс реформанді“ наvertsали й своїх підданих у нове віросповідання. Це вдавалося без зусиль, тому що тоді нижчі верстви духовенства, бажаючи позбутися celibату, ревно підтримували прагнення магнатів. А пізніше, коли настала антиреформація і рекатолизація, не обійшлося без вогню й меча. У постійних війнах знову гинули вільні й кріпаки.

У мутній водичці землевласники ловили свою рибку. Видавали закони, які були їм вигідні, збільшували урбарії для селян, дбали тільки про їх експлуатацію. Це обурювало українських селян та єпископів, і вони скаржилися королям, але авторитет корони знизився настільки, що його ніхто не слухав. Шляхта дивилася на підданих виключно очима визискувачів. Необмежене право на знущання над своїми кріпаками шляхта вважала своїм найбільшим і основним привілеєм. Селян вона позбавила будь-яких людських прав. Убогі кріпаки ненавиділи і державу, і шляхту. Для підданих турецьке ярмо здавалось легшим, ніж мадярське. Це спостерігали турки в Потиссі й обіцяли кріпакам свободу, переманюючи їх до себе. Зберігся список маєтків з 1542 р., в якому окрім землевласників згадують і пастухів, яких в комітатах Татранщини (Турець, Тренчин, Орава, Липтов) називали волохами. І не тому, що вони були румунського походження (ми вже зазначали, що тоді румунів-пастухів ще не було), а тому, що жили пастушим життям і всі поголовно називалися „русинами“, тобто українцями.

До всіх тих злиднів додалися голод й епідемії.

У 1547 р. шляхта оголосила закон № 26, в якому стурбовано заявляла, „що колись багата Мадярщина тепер занепала внаслідок утиску й експлуатації підданих, голосіння яких безперервно здійснюється перед лицем Господа“. При цьому селянин ніби й мав право на вільне переміщення, але закон був витлумачений так, що це право залишилося тільки на папері, і чоловік з кріпацтва ніколи не міг вирватися. Шляхта визнавала утиски й експлуатацію підданих й просила Бога, щоб Він, добрий, це їй простив, але „з огляду на воєнні часи“ й пальцем не кивнула, щоб якимось полегшити становище підданих. Ба, навпаки, ввела для кріпаків нову повинність — працювати на реставраціях будинків.

Коли піддані зубожіли зовсім, шляхта відібрала від них весь урожай винограду, або, як вона казала, „випуковувала його“ (за смішну ціну), а потім примушувала селянина брати в пана вино за великі гроші, щоб опісля продавати за лімітовані паном суми. Та коли підданий не продавав, пан його примушував все вино викупляти за високу ціну. Шляхтич ніколи не мав бути у програті. Нехай збитки терпить кріпак. Як згадувалось, українські селяни, масово втікали із Закарпаття, а коли це досягло великих розмірів, тоді шляхта в 1556 р. попросила короля, щоб той звернувся до можновладців сусідніх держав з проханням, не приймати втікачів з маєтків мадярської шляхти. Отже, не на Закарпаття приходили українці з Галичини, а навпаки — покидали Закарпаття і подавалися в чужі краї. Так було, і на цьому наголосимо. Деякі словацькі псевдоісторики безпідставно торочать, про буцімто постійний приплив галицьких українців до „словацької“ землі Пряшівщини. У 1557 р. мадярська шляхта Ужгородщини оголосила підданих „спадкоємними кріпаками“ разом із землею й маєтком феодала, і на Угорщині було багато таких „зловредних кріпаків, що навмисно відійшли“, — так шляхта називала втікачів. Ці люди відправлялися в гори, і ліси, де закладали собі нові садиби.

Вину за поневірвання кріпаків мадярські історики прагнуть перекласти на Габсбургів. Але багато документів свідчать, що навіть королі були більш милосерднішими ніж феодала, і намагалися полегшити долю кріпаків, але тому противилася шляхта. В королівських документах можна прочитати такі слова: „уярмлення підданих призвело до Божого гніву на державу“. Так казав

король, а не шляхта. Коли вона, у 1557 р. докоряла королеві, що підданих експлуатують і в його маєтках, він відповів: „Так, але не настільки, як експлуатує шляхта в маєтках, бо визиск і утиски шляхти в їх ставленні до підданих гірші, ніж у турків“.

За жорстокий гніт кріпаків звинувачувати треба не Австрію, не Габсбургів, а мадярську шляхту. Бо навіть коли король і видавав закони, щоб полегшити долю кріпаків, шляхта їх однаково не реалізувала, бо знала, що адміністрація — в її руках, і реалізація нових законів залежить від неї. Замість полегшення кріпакам шляхта ще нав'язала свою релігію, яку сама міняла, немов сорочку. Шляхта „дбала лише про спасіння душ підданих, а не про поліпшення їх земного існування“. Коли військо знущалося над населенням, шляхта як води в рот набрала, — не забороняла. Озвалася аж тоді, коли військо почало гвалтувати її дочок і жінок.

Становище підданих безустанно погіршувалося. У 1576 р. навіть віденська державна скарбниця застерігала цісаря, щоб не вимагав підвищення податків, тому що вбоге населення гнітять і вороги, і свої пани, що ще важчі тягарі воно не витримає. У 1580 р. шляхта навіть констатувала, що піддані в своїй біді бажають або умерти, або потрапити під владу турків. Але всупереч тому шляхта не послаблювала свою тиранію.

Слов'янські поселення в Заліссі (Трансильванії, Семигороді)

З утворенням Семигородського князівства, яким правив мадярський магнат настало погіршення становища русинів у Заліссі.

На південь від сучасної Закарпатської області Карпатські гори переходять у велике гірське пасмо, площею майже 20 тис. км.² Ця специфічна територія відома раніше в історії як Трансильванське (Семигородське) князівство. Саме завдяки гористій місцевості мадяри при вторгненні на Закарпаття у 896 р. до неї не дійшли. Потисьською низовиною протікають ріки Самош, Марош і три притоки ріки Кріша.

Що пам'ятає про ці землі історія? В давнину цю територію називали по-різному: Трансильванія, Семигород, Ердель, Ардяль, Залісся. Ми будемо вживати топографічну назву — Залісся; інколи й історичну — Семигород або Трансильванія. Спочатку Залісся заселяли слов'яни. Згодом прийшли туди групами волохи, пізніше — мадяри й німецькі саси. До Мадярщини Залісся було приєднане в останні роки володарювання короля Стефана I. Утворене як королівський маєток, воно протягом століть належало до руського князівства (Мархія Рутгенорум), де володарювали сини мадярських королів (Дукс Рутгенорум). Пізніше тут поселилися магнати, які отримали від короля дарчі землі. Головні історичні центри Залісся — Бистриця, Брашов і Сибинь, а також перевали Червоної Вежі, Предеал і Боргоський. Залісся в середньовіччі як удільне князівство було васалом Османської імперії. Князями з роду в рід були мадярські магнати. Коли після битви біля Могача у 1526 р. Мадярщина потрапила під владу турків, Залісся порятував від такої ж долі гірський хребет Карпат. 165 років Заліссям правили мадярські магнати, які визнавали зверхність султана і часто навіть воювали під знаменом із символом півмісяця навпроти хреста. Опісля, в 1691 р., Залісся повернулося під владу Габсбургів, і аж у 1876 р. Семигородське князівство втратило свою незалежність. Його знову приєднали до Мадярщини.

У Семигороді панівними націями були мадяри, німці (саси) і секули. А з русинами-українцями і румунами, що становили більшість населення в країні, ніхто й не рахувався. Залісся — Семигород було приєднане до Румунії після Першої світової війни у 1918 р. Так вперше в історії Залісся ввійшло в склад Румунської держави.

Залісся первісно — українська земля. Ось як це доводить наш видатний історик Михайло Грушевський: „У Семигороді нема русинів, вони загинули, можна сказати, на нашій пам'яті: ще на початку XIX ст. мали бути тут їхні останки. Слід русинів залишився тут тільки в численних етно- і топографічних назвах **на цілім просторі Семигорода**, у всяких мадяризованих, румунізованих і германізованих назвах — Оросі, Оросфолва, Оросгедь, Русесті, Русіелу, Руссдорф, Реусдорфер, Рус і т. д. Є там численні руські назви. Наприклад, гора Русдіа в грамоті з 1228 р., місто Форум Рутгенорум, засноване на початку XIII ст. Папська булла з 1446 року говорить про чисельне населення русинів у Семигороді: „Квод ін регно Унгаріе іллукве конфінібус ет Транссілуаніс партібус ноннулли Рутгені нункупаті генс квідем сатіс популоса ет грандіс нумеро ексістант“ (Катоне Гісторіа Крітіка Гунгаріе дукум, XIII, п. 497. — М. Грушевський. Історія України, т. I, стр. 222).

А от як доводять цю тезу інші історики: „На північ від середнього і долішнього Дунаю, на території сучасного Семигороду і Волохії, жила значна частина слов'ян, про яких знаємо мало. Тих слов'ян тому, що заселяли території бувшої Траянової Дакії, можна назвати слов'янами дакійськими. Але треба зразу зазначити, що назва не означає якоесь окреме слов'янське плем'я. Декотрі вчені зараховують їх до задунайських слов'ян, південних слов'ян. Але тепер та теорія вже відкинена. Зараховують їх до слов'ян болгарських. Що там були слов'яни, свідчить про це вся пізніша історія мадярів, Семигороду, Волохії і Мултан, вплив слов'янської мови на румунську, багато назв в топографії Румунії, але й прямі вісті історичні“ (Нідерле й Великий топографічний словник Румунії 1898-1902 рр.). Нідерле далі зазначає: „В Семигороді бачимо назви: Білий Черемош, Бистриця, оселі з назвою Русь, Руська Весь, Руське, Оросі тощо. Якщо русини прийшли сюди пізніше, то як вони могли

мати культурний вплив на румунів: кирилиця, руський обряд, один руський єпископ над румунами, співжиття? Топографічні назви, вплив руської мови на румунську і ряд історичних вісток вказують, що в Заліссі жили русини. Нам вистачить констатувати, що румуни прийшли в Залісся після слов'ян-русинів, перебрали від них письмо, віру, обряд, багато слів. Кілька слів румунських зістало в назвах гір, бо русини зустрілись з румунами в Карпатах, в краю гористім, лісистім, на полонинах“.

У тому, що в Семигороді первісно жили слов'яни — предки українців, яких тоді ще називали русинами, не сумніваються також історики Василевський, Успенський, Грот, Кочубинський, Рислер, Надеждин, Головецький, Філевич, Барсов, Піч. Останній навіть давніх дацьких жителів вважав слов'янами-русинами (Нідерле, II, 453). Теза про те, що там могли жити і болгарські слов'яни, не підтвердилася тому, що болгари первісно слов'янами не були, а самі наслідували слов'янську культуру: призвичаїлись до неї, а не поділились своєю культурою. Навіть, якщо ми тих слов'ян і назвали болгарськими, то хіба тому, що вони належали до Болгарії, справді, вони були також русинами, але це не стосується нашої полеміки з приводу автохтонних жителів Семигорода.

Чеський вчений Ваня Зденек у праці „Обяви ве свете давніх Словану“ (Прага, 1974, с. 181-188) пише: „Сучасна Румунія раніше була заселена слов'янами. Це переконливо доказує археологія (також і румунська), хоч між румунськими вченими нема одностайності. Найдавніші слов'янські поселення були знайдені в Молдовії. Тепер уже виявлено понад 40 місць із залишками руїн, і ці стосуються слов'янських осель. Отже, в Молдовії руські слов'яни були вже в другій половині VI ст. і залишили по собі селища з півземлянками і кладовища з останками праху, знайдені радянськими археологами в області Дніпра, Дністра, Прип'яті і Бугу. Жителі для тих осель підшукували місця з багнистим ґрунтом довкола та з густим лісом, що могли стати сховищем в разі небезпеки. Аналогічні слов'янські поселення були знайдені в 1955-1956 рр. навіть у Бухаресті та його околицях, а також в інших місцях. Відомо також багато знахідок слов'янських поселень з VII-IX ст., які переконливо доводять, що вся сучасна Румунія була заселена слов'янами.“

Професор Братиславського університету Е. Перфецький у своїй „Соціальної історії Підкарпатської Русі“ пише: „У бувшому Семигороді руські села простягались за ріки Самош і Красну — тепер їх залишки нагадують про давнє руське населення, яке жило на Вихорщині. У 1214 р. „Регеструм де Варадієнсе“ згадував русинів, що мешкали в замку Красна, і заявили, що вони свободні (Е. Перфецький, 124., „Регеструм Варадієнсе“).

Тему семигородських русинів досліджувало багато вчених, зокрема, Й. Филевич, чех др. Піч (Ді дасісхен Славен), Рисслер, Василевський („История древней Руси“, I), чех Кадлец, В. Ягіч, а, наприклад, Волф у своїй книзі „Де вестігіс Ругенорум ін Трансильванія“, виданій у 1802 р., ретельно розглядає легенди про останки русинів у Семигороді. Про те, що в Семигороді було численне руське населення, свідчить і папська булла з 1446 р. Є також ряд історичних доказів про русинів у Семигороді і з ранішої доби — із XIII-XIV ст. (Перфецький, с. 124). Ті руські поселення в Семигороді були змадяризовані й зрумунізовані. Збереглися залишки руських поселень в Забовчі та Сатмарщині, що доказує існування парафій руського обряду (ба, його дотримувалися і секули).

Про семигородських русинів згадується у листах: папи Бенедикта XII (1340 р. — Остригомського архієпископа) та Петра де Розгоня (1436) до Ягерського єпископа (Вагнер, Діпл. ком. Сар. 519 і сл.). Зрозуміло, що й Молдовія була руською й належала до Галицького князівства, на що є багато історичних доказів.

Топономіка Семигорода (Залісся) зафіксувала назви місцевостей, які вказують на слов'янське походження. Дуже багато назв поселень і з грамот, і з карт (мап) пізнішого періоду зібрав дослідник Филевич („История Древней Руси“, 1896), але й він не зміг занотувати їх повністю. В королівських документах, наприклад, у декретах короля Владислава II з 1428 р. (Відерман II. 46, зам. 5) згадується „вілла Рузка“ з Вихорського комітату за 1211 рік („Варад. рег.“, Меліх, 156). Чимало праці в дослідження топоніміки Карпат вклали румунські слов'янисти, серед яких насамперед слід згадати Н. Драгану. Але оскільки він, як і ряд інших румунських дослідників, у своїх поглядах займав шовіністичну позицію, до його висновків потрібно ставитись з великою

обережністю. З цього приводу його колега Краняла застерігав: „Мусимо бути уважними до його перекручень“ (К. М. Галас. „До питання вивчення топоніміки Закарпаття“. — Наукові записки Ужгородського держ. унів., т. XXVI, вип. 2, Ужгород, 1957, с. 38, 180). Наприклад, з документа 1184 р., де описані пригоди короля Бели III (1172-1196), видно, що у Вихорському комітаті Залісся в той час було багато руських поселень, про що свідчать назви „Оросі, Оросієнсіс“, ба, навіть тамтешнього латинського єпископа мав — „єпископус де Біарх, куюс седес діцітур Оросієнсіс — єпископ, осідок якого в селі Оросі — Руському“ (Чанкі. „Модьорорсаг филдройзо“, I, фейер, Код. діпл. II., Марцалі. „Енхірідіон фонціум гісторіє Гунгарорум“. — Б-пешт, 1901, с. 129). Деякі історики на свій лад трактували цей запис: мовляв він свідчить про наявність у тому комітаті руського єпископа, — інші їм заперечували. Наприклад, А. Петров („Древн. грамоть“, с. 48-49) пише: „Оскільки нема додаткової інформації про це „руське єпископство“, зробимо висновок, що у Вихорській єпархії (тепер околиця Великого Варадина в Семигороді) у XII ст. було багато русинів“. Ми ж вважаємо, що там таки було руське єпископство. І знаходилось воно у Марошградському слов'янському монастирі Івана Христителя ченців східного обряду. Там був і осідок єпископа. Це дуже правдоподібно й доводиться тим, що мадярський король Стефан I після здобуття Марошграда одразу заснував там латинське єпископство, вигнавши звідти ченців східного обряду. А сталося це так. У бою з військом Стефана I поліг володар території, на якій знаходився монастир, Ахтум. Згадку про цей бій знаходимо в одному з найдавніших мадярських літописів „Життя Герарда (Геллирита)“. Там, зокрема, зазначалось: „Тіла християн, які полягли в бою, позбирали й віднесли до Марошграда та поховали на цвинтарі грецького монастиря святого Івана Христителя, бо в тій місцевості тоді іншого не було“ („Сент Геллирит Легенда, Собо Кароль фордіташбон“). Вживаючи слово „християни“, автор має на увазі лише полеглих воїнів Стефана I. Тоді ж, після здобуття міста, Стефан I змінив його назву — з Марошграда на Чонад, — на честь свого воєводи. Цей Чонад і вигнав ченців східного обряду з міста, а їх монастир передав Герарду і його 12 німецьким ченцям з ордена бенедиктинів. Вигнані ченці

східного обряду оселилися в Орос-Ланоші, але й звідти їх вигнали латинські ченці. Згаданий історичний документ зазначає, що в Чонаді відразу було засноване латинське єпископство. Так чинили малярські королі повсюдно — на місці осідків єпископів східного обряду засновували латинські єпископства. Отже, ми довели, що у Вихорському комітаті на місці руського єпископства було засноване латинське. Свіжі вістки про археологічні розкопки підтвердили, що монастир в Марошграді — Чонаді спочатку був монастирем ченців східного обряду; не грецьким, а слов'янським (Марцалі „Модьор немзет тирт“. I, 279.; В. Гаджега „Грецькі і руські монастирі під Арпадовичами“. — Підк. Русь, 1924, — № 2-4). У 1868 р. в Чонаді знайшли фундамент церкви східного обряду. В залишках від будівлі Х ст. було знайдено і хрест. У 1899 р. на території, що на південь від Чонаду, археологи знайшли золотий посуд, на якому були написані слова зі східного обряду Водосвяття. Серед знахідок був і посуд з IX ст. А це доказує, що тоді ця країна вже сповідувала християнство за східним обрядом (Алтгайм Ф. „Анне ное протобулгаріша Іншріфт аус Надь-Сентмікловш“. — Нувелл Клію з 1951 р., с. 70-79.; Фегир Гейза: О болгар едъгаз кіширлетей ийш шікеріі гозанкбон.“ — Сазодок, 61-62, 1927, с. 1-20).

Чеський професор Халоупецкі пише: „Особливо важлива і майже не замічена вістка десь з 1184 р., в якій Вихорське єпископство називається єпископством руським (Епіскопус Біарх, куюс седес діцітур Оросієнсіс). Тепер зрозуміло, чому в 1031 р. Емерик мав титул „воеводи руського“ — „дукс Руізорум“ і чому „конфініум“, яке в 1075 р. іменувалося „конфініум Бірах“, в Аноніма називалося „конфініум Рутгенорум“, а в 1131 р. згадується як „Мархія Рутгенорум“ (Др. В. Халоупецкі. „Две студіє к дейнам Подкарпатска“. — Братіслава, 1925).

Отже, першожителі Залісся — русини, мали й своє єпископство. Найбільшим доказом є те, що протягом багатьох століть увесь Семигород — Залісся належав до управи і юрисдикції Мукачівських владик. Це не могло статися за командою (бо хто б її дав?), а лежало в основі віковичної традиції, що в Заліссі було руське єпископство, а коли те зліквідували його влада перейшла на Мукачівське єпископство.

Найдавніший малярський літописець Анонім в своїм „Геста Гунгарорум“ згадує слов'ян в Заліссі і вказує, що назва міста Чонград є з первісного слов'янського Чорнград: „Каструм... квод номінаверунт Склаві секундум ідіома суум Сурунград, ід ест Ніг-рум Каструм“ (Анонімум, кап. 40).

Вказуючи на оселі русинів в Заліссі, важливо точніше згадати Варадинські реєстри. „Регіструм Варадієнсе ексамінум феррі канцентіс“ або „Рітус експлоранде верітатіс“ — це протоколи т. зв. „божого суду“ (юдіціум Деі), то значить „Проба правдивости розпаленим залізом у Великому Варадині 1208-1235“. Ці реєстри-протоколи записувалися в Варадині з поодиноких випадків, в яких здійснювалися „божі суди“. Один з протоколів говорить, що власник замку в Красні (Краснянський район Залісся) хотів доколичних русинів запрягти до замкових праць, тобто зробити їх кріпаками. Ті русини стали до опору, проголошуючи, що вони свободні люди й родом русини „Іллі аутем діксерунт се ессе ліберос ет генере Рутгенос“, відкликуючись як на свідка на якогось свого родича „Хедура“. З тим Хедуром був зроблений „божий суд“, що й записано в згадуваному реєстрі. Тут бачимо чисто українське ім'я „Хедур — Хведір“. Це перший документ з 1217 р., що подає нам вістку про вільних русинів. Але й пізніші документи вказують, що русини завжди почували себе вільними, були готові залишити село й переселятися з місця на місце лише щоб не стати кріпаком, а зберегти свободу. Документи тих, що їх покликано на той суд, називають його „на правду, ад правдам — по-латині“, що також вказує, що Залісся було заселене русинами, коли їх слово ввійшло й до судових актів і як таке вживалося. Крім того, реєстри тих доказів „правди“ говорять, що там були вогнем випробовувані русини, починаючи від Новоградського комітату, що межує з Нітрянським аж до краю Залісся. Нітрянщина належала вже до Остригомського суду. Це також вказує на простори, які були заселені русинами, отже від Залісся по Нітрянщину (Халоупецкі, „Старе Словенско“. — Друковане видання цього реєстра є з 1550 р., а новіше видання: Корачоні ийш Боровскі. — Б-пешт, 1903, 1-237, № 74).

Вже згадувалось, що всі вірні східного обряду належали до правовласти Мукачівського єпископа. Мукачівська єпархія в XVII

столітті обіймала, за словами Юрія Липпая, Остригомського архієпископа і примаса Мадярщини, всіх вірних східного обряду цілої Мадярщини і всіх до неї прилучених частей (Енцикл. літ. Георгіі Липпай, Архієпископі Стрігонієсіс, ет Приматіс регні Гунг. — Тирнавіє дато 4 януаріі, 1660). Також австрійський імператор Фердинанд III в трьох наказах, виданих 22 серпня 1641 р. в Ратисбоні, до капітана Мукачівського замку Яноша Валінга, — до Юрія Ракоці князя Семигородського і Жігмонда Ейрші — в справі визволення з в'язниці Мукачівського єпископа Василя Тарасовича, цього єпископа називає Мукачівським патріархом (Базилевич „Бревіс...“, парс I паг. 66 і д.). З цього видно, що імператор знав, що Мукачівський єпископ мав велику владу і високе достоїнство. Це логічно, що єпископ „патріарх“ мав по великих територіях своїх єпископів, і то в давнині протягом століть. На це є докази якраз на території Залісся. Закарпатський історик Андрій Балудянський в своїй „Історії церковній“, виданій латиською, мадярською і українською мовами, яка була підручником історії для теологів Мадярщини, пише: „Папа Григорій IX у 1236 р. писав мадярському королеві, щоб нез'єдинених в Семигороді не терпів, щоб їх примусив прийняти управу латинського єпископа і не допустив, щоб вірні приймали Тайни від своїх єпископів“ (с. 203). Отже, і в Заліссі були „джеєпископи“, бо Балудянський додає: „Із тих слів ясно, що по семигородській землі перебувало тоді більше єпископів“ (с. 208). Ба, зберігся й документ про вигнання руських священників з Семигорода. Розпорядок мадярського короля Людовика I, „латинського обряда ревного поширювателя відібрав парафії від руських священників в комітатах Крашов і Киввар, а їх самих з жінками й дітьми вигнав, а на їх місце з Славонії і Боснії послав францисканців, щоби русинів переводили на латинський обряд“ (с. 207). „Король Людовік I у 1366 р. вів хрестову війну проти Владислава, князя Волоського, бо той вигнав францисканців настільки ті латинський обряд вводили“ (Балудянський, с. 208). Мадярський історик Годинка подію вигнання руських священників з Семигорода уводить точніше й пише, що в ті часи „було велике число грецького обряда руських священників. В котрих селах, околицях, в якому числі були ці грецького обряду священники, де і скільки

було їх церков не відомо, бо дотепер не були опубліковані документи, що пояснили б це питання. Загально можна сказати, що в ті часи були по всіх околицях, заселених русинами, церкви й руське священство“ (А. Годинка „А Мункачі гир. кат. едьгазмеде тиртинете“, с. 25). В документах народ семигородських околиць називають „валахус“, і румунські дослідники на основі того уважають тих за предків теперішніх румунів. „Але історики доказали, — пише А. Годинка, — що ті „валахи“ не були румунами, але русинами, яких і тепер в тих околицях називають „бляхи“ (Годинка, с. 73-75, 80), також русинами їх називає й Бідерман (Бідерман, 1, 9, зам. 1, II, с. 84).

Що Залісся знаходилось під владою Мукачівських єпископів, видно і з того, що в поодиноких роках минулих століть від мукачівської єпархії відокремлювались цілі околиці при витворенні окремих заліських єпархій. Так, з Мукачівської єпархії були витворені: у 1721 р. Фогерашська єпархія, — у 1825 р. Великоварадинській єпархії ще було дано з Мукачівської єпархії 72 парафії, котрі лежали за рікою Самош, — у 1856 р. з Мукачівської єпархії приділено новозаснованій Самошуйварській єпархії 94 парафії з комітатів Марамороша, Угочі й Сатмара, — у 1912 р. було приділено з Мукачівської єпархії 70 парафій для новозаснованої єпархії Гайдудорозької (В. Пекар „Нариси“, с. 202).

Існує багато документів, що свідчать про латинізацію русинів Залісся. Історик Балудянський на основі доказів зазначає: „У Семигороді між волохами було багато русинів, які тепер стали мадярськими реформаторами“ (с. 209).

Ось що він пише про насильницьку латинізацію Залісся єзуїтами: „Іннокентій Клейн, призначений Фагарошським єпископом, монаший новіціат скінчив у Мукачівському монастирі й ще 1740 р. був висвячений Мукачівським єпископом Мануїлом Олшавським. Через опір єзуїтам — не допускав поширення латинізації, — викликав на себе вогонь їх ненависті й обвинувачень, мусів відправитись спочатку до Відня, а потім і до Риму, і хоч була доведена його невинність, він більше не повернувся в свою єпархію...“ Далі Балудянський пише, що спроби латинізації Залісся викликали бродіння умів у населення, і єпископ Мануїл Олшавський аж тричі повертався, щоб втихомирить народ (Балу-

дьянський „Історія церкви“, с. 325-326). Однак, висновок історик/зробив сумний: „Багато русинів навернуто на латинський обряд і реформацію переведено“ (с. 202-203). Його доповнив мадярський учений Матей Бел, сучасник Ференца Ракоці. Він зазначив, що в Сатмарському та інших комітатах північно-східної Мадярщини багато русинів змадяризовано.

Проте в Семигороді ще залишилися русини, про що свідчить і грамота про заснування єпископства в Фагароші з 1721 р., і диплом короля Леопольда I з 1669 р., де Фагарошського єпископа визнано єпископом: „Грекорум ет Рутенорум... кві гр. рітум секвунтур ет пер Трансільваніе провінціе комморантур“ (Базилевич „Бревіс нот.“ IV. 171, 192.; А. Годинка, Мункачі, 1909, с. 22). В тому, що у Великоарадинській єпархії все ж існували руські парафії (причому багато), переконують неодноразові її звернення до Мукачівської єпархії прислати руських богословів для Великоарадинської єпархії. Такі прохання були, наприклад, 28 березня 1806 р. від капітулярного вікарія Великого Варадина Юрія Фаркаша (через потребу в священнику для руської парафії в Варал Оласі), та від єпископа Самуїла Булкан 2 листопада 1810 р. (з тієї ж причини). (Архівум Дієцес. Вакант Кандідат. ін гре. 233, — Леттерарія ін гре., 538). Як це в Семигороді могло не бути русинів, коли наступник Мануїла Олшавського — Мукачівський єпископ Олексій Повчій (1816-1831) — у 1800 р. мав сам руського пароха у Великому Варадині? (В. Пекар „Нариси“, с. 202). Навіть після Першої світової війни, коли Залісся було приєднане до Румунії, там діяли руські парафії, що належали до Мукачівської єпархії, а саме: Мараморошський Сигіт, Руська Поляна, Руське Криве, Петрове, Красна Бистра, Рускове, Луг, Малий Бичків, Крачуново, Вишня Руна, Костіль, Довгополе, Ремети (В. Гаджега. Наук. зб. т-ва „Просвіта“. — Ужгород, XII, 1936. Додатки, с. 51-52).

Щодо румунізації русинів, то тут привертає увагу те, що русинів румунізували не румуни (вони неспроможні були), а мадярські князі Семигорода. Як не дивно, але це реальність. Старослов'янську, тоді звану руською, мову в церквах Залісся заборонив семигородський мадярський магнат і князь Янош Жигмонд Заполі, син польки Ізабели, який в 1567-1568 рр. видав суворий указ, в якому зобов'язував семигородське руське духовенство вживати

румунську мову, та вживати її при виконанні обряду. (Сіладі Шандор. „А мадяр немзем тирттинете“. — Б-пешт, 1896, V. 176-241). Навіщо ж, мадярським магнатам було запроваджувати в руській Церкві Залісся румунську мову? Вони боялися великого руського сусіда і вирішили запровадити радше румунську мову в Заліссі, ніж мають русини згадувати про свою батьківщину. Тому й проводилась румунізація русинів. Але й наступні князі Залісся, такі як Бетлен, Ракоці, Тикілі, переслідували руську Церкву не лише в Заліссі, але й на Закарпатті в цілому та Татранщині. Все ж таки, Юрій Ракоці II у своєму розпорядженні руський обряд означив лише, як „терпимий“, який можна коли завгодно заборонити (Аппробате Конституціонес Регні Трансільваніе ет Партіум Гунгаріе еідем Аннексарум. Янчо Венедек, Арад, I-II, 1895, с. 230. А також збірник законів Юрія Ракоці II). Тикілі був менш терпимий і виганяв руських священників із сіл Татранщини; зокрема, у 1683 р. так вчинив у Шумяці (Мікулік „Модьор кішвароші ийлет“, с. 454). Він плюндрував руські церкви. Князь Іштван Заторі у 1571 р., щоб ослабити віру русинів, заснував у Заліссі два єпископства румунського обряду: перше — в північній частині Залісся, друге — в околиці Брашова, Себену й Фогораша (Тимко, с. 445).

Румунізація русинів Залісся проходила легко й тому, що для русинів зберігався їх обряд. Однак, у руське село посилали румунського священника, який богослуження відправляв по-румунськи, а люди відповідали по-старослов'янськи. Так ніби не було звідки прикликати руського священника. Потім так практикували і в Румунії.

Як проходила румунізація русинів Залісся, історіографія ще не розглядала. Про це є лише констатування, що русинський етнос Залісся, внаслідок мадяризації, латинізації, протестантизму та румунізації, буквально „на очах занепадав“. Коли замислюєшся над трагедією денаціоналізації, що там відбувалася, то при цьому згадуєш про чудесне слезіння ікони Пречистої Діви Марії в селі Микола в Заліссі (тепер — Румунія). Прикметно, що ікони слезили у церквах якраз тих сіл Закарпаття, які вже були позбавлені корінних національних ознак. Такі чуда діялися з Клоковською іконою (1670), в околицях Клокова іноземні місіонери провели латинізацію і словакізацію; подібне спостерігалось і з

Бовчанською іконою (1696) та з Павловською іконою в Заліссі, де населення було ще й змадяризовано.

Село Микола, коло Клужу в Заліссі (тепер Румунія), у XVII ст. належало до Мукачівської єпархії. Було це руське село. До церковці цього села в 1681 р. намалював ікону Пресвятої Богородиці руський священик Лука, парох сусідньої парафії. 15 лютого 1692 р. ця ікона в церковці почала слезити і слезила аж до 12 березня. Ікона була намальована на дерев'яній дошці. 1699 р. був роком релігійних воєн. В селі Микола зимував полк імператорських гусарів (кіннота). Тому, що в околиці не було близько римо-католицької церкви, вояки часом приходили на богослуження до греко-католицької руської церкви. 15 лютого 1699 р. на свято Стрітіння за старим стилем, вояки під час Служби Божої помітили, що ікона Богородиці на іконостасі слезить, на що звернули увагу місцевому священикові, 60-річному Михайлові Папові. Священик у страхі й здивуванні став перед іконою.

Вістка про слезіння ікони розлетілась і до церкви почало приходити багато народу з околиці. Праве око ікони слезило більше, як ліве. Сльози стікали по лиці й падали на землю. Із малими перервами ікона слезила до 12 березня. Коли люди стирали сльози на іконі, нові сльози витікали ще сильніше. Деякі вояки клали під ікону рушники, а просякні сльозами відносили. Першим дослідив ікону граф Зигмонд Корніш. Він проголосив, що слезіння є надприродного походження. Цей граф, бажаючи взяти ікону для себе, під претекстом, що Чудотворну ікону треба розмістити на достойнішому місці, прийшов з військом і одним єзуїтом і 12 березня 1699 р. торжественно відніс ікону до міста Святий Бенедикт й помістив її у каплиці в своєму палаці. Треба зазначити, що ця ікона, як лише була взята вояками, перестала слезити. Світілась на ній ще трохи одна сльоза, а далі й та зникла. Після того сльози на іконі ніколи не відновилися. Русини села Микола не могли стати проти військової сили. Вони лише з болем дивились, як вояки відносять їх скарб.

Остригомський архієпископ для дослідження чуда послав двох визначних єзуїтів: Іштвана Четге і Ласлова Варані, які, вивчивши справу в Миколі й вислухавши свідків, взяли з собою вояків і пішли до Святого Бенедикта з метою взяти ікону від графа й

віднести її до Клужа, тоді званого Коложвар. Але русини села Микола й сусідніх сіл збунтувалися, домагаючись повернення ікони. 24 березня 1699 р. ікону принесли до церкви села Микола. В тому часі молдавський володар проголосив свою претензію на ікону на тій основі, що Миколівська церква давніше була православною-нез'єдиною. Він пообіцяв дати тисячу талярів тому, хто принесе йому чудотворний образ. Тоді згадана назначена комісія з єзуїтів, яка просліджувала чудо і яка чекала вказівки від архієпископа кардинала Леопольда Колонича з Остригому, закрила й запечатала ікону та поставила біля неї військову сторожу, яка не відходила від ікони ані вдень, ані вночі.

Згадані єзуїти під присягою вислухали багато свідків, з 28-ми списали протокол, а це з такими, що ікону навідували частіше, або котрі цілими днями залишалися в церкві. Між свідками були: граф, шляхтичі-поміщики, офіцери, вояки, з яких багато стирало з ікони сльози й ікону переглядали, а також священики, селяни, всі свідки віком від 20 до 60 років, всі мужчини, лише 2 жінки, а релігії вони були римо-католицької і гелветської протестантської. Протокол того слідства зберігається в архіві Остригомського архієпископа.

Кардинал Леопольд Колонич приділив ікону єзуїтам, а ті, зважаючи на бунт миколаївських вірників, прийшли з військом і в Надвечір'я Зіслання Святого Духа ікону з великими почестями віднесли з руського села, мотивуючи це тим, що „єзуїти, як сини Марії, які не лише язиком і пером, але й кров'ю готові захищати почитання Марії, з тої причини ікона — Материн спадок — належить їм як синівська спадщина“. А про миколаївських греко-католицьких русинів, в слідчому протоколі говориться: „...Вони неuki, вони не знають достойним способом помолитися ані Ангельський привіт, ані Богородице Діво“.

Єзуїти спершу віднесли ікону в каплицю в Колошмоносторі, а потім в іншу каплицю в Клузі, де вона перебувала до 1724 р. Звідти була перенесена до новозбудованого костюлу в Клузі, з великими почестями була встановлена на головному престолі. У 1773 р. орден єзуїтів був розформований і тоді та церква разом з іконою перейшла до маєтку ордена піяристів. Піяристи у своєму храмі так оздобили ікону, що на ній не видно нічого зі східного обряду, ані руського напису. Чудо досліджували латинські священи-

Бовчанською іконою (1696) та з Павловською іконою в Заліссі, де населення було ще й змадяризовано.

Село Микола, коло Клужу в Заліссі (тепер Румунія), у XVII ст. належало до Мукачівської єпархії. Було це руське село. До церковці цього села в 1681 р. намалював ікону Пресвятої Богородиці руський священик Лука, парох сусідньої парафії. 15 лютого 1692 р. ця ікона в церковці почала слезити і слезила аж до 12 березня. Ікона була намальована на дерев'яній дошці. 1699 р. був роком релігійних воєн. В селі Микола зимував полк імператорських гусарів (кіннота). Тому, що в околиці не було близько римо-католицької церкви, вояки часом приходили на богослуження до греко-католицької руської церкви. 15 лютого 1699 р. на свято Стрітіння за старим стилем, вояки під час Служби Божої помітили, що ікона Богородиці на іконостасі слезить, на що звернули увагу місцевому священикові, 60-річному Михайлові Папові. Священик у страхі й здивуванні став перед іконою.

Вістка про слезіння ікони розлетілась і до церкви почало приходити багато народу з околиці. Праве око ікони слезило більше, як ліве. Сльози стікали по лиці й падали на землю. Їз малими перервами ікона слезила до 12 березня. Коли люди стирали сльози на іконі, нові сльози витікали ще сильніше. Деякі вояки клали під ікону рушники, а просякні сльозами відносили. Першим дослідив ікону граф Зигмонд Корніш. Він проголосив, що слезіння є надприродного походження. Цей граф, бажаючи взяти ікону для себе, під претекстом, що Чудотворну ікону треба розмістити на достойнішому місці, прийшов з військом і одним єзуїтом і 12 березня 1699 р. торжественно відніс ікону до міста Святий Бенедикт й помістив її у каплиці в своєму палаці. Треба зазначити, що ця ікона, як лише була взята вояками, перестала слезити. Світилась на ній ще трохи одна сльоза, а далі й та зникла. Після того сльози на іконі ніколи не відновилися. Русини села Микола не могли стати проти військової сили. Вони лише з боєм дивились, як вояки відносять їх скарб.

Остригомський архієпископ для дослідження чуда послав двох визначних єзуїтів: Іштвана Четге і Ласлова Варані, які, вивчивши справу в Миколі й вислухавши свідків, взяли з собою вояків і пішли до Святого Бенедикта з метою взяти ікону від графа й

віднести її до Клужа, тоді званого Коложвар. Але русини села Микола й сусідніх сіл збунтувалися, домагаючись повернення ікони. 24 березня 1699 р. ікону принесли до церкви села Микола. В тому часі молдавський володар проголосив свою претензію на ікону на тій основі, що Миколівська церква давніше була православною-нез'єдиною. Він пообіцяв дати тисячу талярів тому, хто принесе йому чудотворний образ. Тоді згадана назначена комісія з єзуїтів, яка просліджувала чудо і яка чекала вказівки від архієпископа кардинала Леопольда Колонича з Остригому, закрила й запечатала ікону та поставила біля неї військову сторожу, яка не відходила від ікони ані вдень, ані вночі.

Згадані єзуїти під присягою вислухали багато свідків, з 28-ми списали протокол, а це з такими, що ікону навідували частіше, або котрі цілими днями залишалися в церкві. Між свідками були: граф, шляхтичі-поміщики, офіцери, вояки, з яких багато стирало з ікони сльози й ікону переглядали, а також священики, селяни, всі свідки віком від 20 до 60 років, всі чоловіки, лише 2 жінки, а релігії вони були римо-католицької і гелветської протестантської. Протокол того слідства зберігається в архіві Остригомського архієпископа.

Кардинал Леопольд Колонич приділив ікону єзуїтам, а ті, зважаючи на бунт миколаївських вірників, прийшли з військом і в Надвечір'я Зіслання Святого Духа ікону з великими почестями віднесли з руського села, мотивуючи це тим, що „єзуїти, як сини Марії, які не лише язиком і пером, але й кров'ю готові захищати почитання Марії, з тої причини ікона — Материн спадок — належить їм як синівська спадщина“. А про миколаївських греко-католицьких русинів, в слідчому протоколі говориться: „...Вони неукі, вони не знають достойним способом помолитися ані Ангельський привіт, ані Богородице Діво“.

Єзуїти спершу віднесли ікону в каплицю в Колошмоносторі, а потім в іншу каплицю в Клужі, де вона перебувала до 1724 р. Звідти була перенесена до новозбудованого костельу в Клужі, з великими почестями була встановлена на головному престолі. У 1773 р. орден єзуїтів був розформований і тоді та церква разом з іконою перейшла до маєтку ордена піяристів. Піяристи у своєму храмі так оздобили ікону, що на ній не видно нічого зі східного обряду, ані руського напису. Чудо досліджували латинські священи-

ки, ікону віднесли єзуїти, забрали її до себе з висловленням погорди до бідноти й відомостей русинів, наших предків. Не з власної вини, але внаслідок закріпачення стали неукраїнами, невченими, але з чуда в їх убогій церкві бачимо, що вони були Пресвятій Богородиці милішими від тих вчених й гордих, і Богородицю любили своєю хоч простою, але відданою й чистою душею.

Постає питання, чому сталося це й інші згадані чуда у таких убогих, незнаних, дерев'яних церковцях і в таких убогих їх вірників — русинів? Лише тому, що плакала Богородиця, видячи знуцання над нашим народом. Яка чиста й велична минувшина нашого народу Історичного Закарпаття й нашої Церкви!

Щодо наступних століть, то залишається лише констатувати епізодичні факти про межі українських поселень в Залісся.

Про те, що ще у XVIII ст. руські осаді там не зникли, в першій половині XIX ст. свідчить вчений-подорожник Надеждин. „В Трансильванії, в найзатишніших зворах Карпат, коло устя Ольти — писав він у 1842 р. — між русинами, мадярами-секулами і саксонцями є осаді, які й досі зветься руськими; їх люд, на пам'яті теперішньої генерації, говорив між собою „поруськи“, тобто по-підкарпатсько-руському, тобто, малоруською мовою“ (Н. Ф. Надеждин „Записки о путешествии по южно-славянским странам“. — Журн. М. Н. П. — Петербург, 1842, с. 104).

Професор Будапештського університету др. Гіядор Стрипський, нащадок підкарпатських русинів, який жив, близько 1918 р. в Будапешті, у 1923 р. видав в Ужгороді книжечку „Гді документи історії Підк. Руси“. Ось що читаємо про Залісся-Семигород з його книги. „Дуже важливі хотарні назви і назви посіlostей. З їх допомогою можемо сягати в глибоку давнину, з якої писаних пам'яток не маємо. Замість грамот тут до нас ясно говорить бесіда землі, ті містописні назви. Мадяри в Семигороді називають свої хотари „корито“, „омлака“, „житниця“, хоч вони ці руські слова вже давно не розуміють“ (с. 8), „а це тому, що предки теперішніх мадярів перебрали ці назви від русинів, що тут жили перед ними (підкреслює Стрипський) і разом з ними. Ті первісні назви живуть нераз у формах перекручених, пристосованих до духа мови того народу, що їх перейняв, але й так довго живуть...,

бо це документи, коли ще не було ані письма, ні писаря, і зістали вони лише в людській пам'яті“ (с. 9). „Ці на око маловажні назви криють в собі записану в людську пам'ять історію розселення русинів“ (с.9). „На основі Варадинських реєстрів з 1217 р. і свідoctва „Кармен Мізерабіле“ в Силадщині й Вихорі в Арадському комітаті було багато русинів“ (с. 31). „Коротко зазначаю, що в Залісся дуже часто повторюються такі назви осель і гір як: Оросі, Орос-Ідеч, Орос-гедь, Коротно, Торйа і т. д. в комітатах Чик, Гаромсек, Марош-Торда, Колош, Бистриця, Силадь, Вихор в огромнім (лишаємо слово автора) числі. В мові і побуті теперішніх їх жителів, секулів і румунів, багато етнографічних, археологічних і мовних руських особливостей. Так, характерний для Закарпаття **оборіг** в прочих румунів майже ніде не знаний: лише про це треба написати окрему студію. Тут пригадаю лише один факт: Король Емерик говорить у грамоті з 1201 р. про якусь місцевість під назвою „Форум Рутгенорум“ в саксонській території Семигорода. Очевидно, що це переклад з руського „Руський Торг“, руське торговище. Саксонці, поселені сюди в 1212 р., так і перейняли від русинів їх назву і те місце й тепер називається Ройссмаркт (Reussmarckt), в старинних грамотах Руз марк, що означає: Руський торг. Мадяри те місто називали Сердогель, бо там відбувалися в середу торги, на подобу Чітертигель, Сомбот-гель. А румуни перебрали вже мадярську форму і зовуть його по-своєму Меркурі, що також означає середу. Це місто знаходиться недалеко від великої полонинської області, яка по-румунськи, по-мадярськи й по-німецьки ще й дотепер має назву „Поіана Руска“ — „Поляна Руська“ (с. 31-32). „Антропологічні й етнографічні ознаки румунів, які тепер заселяють сусідні з Мараморошем комітати, дослідникові проявляють, що вони — **румунізовані русини**, котрі до 1900-х років навіть уміли по-руськи розмовляти, особливо в комітатах Насад і Бистриця. Я сам зустрічався з такими у 1902 р. Подібне спостерігаємо в гористих місцевостях Семигорода, заселених мадярами“ (с. 31).

Румунський дослідник Д. Кражняла у своїй праці „Румунські впливи в Карпатах“ пише, що про руські поселення в Семигороді свідчать топономічні джерела: назви міст і сіл, такі як Русу-Баргаулу та Пояна-Руска, в яких збережена первісна руська форма

вимови, що не була протягом століть пристосована до румунської мови, якою в такому разі мало би звучати: „русеаску“ (с. 290).

Др. Іван Панькевич у празькому журналі „Славія — часопис про слованскоу філологію“ (річ. XIX, шесті 1-2. — Прага, 1949, с. 86-99) опублікував статтю „Семигородське паремійне читання про пімсту Ярослава на Святополкові за убиття Бориса і Гліба“, в якій писав: „В рукописному варіанті праці „Про семигородських русинів“ покійного етнографа та історика д-ра Гіядора Стрипського (помер у Будапешті 1946 р.), наведено приклад живучості слов'янської вимови в Семигороді (XVI-XVIII ст.), яка збереглась у народних переказах про помсту Ярослава Мудрого Святополкові за те, що вбив князів Бориса і Гліба. Покійний др. Г. Стрипський, що написав цю працю в році 1906, висловив точку зору про те, що цей переказ нагадує церковну проповідь, однак ґрунтовно не вивчив історичну довідку, на основі якої була написана стаття. Пам'ятка була знайдена в с. Надьфалу на півдні від м. Бистриця (північне Залісся), що було маєтком капітана Марціана з Клу́жа. Цілком імовірно, що це була поминальна книжечка, в якій містилася служба за упокій душі Бориса та Гліба. Авторство цієї поминальної служби приписують Київським митрополитам Івану I (1008-1035) або Івану II (†1089). Знайдена в Семигороді пам'ятка свідчить про вплив київського богослуження і в тому краю, населення якого — слов'яни й румуни — спілкувались церковнослов'янською мовою і були вірними східної Церкви. При уважному прочитанні пам'ятки зауважимо характерну особливість слов'янської вимови — зведення початкового „я“ до „є“: це і свідчить, що пам'ятка була створена на основі покутсько-гуцульського діалекту, який в давнину побутував і в Молдовії, і в північній Семигороді.“

Ми побачили, що існує багато свідчень про слов'янські поселення у Заліссі-Семигороді, як і того, що його першожителями були слов'янські племена.

Звернемо увагу на ще одну етнічну групу, що заселяла Залісся — **на секулів**. Хто вони такі? Ця народність центрального Семигорода в історії згадується по-різному: латинські й німецькі документи називали їх секлерами, мадярські — секелями, ми вважаємо, що правильно буде назвати їх секулами. Жили вони на

території між ріками Олтою і затокою ріки Мароша. З перепису 1890 р. знаємо, що тоді там проживало 458307 чоловік, а поселення знаходилось на півдні Брашова в напрямку до Марош-Вашаргель і на північ до Дерго сент Міклош. Території належали комітатам Клу́жа, Сольника та Торди, а секулів нараховувалось 281898 душ. Вони не вважали себе мадярами (хоч і розмовляли мадярською мовою) і в 1691 р. були визнані третьою панівною народністю Семигорода після мадярів і німців (румунів аж у 1863 р. визнали четвертою народністю Семигорода, русинів ніхто до уваги не брав).

Хто такі секули? Одні вважають їх монгольським племенем, яке прийшло на цю територію за кількасот років до мадярів, отже, є вони ніби нащадками гуннів; інші дотримуються точки зору, що вони є нащадками інших племен, в будь-якому разі не мадярів, хоч у спілкуванні взяли за основу мадярську мову. Ґрунтовно це питання ніхто не вивчав.

Дивно, що мадярський історик єзуїт Корачоні — поборник усього руського в історії Мадярщини, — раптом знайшов у мові секулів вплив слов'янської мови. На це звернув увагу Кадлец, який писав: „Іншим руським населенням на території сучасної Румунії в XII-XIII ст. були т.зв. бродники. Як видно з назви, то були бродяги. В руських джерелах вони згадуються в 1147 і 1223 рр. Вони були християнами, а це видно з того, що в 1223 р. руські князі зобов'язували їх цілувати хрест, а що були русинами — видно з імені їх вождя Плоскіні. З територій, ними заселених, згадуються і „Терра Борза“ — Брашівщина. Грушевський пише, що назвою „бродники“ означувалося руське кочове населення на всьому степовому проміжку від Подоння до Подунав'я. В листі папи Гонорія III з 1222 р. до мадярського короля Андрія II вказано титул „ад термінос проднікорум“, — подібне спостерігаємо в листі Остригомського архієпископа Роберта до папи Григорія IX (1227) і в листі короля Бели IV до папи Інокентія IV з 1254 р. (Тгайер, Монум.). Отже бродники дійшли і до Семигорода. Берладники, бродники і вигонці є незаперечним свідченням того, що на території сучасної Румунії в XII ст. — на початку XIII ст. жило численне осіле або й кочове руське населення. Не винищила його, навіть монгольська навала. Дослідник історії Ламанський

поселив бродників на території, яку займали мадярські русини (О славянах в Малой Ази. Зап. Ак. Н. VI, т. 121).

Іван Панькевич у своїй статті вказував, що праця Гіядора Стрипського „Про семигородських русинів“ збереглася в рукописі. Ми переконані, що Г. Стрипський хоч звернув увагу, що секули — це змадяризовані русини, проте він, як професор Будапештського університету, в той неспокійний час не відважився висловити думку. Авторів цих рядків також не вдалося побачити згаданий Панькевичем рукопис. Що секули — це колишні русини, видно з обережних висловів у книжечці „Гді документи історії Підк. Руси“, виданої в 1923 р. в Ужгороді. Він пише: „Секули говорять на гриби „гіріб“ (по-мад. гомба), відповідно — „семерке“ (смерека, по-мад. феньив), „вівця“ (по-мад. юг) і т. д. (с. 27). „Антропологічні й етнографічні ознаки секулів в гористих місцевостях Семигорода, заселених секулами, дають усі підстави стверджувати, що вони змадяризовані русини“ (с. 31).

Покутсько-гуцульський говір на північному Семигороді в давнину, як пише І. Панькевич, також вказує на українськість секулів. Тут і подібність назв, що разить очі — гуц-ул, сек-ул.

Отже, секули за походженням не мадяри, вони мадярів не люблять, бо „навіть мадярських шляхтичів між собою сердечно не вітали“ (Тимко „Келеті керестийншийг“, с. 446) і чужились латинського обряду (Тимко, с. 447). Секули шанували східний обряд, дорожили ним. Їх пробували латинізувати, поселяли до них в Брашові сасів-лютеранів (Тимко, с. 447), але секули не піддалися.

В період окупації Закарпаття від 1939 р., а після — й Залісся-Семигорода, мадярська влада старалася вплинути на секулів, закликаючи їх прийняти латинський обряд або кальвіністську мадярську віру, щоб так вони стали стопроцентовими мадярами, бо їх східний обряд буде завжди свідчити, що вони первісно не мадяри. Але секули не піддалися. Вони тримаються свого східного обряду. Хоч автор цих рядків не мав можливості бути хоч пару днів між секулами, все ж таки з усього наведеного вченими-дослідниками випливає, що секули — це змадяризовані русини, — нащадки первобутнього українського населення Залісся.

Залісся-Семигород заселяли також **румуні**. „Характерно, що не знаємо ані правильно назвати землі, з яких постала теперішня

Румунія. Основні питання історії румунського народу — темні“ (Кадлец „Валаші на Словенску“, с. 11). Про походження румунів були гострі суперечки, спершу наукові, опісля політичні, і цей спір навряд чи колись скінчиться.

Румунські дослідники і взагалі пересічні румуни про заселення Румунії (а в ній і Залісся), стверджують, що сучасні румуни є нащадками старовинних даків, змішаних з римськими колоністами. За володіння короля Декебала даки витворили велику й міцну державу на території сучасної Румунії. Але в 103 р. н.е. римський імператор Траян їх переміг і приєднав Дакію як провінцію до Римської імперії. Тоді даки прийняли від римлян їхню мову й звичаї, а коли імператор Каракалла дав їм римське громадянство, вони назвали себе римлянами. За володіння римського імператора Авреліана, коли у часи переселення народів римляни під натиском різних „варварів“ мусіли залишити Дакію, то, відходячи, переселили дако-римлян за Дунай. Але — як пишуть румунські дослідники — не можна твердити, що всі дако-римляни були переселені за Дунай. Це природньо, що їх у великій і гірській країні залишилось багато. Під час переходу вандалів, готів, гуннів, слов'ян, аварів і болгарів вони втекли в гори, які їх врятували, і внаслідок того стали номадами. Під час вторгнення мадярів у 896 р. в Подунав'я вони жили в Заліссі та Потиссі. Отже, румуни виводять своє походження від даків або римських колоністів у Дакії і тому вважають себе на території сучасної Румунії автохтонами. Завдяки змішанню первісного дакійського населення з римськими колоністами (100 р. н.е.) виникла нова етнічна група — дакійсько-романська. Румунські вчені твердять, що в VI ст. н.е. на території сучасної Румунії почали поселятися слов'янські племена, які пізніше асимілювалися з дакійсько-романським населенням, що засвідчує і словникове багатство румунської мови, в якій 80 відсотків слів латинського походження, а 20 відсотків — слов'янського. Далі, — говорять румунські вчені — у X ст. в Трансильванію прийшли мадяри, а на початку XII ст., за часів мадярського короля Гейзи II, — німецькі саси. Внаслідок того Трансильванія (Залісся) стала територією, на якій жили румуни, русини, секули, мадяри, німці.

Так твердять румунські дослідники історії. Проте багато мадярських, німецьких, російських, українських вчених вважають інакше.

Румуни в Семигороді, Волохії і Молдовії не є автохтонним населенням, вони прийшли туди з Балканського півострова. На це вказує їх мішана мова. Далі історичні дані такі: імператор Авреліан залишив Дакію і вивів звідти даків і римських колоністів. Нема ніяких вісток, які підтверджували б, що після виведення дакійців протягом століть там жили румуни, бо про проторумунів є історичні вістки аж з XIII ст. Неймовірно, щоб народ протягом семи століть міг вижити після постійних нападів приблизно двадцяти варварських народів, які потім в Дакії зникли, але проходили тією територією. Якби румуни в ті часи там жили, то вони також зникли б, а якби врятувалися, то від тих народів дещо, скажімо, хоч одне слово, перейняли б, в їх мові збереглися запозичені слова лише від слов'ян. Отже, румуни не є автохтонним населенням в Семигороді (і на лівому березі Дунаю взагалі), але прийшли вони туди з Балканського півострова.

Чому так вважають учені? Бо це підтверджує вся історія румунського народу на півночі Дунаю від III до XIII ст. Не згадує про них і Константин Порфірогенет. Бо якщо із старої Дакії, існування якої коротке, Авреліан і не вивів усіх жителів, то ті, що залишилися, розчинилися в багатьох народах, що протягом століть проходили Дакією. В сучасній Молдовії жили готи, в залишеній Дакії й на північ від Дунаю — вандалі, які осіли біля рік Марош і Криш, хоч тривало це не довго — готи вигнали вандалів. Стара Дакія відтоді називалася Готією і та існувала доти, аж поки її не завоювали гунни. Після упадку Гуннської імперії на території від Чорного моря аж до Потисся постало панство готських гепідів, а про румунське населення в їх державі нічого не відомо. Дакія отримала нову назву — Гепідія. Гепіди в 568 р. підлягли об'єднанню з лангобардами і аварами. Останні були панами Дакії й Паннонії аж до кінця VIII століття. Знову нічого не відомо про підданих їм румунів, хоч є відомості про підданих їм готів і слов'ян. Про румунів не згадується і після ліквідації аврів. (Кадлец, с. 20-26). У 1239 р. в Мадярщину прийшли з Молдовії половці-кумани, що втікали від монголів. В Молдовії доти не було жодних румунів, бо якби були, то нам було б про це відомо. У 1241 р. в Мадярщину через Семигород та Закарпаття вторглася монгольська орда. Про румунів появляються вістки аж у 1247 р., за короля Бели IV, бо,

може, він і прийняв з Балканів румунів на знищені території (Кадлец, с. 14-17).

Ось погляди декотрих вчених з цього приводу.

Шафарик і Міклоші твердили, що зрумунізовані даки були виселені з Дакії, але з приходом слов'ян повернулися на Балкани.

Чеський учений Кадлец вважає, що прабатьківщина румунів на півдні Дунаю. Він згоден з Міклошічем, що румуни вирушили з Балканів малими групами пастухів і прийшли на територію сербів, а потім на північ. Оскільки вони йшли малими групами, літописці їх не помітили і тому не згадали. Інші вчені не заперечують романського походження румунів, але уточнюють, що тут відбулося змішання народів, — як з римським, так і слов'янським. Їх мова має багато слов'янських слів. Залишається загадкою походження румунів — від ромеїв чи від слов'ян? Обидва ці народи очевидно перебували у тісних стосунках, тому з слов'янської і романської людності утворився народ, названий румунським (Кадлец, с. 19). Слов'янські назви не лише місцевості, але й слов'янські слова в румунській мові не можна пояснити лише тим, що обидва народи жили поряд.

Проти того, що даки перетворилися на румунів, свідчать слов'янські назви гір, рік і міст в Заліссі, а це означає, що на цій землі слов'яни жили раніше від румунів. Відомо, що слов'яни жили тут за панування аварів. Ось що пише Яцимирський: „Слов'янський вплив на румунів був можливий лише в тому разі, коли слов'яни заселили ці території до румунів. Це ж стосується й мадярів. Отже, була виключена можливість зворотного впливу.“

Марин Дринов („Заселеніє балканського полуострова славянами“. Кн. 4. — Москва, Чтеніє, 1872.) висловив думку, що „протягом короткого часу панування римлян у Дакії тамтешнє населення не могло зроманізуватися, і твердження, що румуни дакійського походження, неправильне. Крім того, румуни можуть походити від колишніх римських колоністів у Дакії, бо ті у 271 р. були вивезені в Моезію“. Дринов не виключав можливості, що даки були слов'янами, а якщо й ні, то древні даки були в таких тісних стосунках із слов'янами, як їх союзники чи піддані (Дринов, с. 213-214).

Ф. Успенській („Образование второго болгарского царства“. Записки Новоросс. Унив. — Одеса, с. 97-445) пише, що батьківщину румунів треба шукати на південь від Дунаю.

Що на те можна відповісти? В будь-якому разі в румунській і мадярській історіографії при з'ясуванні цих питань є багато тенденційного. Також і між ученими інших народів існують різні твердження. Ми взагалі не вважаємо за потрібне займатись вирішенням питання про походження румунського народу. Одне ясно: румуни прийшли на територію сучасної Румунії після слов'ян (українців), а в Залісся переселилися з Волохії в XIII ст. Але у Волохії, частково і в Заліссі, були давно, ще до вторгнення мадярів.

Заліссям (Семигородом) пройшло в історії багато народів під час великого переселення народів. Але з багатьох народів, що ним проходили, утрималися і залишилися там лише слов'яни-українці.

Зрозуміло, що антинауковим є твердження мадярів, що територія Семигороду до їх приходу була незаселена, або, що коли вони оселились, то там було лише нечисленне слов'янське населення. Проте, це суперечливо, бо з тих часів нема жодних документів. А якби там справді було мало слов'ян, то чому саме від них на такій великій території збереглися слов'янські назви гір, рік, поселень? До того ж мадярський літописець Анонім в Геста Гунгарорум згадує про прихід мадярів, слов'ян і „волохів“: „Пришедшие от востока угри і устремишася через гори великія, які прозваніся гори Угорськія, і почаша воювати на живящая ту. Сідяху бо ту прежде словини, і волохове переяша землю словінску; посем же угри прогнаша вольхи, і наследиша землю ту, і сідоша с словини покоривше я под ся, і оттолі прозвася земля угорська“. Йдеться про Залісся — Трансильванію.

Мадярський історик Корачоні доводить, що Семигород був загарбаний мадярами пізніше, причому по частинах за кілька разів, і те сталося в кінці владарювання Стефана I (†1038). Семигород став провінцією Улtrasилвана чи Трансильванія в Мадярській державі аж за Ласла I (1077-1095). У 1211 р. король Андрій II поселив у Брашовщині німецьких лицарів, які там збудували міцні замки, і грамотою з 1223 р. закріпив за монастирем цистерцитів в Керзі територію при річці Олті, звідки усунув волохів. „До 1235 р. не було у Вихорському комітаті

(західна частина Залісся) жодного румуна, бо якби вони були, то це неймовірно, щоб у великоварадинських судових протоколах-регістрах про пробу правди вогнем у 389 випадках жодного разу не згадали волохів, хоча б як свідків“, — пише Кадлец (с. 172).

Із згаданих грамот випливає, що в XIII ст. волохи вже були в Семигороді. Проте говорити про румунський народ, як лише про волоський люд, який складався з пастухів і селян, не можемо. Слов'яни-русини називали їх „волохами“, і слово „волох“ було назвою для усіх пастухів взагалі (Кадлец, с. 78).

Отже, румуни спочатку вели пастуше життя, особливо займалися тваринництвом. Хліборобство в них відновилось лише під впливом русинів, тому й усі терміни в румунській мові, що стосуються польового господарства, слов'янського походження. Видно, що стосунки між обома національностями не були ворожими, а дружніми (А. Яцимирській „Новая теория о родине румунского языка“. — Известия Акад. Наук, т. XIII. — 1909. Кн. 3). Далі цей автор пише: „Румуни прийняли від слов'ян християнство східного обряду і ввели слов'янську мову у богослуженнях. Румуни перейняли велику кількість руських слів“.

Для румунів важливим є питання релігії. Всі вони — християни східного обряду. Думки істориків з приводу виникнення румунської Церкви неоднозначні. З історичних джерел відомо, що румуни прийняли християнство від апостола Андрія. На думку одних вчених у християнство їх навернули колоністи Траянської Дакії (107 р. н.е.) — це християни, що втікали від переслідування; на думку інших — Константин Великий. Існує гіпотеза, що християнських місіонерів до Румунії послав св. Іван Золотоустий, а російський історик Е. Голубинський вважає, що румуни прийняли християнство від болгарів.

Можна припустити, що в Румунію перші вістки про християнство принесли колоністи Траяна у II ст., коли Дакія була частиною Римської Тракійської провінції, хоча це могло трапитися й пізніше. Але дані (виселення, переселення народів) вказують, що такі зародження християнства внаслідок тих подій не мали розвитку. Якби румуни прийняли християнство ще в римському періоді історії, і воно утрималося б, то тут зберігся б латинський обряд, як і в інших романських народів. Але румуни сповідували християнство східного обряду до 70-х років XIX ст. (до 1861 р.) вживали кирилицю, мали

багато церковно-слов'янських богослужбних слів слов'янського походження, а це вказує на те, що вони прийняли християнство від слов'ян. „Майже всі християнські терміни, що вживаються в румунській мові, вказують на те, що старорумуни прийняли християнство східного обряду“, — пише знавець історії румунської Церкви др. М. Кубіца („З історії румунської православної Церкви. Православний теологічний збірник“. — Прага, 1980. — С. 88). Старослов'янська мова застосовувалась у літургії в румунській Церкві аж до XVII ст. Деякі учені схильні до думки, що румуни прийняли християнство від болгарів. Але „болгарами“ називалися і предки закарпатських українців, які разом з румунами жили в Семигороді, а ті хто жив на території Болгарії, про християнство ще не знали. Крім того, в румунів деякий час офіційною мовою була румунська, в якій є багато руських слів, а не болгарських. В XIII ст. в Семигороді були засновані три латинські єпископства (Чанад, Великий Варадин і Алба Юлія) і навіть вони не змогли знищити старослов'янську мову в літургії в румунській Церкві і замінити її латинською. Ніде не сказано, що румуни мали своїх християнських місіонерів, як і про те, що їх єпископства засновували мадярські чи польські королі. Знаємо лише те, що були спроби визиску румунів латинською Церквою. Папа Григорій III закликав мадярського короля Андрія та королевича Белу примусити їх до слухняності Римській Курії. Маємо й грамоти короля Андрія II з 1223 р. та короля Бели IV, які виділяли монастиреві цистерцитів і ордену йоганитів великі маєтки в Семигороді (Кадлец, с. 173). Отже, були спроби латинізації румунів. Але румуни твердо дотримувалися свого обряду, значить, він був у них спрадавна. Це вказує на те, що румуни прийшли на територію Залісся пізніше, зустрівши там слов'ян-русинів, від яких перейняли культуру господарства, християнство, багато слів до своєї мови й назви місцевостей, які завжди дають першожителі.

В Мараморощині, у східній частині Закарпатської області, румунські „волохи“ були пастухами і, попасуючи свої стада, поволі приходили в Залісся полонинами Карпат і на Закарпатську область. На думку чеського історика Кадлеца, вони прийшли в Мараморощину й Бережчину не раніше, як на початку XIV ст. (Кадлец, с. 228). Але їхній прихід аж ніяк не був масовим, вони не створювали своїх поселень, змішувалися з українським населенням

і в ньому розчинялись. Доки волохи йшли сім'ями чи малими групами пастухів, закарпатські русини ставились до них спокійно, жили з ними дружньо, про що свідчать назви полонин — Менчул, Вовт, Кичера, Фрасини, Скундул. Але як тільки волохський воєвода Богдан привів їх більше, почались спершу суперечки, а потім і сутички, які перетворювались у бої. Воєвода Богдан змушений був відвести волохів у Молдову. Хто був воєвода Мараморошських „волохів“, званий Богданом, і коли він відійшов у Молдовію? На це в мадярській історіографії є дві діаметрально протилежні гіпотези, але і в них нема нічого певного. Правдоподібно, він прийшов з південної Волохії, надіючись на великі вигоди. Але знаємо, що слов'янське населення не прийняло його, адже дійшло навіть до боїв. Існують різні думки, коли воєвода зі своїми волохами відійшов до Молдови. Одні твердять, що в 1350-1354 рр., інші — що в 1359-1360 рр., ще інші — в 1342-1343 рр. Але ймовірно, що Богдан переселився туди після смерті короля Карла Роберта (16.07.1342). Що було причиною такого переселення — історикам невідомо. Наприклад, закарпатський історик А. Балудянський („Історія Церкви“) висловлює здогад, що це був натиск на Богдана, щоб той зі своїми волохами перейшов на католицизм: „Лодомир, Остригомський архієпископ, з повеління папи Миколая IV, против волохів, що осіли в комітатах Бережським, Уточкімським, Мараморошським, вів юрби хрестоносців з тим наміром, щоби їх перевести в латинський обряд“ (с. 206). Волохи потім відійшли в Молдову. Але є й погляди, що Богдан сподівався, що в Молдові буде більш самостійним. Є історичні дані про те, що мадярський король Людовик на чолі війська здоганяв його, але чим усе завершилося — невідомо.

У Молдові румунів до Богданового переселення не було. Місіонер Бруно, який хотів поширювати християнство між печенігами і в 1007 р. повідомив про це імператора Юстиніана II, нічого не знав про румунське населення на цій території.

Вчені вказують, що на території Семигорода не збереглося жодного сліду в мові з доби римської і старої Дакії — ні румунських назв гір, рік, потоків, а ось зі слов'янськими назвами зустрічаємося дуже часто. Також у Волохії і Молдові до XIV ст. не було жодної румунської назви. Отже румунів до переселення

волохів на чолі з Богданом в Молдові не було (Кадлец, с. 32). „Молдова була заснована з Марамороша“ (Кадлец, с. 42), про що свідчить і румунський літопис (Кадлец, с. 56).

Про утворення держави Молдові мало відомо. Історичні джерела вказують, що заснував її вельможа Богдан, який в 1342-1343 рр. виселився з Марамороша. Нова країна отримала назву від річки Молдови біля якої Богдан оселився (Кадлец, с. 100). Перед тим там жили печеніги (біссени), після них — половці-кумани, а потім русини, що заселялись аж до Дунаю. Русь довго вела бої з половцями. В Молдові були слов'яни, за літописом — уличі й тиверці. Влада галицьких князів сягала аж до Дунаю „Затворив Дунаю ворота, суды ря до Дуная“, — пише „Слово о полку Ігоревім“ і літопис 1223 р. (Грушевський. Т. II, с. 523, 520).

Землю, яку в Марамороші заселив Богдан, король дарував Сасові із синами Балком і Драгом, а в 1365 р., коли ті стали мараморошськими воєводами, а пізніше — капітанами замку в Хусті та жупанами комітату Мараморошського, Угочського, Сукмарського і секулів. Балк і Драг збудували в Грушеві монастир, який підпорядкували безпосередньо Царгородському патріархові. Але правовладдя ігумена Грушівського монастиря Мукачівський єпископ не визнав і монастир перебував під владою Мукачівського єпископа. Збереглася найдавніша закарпатоукраїнська грамота про заснування цього монастиря в 1404 р. З неї відомо, що монастир в Грушеві заснований Балком і Драгом в кінці XIV ст. Грамота знаходиться в національному музеї Будапешта, а фотокопія опублікована А. Петровим у творі „Древнейшия грамоты“. Грамота написана по-руськи, а імена дає в тодішнім українським говорі — Сигіт, Тодір. Текст грамоти опублікований і в журналі „Підкарпатська Русь“ за 1925 р., №4. Ці два румунські вельможі (Сигіт і Тодір) подарували тоді монастирю св. Михаїла в Грушеві три села й один млин. Але Балк і Драг уже не мали влади над волохами. Вони розмовляли по-руськи, але й цей рід пізніше змадяризувався і зник.

Слід пам'ятати, що треба обережно ставитися до історичних відомостей. Наприклад, грамоти з XIV ст. (Мігал, марамороші дипломат з 1350 р.) виразно вказують, що села Горінчево, Липша, Нересниця, Тересва, Мстичево „вілле Олахалес“ і є маєтками

поміщика-румуна. Але в тих селах зустрічаються й слов'янські хотарні назви. Це означає, що лише поміщик був румуном і, наперекір означенням, що це „вілле Олахалса“ — волоські села, насправді вони були руські, не румунські“ (Г. Стрипський. „Гді документи“, с. 29). „Декілька румунських сіл в Берегу-Угочі в XIV-XV ст. не можуть бути мірилом цілої околиці тих комітатів. Румуни лише появились і відійшли“ (Г. Стрипський, с. 15, 24).

Таким чином, румуни для закарпатських українців — чужий народ, хоч у Румунії жило багато зроманізованих русинів.

У Заліссі (Семигороді) жили також німецькі **саси**. Привів їх туди мадярський король Андрій II, у 1224 р. видав їм грамоту свободи (дер голденс фрайбріф), а за правління короля Бели IV вони навіть утворили свої німецькі комітати, що свідчило про їх незалежність. З перепису в 1890 р. відомо, що в Семигороді проживало 223670 німців, багато з них було змадяризовано або вважало себе мадярами.

Власне, **мадяри** прийшли до Семигорода в невеликій кількості і її меншину там творили змадяризовані німці, жиди, цигани і змадяризовані румуни.

Подивимося на ситуацію в Семигороді після Першої і Другої світових воєн.

Постає питання, чому Мараморошський Сигіт з українськими селами відійшов у 1918 р. до Румунії, якщо до неї ніколи не належав? Сигіт не був ані мадярським, ані румунським містом. Із статистики за 1890 р. відомо, що у Сиготі було 14758 жителів, з них 9988 — мадяри, 2533 — німці, 1458 — румуни і лише 643 — русини. До мадярів і німців зараховано 4960 жидів. Це були державні урядники родом не з Сиготу, а заслані сюди мадярською владою переселенці, яких мадяри записали як греко-католиків, котрі дещо знали по-мадярськи (Алоїс Гора „Подкарпатська Русь“. — Прага, 1919). Створюється враження, що русинів там було мало. Це правда. Але околиця, яка те місто утримувала, була заселена ними. Володіли ним жиди, а мадярів сюди переселили. Чим румуни могли обґрунтувати свої претензії на Сигіт і українські греко-католицькі села? Закарпатські українці не мали вчених, які б довели первісність їх поселень, а тому українські території відійшли мадярам і румунам.

Сигіт з її українськими парафіями після Першої світової війни припав до Румунії. Спочатку вони утворили окрему адміністрацію, однак у 1930 р. вона була приєднана до новозаснованої Мараморошської єпархії з осідком у Великій Бані (А. Пекар. „Нариси...“ — Рим, 1967. — С. 81, 82). В Марамороші, в Румунії, як писало „Руське Слово“ (Пряшів, 1926) жило понад 30 тисяч русинів, з яких Сигітський вікарій 1926 р. організував в організацію русинів, нав'язуючи вимоги цієї організації буковинським і басарабським українцям.

Між двома світовими війнами в Семигороді відбувалась румунізація семигородських русинів.

На долю русинів Залісся протягом століть випало багато страждань, тому що семигородські мадярські князі часто вели війни з Габсбургами. За румунської влади їм жилось теж важко, і не дивно, що при першій можливості вони переселилися в Чехію і на Мораву. Вони осіли в районі Банату (села Тарна Маре, Великий Перег, Надьлак, Скеюш) та в околиці міста Тахова (с. Лесна), в Хомутові, в околиці Знойма (с. Троскотовіце) та інших місцевостях. („Нове життя“. — Пряшів, 1985. — №20; „Укр. етнос в ЧССР після 1945 р. Дукля“. — Пряшів, 1985. — №4, с. 68-70). А ті українці, що залишилися в Румунії, повністю зрумунізувались.

Доказом того, що Залісся — це українська територія є такі підтвердження.

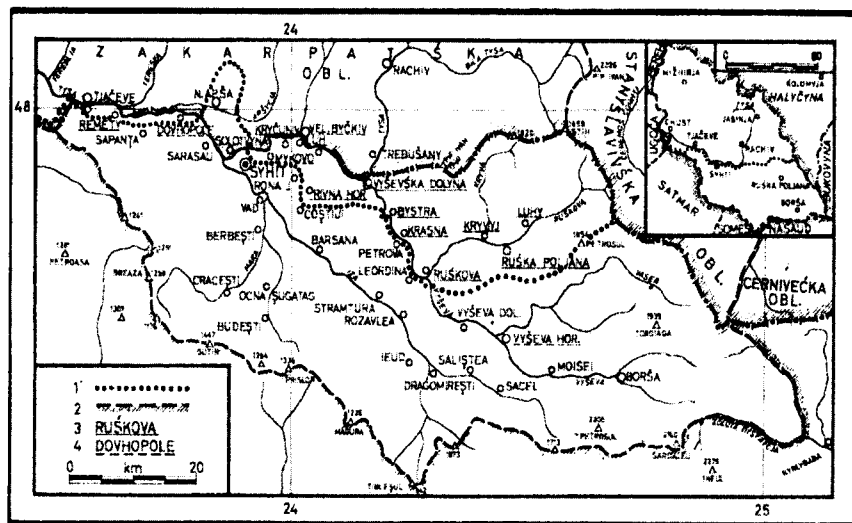
1. Історичні докази заселення Залісся слов'янами, визнаними русинами-українцями.

2. Українські топографічні назви гір, рік, потоків, полонин у цілому Заліссі.

3. Вплив української культури на румунів, які запозичили дуже багато українських слів, азбуку, східний обряд християнства, церковнослов'янську богослужбну мову, до того ж українська мова вживалася румунськими воєводами і правлячим класом.

4. Залісся було під церковною управою українських мукачівських єпископів.

5. Українські національні риси мешканців Залісся протягом століть стирались через мадяризацію та румунізацію населення. Щоб свої шовіністичні дії якось приховати і викоринити національну прилежність заліських русинів до своїх побратимів на

Південна Мараморощина

- 1 — укр.-рум. етногр. межа;
- 2 — межі історич. Мараморощини;
- 3-4 — оселі, заселені українцями (3), підк. суцільн. лінією, укр. й румунами (4) — переривчастую.

інших українських землях, мадярські князі Залісся запровадили в богослуженнях Церкви східного обряду румунську мову.

6. Залісся стало частиною Румунії аж у 1919 р., а доти воно мало протягом століть культурні, церковні та господарські зв'язки із Закарпаттям.

Історичну розвідку про українські межі в Заліссю закінчимо словами великого нашого історика Михайла Грушевського: „В Семигороді вже нема русинів, вони загинули, можна сказати, на нашій пам'яті“.

Реформація на Закарпатті та її причини

Поразка під Могачем 9 серпня 1526 р., де загинули мадярський король Людовик Ягелло, два латинські мадярські архієпископи і чимало латинських єпископів, стала катастрофою для Мадярщини. Вперше її окупували турки і володіли нею до 1687 р. Багато мадярських магнатів і латинських єпископів втекло на Закарпаття, що принесло населенню великі біди — визиск русинів, поширювання латинства. Прийшла з тим і друга біда — розпочалася боротьба за мадярський королівський трон. Наступництва домагалися Габсбурги, а опонентом їм був багатий мадярський магнат Янош Заполі. Він і став королем. Між Габсбургами й Заполі розпалилась боротьба, яка велася на території сучасної Закарпатської області, Пряшівщини та Татранщини, бо Мадярщина була зайнята турками. Ці закарпатські землі дуже терпіли, бо русинів грабували як війська Заполі та його наступників, звані куруцями, так і війська Габсбургів, звані лабанцями.

В цій ситуації прийшла й третя біда — протестантизм, реформація. Мадярські магнати радо приєдналися до реформаторів особливо тому, що колишні церковні маєтки латинських єпископів і монастирів забирали саме вони. Тепер магнати, які перед тим примушували русинів приймати латинство, почали разом з реформаторськими проповідниками нав'язувати русинам реформацію, ба — всіх русинів проголосили реформаторами, а руських священників повиганяли із сіл.

Реформація була насиллям над руською Церквою Історичного Закарпаття, і значна кількість українського населення перейшла до різних реформаторських церков — протестантів, лютеранів, кальвіністів, реформаторів, євангелістів пресвітеріанів та інших — і тим зденаціоналізувалась, змадяризувалась або пословаччилась.

Непоінформовані дилетанти вважають: якщо в той час на Історичному Закарпатті, особливо в його частинах — Пряшівщині, Татранщині, Потиссі і Заліссі — багато суто реформатор-

ських (а тим самим мадярських або словацьких) сіл, то роблять висновок, що це мадяри або словаки і були корінним населенням Закарпаття. Наша відповідь така: реформатори на території закарпатських земель — це зденаціоналізовані русини.

Погляньмо як це все сталося.

Реформація XVI ст. нагадувала якусь світову революцію, яка відобрала в Католицької Церкви величезну кількість вірних. Вона, як світова буря, потрясла Католицьку Церкву, що від того почала розпадатись.

Реформація почалася в Німеччині, але невдовзі перекинулася і на сусідні країни. Лютер зі своїми тезами виступив у 1517 р. Його прихильників з 1529 р. назвали протестантами, коли вони запротестували проти наказів німецького сейму. Трохи пізніше після Лютера в Швейцарії почали поширювати реформацію Цвінглі в Цюриху (1518) і Кальвін у 1532 р. Реформація відбувалась у всіх державах Європи. Для Католицької Церкви це стало трагедією. Наш історик Михайло Лучкай про це пише так: „Папа Лев X, бажаючи завершити будівлю базиліки св. Петра в Римі, закликав увесь християнський світ принести побожні пожертвування і щедрим дарувальникам обіцяв індульгенції — відпусти (частинне або повне відпущення гріхів). Для збирання пожертвувань у Німеччині був призначений чернець ордену домініканців Тецел.

В той час у Віттенберзі жив чернець ордену августинів Мартін Лютер, професор. Він виступив проти продавання індульгенцій. Вчені не дійшли згоди щодо з'ясування причин його виступу. Одні твердять, що через славолюбство Лютер був роздратований тим, що не він розподіляв індульгенції; інші розповідають, що Лютер визнавав індульгенції не дійсними перед Богом, тому він опублікував на дверях церкви свій протест проти індульгенцій. У відповідь папа закликав Лютера до Риму, а коли той відмовив, папа його відлучив від Церкви. Опісля Лютер публічно спалив буллу папи і проповідував проти індульгенцій, а також інших порушень Церкви. Правда те, що в той час в Церкві Христовій було багато відхилень, і про них вірні знали. А оскільки ніхто не брався за їх виправлення, Лютер, вказуючи на ті хиби, здобув собі популярність, і його погляди швидко розповсюджувались. Цьому сприяло те, що він дозволив духовенству і ченцям одружу-

ватись, а світській знаті дав змогу відбирати великі церковні маєтки.

У Віттенберзі в той час вчилися мадярські студенти, зокрема спішські німці, які, повернувшись в Мадярщину, розповсюджували нові погляди. Особливо в цьому відзначився Мігаль Міклоші, який діяв на теренах Закарпаття. Крім того, сам король Заполі став прихильником нової релігії, яку розповсюджував вогнем і мечем, як другий Магомет.

Близько 1568 р. на Мадярщині були лише три латинські єпископи, між ними один — Егерський, інші два єпископи знеславились. Так, Веспримський єпископ Мартин Когелеті (Кахеті) одружився з Варварою Другет, Пейчський єпископ Андрій Дудич — з графінею Тарноскі. Звичайні священики та ченці також одружувались. Реформаторами стали майже всі відомі родини графів і баронів — Естергазі, Турзо, Бочкай, Другет, Форгач, Перені та інші. Близько 1592 р. в державі залишилися тільки три католицькі магнати. Все дворянство прийняло віру або Лютера, або Кальвіна. Маєтки Ягерського єпископа захопив магнат Петро Перені.

В той час ціла Мадярщина могла стати реформаторською, якби між реформаторами не виник розкол. Одна група реформаторів почала проповідувати погляди Кальвіна і Цвінглі. Вона мала успіх у Кошицях, Мукачеві, Берегові та Добручині (Дебрецен). Так кальвіністи відділилися від лютеранів і, тому, що кальвінізм визнавали переважно мадяри, а лютеранізм — німці, віра Кальвіна почала називатися мадярською вірою, на відміну від Лютера, яка називалася німецькою вірою.

Причин легкого поширення реформації було більше. Занепад Католицької Церкви досяг величезних розмірів. Цьому посприяла купівля церковних посад, духовенство займалося не своїми пасторськими обов'язками, але погонею за майном. Вище духовенство мало в своїх руках третину всіх земель у державі. Магнати вже давно косим оком поглядали на церковні маєтки. Єпископи стали великими землевласниками, мали військо, часто навіть не були висвячені. Наприклад, Антоній Веранцій, хоч і вважався Егерським каноніком, а в 1557 р. Егерським єпископом, насправді не був висвячений навіть на священика. Літургію він не

відправляв, і значно більше відзначався потягом до слави і жадібністю до золота, аніж вірою й бажанням служити Літургію. Першу Літургію він відправив, будучи аж 60-річним, коли його призначили Остригомським архієпископом, і то тільки тому, що боявся втратити архієпископство. До реформації він був великим прихильником, потім став ревним католиком (Балудянський „Історія Церкви“. — С. 383; „Памятка Трнавської університету 1635-1772“. — Трнава, 1935. — С. 17). Дуже розбагатіли ченці бенедиктинці, вони вдавалися до злочинів, наприклад з церковного посуду карбували фальшиві гроші. Спостерігався занепад моралі. Зрозуміло, що в таких обставинах реформаторська віра поширювалася як пожежа (др. Піріді Іштван „О гиригкотолікуш мадяршаг тиртинете“. — Ниредьгаза, 1982. — С. 38).

А для нас важливо, як повелися католики на закарпатських землях.

Як швидко поширювалася реформація і як занепадала Католицька Церква на закарпатських землях, видно із відомостей, які подає історик др. Василь Гаджега („Додатки до історії...“ Наук. збірник „Просвіти“. — Ужгород): „З яким успіхом наступала реформація, показують ці дані по поодиноким комітатах. В Сукмарським комітаті (Залісся) у 1629 р. був лише один католицький священик. У комітаті Берег, де перед реформацією було 30 латинських парафій, у 1660 р. не можна було знайти жодного римо-католицького священика. У комітаті Мараморос, де перед реформацією були два латинські монастирі та один для монахинь і кілька парафій, у 1556 р. не залишилось жодної римо-католицької парафії. У комітаті Угоча, де перед реформацією було 23 латинські парафії, не залишилось жодної, монастир ордену францисканців у Виноградові був зруйнований. У комітаті Ужанським, де перед реформацією існувало майже 30 латинських парафій, не залишилось жодної. У комітаті Земплин могутні землевласники-магнати вже на початку реформації захопили церковні маєтки, священики й ченці або стали реформаторами, або розійшлися по всій державі („Земплин вармеде монографіайо“. — Б-пешт, 1900. — С. 424). Так, магнат Петро Перені забрав у Требішові у 1531 р. маєтки ордену павлинів, в Гуменному могутні Другети забрали маєтки ордену францисканців.

Аналогічно чинили магнати Гашпар Драгфі в Торуні і Петро Перені в Шаторольйоуґелю. В Земплинському комітаті не залишилось жодного римо-католицького священика. У комітаті Забовч (Потисся) у 1699 р. залишився тільки один римо-католицький священик — у Кішварді. У комітаті Абауй-Торна (південно-західна Пряшівщина) реформація відбулась майже у всьому комітаті“.

Які висновки з наведених даних?

1. Католицька Церква, яка із своїми монастирями й багатьма орденами була тягарем для нашого народу, занепала швидко з відомих причин.

2. Великий занепад моралі в мадярської шляхти, яка першою покинула свою віру і за допомогою насилля поширювала серед народу реформацію.

Вкажемо на малу кількість латинських парафій у цілому Закарпатті до реформації. Видно, крім монастирів латинські парафії були лише в замках і палацах шляхти. У всіх селах, всупереч „місійній праці“ тисяч латинських монахів, всупереч насильству шляхти населення дотримувалось руської віри.

Як поширювалася реформація в українських селах Історичного Закарпаття, як протестував наш народ проти реформації? Насамперед поглянемо на загальну характеристику цього періоду, яку дав у своїй з історії карпаторусинів вчений Михайло Лучкай.

„Протягом цього періоду католицька віра загибає в Мадярщині, майже всі магнати з дворянами прилучилися до реформації. А це означало, що починається нове лихоліття для закарпатських українців, тому що шляхта тепер нав'язувала українцям нову, свою релігію. Отже, крім пограбування українців Закарпаття, тепер прийшло ще духовне нищення, в якому закарпатські українці, перейшовши на нову віру, **мали б національно зникнути**. Почалась боротьба, в якій українці, завдяки своїй вірі у східному обряді (богослуження живою, зрозумілою мовою) могли вистояти. Духовенство не могло бути зведене, бо було одружене, і те духовенство тепер захищало свою віру. В обороні своєї віри, і, тим самим, національності, став увесь народ. У цю пору проявилось багато героїчних вчинків синів і дочок нашого народу, які виступили за збереження свого обряду та національності“.

Тепер проаналізуємо хід реформації.

Насамперед дамо загальну характеристику. Реформатори спочатку зробили спроби порозумітися з православним патріархатом Константинополя. Уже в 1559 р. сам Маланхтон послав листа до константинопольського патріарха Йосафата, але той відповів їм, що він з поглядами Лютера погодитись не може. У XVII ст. до патріарха звернулись кальвіністи. Патріархом тоді був Кирило Лукаріс (з 1621 р.), але Синод його змістив за прихильність до лютеранів. Князь Трансильванії Янош Заполі звертався і до монахів Атонської гори, але ті вказали на блуд лютеранців і на те, що ті нові погляди суперечать правдивій вірі Христовій.

В історії Закарпаття немає ніяких відомостей про те, що Закарпатська Церква будь-коли підтримувала зв'язки з Константинопольським патріархом (більше ста років тому Грушівський монастир в Мараморощі звернувся до Константинопольського патріарха, але Мукачівський єпископ рішення патріарха не визнав). Тепер реформатори звернулися до патріарха в Константинополі не для того, щоб вплинути на Церкву Закарпаття, а щоб взагалі ослабити Католицьку Церкву. Для своєї належності до Руської Церкви вони не потребували згоди Константинопольського патріарха. А ця їх належність була силуваною, жорстокою. Закарпаття тоді належало до Трансильванських, мадярських самостійних князів, які не визнавали Габсбургів. Ціла Трансильванія стала реформаторською і видавала власні закони. В Трансильванії (Залісся) поширювалися аж три протестантські секти: лютеранська, кальвіністська, унітарська. Кальвіністська з часом стала мадярською національною релігією.

У роках 1554-1555 реформатори скликали свої церковні з'їзди в Мукачеві, Сиготі, Бардієві та інших містах. У 1566 р. трансильванський сейм вирішив усіх православних русинів і волохів перевести на кальвіністську віру. Закон, проголошений сеймом, не дозволяв жодної іншої релігії. Отже, на питання, яким способом поширювалася нова віра на Історичному Закарпатті, відповідаємо: реформація вводилася волею магнатів. Вони, як і перед тим, насиллям поширювали латинство, так тепер насильно поширювали реформацію. Про це свідчать історичні документи і дослідження науковців.

„Русинів у Мадярщині князі Бочкай, Бетлен і Ракоці різними способами примушували прийняти реформацію. В період реформації в Семигороді (Заліссі) була заборонена будь-яка віра крім реформаторської. Драгфі в Земплинському комітаті наполегливо підтримував кальвіністську віру, назвавши її мадярською, і тим ревніше її поширював. Василь Тарасович, Мукачівський єпископ, року 1646 раковціянами від вівтаря насильно відтягнений, городом Мукачевом волочений і в темницю посаджений, лише після зречення єпископства був випущений на волю і через два роки помер (1648)“. Багато русинів перейшли на латинський обряд і прийняли реформацію. В Семигороді між волохами багато було русинів, які нині вже є реформаторськими мадярами“ (А. Балудянський, с. 325, 385-386, 202-203, 209).

„За словами сучасників, біля 1550 р. на півночі Мадярщини (Татранщина й Пряшівщина) — від Преспурку (тепер Братислава) до кордонів Трансильванії — не залишилось католиків, крім трьох магнатських родин... В цей час заможні родини магнатів і загалом всі значніші роди шляхтичів уже були лютеранами, а разом із цими родами, природно, стали вірними новій релігії й усі парафії та філії, що находились на їх маєтках“ (А. Петров „Материалы для истории Закарпатской Руси VIII. Отзвук реформации в русском Закарпатьи XVI.“ — Прага, 1823. — С. 75, 83 і ін. „Аз Унгі реформатуш едьгазмеде“. — Нодькопш, 1931. — С. 31-32).

Реформація рушила цілим Закарпаттям від Татранщини до Залісся.

Т. Легоцький у своїй „Монографії комітату Берег“ пише, що „православні русини, в яких священики мали дуже низький рівень культури, були неграмотними, залежними й бідними, в цій добі постійно противились реформації“ (Моногр. II. 65). Цей же Легоцький пише й про те, яким способом здійснювалася реформація: „Протестанти в церквах, які вони зайняли, безпощадно нищили вівтарі, моці святих викидали, хрести із розп'яттям Христа і статуї розрізали, церковні книги роздирали, настінні ікони зішкрібували або забілювали, застави роздирали, казательниці і хрестительниці розбивали, сакристії знищували, а ще й мистецькі пам'ятки минулих часів, на чималу шкоду, повандальськи вигубили“ (II, 66). Легоцький з документів дізнаєть-

ся, що вже в 1532 р. протестантизм був у Мукачеві (II, 476), у 1546 р. — заснована протестантська парафія в Ужгороді. Із цих осередків, а далі — з Бардієва, Пряшева, Левочі, Кежмарку, — поширювали протестантизм в усьому Закарпатті. Легоцький називає магната Петра поширювачем протестантизму на Закарпатті. Це був впливовий магнат у дворі Семигородського князя Заполі, а в Заліссі він наказував розпеченим залізом п'ятнувати католицьких священиків, які не хотіли прийняти протестантизм, або на тому місці, де вони мали тонзуру, наказував здирати їм з голови шкіру. Цей магнат Петро із вдовою княгинею Ізабелою Заполі перейшов із Трансильванії до Мукачева і прибрав до рук управу всієї Мукачівської домінії. Він з не меншим рвінням і тут почав поширювати нову віру. В тому йому допомагали протестантські проповідники на чолі з Калманчехій Шанта Марто. Монастир Василіян на Чернечій Горі біля Мукачева спустошили, а ченців з монастиря вигнали (Легоцький II, 359). При цім несподіванім спустошенні дерев'яного монастиря ченці не встигли врятувати нічого, — ні записів, ні документів, ні грамот. Самі протестанти пишуть, що „взаємна ненависть в часі бурі реформації знищила із церквами та монастирями і письма, і грамоти“ (Гарасі, с. 371).

А ось як подають мадярські історики: „Після Віденського миру (1606) північна частина Мукачівської єпархії підпала під Семигород. Русини стали підпорядковуватися як володарю Мукачівського замку, так і семигородським князям, у яких тепер Мукачівські єпископи перед своїми діями мусіли брати дозвіл. Так управляти Мукачівською єпархією стало майже неможливо. Не могло бути й думки про навчання духовенства, школи... Бетлен Габор і його наступники поширення кальвінізму вважали своїм святим обов'язком“ (Піріді). Мукачівські магнати хотіли мати право призначати Мукачівського єпископа. Ракоці Юрій II (1648-1660) виступив проти руського обряду. В його розпорядженні руський обряд після цього є лише „терпимий“, який будь-коли можна заборонити (Тимко, с. 451). „Текелі плюндрував руські церкви і переслідував православних“. Реформатори або відбирали руські церкви, або спільно ними користувались, як, наприклад, використовували Тройчанську церкву в 1666 р. В протоколі канонічної лютеранської візитації вона

записана, як спільна з русинами (Гирк Й. „А Шарош-Земплині еванг. ешперешийг тирт“. — Капша, 1885. — С. 288). Натиск відчували і руські священники. В розпорядженні чичавського магната в 1585 р. зазначалось, що не треба накладати податок на руського священника, який стане християнином, тобто протестантом, але коли той лукавить, а це буде помічено, тоді він не лише зобов'язаний заплатити податок, але ще й буде покараний (Адол. Земпл. Врм. тирт. 1904, 292).

Реформатори через магнатів втручалися у справи руської церкви. Латинський архієпископ Липпай пише про це в своєму звіті, що особливо Ракоці Юрій і його дружина Анна Лорантфі „всіма засобами старалася зробити руських священників кальвіністами“ — „лаборавіт лабораткве де фактор істос Рутгенос сацердотес фациере плане калвіністос“. Кальвіністи вводили новий календар, а для русинів прийняти його — означало зректися своєї національності. Кальвіністи палили іконостаси, викидали ікони. І тоді русини стали чинити опір. Виникло руське повстання за віру, зване повстанням Петра Часаря. Одним з головних гасел повстання Петра Часаря була боротьба за руську віру (Тирт. тар. 1899, 495-6).

Про долю руської церкви на Історичному Закарпатті під час реформації довідуємося і з грамот короля Фердинанда I (дві від 1 і 9 жовтня 1551 р., а третя — 1552 р.). В них йдеться про те, що землевласники не дозволяли, щоб православні русини давали православному єпископові засоби на існування. З грамоти короля Івана II від 1567 р. довідуємося, як здійснювалася реформація русинів: руським монахам було заборонено служити богослуження, при тім протестантські проповідники мали право проповідувати між русинами свою віру; Мукачівські єпископи не могли навідувати своїх священників і вірників (це доводить грамота Франциска Другета, надзупана Ужанського комітату від 1565 р.); траплялись випадки, що землевласник відсторонював єпископа і призначав там іншого (наприклад Ракоці Юрій відсторонив Василя Арданівського і призначив єпископом Сергія, Волоського ігумена з Молдовії (1597-1616)). Руське духовенство й вірні мусіли платити десятину й дев'ятину кальвіністським проповідникам. Так, наприклад, в літописі Хустського замку написано, що українські

села, такі як Липча, змушені платити десятину на утримання хустського кальвіністського проповідника.

А якою була доля руського священника? Священик був кріпаком, як і його вірні. Ходив на панщину, куди його не раз відводили від престолола. Це зазначає у 1654 р. у своєму зверненні до Риму Юрій Липпай, Остригомський архієпископ. Нагляд над руськими священниками мали кальвіністські суперінтенданти. Реформація нищила русинів морально — розводила подружжя (протест і скарга єпископа Василя від 1552 р.).

Звернення Юрія Липпая, Остригомського мадярського архієпископа, написане 2 липня 1654 р. до Римської конгрегації, подає також дані про насильницьке переведення русинів на кальвінізм. Архієпископ Липпай пише: „Княгиня — вдова Юрія Ракоці — старалася перевести самих священників на кальвіністську віру так, що після смерті останнього єпископа грецького обряду скликала дванадцять кальвіністських проповідників, які вибирали одного із священників грецького обряду і поставили його Мукачівським єпископом, без будь-якого посвячення, — він лише мав скласти присягу, що буде вірно служити кальвіністам і буде вірний княгині“ (лист, опублікований в Окманьтару. Годинка, с. 169). Землевласники-протестанти знущалися над своїми кріпаками-русинами, не дозволяли на своєму маєтку руському єпископові виконувати візитації, священникам слугувати своїм вірним, вінчати і ховати русинів, отож багато їх вмирало без прийняття останніх Таїн, або звалили до науки і ставали протестантами. В такому становищі не дивно, що цілі сім'ї, подекуди й цілі села стали протестантськими.

Тепер погляньмо на документи протестантської церкви. Про що вони говорять? Про перехід русинів Історичного Закарпаття на реформацію?

У 1931 р. вийшла друком книга „Історія кальвіністської єпархії Ужанської“ на 480 сторінках. В ній пишеться, що реформація була запроваджена землевласниками і в околицях, де жили русини, причому на основі тодішнього законного звичаю: „Чия влада — того віра.“ Наслідком того, що і *русини стали реформаторами, хоч із примусу, особливо такого, що землевласники інших духовників до них не допускали*, були реформаторські села, де ще

і до року 1632 затрималися руські церковні одежі, надписи, як свідчать записки, знайдені у візитаційнім протоколі реформаторським з 1638 р.“. Але в започаткованій історії кальвіністської єпархії Ужанської підкреслюється й те: „Між русинами, в їх гористих, від усякої культури віддалених селах реформаторська віра не могла зміцніти і вкоренитись. Руські села, при першому подуві антиреформації відпали від реформаторської Церкви і ставали греко- або римо-католиками. Русини, що звикли до містичного обряду і богослуження, до ладаном кадженних і пахучих церков, не могли задовольнитись пуританською порожністю реформаторських церков“ (Гаджега „Додатки...“). „Можемо сказати на основі візитаційних протоколів кальвіністів з 1618 аж до 1772 років, які зазначають, що року 1560 в Ужанським комітаті кальвінізм запанував над усіма його містами й селами, ще й найдальшими верховинськими. Але русини, переважно лише на папері, були протестантами, і між ними засновані протестантські парафії скоро занепали“ (Гарасі, с. 34, 40).

В цьому контексті дуже важливо звернути увагу на реформаторських проповідників і їх мову при оголошенні реформації. Відомо, що реформація ввела в богослуження народну мову. Реформацію на території Закарпаття оголосили німці, мадяри, чехи й словаки, і навіть поляки. Чехи й словаки, як і лютеранські проповідники, походили з території сучасної західної Словаччини (Нітрянщини) та з чеських земель. Це все ми бачимо на прикладі історії парафії Кошиці, яку подаємо далі. Зрозуміло, що всі ці чужомовні проповідники не знали руської мови і реформацію та богослуження відправляли мадярською, чеською та польською мовами. Не чиста чеська, а чеська біблійна мова, змішана як чехо-словацька, стала богослужбною в євангеліків та інших протестантів (лютеранів) в Татранщині й Пряшівщині, і вона так вжилася в реформаторських громадах, що вони її і тепер використовують, всупереч тому, що в наші часи твориться словацька літературна мова. Та її до богослуження не приймають.

Так реформація рівночасно й денаціоналізувала. На території Татранщини й Пряшівщини вона русинів словакизувала, а в долішніх частинах Закарпаття — мадяризувала, тим більше, що кальвінізм був проголошений мадярською національною релігією

і тим ревніше його поширювано. Отже, реформація не пробувала ввести живу руську мову в богослуження, церква також спричинилася до денаціоналізації русинів Історичного Закарпаття, причому не лише одиниць, але цілих сіл і округів.

Процитуємо ще слова словацького автора: „Реформація прийнялася насильно. В горішнім Гемері (зн. під Татрами) деякі колишні православні парафії прийняли протестантизм, а декотрі дуже противились. Так, наприклад, Шумяц, Телгарт, Вернар, Погоріла, Полонка і всі колишні православні парафії з району Брезно ніколи не згоджувалися з новою вірою. Деякі залишались вірними грецькому обряду, інші — латинському“ (Мікулаш Філло „Грецькокатоліці словаці в минулості“. — 1943). Цього автора ми процитували лише тому, щоб показати, що реформація проходила на всіх землях Закарпаття від Татранщини по Залісся — і всюди переводила наших вірних на реформацію, байдуже, чи на кальвінізм, лютеранство, протестантизм тощо. Отже, були роки й десятиліття, коли на всьому Історичному Закарпатті реформація перемогла, бодай на папері, але руське духовенство Закарпаття рішуче її відкидало. Проти неї воно виступало проповідями й письмово, наскільки в той час це було можливе. Збереглася книга про ієрея Ігнатія, в якій він виступає проти Калвіна Яноша. Уривок з неї наводимо: „Не держимо із тими новими майстрами Калвін Яношом і прочими, же би для науки церков перше ся чинила: але перве ся чинила для олтаря і жертви, потом для молитви, а потом аж для науки. Дом Божій будують для набоженства, Служби Божої, потом для статочной науки і уживання Тайнств церковних. Не зовет Господь Бог дом науки, але дом молитви або жертви. Перше християни почали олтар держати, хотя без церкви були. Без олтаря церкви ніде не було. Отже, Калвіне, можеш знати, же перше церков треба для Жертви-Служби, а лиш потом для науки, бо наука може ся оправдати всюди хоть на улици, хоть у хижи, просто в хащи, на полі, на дорозі, але Служба Божа ні, только на посвященом місці“.

От що пише про антиреформаційну боротьбу закарпатських українців, які захищали свою віру, закарпатський історик др. Василь Гаджега, дуже порядний дослідник минувшини Закарпаття: „Вперше мусимо зазначити, що вплив реформації на нашу Цер-

кву не міг бути інший, як вплив на Католицьку Церкву на цій території. Із досі відомих фактів це ясно слідує. А ще більше треба думати і про те, що коли реформація так насильно виступила проти державної, пануючої релігії, якою була римо-католицька, тоді **становище церкви, яка не була ані державною, ані пануючою, яка не мала серед вірників магнатів, землевласників, ані багатих громадян, яку не захищали ані державні закони, ані публічне життя і громадянство, і яка спиралася** лише на найнижчі верстви державного й політичного життя: — **на кріпацтво, бо її вірні, від єпископа аж до найбільшого, були майже виключно кріпаками** — становище цієї Церкви могло бути лише **набагато гірше й безнадійне**, бо вона ніколи та ні від кого не могла сподіватися допомоги й оборони“.

„Такою безнадійною була, отже, доля наших предків, закарпатських русинів, та їх Церкви. Вони навіть не могли подумати про те, щоб дати опір тій страшній душевній бурі — реформації та її нападом і страшному насильству — супроти такої бурі не могла встояти і сильна Католицька Церква. Що становище закарпатських русинів дійсно було таким — на це вказують і документи, які свідчать про події тих часів. Крім кількох королівських дипломів, приватних документів, інших зовсім не маємо. Нема ані літописів, ані записок. Природно запитати: куди вони поділися? Може й не було? Та ж священики-батьки кріпаки, або півці, або прості вірні, кріпаки хіба могли записувати? Може й були деякі розрізнені записки, що їх залишили ченці в декотрих монастирях, але куди вони поділися? На наше запитання іншої відповіді не знаходимо, як ту, що її подають самі протестанти: взаємна ненависть в часі бурі реформації знищила з церквами і монастирями також письма і грамоти“ (Гарасі, с. 371).

Тут треба пригадати й наголосити, що реформаторське насильство над русинами Закарпаття тривало 150 років. Аж 150 років захищали наші предки свою прадідівську віру. Ї захищали її, хоч не у всіх, зокрема окраїнних областях південного Історичного Закарпаття, Татранщини й Пряшівщини. Це все розуміючи, питаємо: яка сила підтримувала закарпатських русинів, кріпаків, у боротьбі за свою віру? Католики підкорилися, а наші предки залишилися відданими своїй вірі. Католицька Церква зліквідова-

на, а слабкі русини-кріпаки стали до опору. Це геройська боротьба, геройська любов до своєї віри. Наші предки любили свою віру, свій обряд. Вона, їх віра, їх збереже. Мукачівський владика по суті був вождем Церкви й народу, представником Церкви й народу, і народ уважав його батьком й охоронцем. А монастир, у якому він жив, був осередком релігійного, культурного й національного життя. Дійсний патріарх народу.

А в яких жахливих матеріальних умовах жив наш народ! Ціле XVII ст. в постійних війнах, пожежах. Від русинів ворожі війська куруців і лабанців (промадярських і прогабсбурзьких) забирали собі худобу, урожай, і русини, щоб якось врятуватися, втікали в гори, залишаючи села на кілька років. Після воєн слідували неврожайні роки, саранча, голод, хвороби. Наш народ гинув від голоду, хвороб та пошестей, занесених військами. Чума у 1679 році винищила цілі краї, цілі наші села. Той, що залишився жити, покидав своє село і з вигуками йшов і шукав живої людини. Наприклад, в Ужгородській великій парафії залишилося лише шість родин, а решта — вимерли. Народ дуже збіднів. Остригомський архієпископ Липпай у 1654 р. звертався до Риму: „Народ, що перед тим був багатим, зовсім збіднів. А ще гірша доля духовенства цього народу, яке не лише ходить на панщину, але й виставлене напризволяще деспотизму землевласників, їх витягають на панщину не раз від престолу Божого.“ А цей Липпай був родом з Земплинського комітату, там народився, добре спізнав долю русинів. Дослідники історії тих часів відзначають, що всі тогочасні урядові повідомлення називають русинів суцільно убогими.

До питання боротьби закарпатських русинів за свою віру ми ще повернемося, коли поведемо мову про антиреформацію. Без того повністю не зрозуміємо реформації, не побачимо, що діялось в період антиреформації. Але спочатку з'ясуємо питання про реформацію та її наслідки.

Перемога Габсбургів, а тим самим і антиреформації, повернула до руської віри багатьох з тих, що прийняли реформацію, багатьох але не всіх. Особливо, як це подають історичні книги самих протестантів (Гарасі, с. 44-45), повернулися жителі верховинських, суто руських сіл. Вони й справді, були лише названі протестантами, а ними ніколи не були. Супроти того, змішані, вже тоді зденаціо-

налізовані змадяризовані або зісловакизовані села залишилися і надалі повністю або з частиною жителів у протестантській вірі. Статистичних даних про те, скільки закарпатських русинів залишилось у реформації, не повернувшись до віри прадідів, не маємо. Але по тому, що протестантські села існують і досі, і вони заселені русинами, видно, що ці села, однаково змадяризовані вони чи зісловакизовані, первісно були руськими, хоч ті русини залишилися протестантами. Це доказують такі реалії.

1. Значним число кальвіністів, лютеранів та євангеліків в різних частинах Історичного Закарпаття (особливо — Татранщина, Пряшівщина, середне Потисся) стало тому, що на цю віру перейшли русини. Саме русини, а не римо-католики, бо таких не було перед реформацією. Як ми вже казали, не було всупереч великій місійній діяльності латинських монаших орденів. Наприклад, як ми вже зазначали, в Земпліні нараховувалось біля 40 римо-католицьких парафій, а сіл було 493 (а тих 40 парафій було в 23 замках і палацах та 18 містах). Подібне спостерігалось і в інших комітатах в Потиссі та Заліссі. До реформації латинські парафії були лише в містах і замках. Села всуціль були руської віри. А це означає, що *сучасні реформаторські села на всіх землях Закарпаття, — це не колишні римо-католики, а корінні русини. Реформація їх денаціоналізувала.*

2. Попередній висновок доводять інші реалії, які наводимо за сучасними дослідженнями: з двох сусідніх сіл на Земпліні. Одне — греко-католицьке, друге — реформаторське. А **прізвища** жителів у обох селах **одні й ті ж**. Це значить, що вони колись були одної віри. До того ж ті прізвища українські.

3. Ще один аргумент. Одне село в Земпліні і тепер має вірних: греко-католиків, римо-католиків і кальвіністів чи інших реформаторів. У визнавців усіх трьох віросповідань прізвища українські. Назовемо тепер конкретно мадярське село Великі Селменці — за 20 км на південний захід від Ужгорода. Старі 70-80-річні жінки й чоловіки ще вмiли молитись по-церковнослов'янськи. Молодь вже говорить тільки по-мадярськи. За віросповіданням більшість — греко-католики, мало римо-католиків, трохи більше кальвіністів. Прізвища греко-католиків — Іван, Ферко, Матій, Лизак, Василь, Янкович. Прізвища римо-католиків —

Пекарович, Горбак. Прізвища кальвіністів — Іван, Матій, Штефан, Лукач. Це все вказує, що визнавці усіх цих релігій первісно були русинами. Подібне ми могли б констатувати й у інших селах.

4. Візьмемо будь-яке кальвіністське село, де тепер говорять лиш по-мадярськи. Хотарні назви тих сіл вказують, що село первісно було руським. Наприклад, у згаданих Великих Селменцях одна частина хотару називається „Піски“. Слово „пісок“ по-мадярськи означає „брудний“. А коли ми запитали селян, чому так називається частина хотара, ті відповіли, що там дуже „гомокош“ — пісковита земля. Отже, хотарна назва залишилась від русинів, які здавна ту частину хотара так назвали.

Варто зробити висновки з цієї частини нашої історії Закарпаття. Вони такі: самостійно реформаторський рух на Історичному Закарпатті не розвивався. Запровадили його німці, мадяри і чехословаки. Поширили його насильно і тим денаціоналізували частину русинів. Між жителями Закарпаття, які досі розмовляють по-українськи, визнавців реформаторської релігії нема. Ті, що є тепер реформаторами, називають себе мадярами або словаками. Дані вказують, що первісно це були русини. Реформація в історії закарпатських земель означала мадяризацію і словакизацію. Отже, реформатори на закарпатських землях, — це не корінні мадяри чи словаки, а змадяризовані і зісловакизовані русини-українці.

Антиреформація

На зміну 50-річній владі й насиллю реформаторів прийшла так звана антиреформація, яку деякі науковці звать також рекатолизацією. У 1616 р. Остригомським латинським архієпископом був назначений єзуїт Петро Пазмань, який повів наполегливу боротьбу проти протестантів, і ті захищались. Настало століття спустошливих політично-релігійних воєн, які ожебрачили населення і сплюндрували землі Закарпаття.

І реформація, і антиреформація запроваджувались насиллям, війнами, побоями, вбиванням, нищенням. В цих війнах нищились закарпатські землі й населення, вони принесли нечуване горе, біди та страждання українському населенню Історичного Закар-

паття та багато кого денаціоналізували. Антиреформація, яка слідувала після реформації, також характеризувалась насиллям над руською Церквою Закарпаття й вірниками, яких силою переводили на латинство.

Щоб мати чітке уявлення, яких нищівних наслідків досягла антиреформація, насамперед розглянемо політичну ситуацію на закарпатських землях. Центром реформації було Залісся (Семигород), князь якого володів і територією сучасної Закарпатської області. Решта закарпатоукраїнських земель були під Габсбургами, які вели антиреформацію, т.зв. рекатолизацію. Так, закарпатоукраїнські землі ціле XVII ст. були територією взаємної кривавої боротьби католиків з протестантами. Війни за війнами цілковито нищили закарпатські землі. Війська куруців (протестантські) і війська лабанців (католико-габсбурзькі) грабували населення. Край зубожів. Беззахисне українське населення, над яким усі знущалися, втікало в гори. Ніхто не рахував скільки сіл було знищено, скільки залишилося порожніх сіл і хат. Так, наприклад, статистика зазначає, що в Земпліні з 10293 порт залишилось 3019. Крім шкоди від війни, населення терпіло від голоду, неврожаїв, пошестей. Як реформація, так і антиреформація здійснювались жорстоким способом. Католики карали реформаторів, відбираючи маєтки, ув'язнювали, більше 450 протестантських проповідників було засуджено на галі. Були великі погроми, наприклад, відома різня в Пряшеві у 1667 р., здійснена генералом лабанців Караффою. Ненавистю відплачували й реформатори, ними було вбито 22 латинських священиків, серед них трьох — у Кошицях.

Дуже нечесно повели себе мадярські магнати. Коли католики їм пообіцяли, що забрані ними церковні землі їм лишать, магнати зразу ставали католиками. Як досі нищили католиків в ім'я протестантизму — так тепер протестантів в ім'я католицизму. Наприклад, Другет в Ужгороді у 1611 р., щоб розширити свою загороду, дозволив знести лютеранський костел, парафію і школу. Коли у 1679 р. військо Тикиля разом з татарами ввійшло в Ужгород, католиків повбивали, а місто підпалили. Тикилі зайняв і Гуменне, а там 15 мадярських шляхтичів, що перейшли на католицизм, стяв або посадив на кіл. Зигмонда Другета, жорстокого магната, який спочатку насиллям латинізу-

вав руське населення Гуменщини, потім як протестант примушував перейти на реформацію, а далі жорстоко виганяв з реформації на латинство, Тикилі зловив і в Кошицях 14 квітня 1684 р. дозволив стягти. Так Тикилі повалив майже 400-річну владу Другетів. Тоді загинув останній Другет. Обидві сторони вбивали або садили на палі полонених. Територія Закарпаття була ареною війн і взаємних убивств.

Протягом століття воєн протестантів з католиками закарпатських русинів не вважали за людей. Русини намагалися врятувати все, що могли. Закопували в землю дзвони, церковний посуд, рятуючи життя, залишали цілі села і втікали в гори. У свої села вони поверталися аж коли наставав трохи спокій. (Тут зазначимо, що ці реалії використовують „історики“ як мадярські, так і словацькі. При тому пишуть, що первісні поселенці сіл русини „зникли“, а в їх порожні села поселились словаки чи нові руські колоністи, тому поселення русинів треба рахувати лише від XVII-XVIII ст. Це взагалі неправда, бо первісні жителі русини дочасно втікали в гори, рятуючись від грабунків і війни, а потім повертались у свої оселі. Доказом цього є те, що лише вони могли зберегти первісні руські хотарні назви.

В цій ситуації доля руської Церкви на Закарпатті була дуже складною. Руські церкви й монастирі нищилися як протестантами, так і католиками. Про це історик Лучкай пише так: „Вбивства і винищення ченців та світських священиків аж надто очевидні. Тому можна бачити в Березькому комітаті порубані сокирою ікони, тому багато дзвонів закопано в землю. В Мукачівському монастирі я бачив священний рукопис Євангелія, який не католики мечем порубали і пробіли багнетом. Хто бажає, хай відвідає бібліотеку Мукачівського монастиря, побачить багато прикладів, позначених датою і часом“. В акції антиреформації католики почали нав'язувати русинам латинство. Коли вони відбирали від протестантів колишні руські церкви, що їх для себе забрали протестанти, то не повертали русинам, а взяли їх для латинян так, ніби беруть їх від кальвіністів. Подекуди русини відбирали свої церкви силою, але латиняни в багатьох випадках повернули їх собі, наприклад; у Якубовій Волі, що біля Липян, в Личартовцях при Обішовцях, в Сідлицях та інде. Крім того, на

основі закону „юс реформанді“ феодал міг свою релігію нав'язувати підданам. Тут і почалося. Феодали, які знову стали латинянами, почали впроваджувати латинство серед русинів. Наприклад, Софія Баторі, вдова Ракоці, яка знову стала католичкою, мала сотні, ба, тисячі, сіл підданих і всіх примушувала ставати латинянами. В тому її підтримував і королівський двір. Вона поселила в Мукачеві єзуїтів. Про це історик Лучкай пише: „Єзуїти занепокоєні більше тим, щоб навести русинів на латинство, ніж повернути реформаторів. Це дало привід до багатьох неприємних суперечок. Тепер обидві сторони, — як католики так і протестанти — хотіли з русинів зробити своїх вірних силою, ба, й примусом. Тут мукачівські владики повели велику боротьбу за життя народу проти денаціоналізації“.

Крім тих малих заміток, що збереглися для наших істориків, доля руської Церкви Закарпаття у XVII ст. під час війни протестантів з католиками не була досліджена на належному рівні. Мадярських істориків це не цікавило, а українські на те не мали можливості. Тому трохи ближче зупинимось на цих подіях, бо без їх знання не можемо судити про перебіг і спосіб боротьби наших предків за порятунок віри предків.

Протягом половини другого століття періоду реформації і антиреформації доля Мукачівських владик була також дуже важкою. Коли Мукачівський єпископ підкорявся Габсбургам, Церкву нищили кальвіністи. А коли він визнав над собою кальвіністських семигородських князів, церкви й народ нищили католики, тим самим способом, що й кальвіністи. Зрозуміло, що керувати Мукачівською єпархією в таких обставинах було нелегко.

Ми згадували, що декотрі історики антиреформацію називають і рекатолизацією. Цей термін особливо відповідав тим територіям, на яких реформаторами стали католики, отже там потім відбувалася рекатолизація. Але на закарпатських землях цей термін недоречний, бо тут не йшлося про рекатолизацію. Католиків-латинян на закарпатських землях до реформації, як це ми вже зазначали, було дуже мало. Латинські парафії діяли лише в замках і палацах, опікувалася ними лише мадярська шляхта і, хіба, прислуга в панських дворах.

Знаючи це, тим більше нас дивує те, що тепер ще завзятіше латиняни накинулись на нашу Церкву. Цілу акцію рекатолизації вели єзуїти, францисканці та інші монаші ордени. Єзуїти прийшли поширювати латинство як у країну невіруючих „ін партібус інфіделіум“, тобто способом насильства. Орден єзуїтів ревно служив рекатолизації. Вони вживали й таких методів, що їх мусіли стримувати, наприклад, щоб не грабували бідноту... У 1775 р. було засноване Рожнявське латинське єпископство з метою вести рекатолизацію. Архиепископ Липпай, як землевласник Рожняви, наказав заступництву міста збудувати для єзуїтів костел на площі... Францисканські монастирі на Пряшівщині поширювали спів латинський, мадярський, польський, словацький (тільки не руський — авт.). Школи були в руках монаших орденів. Мовою єзуїтів була мадярська й словацька. Єзуїти почали писати мовою словацького люду співанки, книжки поучно-релігійні і научні“ („Памятки Трнавской універзیتی 1635-1777“. — Трнава, с. 221; Франтішек Загіба „Гудобне памятки франтішканскіх клашторов на виходном Словенску“. — Прага, 1940. „Карпатіка I“. с. 442, 449, 433, 285; Франтішек Мікулік „Мадяр кішвароші ийелет 1520-1715“). Тут треба сказати, що великий єпископ Мукачівської єпархії Андрій Бачинський, задумавшись над ситуацією Церкви Закарпаття, власноручно написав у своїй книзі „Єзуїти більше старалися перетягнути на латинство русинів, ніж дійсних реформаторів“.

Той випадок, коли було вбито протестантами в Кошицях трьох єзуїтів, дає нам можливість зрозуміти, звідки походили ті всі рекатолизатори, точніше латинізатори й денаціоналізатори Закарпаття. Про протестантів знаємо — це мадярські проповідники, які поширювали кальвінізм як мадярську національну релігію, прагнучи тим денаціоналізувати релігію русинів. А щодо католиків? Кошицька подія — вбивство трьох єзуїтів — сталася під час магнатського антигабсбурзького повстання Габрієла Бетлена, коли його війська під проводом Ракоці Ференца зайняли Кошиці, а це сталося у вересні 1619 р. Перший з них — Марко Крижин, хорват, єзуїт Остригомський каноник, управитель бенедиктинських маєтків в Краснім над Горнадом біля Кошиць. Другий — Стефан Понграц, семигородський німець, який вів

місійну латинізацію в Гуменному, а потім перейшов до Кошиць, де в 1615 р. єзуїти створили місійну антиреформаційну станицю, яку він очолив. Про його діяльність в Гуменному життєпис пише: „В Гуменному Понграц служив малочисельній групі католиків міста“. Третій — Меліхар Гродецькі, єзуїт, поляк з Тешина. Він прийшов із завданням поширювати латинство на Маковиці. Він проходив Кошицями, й тут його застало військо Бетлена. Всіх трьох стратили, кожного в інший час і в різних місцях. Життєпис цих вбитих говорить, що й два брати вбитих працювали на Маковиці як місіонери латинства. Ця подія вказує на національний склад „місіонерів“ латинства й денаціоналізації Закарпаття — хорват, поляк і німець. Всі чужинці. Ця подія також вказує на важливі дані: Гуменщина була руською, в Гуменному було мало латинян, а ті, що були — лише з двора графа Другета.

В тих важких обставинах стається одне за другим слезіння ікон Пресвятої Богородиці, причому виключно лише в руських церковцях і на всій території Історичного Закарпаття: у 1670 р. — в Клочкові, 30 км на захід від Ужгорода; далі в Бовчі — в 1696 р. (це Потисся, Нирьщина), в Миколі — в 1699 р. (це Залісся), друге слезіння в Бовчі — в 1715 р. і в Павлові — в 1717 р. (це околиця сучасного Мішколця в Мадярщині). Всі ті села та їх околиці в ті часи були ще руськими, а їх жителі називали себе русинами. Народ сприймав чуда слезіння ікон Богородиці як передвістя близької небезпеки. Ці слезіння ікон Пресвятої Богородиці вплили в душу нашого народу духа опору — захищати свою віру, віру предків! Народ відчув, що ця боротьба — це боротьба за існування. Буде існувати Церква, — буде існувати й народ. В обороні своєї Церкви ожебрачений матеріально народ виявив надзвичайний героїзм. Наші предки славні! Вони вели велику й переможну боротьбу! Народ з чашами з дерева або зі скла, із священничими ризами з домашнього полотна, що вживав на Службі Божій вівсяний хліб, з церковними книгами, писаними лише рукою, став на захист своєї віри, свого обряду, своєї Церкви, Руської Церкви. Тільки тому, що лишився вірним своїй вірі й Церкві, тому зберіг і свою національність. Протестанти й латиняни побачили, що наш народ ніколи не зрадить віру своїх предків. 150 років тривала боротьба простого,

самотнього, покинутого на поталу народу в обороні своєї віри, його дух — невидимий опір сильним світу цього. Героями в цій боротьбі були всі українські села Історичного Закарпаття.

Тут треба ще сказати, що в середині XVII ст. в розпалі боротьби протестантизму з католицизмом, дійшло до запровадження церковної Унії на Закарпатті. У цьому сприяли три фактори. Перший — це важка ситуація руської Церкви Закарпаття. Другий — це рекатолизаційна праця монаших орденів. В містах з мадярським населенням вона переважно або в значній мірі пройшла успішно. Але руські села не здавались. Щоб перемогти село, треба було перемогти руське духовенство. Так, єзуїти, не надіючись на успіх у латинстві, почали поширювати ідею Унії. Спроба запровадити Унію в Краснобродському монастирі у 1614 р. не вдалася. Перемишльський єпископ Анастасій Крупецький допустив велику помилку, замкнувши церкву, чим обурих людей і народ постав. 19 листопада 1642 р. Остригомським архиєпископом став Юрій Липпай із Зомбора на Земплині. Він добре знав закарпатоукраїнські землі і щодо розлоги, і щодо населення. У своєму звіті до Римської конгрегації він писав, що русини заселяють території від Карпат до Спішу. Народ він назвав русинами, бо знав його, бо жив, виростав серед нього, чув, що народ так себе називав: правильно означив і територію його поселення, бо західні сліди українських поселень ще й досі залишились в околиці Брезна в Татранщині. Але перейдемо до його акції Унії.

Липпай почав переговори з Мукачівським єпископом Василем Тарасовичем і Чином Василян, з яких, за традицією східної Церкви, вибиралися мукачівські руські єпископи. Третій фактор — це мукачівські тогочасні єпископи Василь Тарасович (1633-1651) і Петро Партеній як його наступник — представники руського духовенства Закарпаття. Єпископ Василь Тарасович бачив зубожіння народу, знищеного економічно постійними війнами, грабуванням військами обидвох воюючих таборів, бачив страждання народу, бачив насильства й трагедії священників-кріпаків. Дуже правдоподібно, що він також передбачав, що протестантсько-католицька війна скінчиться перемогою Габсбургів, отже католиків. Він бачив рятуюнок Церкви й духовенства в Унії, вважаючи, що вільне руське духовенство зможе більше допомогти своєму народові, як дотепер,

перебуваючи в стані кріпацтва. Але він пішов на переговори з такими умовами: збереження руського обряду, вибір єпископа руським духовенством, надання таких привілеїв для духовенства, які має латинське. За це руське духовенство буде в богослуженні згадувати римського папу як главу Церкви. Але єпископові Тарасовичеві не судилося здійснити Унію. Кальвіністський табір мадярів хотів втримати руську Церкву Закарпаття під своєю владою й домоглись, щоб вона прийняла протестантизм. Тому з наказу семигородського князя Ракоці Юрія капітан Мукачівського замку Баллінг наказав єпископа Тарасовича ув'язнити якраз в часі відправи Служби Божої. Зв'язаного владику в архиерейських ризах повели вулицями Мукачева і посадили його у в'язницю підземелля Мукачівського замку. Єпископ просидів у в'язниці два роки, був випущений на волю, але мусів залишити свій осідок — Мукачівський монастир на Чернечій горі, та невдовзі після того помер.

Унію здійснив наступник Тарасовича єпископ Петро Партеній. Але про це скажемо окремо.

Європейські події й політика в XVI і XVII століттях

Коли в 1517 р. августиніянський латинський чернець Мартін Лютер публічно оголосив свої тези про суть „відпустів“, прибивши їх на двері костела у Вітенберзі, він тоді не сподівався, що започаткував могутню хвилю новітнього руху, яка завдала Католицькій Церкві та папству страхітливої рани, і який в різних подобах надзвичайно швидко поширився на всій Європі. Уже в 1530 р. протестанти на Авсбурзькому сеймі виголосили своє віровизнання (лютеранізм), а через п'ять років Іван Кальвін заявив про своє віровизнання і тим відкрив дорогу другому напрямові протестантизму — кальвінізму. Лютеранство стало наукою для феодалів, які перейшли на бік реформації, й поширилося серед шляхти, а кальвінізм, який був непримиренним до інших релігій, поширювався здебільшого в містах Мадярщини і в Семигороді. Крім цих двох напрямів, поширювалося ще сектанство (новохрещені, аріяни, соціяни та ін.). Їх переслідували і католики, і лютерани, і кальвіністи, а вони переховувались переважно в Семигороді. Протестантський рух — це перший фактор, що спричинив в XVI і XVIII ст. великі біди і страждання для українського народу Закарпаття, української Церкви. Про це конкретніше скажемо окремо в інших розділах.

Другий фактор — це турецька присутність на землях Історичного Закарпаття в Потиссі і на межах Закарпатської області, Пряшівщини й Татранщини. Насамперед це турецькі війни з Габсбургами, і турецько-татарські набіги, грабежі, нищення осель, захоплення та відведення населення в ясир.

Третій фактор, який завершував страждання українського народу Закарпаття в XVI і XVII ст., це магнатсько-габсбурзькі війни. Від початку XVI ст. до кінця першого десятиліття XVIII ст. (1526-1711) на території Закарпаття з малими перервами велись постійні війни між мадярською шляхтою і Габсбургами. Вони починались ніби як релігійні — на захист протестантизму,

а насправді метою мадярської шляхти було збереження магнатських прав, привілеїв та свобод, опір централізації влади Габсбургів, а також особисті інтереси провісників тих повстань. Ці всі питання нас не так цікавили б, якби ті всі війни й бої не проходили на теренах Закарпаття, зокрема, на територіях, що тепер належать Закарпатській області й Пряшівщині. Протягом майже 200 років воєн Закарпаття було нищене економічно і соціально, культурно й національно. Тягар усіх тих воєн падав на плечі українського населення Закарпаття як підлеглих. Повстання Іштвана Бочкая було частиною 15-річної війни з турками. Повстання Бетлена Габора і Ракоці Юрія I було безпосередньо злучене з декотрими фазами кривавої драми Європи — тридцятирічної війни. 30-річна війна — це війна двох коаліцій феодальних держав, в якій були задіяні майже всі європейські держави. Ці антигабсбурзькі повстання проходили в сусідстві з турецькою небезпекою, дуже часто при активній політичній підмозі турків і татарів, які теж з повстанчими військами проходили Закарпаттям, грабували його й відводили населення в ясир.

Треба насамперед вказати й на те, що українських підданих до повстанчого війська примушували йти насильно, але були й такі, які йшли до війська і до бою у надії, що їх надміру важкі життєві умови поліпшаться; та ж шляхта й проводирі повстань обіцяли учасникам повстання свободу й землю. Але мрії завжди ставали оманною. Вигоди з повстань мала лише шляхта, а не ті, хто проливав кров.

Закарпатські історики про ці повстання не згадують, хіба що лише останнє — повстання Ракоці Ференца II і подають його в стилі мадярських істориків — тенденційно вказуючи на те, що український народ Закарпаття — це „генс федаліссіма“ — найвірніший народ для мадярів і величають Ракоці добродієм закарпатських українців. Але це — неправда. Тому ми ознайомимось з деякими повстаннями конкретніше, бо кожне з них було своєрідним. Треба знати, чому українці Закарпаття примусово воювали, а особливо — як були експлуатовані, обманені, нищені. Нас не цікавитимуть подробиці перебігу подій, вкажемо лише на причину і наслідки цих повстань для українського населення Закарпаття.

Закарпаття до магнатських повстань

З другої половини XV ст. Європі постійно загрожує турецька експансія. Уже в кінці XIV ст. турки зайняли величезні території на Балканах. Магомет II завоював Царгород, Сербію, Боснію, Албанію, зробив васалом Волохію, підкорив собі кримський ханат. У другій половині XV ст. його влада поширилась аж до кордонів Мадярщини. Селім I (батько Сулеймана II) вів загарбницьку політику також проти Персії, Сирії, Єгипту. Але Сулейман II змінив напрям загарбницьких воєн на Європу і зупинився на кордонах Мадярщини. Хоч турки створили небезпечну ситуацію для Мадярщини, проте мадярські королі на те не звертали жодної уваги. Шляхта й латинська Церква, доки турки безпосередньо не загрозували їх маєткам, не дбали про організацію захисту країни. Хрестоносний похід, виголошений проти турків латинським архієпископом Томашом Баковцем у 1514 р., перетворився на селянське повстання Довжі. Помста шляхти й закріпачення селянства, яке слідувало після придушення повстання Довжі, мали для Мадярщини катастрофічні наслідки і ще більше ослабили антитурецьку оборону.

За правління Людовика II в Мадярщині загострились внутрішній розбрат, змови, суперечки між шляхтою й володарем. Економічне становище країни було критичним. Бракувало грошей, війська, а найгірше — бажання захищати її від напасників. Мадярська шляхта ніби не розуміла важливості ситуації і провадила свою вузькоогоїстичну політику. Від західних сусідів Мадярщині годі було сподіватися допомоги — французи сперечались з Габсбургами, Польща перебувала в облозі турків. Отже, Мадярщині залишилось надіятись хіба що на власні сили. Папський нунцій (Антоніо Джованні да Борджіо) ще до битви під Могачем писав до Риму, що в Мадярщині панують внутрішній розбрат, суперечки між шляхтою, несприятлива фінансова і воєнна ситуації, й „ця країна не здатна захищатись і видана на милість ворога“. Після поразки під Могачем він подав до Риму таку вістку: „29-го минулого місяця, в середу, його Величство зударилось з турками і битва скінчилась цілковитою поразкою наших“. Але папський

нунцій ще не міг передбачити великої трагедії, що сталася після поразки під Могачем.

Ця поразка в 1526 р. означила межу розвитку Мадярщини, а в ній — і Закарпаття. Зі смертю Людовика II під Могачем розгорілась нова боротьба — за мадярську королівську корону, а це тільки поглибило внутрішній розбрат і, що найгірше, — давало Османській імперії привід для воєнного втручання. Більша частина мадярської шляхти стояла за мадярського короля, багатого семигородського магната Яноша Заполі. Та Фердинанд Габсбурзький вжив воєнну силу і біля Кошиць розбив Заполі, і той попросив допомоги в турецького султана. Цей крок мав тяжкі наслідки для розвитку Мадярщини й середньої Європи. Турки зайняли Будин і протягом трьох днів облягали Відень. В боротьбі між Заполі й Фердинандом все частіше брали гору турки і вона продовжувалась аж до 1538 р. з усіма негативними наслідками для Закарпаття. Турки часто вривалися на територію Закарпаття. Тут після Могачської битви мадярська шляхта насильно забирала маєтки полеглої шляхти. Бої між прихильниками Заполі і Фердинанда Габсбурзького були безперестанні, обидві сторони нищили край. У 1538 р. ворогуючі табори, виснажені війною, уклали у Варадині договір про мир на основі територіального статусу кво. Заполі припав Семигород і Закарпаття з Кошицями, а Фердинандові, якого тоді підтримувала більшість мадярських магнатів, дісталась Татранщина, теперішня західна Словаччина і частина західної Мадярщини, яку не зайняли турки. Після смерті Заполі і ці території мали дістатись Габсбургам. Але події розгорнулись в іншому напрямі. У 1539 р. Заполі одружився з Ізабеллою, польською королівною. Але 21 червня 1540 р. він помер і мадярська шляхта перейшла на сторону Фердинанда, який їх за те наділяв титулами й маєтками. Після смерті Заполі його вдова виступила на захист прав наступника — її сина Івана Зигмонда Заполі. Королева-мати Ізабелла, разом зі своїм радником Маринуззі, за допомогою турецького султана проголосила малолітнього Івана Зигмонда мадярським королем, чим порушила Варадинську угоду. Знову почалася війна. Закарпаття переходило із рук в руки, від королівських Габсбургів до заполянців. У 1541 р. турки розбили війська Фердинанда і створили із здобутих земель „будинський

пашалик“ (провінцію) Османської імперії. Мадярщина розпалася на три частини, і Закарпаття опинилось перед безпосередньою загрозою турецької експансії. Фердинанд мусів визнати право турків на зайняті території, і до того ж ще платив щорічно туркам „чесний дарунок“ по 30 тисяч золотих.

Але й цей мир тривав недовго. У 1550 р. цісарські війська після таємної змови з регентом Мартінуззі ввірвалися в Семигород, і війна відновилася. У 1566 р. при облозі Сиготу поліг султан Сулейман II, і його смертю закінчився перший етап турецької експансії в Мадярщину. Хоч його наступник Селім II уклав з цісарем Максиміліаном II договір про мир, турецькі й татарські напади і далі відбувалися на закарпатських територіях, завойовники вимагали данину, палили села, відводили населення в ясир, вимагали викупу тощо. У 1558 р. Ізабелла наказала вбити визначних мадярських шляхтичів, яких звинуватили в змові.

Близьке сусідство з Османською імперією означало, що постійно треба стерегтись небезпеки турецьких нападів. До того ж на Закарпаття прийшло багато втікачів — шляхти й латинського духовенства із земель, обсаджених турками, що вплинуло на приріст населення міст. Також на Закарпатті розмістилися місцеві гарнізони цісарської жолднерської армії. Це все позначилося на економічному становищі Закарпаття.

Мадярська шляхта посилювала експлуатацію, підвищувала й натуральний податок від підданих, запровадила для латинських плебанів десятину з усього урожаю підданого і з тварин. На плечі підданих лягли великі повинності. Насамперед, грошовий податок на утримання армії, роботи, пов'язані з фортифікаціями проти турків, і навіть обов'язкова військова служба. Воєнний податок став постійним, і обов'язок його платити поширювався й на найбідніших. Число днів кріпацької роботи постійно зростало. Піддані мусіли сплачувати відрядження комітатних послів до сейму, забезпечувати провіантом і помешканням військо, допомагати йому транспортом тощо. На випадок війни мали брати участь у воєнних походах, а зброєю мали забезпечити себе самі. При тому піддані не мали жодних прав, так що були видані на милість магнатів. Після повстання Юрія Довжі вони були довічно закріпачені.

Надзвичайно складне соціально-господарське і особисте становище підданих погіршувала злочинна поведінка жолднерів та інших озброєних груп, які створювалися із звільнених або неоплачуваних жолднерів. Поблизу турецьких кордонів піддані наражались на небезпеку нападів з турецької сторони.

Отже становище напередодні магнатських повстань проти Габсбургів було дуже важким. Мадярська шляхта показувала як на винуватців усіх негараздів — на Габсбургів, хоч це був обман. Її вірили доти, доки піддані не відчували на власній шкірі наслідки обману і не переконалися в тому, якою була справжня причина тих повстань.

Ситуацією була не вдоволена мадярська шляхта. Коли королівський трон зайняли Габсбурги, змінилися позиції пануючого класу — мадярської шляхти щодо короля. Мадярська шляхта до битви під Могачем мала майже необмежену владу. Але вона її не використала на користь країни, а для власних інтересів. Спочатку Фердинанд вдався до усіх форм впливу, щоб мати підтримку хоч від частини мадярської шляхти. Він при коронації підтвердив привілеї й свободи шляхти, а під час боротьби із Заполі, подібно йому, заохочував феодалів підплатуванням, наділюванням титулів і королівських маєтків тощо. Значно допомагав йому папський престіл, який Заполі через те, що той співпрацював з „поганськими“ турками, позбавив Церкви. Але Фердинанд рівночасно намагався зміцнювати центральну владу володаря. Фердинанд владарював майже 40 років. До прямого розбрату зі шляхтою не дійшло, бо королеві у боротьбі з турками мадярська шляхта допомагати відмовилася. Фердинанд мав постійні суперечки не лише з турками, але і з німецькими князями, а також допомагав братові Карлові V в італійських війнах. Розбрат зі шляхтою тепер був небажаний, бо за володіння його наступника Максимиліяна загроза нападу турків залишалася, і Максимиліян був змушений спиратися на шляхту. Коли на престол ступив Рудольф II, він теж старався ввести абсолютну владу, сполучену з виразною рекатолизацією. Прояв централізації влади для шляхти був неприйнятним, тому що вона втрачала свої позиції, і це викликало в неї постійний неспокій. Шляхта хотіла зберегти свої права, а також повстала проти рекатолизації. Досі піддані мусіли визнава-

ти ту релігію, яку їм визначав землевласник. Крім того, король, знаючи про ненадійність мадярської шляхти, яка в боях за трон легко перебігала від одного кандидата до іншого, залежно від того, хто більше її наділяв, ба, перебігали навіть до турків, — розмістив на всій території цісарські жолднерівські війська. Ті — а це були військові, основний склад становили німці, італійці — часто не отримували платні, недбало забезпечувались провіантом, а тому займалися розбоєм і насиллям щодо населення, яке, власливо, мали захищати. Вони нападали на села і відганяли всю худобу та відбирали все, що знайшли. Села не лише грабували, але часто нищили, палили. Проти розбоїв жолднерів населення не раз мусіло захищатись зі зброєю в руках, а іноді звертались за допомогою і до турків. У жолднери переважно набирали різних авантюристів, людей без моральних принципів, які свої служби продавали, не звертали уваги, чи те населення до них прихильне.

Тут треба зазначити, що Габсбурзький абсолютизм обмежував владу мадярської шляхти, яка зовсім не дбала про користь країни, а накладала чимраз більші обов'язки на підданих. Абсолютизм зменшував експлуатацію підданих. Наприклад, король Фернанд I хотів було хоч у мінімальній мірі уможливити свободу переселення підданих, але через протест шляхти здійснити того не зміг. Суперечності у поділі влади короля і шляхти з обмеженням прав і привілеїв останньої викликали повстання шляхти. Перші повстання мали нібито релігійне забарвлення. Реформація поширилася на Закарпаття. Особливо в містах, і до того ж між німцями. Мадярська шляхта стала реформаторською не через віру, а щоб збільшити власні маєтки, відбираючи їх у латинської Церкви й монастирів. Отже, нову релігію шляхта використала для власних інтересів. Свої справжні цілі шляхта прикривала релігійними гаслами, вона боялася, що латинська Церква свої маєтки відбере у них знову.

Українське населення Закарпаття на основі „Куюс регіо еюс релігіо“ (чия влада, того й релігія) було проголошене реформаторським, але насправді ним не було. Між українцями Закарпаття не поширилося і сектанство, як це бачимо серед населення міст (новохрещені, антитринитарі, анабаптисти, сакраментарі і

інші). Тепер королі почали палко підтримувати рекатолизацію. Настали релігійні суперечки. Релігійної толерантності не було на жодній стороні, бо і католики, і протестанти, коли захоплювали владу, то кривдили й утискували своїх противників не лише релігійно, але й економічно, соціально й політично.

Міжнародне становище Габсбургів було нелегким і цим скористалася мадярська шляхта, розпочавши повстання.

Заполіянські війни на Закарпатті. Спалення Мукачівського, Грушівського і Заднянського монастирів

Після того, як турки захопили середню частину Мадярщини, коли загинув мадярський король Людовик II, одна частина мадярської шляхти вибрала королем спішського графа, семигородського магната Яноша Заполі, найбільшого магната в державі, й відразу його коронувала. Друга частина шляхти вибирала в Прешпурку (тепер Братислава) — антикороля в особі архикнязя Фердинанда Габсбурга, швагра померлого короля Людовика II. Цього Фердинанда військово підтримав австрійський цесар Карло V. Так після смерті мадярського короля з роду Ягеллонів до влади прийшла династія Габсбургів, причому майже на 400 років.

Мадярщина тоді розпалася на три нерівні частини. В центральній володіли турки, а територія, не зайнята турками, розпалася ще на дві нерівні частини і мала зразу двох коронованих королів. „Тут почалася нова і жахлива трагедія українського населення Закарпаття. Воно повністю, починаючи з Залісся, сучасної Закарпатської області, Пряшівщини — дісталася Заполі. Так наші краї були піддані як спустошенню прихильників Заполі, так і руйнуванню австрійських військ. Обидві сторони немилосердно взаємно знущалися. Ми не маємо на меті і зацікавлення займатись історією боротьби, яка настала після Могачської поразки між прихильниками Заполі й Фердинанда. Але побіжно треба нам згадати хоч коротко перебіг цієї боротьби, бо вона тривала на теренах Закарпаття і була невимовним лихом для закарпатоукраїнського народу“ (М. Лучкай). Настала боротьба, яка велася через Закарпаття, бо середню Мадярщину зайняли турки.

„Постійні війни двох противників ввели населення Закарпаття в ще гіршу нужду. Це була внутрідержавна війна, в якій спустошення і розбій стали тривалим явищем, а тому що маєток землевласників складався насамперед з маєтків підданих, воюючі сторони безжально нищили якраз ті маєтки, щоб так собі взаємно робити шкоду. В неперестанних грабежах брали участь шляхтич, мадярський жолднер і турок, який тоді, як союзник Яноша Заполі, з більшими-меншими відділами вривався на територію Закарпаття, чим нищив маєток селян. Дальшим нищителем маєтку селян Закарпаття було німецьке жолднерське військо. Усі війська з населенням поводитися гірше від турків. А тому, що обидві сторони їм слабо платили, вони собі винагороджували все грабежем. В цих погромах український народ Закарпаття щодня падав у щораз гіршу біду і почав громадно втікати в гори, ба і на територію, зайняту турками. Ставалося нераз, що населення служило туркам проти власних тиранів, немилосердної шляхти й їх війська“ (Мад. історик Ачаді).

Обидва кандидати намагалися знищити один одного, а бої проходили переважно на Закарпатті. Заполі був розгромлений у боях біля Руського Токая (так тоді називався теперішній Токай) і біля Сені (при Кошицях) тому він просив допомоги від султана. І він її отримав, а за те Заполі став васалом султана. В боях було спалено більш як 80 сіл, тисячі полонених відведено в ясир.

„Доля підданих була непевною і нестерпною. Влада на теренах Закарпаття залежала від результатів боїв. У цей лиховісний час усе спустошувалося вогнем і мечем, і ніхто не міг бути мудрим, на чий бік стати, тому що життя скрізь було небезпечним. Одна сторона повністю спустошувала маєтки іншої. Був спустошений і зруйнований також український Мукачівський монастир з усім тим, що йому належало, навіть млин, побудований на Латориці, яка протікала мимо. Мукачівським єпископом тоді був владика Василь. Тоді пропали монастирські грамоти і тому не знаємо попередників єпископа Василя. У монастирі Василіян, у Задньому, мадярська шляхта, не шануючи святости Церкви, у 1548 р. на світанку, злочинними руками вбиває відомого ігумена Семена Стойку, вбитого роздягають і грабують“ (із епарх. архіву, Лучкай II, с. 227).

У 1538 р. Фердинанд і Заполі у Великім Варадині уклали мир так, що один і другий зберіг титул короля, а кожній стороні залишились ті області, які вона мала доти в своїх руках. Так, Заполі залишились Семигород і всі закарпатські землі з Пряшівщиною й Кошицями, а Фердинанд забрав решту.

У 1540 р. Сігізмунд Заполі помер і королем проголосили його сина, зрозуміло, що управляти він мав під турецьким протекторатом. Смертю короля скористалися великі магнати і загарбали собі колишні королівські маєтки. Рід Перені бере Требішов, Поток, Другет — Ужгород.

Поки Фердинанд був зайнятий турками, магнати — прибічники Заполі, — спокійно закріпилися на Закарпатті. Але рік 1556 приніс Закарпаттю нові бурі. Семигородці пропонують трон вдові Сігізмунда Ізабеллі, польці за походженням. Починаються нові бої між військами Фердинанда й Ізабелли. Дикий натовп Ізабелли (так можна назвати її військо), зрівнює все із землею, грабує і спалює 300 сіл. Тоді ж був зруйнований Грушівський монастир. Андрій Баторі, командуючий військами Ізабелли, здобуває Хустський замок. Разом з ним королеві дістається й Мукачево. Обидві сторони збирають від населення Закарпаття податки.

Історичні документи свідчать, що польська княжна Ізабелла перебувала у Львові, а в Семигород перебиралася через Мараморош. Для захисту її приходу воєводи Молдовії й Валахії вислали на Закарпаття військо. В той час цісарські війська зайняли Кошиці. Але село Велику Іду біля Кошиць займав заполіянець Перені, який зібрав багато циган, щоб її захистити. Цісарські війська протягом 20 днів штурмували фортецю, захопили і зрівняли її із землею, а нещасних циган перебили. Цісарські війська почали наступ, зруйнували фортецю Павловці (біля Михайлівців). В 1557 році, під час збору винограду в околицях Ужгорода й Середнього, тривали бої цісарських військ із заполіянцями. Цісарський генерал Телекеші обляг Мукачівський і Хустський замки, зруйнував фортецю на правому березі річки Боржави.

Про ці події історик М. Лучкай пише: „Турок не лютував би проти нещасних переможених у більшій мірі, ніж ці сторони. Закарпаття попало на долю Заполі і було піддане як спустошенню прихильників Заполі, так і руйнуванню цісарських вождів.

Тому нема нічого дивного, що історія цієї нещасної доби не розповідає ні про що інше, тільки про вбивство людей, про руїни міст і пожари сіл“. При нищенні заполіянці розповсюджували протестантизм. „Заполі розповсюджував протестантизм владою і силою, як другий Магомет“, — пише історик Лучкай.

Наш історик Михайло Лучкай продовжує: „Вождь короля Фердинанда, Телекеші, витиснув заполіянців із Закарпаття, зрівнюючи палаци заполіянців із землею.“

„Франц Перені, магнат, прихильник і підпора Ізабелли, замешкав з сім'єю і скарбами, нагарбанними звідусіль, у Виноградові (тоді Севлюш), пограбував там латинський костел францисканців, багатий на золото і срібло, мошці св. Івана Капістрана, приховане там ченцями під час нападу татар, наказав кинути в глибоку яму, ще й наповнити землею, і, прогнавши ченців, монастир перетворив у фортецю. Але Телекеші після декількох днів штурмом забирає фортецю, а Франц Перені потрапляє в полон. Телекеші розділив між воїнами його скарб, біля 40 тисяч золотих“.

„Нижче Гуменного, на правому березі річки Лаборець, на високій скелі розміщена фортеця Барко, яка належала родині Другетів. Після поразки під Могачем Мартин Кехеті, єпископ Печський чи Веспримський, втратив як престол, так і єпархію, яку зайняли турки. Кехеті вибрався на Закарпаття. Тут він познайомився ближче з Барбарою Другет з Гуменного, дочкою магната Франца Другета. Знайомство дійшло до того, що він забув не тільки про єпископську гідність, але і про сан священника, вступає з нею в шлюб, якщо це можна назвати шлюбом. Від Франца Другета дочка отримує фортецю Барко з навколишніми селами. Після декількох років Мартин Мехеті помирає. З вдовою одружується Франц Кенді. Телекеші у 1558 р. штурмом бере цю фортецю й залишає її у зруйнованому стані, в якому вона і зараз знаходиться.“

М. Лучкай розповідає і про один епізод з турецьких набігів на Закарпаття: „Телекеші був повідомлений, що османи несподівано захопили село Сіксо (тоді українське село, — воно досі дотримується східного обряду, — на південь від Кошиць в напрямі Мішкольця, тепер в Мадярщині). Його не тільки пограбували, а й підпалили, самих же мешканців забрали в полон. Ці османи були під проводом Беліцан Бега. Телекеші, наздогнавши їх між Еделенем і Путником біля села

Каза, розгромив їх 13 жовтня, з такою силою, що із трьох тисяч османів залишилося ледве 100. Дві тисячі християн було визволено з полону“.

„У дворі Ізабелли Заполі плетуть інтриги. Франц Бебек з групою змовились проти Ізабелли, щоб її відсторонити. Дізнавшись про те, Ізабелла викликає їх до себе на нараду і після доброго бенкету 1 вересня, після півночі, наказує вбити. Після вбивства змовників Ізабелла призначила маршалом своїх військ Фердинанда. Зраджена Ізабелла 20 вересня 1559 р. вмирає на 38 році життя. Її наступником стає син Іван Зигмонд. Боротьба триває.“

З наведеного бачимо, що боротьба між Фердинандом і заполіянцями не припинялась. Закарпаття часто міняло свого володаря — то заполіянців, то Фердинанда, і навпаки. У 1564 р. тривала велика і кривава облога Ужгорода заполіянцями, але місто не здалося. Цісар Максиміліан послав Ужгородові допомогу. На окопах замку полягло майже чотири тисячі заполіянців. Іван Зигмунд був змушений відступити.

Заполіянцям допомагають турки. Їх напади й набіги на Закарпаття частішають. Турки входять все глибше на територію Закарпаття. Так, у 1556 р. вони напали на місто Олшаву, 400 людей взяли в полон, місто спалили і пограбували. Захопили й Пleshивець. Набіги сягали аж до Добшини. Це все села з руським населенням руського обряду. Навесні 1567 р. темешварський паша напав на кошицькі землі і захопив багато невільників. У 1570 р. турки напали й спустошили Спіш. Вони дійшли аж до Гнилця (тепер Гельниця) і ввійшли в село Койшов.

На південь від Кошиць є село Сиксов (тепер у Мадярщині, воно й досі греко-католицьке, що вказує — там живуть змадяризовані русини). Це село, як і багато інших, в прикордонній смузі, сплачувало данину туркам, а то й турецькому санджаку — тисячу золотих. Таку суму село не могло заплатити. Тоді будинський паша Сінан вирішив для постраху інших їх покарати. Послав на них 8 тисяч вояків на чолі з Кара Алі. 20 жовтня турки підійшли до міста. Більшість населення втекло в ліс, а частина забарикадувалася в церкві і захищалася. Настала ніч і турки запалили місто. Тоді надійшло цісарське військо, викликане втікачами, і в палаючому місті розпочався страшний бій. Кара Алі поранили, та й Бег, що взяв в свої руки керівництво, теж поліг. Цісарське військо захопило турецькі гармати і повернуло їх проти турків. Ту-

рецькі вершники рятувались втечею. На полі бою залишилось над 1700 турків, полягло 700 цісарських вояків.

Однак турецькі напади на території Закарпаття не припинялись. Не раз населення організовувалось і визволяло невільників, ведених в ясир. Хоч на території Закарпаття ніби й були на постійні цісарські війська, та населення не було певне, чи несподівано не наскочать турки. Тому, як свідчать записи, багато сіл було залишено. Доступну околицю турки пустошили, грабуючи і неволячи людей.

Вражаючим був випадок полонених мадярського шляхтича, сина барона Перені. Молодого шляхтича схопили турки. Вони домагались від нього викупу — двісті молодих дівчат. Тоді цей магнат безжалісно наказав в Кошицькій околиці виловити двісті дівчат, зв'язав їх і відвіз туркам. Нещасні батьки про це повідомили цісарських вояків, і ті несподівано напали на турків та визволили полонених дівчат. Випадок свідчить про жорстокість і немилосердність мадярської шляхти.

Князь Залісся — Семигорода Іван Зигмонд, син польки Ізабелли, не дбав про зріст українського населення. У роках 1567-1568 він видав суворий закон, яким зобов'язав семигородське духовенство, яке до того часу відправляло богослуження по-старослов'янськи, вживати в церкві тільки румунську мову (Сіладі Шандор: О мадьор немає тиртинети. — Б-пешт 1896-1897, V. 176-241. Тимко: Келеті керестийньшийг, 439). А щоб семигородські русини не належали до Мукачівського єпископства, наступник Івана Зигмонда, Іштван Баторі у 1571 р. заснував в Семигороді два єпископства румунського обряду. Перше — Варадське в північній частині Семигорода, друге — Фелшівсілавшівське: це єпархія в області Брашова, Себену, Фогараша (Тимко: Келеті с. 455). Навіть тоді мадярські феодалі (так само як і польські), боялися величі русько-українського народу й намагалися денаціоналізувати русинів на територіях, де вони володіли.

Мадярські магнатські повстання на Закарпатті

Антигабсбурзькі повстання мадярських магнатів

XVII і початок XVIII століть — це безперестанні війни на території Закарпаття, спричинені антигабсбурзькими повстаннями мадярських магнатів. Це повстання — Іштвана Бочкая (1604-1606), Габора Бетлена (1613-1622), Ракоці Юрія I (1630-1648), Ракоці Юрія II (1648-1660), Імре Тикиля (1657-1705), Ракоці Ференца II (1703-1711). Всі повстання відбувались на території Закарпаття (сучасної Закарпатської області, Пряшівщини й Татранщини) й нищили країну. Набіги турків, релігійна ненависть — все це позначилось на умовах життя народу. Мадярські історики всі ці повстання називають мадярськими національними повстаннями. Це зовсім неправда. Мадярські феодалі при кожному повстанні спершу стояли осторонь. Аж після довгих місяців протистоянь приєднувались до повстання і, зрозуміло, вели його на свою користь. Мадярські історики завжди говорять про повстання мадярських магнатів на території Закарпаття, а про участь в них закарпатських русинів-українців замовчують, хоч участь населення Закарпаття була основною, без нього ті мадярські повстання не могли б початися. Роки мадярських магнатських повстань — це найтрагічніші роки для українського населення Закарпаття. На жаль, українські історики теж нічого про це не згадують. Погляньмо на ті події, а також на окремі повстання, що відбувались пізніше.

Повстання Іштвана Бочкая (1604-1606)

Першим у ряді антигабсбурзьких мадярських повстань було повстання під проводом Іштвана Бочкая. Це був семигородський магнат, який спочатку підтримував цісаря, два роки навіть перебував біля нього у Празькій замку. Він був дорадником при цісарськiм дворі в Празі у семигородських справах. Коли на його поради не звертали уваги, він

залишив цісарський двір і пішов на свої маєтки в Семигороді, у Вихорщині. Семигород був формально самостійним князівством, завдяки султанові, який визнавав Бочкая і надавав військову допомогу в боротьбі проти Габсбургів. Але тому Семигород і був в значній мірі відданий на милість Османській імперії. Бочкай належав до семигородського магнатського роду Баторі і, коли молодий Зигмонд Баторі став семигородським князем, почалась кар'єра і Бочкая.

Семигородський князь Зигмонд Баторі був людиною жорстокою, а його сучасники писали, що він народився „з кров'ю в жмені“. Цей Баторі призначив Бочкая головним варадинським капітаном. Таким чином Бочкай став одним з найвизначніших і наділених найбільшою владою мужів Семигорода. Він зайняв прогабсбурзьку і антитурецьку позицію. У 1595 р. він очолював делегацію, яка з цісарем Рудольфом II уклала договір про визнання незалежності Семигорода в антитурецькому протистоянні. Тоді Бочкая вважали другим мужем Семигорода і йому навіть вдалося вигнати турків з Семигорода.

У 1598 р. Зигмонд Баторі зрікся семигородського князівства і передав Семигород Габсбургам. Це підтримав і Бочкай. Але настали смутні часи і на княжому троні Семигорода змінювалися один за одним аж кілька кандидатів. Між ними теж тривали сутички. Вкінці Семигород зайняли цісарські війська і з підозрою, що Бочкай виступає проти Габсбургів, конфіскували його маєтки. У 1604 р. Бочкай домігся таємної обіцянки від турків, що вони допомагатимуть йому стати князем Семигорода, якщо він очолить антигабсбурзьке повстання. Обережний Бочкай вів переговори з турками лише усно, посередництвом свого турецького полоненого. Все ж таки, на нещастя його запідозрили у зраді, й він мусів утікати, або стати зі зброєю в руках проти Габсбургів. У 1604 р. Бочкай за підтримки турків почав повстання проти Габсбургів. Він швидко захопив територію Закарпаття і вів там бої. У листопаді 1604 р. зайняв Кошиці, вернув протестантам їхній храм, а його військо пограбувало дома католиків. У Кошицях Бочкай зробив собі резиденцію. Там оголосив свободу визнання для протестантів і прибрав собі титул семигородського князя. До Кошиць прийшло до нього турецьке посольство, яке повідомило про підтримку султана і принесло йому дари. Зрозу-

міло, турки вітали кожну антигабсбурзьку акцію, переслідуючи власні цілі. Бочкаю потрібна була турецька допомога, інакше йому було не здолати Габсбургів. Але союз з турками викликав у його війську невдоволення, особливо серед гайдуків. Дуже терпіло від турецьких нападів протягом десятиліть населення. Турецько-татарські відділи яничарів, сіпагіїв у війську Бочкаєя дуже знущалися над жителями краю.

Бочкаєй зайняв Мукачево, Ужгород, Пряшів, Сабинів, Бардіїв, Кежмарок, взяв у облогу замки Спішський, Токайський, Мурань. Міста піддавалися Бочкаєві не завжди через згоду з його політикою. Важливе значення тут мав страх населення перед бочкаєвими військами, бажання не допустити знищення міста, та погано оплачувані цісарські гарнізони, які масово переходили на сторону Бочкаєя.

Цісарський двір спочатку не брав до уваги повстання і довгий час не застосовував військової сили проти повстанців. Бочкаєй мав майже 25-тисячну армію, але щодо військової виправки це були воїни різної якості. Крім гайдуків, добрих борців, було в нього і кілька тисяч озброєних підданих, 800 турків і татар. Цісарське військо мало досвідчених вояків, а Бочкаєй мав своїх підданих, озброєних лише сокирами, косами, вилами. Не диво, що цісарський генерал Баста розбив війська Бочкаєя. Тоді Бочкаєй почав насильно забирати до свого війська підданих і влітку 1065 р. мав уже 40-50 тисячну армію.

Яким було військо Бочкаєя? Основу його війська становили т.зв. гайдуки. Історики навмисне не згадують про їх національність. Що про них відомо?

Гайдуки творили окрему групу озброєних жолднерів у рядах Бочкаєя, відзначалися знанням воєнного ремесла, відвагою, сміливістю і твердістю. Раніше вони були пастухами. Багато їх було й у війську Юрія Довжі. Отже, це були люди піддані, кріпаки. Вони час від часу наймалися жолднерами в цісарську армію, до поміщиків або блукали країною, живлячись розбоями і грабежами. Вони нападали на палаци шляхти і дома міщан, здебільшого німців. Гайдуків ніхто не організовував, ходили групами, як втікачі з кріпацтва, від турків тощо. Через те, що нападали на палаци шляхти, мадярський сейм наказав їх винищити.

Воєнні здібності гайдуків визнавали навіть цісарські генерали. Тому в постійних війнах з турками число гайдуків зростало. З них склада-

лись цілі підрозділи цісарського війська. З військового погляду гайдуки відзначалися умінням робити пастки, засідки на ворога, неочікуваними нападами та веденням виснажливої війни малими нападами, по-сучасному сказати — партизанської війни. Ворога вони постійно тримали в неспокої. Збереглися спогади про їх велику відвагу. Наприклад, вони нападали на мури фортеці лише з шаблею в руках. Німецький вчений зазначав, що, наприклад, для того, щоб більше озлобити турків, гайдуки на їх очах на віддалі польоту стріли ворога танцювали свій славний „гайдуцький танець“. Цей танець — український аркан. Це діялося так, ніби вони були не у вогні смерті, а на весіллі. Інший гайдуцький борець, насаджений турками на кіл, наперекір страшним мукам курив свою люльку. Якраз за відвагу і вміння вести бій турки вважали гайдуків своїми найнебезпечнішими ворогами і відповідно з ними поводитись. Цісарський генерал Баста писав, що гайдуки борються таким способом, якого він ніде в інших народів не бачив. Гайдуки заманювали ворога в пастку, при чому заради успіху акції охоче жертвували частиною своїх борців. Вони вміли цілими годинами, а то й цілими днями в своїх схованках тихо очікувати ворога. А коли на нього нападали, вили як вовки, щоби сполохати ворожих коней. Ватажки гайдуків при нападах на ворога ішли в першій ряді. Турецькі паші нарікали, що гайдуки часто носять турбани, одягаються в турецький одяг, щоби так спантелічити своїх противників. На переломі XVI і XVII століть вони почали групуватися по підрозділах, що налічували більше тисячі борців.

Гайдуки озброювалися сокирою і палицею ще тоді, коли пастушили. Так вони стерегли свої стада і себе від вовків і дичини, з їх допомогою оборонялися від розбійників. На війні вони обирали собі спис і шаблю, а згодом й вогнепальну зброю. Гайдуки первісно були пішими, але в анти-турецьких боях більша їх частина сіла на коні, і число вершників постійно збільшувалося.

Своїми першими воєнними успіхами Бочкаєй завдячує здібностям саме гайдуків. Свого часу його військо налічувало аж 30 тисяч гайдуків. Вони і в повстанні нападали на палаци шляхти. Шляхта бачила, що їх уяви про мету повстання є цілком інші як у шляхти. За напади на палаци шляхти Бочкаєй дозволив їм

о. Степан ПАП

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Том II

стратити капітана Липпая, який свого часу дуже допоміг Бочкаєві в перших його перемогах. Тепер головну команду над гайдуками перебрали шляхтичі, а це й визначило поразку повстання. Гайдуки прозріли.

Як ми згадували, мадярські історики навмисне нічого не кажуть про національність гайдуків. Але факти вказують, що в основі та здебільшого ними були українські піддані. Найперше те, що частина з них брала участь у повстанні Довжі із Закарпаття. Танець аркан також вказує на їх українське походження. По-друге, пастухами були лише українці, що мешкали на закарпатській території. Спостерігаємо, що в них усі норови українського козацтва, — спосіб боротьби, відвага, принцип „бий невіру бусурмена“, і можна припустити, що й справді між ними були українські козаки.

На початку повстання Бочкай опирався особливо на гайдуків і їх капітанів — здібних керівників воєнних акцій. Але поступово на сторону Бочкая приставали шляхтичі і вони перебрали команду. При перших успіхах Бочкая султан висловив йому своє визнання і послав королівську корону. Але з часом цісарські війська почали перемагати. Відваги в гайдуків виявилось недостатньо. Цісарський генерал Баста після переможної битви жорстоко розправлявся з повстанцями. Більшість з них жолднери вбивали, а провідників страчували. Але були поселення, в яких утримувався рішучий опір. Кошиці й Пряшів не здалися цісарським військам. Тоді цісарські загони спалили передмістя, нищили довколишні маєтки громадян, пустошили їх землі. Така війна тривала два роки. На допомогу Бочкаєві прийшли турецько-татарські підрозділи. Війська нищили все на своєму шляху, зокрема й виногради. Грабували й цісарські жолднери, які не отримували платні і вдавалися до розбою.

У таборі Бочкая відбулось розпорошення сил. Шляхта домагалася примирення з цісарем, друга її частина була налаштована проти Бочкая, а тому переконувала цісаря в своїй вірності. Бочкай мав проблеми і з турками. При тому шляхта боялася гайдуків. Бочкай рятував ситуацію підписанням договору про мир у Відні 11 листопада 1606 р. Таким чином, Бочкай здобув титул семигородського князя, а мадярська шляхта мала вплив на справи в країні, релігійну свободу. Мир був успіхом для мадярської шляхти. Тоді на певний час католики і протестанти стали

рівноправними. Але це стосувалося лише шляхти. Бо насправді боротьба між католицизмом та протестантизмом велася ще довго. У 1616 р. Остригомським архієпископом був призначений Петро Позмань, єзуїт, який повів рішучу боротьбу проти протестантів.

Бочкай під час мирних переговорів був важко хворим на воднячку і відразу після підписання договору в 1606 р. помер у Кошицях. В його смерті шляхта й гайдуки звинувачували канцлера, що ніби той його отруїв, а гайдуки, не вникаючи у суть справи, вивели того нещасного з в'язниці й розсікли шаблями. Але ми вже ніколи не дізнаємося, як було насправді: Бочкай помер від хвороби, чи від отрути.

Під гаслом „за свободу“ Бочкай і шляхта (так як і подальші повстання магнатів), розуміли боротьбу за власні шляхетські права і привілеї. Вони заявляли, що борються за „націю Гунгаріка“. Але в той час „націю Гунгаріка“ або „Гунгарі“ означало не належність до мадярської нації, а до привілейованого класу, наділеного політичними правами.

Для підданих повстання не принесло ніякого полегшення. Їх доля не поліпшилася. Вони і надалі були міцно прикріпачені до риллі й мусіли виконувати волю феодалів. Їх і надалі зобов'язувало визнавати релігію своїх панів. Про релігійну толерантність не могло бути й мови. Вони найбільше потерпіли від бойових акцій, гинули в боях. До того ж турецько-татарські союзники грабували, нищили, палили українські села, відводили населення в ясир. В боях декотрі околиці часто переходили з рук у руки від цісарських до повстанських, і при тому з обох боків були грабовані. Між населенням поширювалися хвороби від зараженого війська, яке поселялося в селах і жило за рахунок селян. Що не взяла одна армія — забирала друга. Люди взимку і влітку ховалися в лісах і горах цілими сім'ями. В тих стражданнях народ чим далі більше почав усвідомлювати, що шляхта використовує антигабсбурзьку боротьбу виключно на свою користь, для власного збагачення й в особистих інтересах. Шляхта обіцяла учасникам повстання свободу й землю, натомість українське населення отримало тягарі, знищення осель і життів. Війна до 1606 р. була довгою, історики пишуть, що тривала 15 років. Вона дуже знищила й сплюндрувала Закарпаття. Число хат, наприклад, у Земплинському комітаті, з 10293 зменшилось до 3019, в Угочі — з 2232 до 203,

в Амбауї (Кошицький район) — з 7368 до 2302, в Турянському комітаті — з 1179 до 267. Майже повністю знищена Мараморощина. Ї виною цьому були як турки, так і гайдуки, так і цісарські жолднери. Спустошено й випалено села та околиці міст, що спричинило величезні людські жертви. До того ж, як зазначають історики, в 1618 р. єзуїти примусили понад сто тисяч підданих перейти на латинську віру.

Повстання Бочкая було першим з числа антигабсбурзьких магнатських повстань XVII ст. А в 1619 р. почалося нове повстання проти Фердинанда II, яке очолив семигородський магнат — князь Габор Бетлен.

Повстання Габора Бетлена (1619-1629)

Габор Бетлен мав титул мадярського короля. Із 10 років владарювання протягом шести воював. Своїми воєнними здібностями він перевищив усіх провідників наступних повстань. Він не дотримував слова, „забував“ дані обіцянки, робив тільки те, що для нього було вигідне. Свій перший досвід отримав у війні з турками, служачи при дворі князя Зигмонда Баторі. Хоч його батько втік з Потисся ще до приходу турків до Семигорода, він звернувся до турків і з допомогою їхньої війська вторгнувся в Семигород, добряче налякавши Габора Баторі, та з підмогою турецького баші був вибраний семигородським князем. Тоді йому було 33 роки і він тужив за кар'єрою. Щоби обминути відкритий конфлікт з султаном, цісар визнав його за семигородського князя, але при тому підтримав кандидатуру магната Юрія Другета з Гуменного на семигородського князя. У 1616 р. Другетові війська кілька разів вторгалися в Семигород, але без успіху.

Між тим у 1618 р. в Чехії вибухнуло повстання некатолицьких станів проти католицьких Габсбургів. Воно стало початком 30-річної війни. Ситуацію використав Габор Бетлен. У 1619 р. він напав на габсбурзькі гарнізони і на території Закарпаття почалася війна. Міста Кошиці, Пряшів та інші капітулювали перед Бетленом, боялися знищення, яким він їм пригрозив. Бетлен мав майже 18-тисячне військо. Він зайняв цілу Татранщину. До Левочі дійшов із допомогою турецького паші. Його похід був успішним тільки тому, що цісарські війська

відволіклись на іншому фронті — вони мусіли стати проти чеських повстанців. Бетлен ввійшов і до Братислави та поклав собі на голову королівську корону, яка тоді там зберігалася.

Але невдовзі все різко змінилося. З Польщі на Пряшівщину напав магнат з Гуменного Юрій Другет, який очолив 10 тисяч козаків, найнятих за гроші польського латинського клеру; він розбив біля Гуменного війська Бетлена, яким командував магнат Юрій Ракоці. Бетлен поспішив на Пряшівщину рятувати своє Запілля. Та не встиг — Другет спустошив Пряшівщину і Закарпатську область. Його козаки спалили передмістя Кошиць, Пряшева й Сабинова і через Бардіїв відійшли, бо Другет не мав чим їм платити. Незабаром Другет у Польщі помер.

Влітку 1620 р. мадярський сейм обрав Бетлена королем. А між тим 8 листопада 1620 р. на Білій Горі біля Праги чеські повстанці потерпіли поразку і цісар забрав свої війська з Чехії проти Бетлена. До того турки використовували ситуацію і нападали на південні частини сучасної Словаччини. Тепер мадярська шляхта почала покидати Бетлена. Втекли і найвизначніші коменданти, бо бачили, що корабель Бетлена топиться. А турецькі підрозділи хотіли не воювати, а грабувати. Бетлен рятував ситуацію укладенням миру в Микулові на Мораві в січні 1622 р. Йому дісталось Закарпаття з Кошицями. Але Бетлен переймався втратою титулу короля. Це вирішив компенсувати собі одруженням на молодшій дочці цісаря Фердинанда. Але коли йому відмовили, він зібрав військо, почав шукати союзників, та крім турків нікого не знайшов. На чолі 13-тисячного війська почав нове повстання, і в 1623 р був уже при Тирнаві, зайнявши її разом з турецьким військом. Турки відводили населення в ясир. Його військо збунтувалось і Бетлен в травні 1624 р. підписав другий договір про Віденський мир.

Навесні 1626 р. Бетлен одружився із сестрою брандербурзького князя Катериною Брандербурзькою і на чолі 20-тисячної армії знову вирушив з Семигорода. Турки також дали йому на допомогу свої військові частини. Але тепер Бетлен зустрівся з військом Вальдштайна, визначного чеського воєводи 30-річної війни, і — відступив. Бетлен знову підписав мир 26 грудня 1626 р. в Братиславі. Договір він підписував легко, бо знав, що його не дотримає. Мало того, він зрікся титулу мадярського короля, залишивши собі лише територію Закарпаття до Кошиць. Бетлен повернувся

до Семигорода і мріяв здобути польську корону. Збирав військо, але через хворобу 15 листопада 1629 р. помер, і його наступником в князівстві шляхта вибрала його колишнього генерала Ракоці Юрія I.

Повстання Ракоці Юрія I (1644-1648)

Ракоці Юрій I брав участь у повстанні Бетлена як генерал. Але Другет з Гуменного на чолі козаків-жолднерів його розбив. Як полководець Ракоці Юрій I нічим не відзначався. Зате відзначився тим, що дуже переймався чужими маєтками. Жорстокий магнат без вагань збагачувався маєтками і вмів уділити тим шляхтичам, які йому допомагали в кар'єрі. Був він сином семигородського князя Ракоці Зигмонда. Коли після смерті Бетлена владу взяла його молода дружина Катерина Брандербурзька та її швагер, молодший брат Бетлена, в Семигороді розгорнулася внутрішня боротьба за владу, в якій переміг Ракоці Юрій I. Він найняв собі військо, добився підтримки турків і в листопаді 1630 р. сейм вибрав його князем семигородським. Тепер Ракоці вперше твердо відсторонив усіх, хто міг би претендувати на княжий трон. Награбувавши майно противників, він став найбагатшим магнатом Мадярщини. На Закарпатті йому належали замки Шариш, Маковиця та інші. Він був настільки багатим, що міг утримувати велике військо, яке посилив доброю артилерією. На початку його владарювання в Потиссі вибухнуло селянське повстання, очолюване Часаром.

Повстання українських селян Закарпаття під проводом Часаря

Українські селяни Потисся повстали у 1631 р. Становище їх після повстання Довжі протягом століття значно погіршилося. Піддані стали невільниками, землевласники постійно підвищували їх повинні роботи. Не лише шляхта, але й військо забирало від селян все, що ті мали. Землевласник „так нас наганяє працями, мов скотину, що не знаємо, що почати, бо задля його праці ми собі не могли навіть зерно посіяти“, — скаржилися піддані. Іскрою до повстання стала поведінка цісарських

вояків мадярського палатина Миколи Естергазі, який також претендував на семигородське князівство. Естергазі наймав собі мадярських жолднерів, але ті аж ніяк не були ліпшими від чужих. Вони також грабували й займалися насиллям. Піддані верхнього Потисся вирішили спільно захищатися. У серпні 1631 р. вони створили т.зв. селянський комітат. Очолив його Часар. Він запропонував кошицькому віце-генералові Борнемісові, щоби жолднери вийшли з їх сіл. Борнеміс, бажаючи виграти час, ніби прийняв умови, а сам згрупував проти підданих шляхту. Коли піддані дізналися, що проти них шляхта хоче послати військо, то і звернулися за допомогою до турків. Очевидно, вони були в справді важкому становищі, коли звернулися до турків, які також нападали на околиці. Турецький паша про це писав палатинові Естергазі: „Ті убогі піддані — як стадо овець, яке на дві сторони дає молоко, мусить утримувати дві армії. Ви їх настільки утискуєте, що не дві армії, але і самих себе вони не можуть утримувати“. Тут додамо, що був ще й третій, що визискував підданих, — це турки зі своїми нападами. Але тепер турки цим підданим допомоги не дали. Тоді піддані повважали, що їм допоможе семигородський Ракоці Юрій I, адже Естергазі проти нього організував військо. Ракоці відмовив у особистій зустрічі з уповноваженим підданих і через інших дав ухильну відповідь, нібито він при потребі може допомогти й військовими силами. Тоді новий кошицький капітан Форгач закликав Часаря, капітана підданих, до Кошиць, ніби на переговори, а в Кошицях його ув'язнив, мучив і вкінці четвертував (1631). Але через страту Часаря повстання підданих не згасло, навпаки ще дужче розгорілося.

Число повстанців зросло до 10 тисяч селян. Після Часаря їх очолив Амвросій Надь. Повстанці оточили Кошиці, напали на маєтки і палаци шляхти, яка розраховувала на майно після смерті Часаря. До підданих нарешті дійшло, що шляхта хоче їх заспокоїти обіцянками. Шляхта готувалась виступити проти них зі своїми бандами, але це виявилось зайвим. Це зробив Ракоці Юрій I. Він, як магнат, бачив, що повстанці можуть не вигідно вплинути на його підданих. Насамперед він був магнатом, представником шляхти, яка постійно тремтіла, рахуючись із повстанням своїх підданих. Тому він тепер і зреагував як магнат. На початку квітня 1632 р.

він несподівано напав на повстанців в Нірбаторі (Потисся). Ті не сподівалися нападу, і хоч були озброєні лише вилами та сокирами, хоч лише незначна частина з них мала стрілецьку зброю, хоробро захищалися. Повстанці стримали перший напад і навіть перейшли в наступ на нападників. Тоді військо Ракоці вжило артилерію, між повстанцями запанувала паніка, і вони почали втікати. Але більшість з них була схоплена і за звичаєм шляхти їм відрізали вуха й носи. Капітана повстанців Надя поранено в бою і він помер. Шляхта використала це повстання, щоб ще більше ускладнити життя підданам. Естергазі запропонував цареві схвалити закон про заборону вільного переміщення селян. Так стали очевидними стосунки між мадярськими магнатами, Естергазі і Ракоці. Коли йшлося про підданих, вони займали спільну позицію — придушити повстання підданих, а коли йшлося про маєтки і владу — вони ворогували.

Та повернемося до селянського повстання Петра Часаря. При спогаді про нього мадярські історики замовчують, що очолив він руське повстання за свободу, проти кріпацтва, і за віру. Під цими гаслами повстанці склали присягу. Вони казали так: „Не будеш нападати без причини, але будеш готовий вмерти *за правдиву віру*, доки буде твоя голова на твоїх плечах. Будеш нападати лише на тих, які тебе без причини переслідують“. Цих принципів вони й дотримувались. Один одного називали „братом“, а їх вождем був брат Петро Часар. Вони повстали в добрій вірі, маючи надію, що зможуть домовитися зі шляхтою. Вони домагалися лише зниження податків і збереження своєї віри. Цілком інакше до повстанців ставилась шляхта. Палатин Павло Естергазі закликав шляхту до немилосердного придушення повстання. Він закликав: „Селянин не має більшого ворога від свого пана“. При тому шляхта вдалась до обману. Навесні 1632 р. покликала Петра Часаря до Кошиць на мирні переговори. Але там його та друзів ув'язнили, натягли на колесо, а потім ще й четвертували. Тоді число повстанців було 10 тисяч. Коли повстанці дізналися, що сталося з їх вождем і друзями, повстання поширилось на всі комітати Абауй (Кошиці), Берегово, Боршод, Шариш, Забовч, Турня, Ужгород і Земплин. Але тоді ще повстання не зійшло до анархізму. Повстанці грабували палаци декотрих лише зненавиджених шлях-

тичів і нікого не вбили, а вимагали від шляхтича, щоб він не мучив підданих. Це було справді християнське повстання. Наперекір тому, що коли їх військо оточило, то повідтинали повстанцям вуха й носи.

Повстання Юрія I Ракоці

Ракоці бачив, що Габсбурги зайняті війнами з французами в Іспанії, Італії, Голландії, а коли шведи зайняли Оломоуц навесні 1642 р., він у 1643 р. почав виступати як охоронець мадярських протестантів. На чолі антиреформації і рекатолизації став новий Остригомський архієпископ Петро Пазманець, і почалася релігійна боротьба. Пазманець обирав найвпливовіших магнатів для латинської Церкви, а вже шляхта сама постаралася, щоб їх піддані були латинянами. У 1642 р. Ракоці Юрій I уклав договір зі шведами. У 1646 р. він почав повстання проти Габсбургів. Сподівався зустрітись із шведами на Мораві, провести новий переділ території колишньої Мадярщини, яка залишалась під володінням Габсбургів, і приєднати її до Семигороду. В поході захопив замок у Серенчі в Потиссі, а коменданта замку повісив на фортечних воротах. За те царські війська зруйнували гробницю роду Ракоці у Серенчі: помста за помсту. 12 березня 1644 р. Ракоці зайняв Кошиці. У нападі його підтримували підрозділи турецькі, молдовські й волоські (румунські), і то з наказу турків. Останні міста на Пряшівщині здавалися зі страху, що будуть повністю знищені, якщо чинитимуть опір. Рівночасно турецькі підрозділи із середини Мадярщини дійшли аж до Нітри. Цісарські війська тоді воювали на різних європейських фронтах. Коли війська наближались до якогось села, населення з худобою втікало в гори. Найздібнішим вождем Ракоці був Янош Кемень. Коли дорогу Ракоці перейшли цісарські війська, він відступав на схід. Кошиці не піддалися цісарським військам і ті палили навколишні села. Обидва війська, наступаючи і відступаючи, нищили й спалювали все довкола.

У 1646 р. спалахнула чума. А в 1647 р. на Закарпаття увірвалися турки і спалили околицю Сечовців. У цій війні й холері піддані з підгір'я втекли в гори, заселяли навіть звори. Втікали тому, що Ракоці грабував і постійно вимагав податків й продуктів. Ситуація ускладнювалась епідемією у війську Ракоці. Люди і звідти почали

втікати. До того ж турки так йому й не давали обіцяної допомоги. Ракоці вже не мав грошей на виплату жолднерам. Тепер і піддані почали нападати на жолднерів Ракоці. Він сам визнавав у листах, що піддані робили йому більше шкоди, ніж цісарські війська. Ракоці був вимушений підписати перемир'я. Але своїм жолднерам, яких розпустив, не виплатив ані жолда, отож ті грабували маєтки, але не його, бо свої він захищав відданими вояками. Миром, підписаним у Лінці в грудні 1645 р., шляхта знову забезпечила собі вигоди, привілеї, а Ракоці навіть збільшив свої маєтки. Для шляхти була проголошена релігійна свобода.

У цьому повстанні Ракоці українців серед добровольців уже не було. Вони пам'ятали про те, що Ракоці придушив повстання Часаря. Отож, коли цісарські і ракоцієвські війська грабували, українські піддані Закарпаття почали нападати, чинячи опір. Сам головнокомандуючий цісарськими військами Естергазі визнав, що піддані робили напади на війська з голоду. Але рівночасно він пише: „Якщо піддані не припинять такі свої дії, він пошле проти них піших стрільців, їх села накаже спалити, а кого впіймає — посадить на палі“. Це типовий приклад для мадярського магната: легше голодуючих підданих вбивати, ніж забезпечити їх сьакимитакими умовами для прожиття. Кошицький капітан Форгач писав, що в околиці Солонця (на схід від Кошиць) не знає такого села, з якого б населення не втекло в гори. Тепер уже селяни нападали на обидва війська, озброєні сокирами, вилами, косами.

Ракоці Юрій I у своєму повстанні, подібно як Бочкай і Бетлен, опирався на турків, а від Порти отримав і воєнну допомогу. На щастя, для населення Закарпаття, 10 тисяч турків, на які Ракоці розраховував, він так і не отримав. Він мав лише 900 турків, а ті нарobili багато шкоди не цісарському війську, а населенню. В період боїв Ракоці Юрія I з Фердинандом III на війська невдовзі поширилися різні інфекційні хвороби, зокрема, холера. Наприклад, в Кошицях (дані залишилися лише в записах міст) щоденно вмирало 16-17 людей. У Левочі у 1645 р. вмирало від холери понад 2 тисячі людей.

У 1648 р. Ракоці Юрій I помер. Того ж року закінчилася 30-річна війна. Мадярські історики залюбки зазначають, що „русини“ напали на цісарські війська. А це не вся правда. Русини напали і на ракоцієвські війська. Це визнає сам Ракоці. Русини пам'ятали, що це

Ракоці придушив їх повстання, а їх самих позначив відрізанням носа й вух. Тепер повстання Ракоці український народ Закарпаття не підтримав.

Мадярські історики пишуть, що Ракоці Юрій I дбав насамперед про те, як збільшити свій маєток і він цього домігся: справді, незабаром він став найбагатшим магнатом Мадярщини. В Земплинському комітаті, наприклад, маєтки Ракоці займали площу 55 км у довжину і 20 км у ширину. В Шариші під його владою було 94 села, на Спіші — ледницьке панство, в Кошицькій області — 13 сіл, в Боршодському комітаті — 21 село, в Мукачівському — 140 сіл, далі на Закарпатті — ще 33 села, на Ужгородщині — 170 сіл, нарешті ціле Залісся — Семигород. Всі його землі вартували 2 млн. голдів, його річний дохід був 2 млн. форінтів, у 1652 р. він отримав 10 млн. форінтів зиску. Його скарби сторожили в замках у Мукачеві та Болотяному Потоці (Шарошпоток). Цього було йому мало й він забрав усі маєтки Мукачівського монастиря (1633). На його совісті під час війн було багато спалених сіл і руських храмів.

Населення Закарпаття було цілком безборонне. Від шляхти залежало життя й смерть підданих. Податі щораз збільшувалися. У ставленні до селян принцип шляхти був такий: „Після потреби пана або його урядників“. Піддані цілими сім'ями гнули спину на панщині по 4-5 днів на тиждень. Темними ночами русини брали жінку, дітей і те, що ще залишалось після грабунків, на віз і втікали в гори, подалі від пана. Але пани їх і там знаходили. Вони були ненаситні.

Ми вже казали, що в період володіння Ракоці Юрія I руські церкви нещадно нищили. Цей князь насиллям поширював протестантизм між русинами Закарпаття. У 1636 р. його уряд виніс рішення на користь протестантів, яке забороняло, щоб руські священники вінчали реформаторських вірників. Коли священник того не дотримає, — говорилось у рішенні, — його ув'язнять, і свободу може набути лише викупом, коли заплатить велику суму грошей (Боровскі Ш. „Саболч вармед тиртинете“. — С. 444).

Піддані знали Ракоці як жорстокого й облудного магната, як дуже нечесну людину. Мадярські історики твердять, що остаточний удар цісарським військам у 1644 р. завдали озброєні піддані. У північно-східних комітатах (тобто на Закарпатті) цісарські війська палатина Естергезі натрапили на такий великий опір

підданих, що це викликало загальну увагу мадярської шляхти. Піддани в долині Горнада не тільки відмовились постачати для цісарських військ провіант, а й активно виступили проти них. В Спіші селяни закрили важливі переходи, декотрі дороги і, таким чином, перешкоджали військам. Вони також унеможливили бажання делегацій потрапити до цісаря. У листі з червня 1644 р. Естергазі писав шляхті Тековського комітату, що піддани згруппуються в лісах і горах та нападають на подорожніх. Він визнав, що їх дії викликані голодом. Ракоці також у листуванні зазначає: як тільки цісарські жолднери віддаляються від табору, на них нападають селяни. Варадинський єпископ у червні 1644 р. повідомляв Естрегазі, що селяни зі Спіша, Шариша, Гемера і Турнянського комітату озброїлися й нападають на цісарських вояків. Естергазі мстився жорстоко — спалював цілі села. Збереглись повідомлення, що на цісарських вояків нападали тисячі збіднілих підданих, що часто були озброєні лише вилами, косами, сокирами. Це правда. Але відомо є й те, що мадярські історики замовчують. Піддани так само нападали й на війська Ракоці. Генерал Кемень пише, що коли його військо відступає, піддани стають ворогами, що на селян не можна надіятись. Сам Ракоці пише й визнає, що „селяни вбивали й рубали його жолднерів“.

Українські селяни так чинили задля самооборони. Вони, таким чином, сподівалися припинити неустанні грабежі, позбутися нужди, біди. Вони знали, що повстання Ракоці не виправить їх становище.

Про те, що війська живуть за рахунок українського населення, знав і Ракоці, і цісар. Ракоці не був у добрих стосунках з підданими, зате цісар навіть дав вказівку, щоби неспокій селян використати проти мадярської шляхти.

Отже, це не правда, що „русини були дуже вірні мадярам“. Як і те, що вони, — як „невільники, сиділи тихо й тягли своє ярмо кріпака“. Навпаки — вони постійно боролися за свободу, і до того ж усіма способами, на які залежно від обставин мали можливості.

Війни Ракоці Юрія II на Закарпатті

Після смерті Ракоці Юрія I князем Семигорода став його син Ракоці Юрій II (1648-1660). Він прагнув бути не лише князем,

але й польським королем. Без згоди Порти він втручався у перебіг північної війни, щоб здобути польську корону. Посередництвом свого молодшого брата Зигмонда почав вести переговори зі шведами й уклав з ними договір, пробував з допомогою договору підвести й Богдана Хмельницького. Своїми військами він допоміг спричинити поразку Тимошеві Хмельниченкові й заподіяти йому смерть. Ці всі його авантюри сприяли і його знищенню та спустошенню Закарпаття. Розглянемо ці події.

Ще Ракоці Юрій I намагався прихилити до себе Богдана Хмельницького, задля підтримки своєї кандидатури на польського короля. Для цього Ракоці Юрій I послав посольство до Хмельницького у табір під Львовом. Для тіснішого зближення із семигородським двором Хмельницький в листопаді вислав до Семигорода свого посла — Івана Виговського. Але Ракоці Юрій I помер і його місце зайняв Ракоці Юрій II. Хмельницький і цьому через послів заявив, що буде підтримувати його кандидатуру, при тому ще й всіляко заохочував, щоб семигородський князь чимскоріш рушав з військом на Польщу, а він усіми силами буде підтримувати його воєнні операції в Польщі. В польських колах оповідали, що Ракоці обіцяв Хмельницькому польське коронне гетьманство. Ракоці не спішив, і в Польщі королем вибрали Казимира.

Хмельницький планував, щоб Ракоці вдарив на Польщу з південного заходу, а Хмельницький з татарами рівночасно вдарить зі сходу. Ракоці мав з Мукачева ввійти в Галичину, захопити Краків, де його мали посадити на польський трон. Хмельницький домагався, щоб Ракоці ішов бодай з 5-тисячним військом. Але Ракоці з перемог Хмельницького не скористався і не напав на Польщу. Це для Польщі було вигідно. Поляки знали про акцію Хмельницького і своїми дипломатами в Порті домоглись, щоб султан не дозволив Ракоці іти на Польщу. Адже Ракоці був васалом Туреччини.

У 1649 р. Хмельницький знову вислав до Ракоці посольство на чолі з Тетерею, яке заохочувало князя, щоб „не залишав своїх планів на Польщу і розраховував на допомогу українського гетьмана. Ракоці тоді перепрошував за те, що не підтримав козаків у їх війні з Польщею, але запевняв, що в майбутній війні гетьман може на нього розраховувати. Однак й цього не сталося. Ракоці

був васалом турків і польська дипломатія запобігла тому, щоб Ракоці не міг рушити“ (М. Грушевський. — Т. 8, част. 3).

Щоб зробити поляків податливішими, відвернути їх увагу від українських справ, Хмельницький зі старшиною всіма способами силкувалися вплутати Річ Посполиту у війну з яким-небудь сусідом. Тоді Ракоці зможе обсадити Краків. Хмельницький послав до Ракоці послів, намовляючи його почати війну з поляками. Обіцяв зробити його польським королем і поділитись з ним Польщею. Але мати Ракоці відрадилася сина, щоб „приязни своєї королеві Річ Посполитій не ламав“. Також Ракоці боявся козаків, боявся, що його піддани, подібно козацтву, повстануть проти нього і проти магнатів. Збереглися й грамоти Хмельницького до Ракоці. Але Ракоці викручувався. До того ж ще й послав своїх послів у польський сейм, щоби ті там пустили чутки про його союз із козаками. Посли сказали, що Ракоці лише маскує дійсні наміри. І це була правда. Замість Польщі, ракоцієве військо несподівано напало на Молдовського князя Василя Лупула, свата Хмельницького (його дочка була дружиною сина Хмельницького Тимоша). Лупул утік до Хотина й просив допомоги від зятя Тимоша. Ракоці окупував Молдовію. При тому в цьому нападі Ракоці переміг Лупула обманом. Спершу через свого посла передав бочки вина, щоб той з ним гуляв, а його військо на чолі з Кеменем напало зненацька. Лупул мав стільки часу, щоб захопити свої скарби і втекти за Дністер. Кемень оголосив господарем Молдавії логофета св. Стефана Георгіцу, але на те Тимош з 16 тисячами запорозьких козаків несподівано напав на Молдавію, зайняв Яси, посадив Лупула на володіння, а Кемень спішно відступав з великими втратами до Семигороду. Тому що Стефан Георгіца відступив до Валахії, Тимош з Лупулом пішли за ним і розбили його; але коли зустрілись з військом Матія, коменданта волоського війська, Тимош не послухав ради полковників і пустив у бій виснажене військо (до того ж їх зрадили молдовани, які не любили Лупула), й потерпів поразку, багато козаків загинуло. Після Тимошевого відходу, війська Ракоці на чолі з Кеменем знову напали на Молдовію і зайняли Яси. Лупул знову просив допомоги від зятя Тимоша. Тимош вирушив на допомогу з 8 тисячами козаків, знову вступив у Яси і семигородці відступили. Тепер Ракоці послав послів до польського короля, щоби напасти на Тимоша, а він буде допомагати з другого боку. Тимош

бурею налетів на допомогу тестеві. Вирушив з Чигирина і за день його військо пройшло 100 км. За два тижні Тимош був у Ясах. Несподівано напав на Кеменя й розбив його. Тепер був з ним славний уманський полковник Іван Богун. Але на допомогу військам Ракоці прийшли поляки. На жаль, молодий і нерозважний Тимош не послухав ради Богуна. Він пішов під облогу польськими і семигородськими військами Сучаву визволяти тещу; пробився через польські війська до Сучави і сполучився із сучавською залогою. В облозі польський пушкар гарматною стрілою вціпив у гармату, коло якої стояв Тимош, колесо розлетілось і вісь вдарила Тимоша в коліно. Воно розпухло і Тимош за три дні помер.

Як відомо Ракоці завжди обманював. Він допомагав то польському королеві, то ханові в нападах на козаків, у 1653 р. був у конфедерації поляків, мадярів, мунтян і волохів проти козаків: вони „спільною рукою золотом заливали ханський двір, щоб розвести татар з козаками“. Полякам Ракоці говорив, що він, як некатолик, приверне до себе козаків, бо ті будуть мати до нього більше довір'я, як до католиків. Перед поляками він приховував стосунки з Хмельницьким. Коли в листопаді 1654 р. послы Хмельницького пропонували Ракоці формальний союз, він переслав польському королеві копію гетьманського листа, як доказ своєї лояльності. При тому Хмельницького запевняв у відданості союзу. Він також мав агента в Царгороді, який доносив йому вісті, що стосувались турецького ставлення до козаків.

У 1656 р. партія польського короля Яна Казимира запропонувала польську корону австрійському цісареві. Тепер Ракоці шукав зближення з козаками. Об'єднання австрійських земель з польськими в руках архикатолицької династії — це була б смертельна небезпека для Семигорода. Отже, Ракоці хоче здобути польський трон для своєї династії. Засновує стосунки з Хмельницьким, причому, під прикриттям посередництва, в інтересах Польщі. Ніби своїми впливами хоче привести козаків до послуху королеві. Хмельницький підозрював, що Ракоці нециррий (так воно й було), тим більше, що він не забув, що з допомогою Ракоці було убито Тимоша. Все ж таки гетьман послав у посольство до Ракоці Івана Брюховецького (який потім став гетьманом). У ті часи Брюховецький був одним з гетьманських дворян без військового рангу. Про цю місію знаємо

дуже мало. Ймовірно, йшлося про союз: шведи — козаки — Ракоці; на переговори Хмельницький дав Брюховецькому повну владу.

Між тим поляки вчинили велику акцію, щоб зліквідувати самостійність України. Розіслали багатьох своїх єзуїтів і ксьондзів по всіх католицьких країнах, щоб просити там захисту від українців, обіцяючи викоринити православну віру й Церкву. Обіцяли навіть щорічну данину султанові, щоб послав своє військо проти козаків.

Утворився українсько-семигородсько-шведський союз. Але була тут неясність, недовомленість і недопогодженість у політичних планах, особливо в претензіях на польські володіння. Карло Густав планував поділити Польщу, забравши для себе всі північні провінції. Ракоці запропонував карпатське підгір'я і титул великого князя Галицького. Ракоці ніколи не відкривав своїх планів Хмельницькому, але тайком претендував на всю Польщу, без шведського й пруського прикордоння. З титулу польського короля Ракоці хотів мати неосяжні права, навіть над козацькою територією, Україною, по обидва боки Дніпра. Українського гетьмана бачив своїм підвладним, військовим функціонером. Козаків у своїх гадках він уважав своїми майбутніми підданими, як польського короля. Отже, Ракоці лестив козаків словами, хоч наміри його були інші. Це козаки бачили. „Ми не хочемо брати ярма на наші шиї!“ — заявляли.

Хмельницький також мав свій план: приєднати всі українські землі аж до Вісли. Він вважав, що після розбиття Польщі з Ракоці він дасть собі раду. Західноукраїнські землі він хотів приєднати до Української держави.

У грудні 1656 р. договір був укладений. Головною метою договору обумовлено спільну боротьбу проти Яна-Казимира, щоб його вигнати з Польщі й поділити його володіння. Питання про подальшу долю Польщі в договорі не заторкувалося. Ракоці в січні 1656 р. видав маніфест про увінчання себе польською короною, яку йому обіцяла польська шляхта, і вирушив на Польщу з військом. На допомогу йому Хмельницький послав військо на чолі з полковником Антоном Ждановичем.

Але тут застосував свою політику московський цар. Козаки мали зайняти цілу Польщу для нього. Він пригрозив, що інакше пошле на Україну свої війська.

Вирушаючи в похід, Ракоці домагався, щоб Хмельницький поспав на 24 січня 1657 р. 40 тисяч козаків до Хуста, де вони зустрінуться з його військом. Опісля змінив місце зустрічі — замість Хуста на Стрий. Переходячи Карпати, військо Ракоці дуже страждало, а при тому терпіли й закарпатські українці. Спочатку зашкодили дощі, настали повені, вилились ріки й не було де закласти табір. Далі впали великі сніги, потисли тяжкі морози. Дороги стали непрохідними і Ракоці велів зігнати селян, щоб відкидали сніг, аж тоді перейшов Карпати. Провіант та гармати з волівецької дороги пустив на мукачівську дорогу. „Несприятлива погода так знищила нашу транспортну худобу, що ледве одного вола можна знайти, який поміг би тягнути якийсь тягар...“ — писав Ракоці жінці.

Ввійшовши в Галичину, Ракоці встановлював свої порядки. Полковник Жданович, який за наказом Хмельницького мав зайняти західноукраїнські міста і підпорядкувати їх козацькій державі Хмельницького, спізнився: його випередив Ракоці.

Між тим Хмельницький повідомив шведського посла про свої домагання на всі українські землі до Вісли. Карло Густав дав через свого посла таку відповідь: „Коли у гетьмана Хмельницького і всього Запорозького війська це лежить на серці, щоб предківську віру, свободу і нову державу від польських кривд не тільки під цю хвилину, але і в майбутньому від усяких напасників захистити і становище своєї держави поліпшити і утвердити, нехай вони зрозуміють, що саме теперішній час на це придатний. В збройнім союзі з нами і трансильванським князем можуть виступити зі справедливою помстою проти своїх ворогів, стільки разів віроломних, і відібрати їм всяку можливість шкодити в майбутньому. Щоб здійснити цей спасенний план, дуже важно, щоб ти використав усяку нагоду, аби усунути всякі розходження, які існують між згаданим князем Трансильванії і козаками, які могли б зашкодити спільній справі. Бо коли козаки дадуть відвести себе від цієї спілки яким-небудь обставинам, або зв'яжуться з поляками, або покоряться москалям, — ти мусиш їм представити, що мати над собою паном московського царя було б для них так небезпечно, як і польського короля. Вони не можуть подбати про

свої інтереси краще, як захистивши свободу своєї держави за допомогою зброї нашої і трансильванської“.

Цей союз непокоїв поляків, тому вони посилали до Хмельницького посольство за посольством. Австрійський цісар також вирішив послати до Хмельницького єпископа Юрія Селепчені в 1656 р., а потім замість єпископа вислали Петра Перцевича, який знав „козацьку мову“. Цісарські послі просили, щоб Хмельницький не виступав проти Польщі. При тому польська дипломатія фальшиво оскаржувала козаків перед султаном.

Але до Хмельницького прийшли й послі московського царя: „Покажи нам свою службу і прихильність. Коли ти вже уклав договір з Ракоці проти польського короля, то все, що війська в тім поході заберуть — чи то по обох боках Вісли, чи при мадярській межі, — нехай тим володіє наш великий государ. І щоб він був королем польським, а ви будете під царським володінням навіки“. Отже, всі забрані від поляків українські землі мають належати цареві. Це розходилося з планами Хмельницького. Адже він хотів з'єднати всі українські землі в Українській державі.

Спільні війська зайняли Перемишль, Краків і Варшаву. Ціле літо пустошили Польщу. Але кандидатура Ракоці на польського короля не мала прихильників. Не стояв при ньому ніхто з впливових польських магнатів. При тім наступала воєнна інтервенція з боку Австрії.

Навесні 1656 р. Хмельницький важко захворів. Взимку здавалось, що смерті йому неминуче. Тепер московський уряд вирішив роздвоїти козаків, підбурити їх проти Хмельницького. Пустили поголос, що Хмельницький послав військо в Польщу, аби поставити нового польського короля, а козакам король не потрібний, вони мають православного государя, їм буде ліпше під царськими воеводами, ніж під козацькою старшиною. Для чого, врешті, йти допомагати Ракоці здобувати королівство?!

Ракоці мав 18 тисяч кінних і 5 тисяч піших. Козаків було 20 тисяч. Але Ракоці не був здібним полководцем. При тому він все робив на власний розсуд і ні з ким не радився. Козаки, Жданович, замість забезпечити західноукраїнські землі, пішли за Ракоці, бо там була здобич. Полковник Жданович не зрозумів політичного моменту, коли можна було домогтись з'єднання українських земель. Тепер

козаки із здобиччю хотіли повернутися додому. А тим часом на допомогу Польщі йшла Австрія, татарська орда, а проти Швеції — Данія. Польські історики пишуть про жорстокість ракоцієвих військ, але тим вони лише хотіли приховати польську жорстокість щодо українського народу, якої допускалися перед тим.

Коли прийшов Карло Густав, він побачив у війську Ракоці недисциплінованість, домагався порядку за зразком шведського. Карло Густав через своїх послів вказував Хмельницькому, яка небезпека йому грозить від московського царя: „Річ відома, що Москва не зносить вільного народу, і хоч прийняла козаків під своє покровительство, це їм не перешкоджає змовлятися проти них. Тепер козаки мають можливість її позбутися“.

Козаки повідомили Ракоці про свої домагання на західні українські землі, але він був незворушний. Між військом Ракоці й козаками зароджується напруження. Жданович наполягає на тому, щоб західноукраїнські землі належали козацькій державі. Хмельницький — на тому, щоб зв'язки з Польщею дефінітивно і назавжди розірвати.

Хоч союзники мали Краків і Варшаву, але настав час поразок Ракоці. Карло Густав відійшов завдати удару Данії. Ракоці залишився сам з козаками, але кілька тисяч козаків пішло на службу до Карла Густава, а частина відійшла в Україну. Ракоці вирішив повертати до Семигороду. Козаків залишилось при ньому лише 6 тисяч, але й ці відмовились допомагати йому здобувати польську корону. Козацтво також баламутили царські агенти, мовляв, „ви воюєте з шведом, кальвіністом проти православного царя“.

Було відомо, що Ракоці приховував свої наміри, не хотів відступитись, щоб західноукраїнські землі належали козацькій державі. Кажуть, що після перемоги навіть хотів зліквідувати „хлопа Хмеля“.

Між тим поляки напали на Семигород, австріяки пішли проти Ракоці в Польщі. Але він і тепер не погодився з вимогами козаків. Ті його залишили і він втікав з Польщі. „Без козаків військо Ракоці не варте нічого“, — пишуть польські хроніки. Ракоці з кількома особами вдалося втекти, але його військо з комендантом Кеменем дісталось в полон ханові, який з великим

військом прийшов полякам на допомогу. А доти поляки плундрували Семигород і навіть взяли в полон матір Ракоці.

Хмельницький, всупереч волі царя, тримався свого наміру приєднати західноукраїнські землі до козацької держави. Але здійснити це вже не встиг. Він помер.

Під час повстання Богдана Хмельницького, коли він у вересні й жовтні 1648 р. облягав Львів, на Закарпатті відбувалися повстання в околиці Снини, Нижньої Рибниці, Королівського Холмця, Сланського Нового Міста й ін. Селяни-кріпаки також в Семигороді тишилися надією, що козаки Хмельницького і їх позбавлять гніту шляхти. На ці повстання мали вплив успіхи повстання в Україні. В рукописній кумятській Євангелії під 1653 р. читаємо: „По смерті великого короля іменем Владислава ізвоявали козаки Польщу. Почали палити міста й села од ріки Дніпра, до славного міста Києва, і ляхов істинати аж до ріки Вісли. Старшого козака звали Хмелем. Року Божого 1649. Тома, бакаляр Копанський, і многогрішний ієрей Михаїл удян, рука власна“.

За похід Ракоці й плундрування Польщі його жолднерами поляки мстилися вторгненням на Закарпаття. У 1657 р. в числі 40 тисяч війська поляки руйнують, грабують Закарпаття. Спалили Мукачєво, Берегово, пішли на Сукмар, а звідти на Мараморош, спалили цілком Вишково, відводячи із собою награбовану худобу й коней та грабуючи по дорозі, відійшли тереблянською долиною в Польщу, дорогою, якою в Польщу шов Ракоці.

У Польщі Ракоці програв війну і втратив усе своє військо. Тепер він почав збирати нове військо. Але знову поляки увірвалися, бо Ракоці не виплатив жодного жолда польським воякам, яких наwerbував у своєму поході, забирають худобу українців Закарпаття і грабують населення.

Під 1657 р. в хроніках записано: „Настало повстання крайнянських русинів проти землевласників, яких розбив віце-жупан Яков Тушпа“.

На жаль, про це повстання українців Закарпаття малярські хроніки записали тільки цей цитований рядок. Ще є там замітка, що „військо грабило народ“. Видно, таких повстань було багато.

У 1660 р. турки скинули Ракоці Юрія II з князівства, а коли той відмовився відступити, вони в битві біля Клуза в 1660 р. розгромили його, і він поранений помер. Турки зайняли великий Вара-

дин і спустошили комітати Сатмар і Забовч. Тепер Семигород став турецьким васалом, втратив і ту малу самостійність, що мав її дотепер. Залишилася вдова Ракоці Юрія II Софія Баторі та син Ференц I. Вони з Семигорода приходять до Мукачєва, до Мукачівської фортеці, як її власники.

Події на Закарпатті після смерті Юрія II Ракоці

У 1661 р. турки підійшли аж під Хуст і, повертаючись звідти через Закарпаття аж до Кошиць, грабують. Осередком перебування турецьких військ Алі-паші стала Угоча. Звідти розходилися в різних напрямках грабівницькі турецькі загони, спустошуючи край. Врешті, поставили семигородським князем Апафія (1662-1690) й відійшли.

Між тим малярська шляхта вибирає князем Семигорода Івана Кеменя, колишнього генерала Ракоці Юрія II. Турки його не визнають, нападають на нього, він уступив у Мараморошський комітат під Хуст, а далі осів біля села Добропілля (Вене) Березького комітату. Його військо, позбавлене харчів, грабує і спустошує околиці Мукачєва. Турки, переслідуючи, теж усе спустошують. Вони розмістилися табором під фортецею Королево над Тисою (Нялабвар). Хустський замок туркам не здається. Кемень просить допомоги в австрійців. Головнокомандуючий цісарських військ Монтекуколлі відбирає в селян Закарпаття все, що мають, і посилає в інші комітати, куди буде відходити в страху перед турками. Тепер усі міста Закарпаття підкорилися цісареві. На півдні Закарпаття прийшло 20 тисяч цісарського війська. Коли це військо відійшло, Егерський Алі-паша і Кучук Мегемед послали листа Земплинському жупанові, що знищать увесь комітат. Комітат знову просить допомоги від цісаря, а до приходу допомоги шляхта озброює підданих. Був збір вина, й турки наскочили з наміром відвести збирачів винограду в ясир, але озброєні піддані їх відбили. Тим часом підоспіло військо генерала Мунтекуколлі. Закарпатське українське населення мусіло і це військо утримувати. Цісар Леопольд використав ситуацію і обсадив Сатмарський і Забовчський комітати, підбурюю-

чи проти князя Кеменя, який повстав проти турків. За це великий візир Агмед Кипрлі навесні 1663 р. оголосив Габсбургам війну.

Населення втікало в ліси, військо обох сторін грабувало все на своєму шляху. В битві біля Виноградова турки розгромили військо Кеменя. Кемень втікаючи, упав з коня, коні його придавили і він помер.

На щастя, головний удар турки спрямували на Нітранщину, на Нові Замки, які вони зайняли, а за ними й Нітру. Дуже спустошили Нітранщину (тепер Західна Словаччина) і відправились аж на Мораву. Турки грабували і підпалювали села, а жителів брали в ясир. Дуже багато мертвих залишили навіть у садах міста Братислави. Турки знищили цілу Нітранщину аж до Тренчина. Цісар Леопольд був змушений укласти мир у Варшаві, хоч для нього це було дуже невигідно. Цісар хотів зберегти мир з турками, щоб займатися західноєвропейськими справами. Але турки не дотримували умов миру і робили набіги на чужі їм території, насильям примушували платити їм податки. Новий великий візир Кипрлі Агмет 1663 р. напав на околицю Токаю, заселену українським населенням, і воно розбіглося в гори.

Турецькі війни в Семигороді та на Закарпатті й турецькі набіги призвели до того, що туди прийшло багато цісарського війська, яке визискувало населення до крайньої межі. На Закарпаття нападали також турки, грабували й відводили населення в ясир. Але нема рахунку, скільки сіл було знищено, скільки залишилось порожніми. Так, наприклад, статистика твердить, що в Земпліні з 10293 залишилось 3019, в Абауї — з 4518 лише 2303.

Крім воєн та турецьких набігів нищило Закарпаття і цісарське військо. „Війська Монтекуоллі — це як саранча!“ — так пишуть історики. Але треба зазначити, що не ліпшими були й війська семигородських князів і мадярської шляхти. Проте закарпатське населення не піддавалось, „не раз і населення вбивало жолднерів“. „Жолднери, особливо в підгір'ї, так немилосердно грабували народ, що в 1665 р. населення виганяло цісарських вояків з допомогою егерських турків“, — пише хроніка. Врешті проти цісарських військ виступала й мадярська шляхта, коли під загрозою небезпеки, як зазначили історики, „були й жінки та дочки шляхти“.

Із 1660 р. боротьба проти протестантів посилилась, зокрема, за цісаря Леопольда I. Рекатолизацію проводили, не перебираючи засобами. Католики відбирали у протестантів костели. Вдова Ракоці Юрія II Софія Баторі стала католичкою, а її замок у Мукачеві — осередком переслідування протестантів. З того почалася акція Унії на Закарпатті, але про це ще буде мова в окремій частині.

У 1666 р. син Софії Баторі Ракоці Ференц I був вибраний князем Семигорода і одружився з Оленою Зріні. Піддані мусіли підготувати великі весільні дари. Так, наприклад, Земплінські піддані мусіли скласти 100 форінтів, щоб закупити для молодих позолочену чашу як весільний подарунок.

У 1666 р. семигородські війська князя Апафія та турків, які його поставили в Заліссі правителем, спустошили Мараморош, Угочу, Берег, Ужанщину і Земплін, — „словом, ті комітати, в яких жили русини і їх єпископства“, — пише закарпатський історик Дулишкович.

У 1667 р. змова Вешелінія про повстання.

У 1668 р. турки знову вторглися на територію Земпліна. Але виявилось, що цей набіг організувала частина мадярської шляхти, щоб так довести потребу цісарських військ на Закарпатті. Шляхта боялася повстання підданих.

У 1668 р. Софія Баторі поселила єзуїтів у Потоці, українському великому селищі (тепер Шарошпоток), і в Мукачеві. Вже ці поселення єзуїтів вказують, що території були з українським населенням і єзуїти мали завдання його латинізувати.

Історик М. Лучкай пише: „Єзуїти занепокоєні більше тим, щоб повернути русинів на латинство, ніж повернути реформаторів. Це дало привід для багатьох немалих суперечок. Тепер обидві сторони, — як латиняни, так і протестанти, — хотіли зробити з русинів своїх вірних — силою, примусом. Тут мукачівські єпископи ведуть велику боротьбу за життя народу проти денационалізації“.

Щоб централізувати владу, цісар розташував на Закарпатті свої війська. Тепер мадярська шляхта, бачачи обмеження прав і привілеїв, об'єднується для протесту без різниці віровизнання. І тут її підтримують католики і протестанти. У перших трьох повстаннях шляхта пояснювала свої плани релігійним неспокоєм, релігійними гаслами, домагаючись для протестантів рівноправ-

ності. Тепер же виступила прямо з вимогою своїх політичних, станових і воєнних потреб. Тепер мадярська католицька і протестантська шляхта мали однакові цілі й домагання. Вона організувала змову, відому в історії як „Змова Вешелинія“.

Змова Вешелинія відбулася в Мураньському замку на Татранщині. З цим замком пов'язана така подія. Цілу Татранщину заселяли русини, яких називали „волохами“. Мураньські магнати були жорстокими людьми, які визискували руське населення Татранщини. Магнат Матій Башо був жорстоким тираном. Він пограбував і знищив навіть латинський монастир Картузіянців на Кляшториску. Також карбував фальшиві гроші. На скарги населення цісар нарешті послав на нього військо. У 1548 р. його замок військо здобуло лише завдяки зраді його людей. Але магнат Башо втік і сховався в горах на руському салаші. Пастухи-русини його впізнали: „Двох його друзів убили, а магната Башу передали в руки Салма, генерала цісарських військ. Генерал наказав стратити магната під головною брамою замку“.

Власником замку став Вешелині. Він одружився з Марією Другет, вдовою магната Стефана Бетлена, і таким чином йому доставили великі маєтки та став він поважним магнатом. Вешелині під впливом своєї жінки в 1666 р. організував у своєму замку змову.

Ця змова у 1669 р. була викрита самими ж таки учасниками. Між змовниками були найбільші магнати Мадярщини — Палатин Вешелині, Надощді, Зріні, Стефан Тикилі, Ференц Ракоці, Франгепан, латинський архієпископ Липпай та інші. Вони сподівалися, що у повстанні їх підтримає Франція, папський престол, поляки, але марно. Самі вожді повстання не дійшли згоди між собою, а деякі, боячись за свої маєтки і кари, поспішили укласти змову проти цісаря. Плани провідників були неясними, суперечливими, фантастичними. Змова не спиралася на широкі маси. Цісарські вояки всіх зловили, а потім Зріні, Франгепана і Надощді повісили. Вешелині, Липпая і Тикилі врятувала від шибениці передчасна смерть. Ференц Ракоці відкупився за величезну суму грошей, завдячуючи своїй матері Софії Баторі, яка всі його замки передала цісарському війську. Ракоці Ференц заплатив викупне 200 тисяч форинтів зерном і 155 тисяч форинтів іншими продуктами, причому протягом 1667 року. Крім того цісарські офіцери розді-

лили між собою художні цінності, які були зібрані в його замку в Потоці. Двадцять змовників генерал Коб посадив на кіл, а сорок наказав повісити на деревах в лісі. Оскільки в змові брали участь і протестанти, то десь 300 протестантських родин, майже 450 протестантських проповідників було ув'язнено і засуджено до страти. У 1672 р. єзуїти проходили краєм в супроводі війська і насиллям наvertsали протестантів на латинство, відбираючи „протестантські“ церкви. Акцію вели латинський архієпископ Селепчені, католицькі магнати на Закарпатті Софія Баторі, її син Ференц Ракоці та Ягерський латинський єпископ Сегеді. Через відібрані церкви між протестантами й латинцями розпочалася ворожнеча, яка переросла у всезростаючу ненависть.

Реформатори втікають в Семигород, озброюються і йдуть в комітати Марамороша, Угочі, Берега, Ужа та Земплина. У Севлюші жорстоко вбивають двох францисканців, які напередодні відбирали реформаторську церкву і були зайняті витягуванням тіла Івана Капістрана з якогось колодязя. Повстанці спустошують наші краї, в Уйгелі розграбовують чернечий орден павлинів. Потиський край на околицях у 1673 р. стає ареною війни і взаємних вбивств. Обидві сторони садять на палю полонених. Латинський архієпископ Колонич заявив, що найперше зробить Мадярщину придушеною, далі ожебраченою, накінець — католицькою. Після відсторонення понад 700 протестантських проповідників (одних послали на галєї, інші були ув'язнені в Чехії) акція рекатолизації проводилась швидше.

Куруци — військо реформаторських повстанців (про них буде мова далі) розбрелись по Закарпатті, грабували, вбивали латинських ченців: такими ж були дії їм у відповідь. У лютому 1674 р. латинський примас Мадярщини Селепчені дав наказ усіх протестантських проповідників привести до Братислави, а там суд засудив їх до страти. Але й куруци жорстоко нищили католиків, вбивали їх цілими сім'ями, часто й невинних.

У 1675 р. багато пожеж у селах було спричинено куруцями.

У 1676 р. епідемія холери нищить населення, тривають часті напади турків. Куруци переходять у Польщу, там переховуються й звідти нападають. Їх підтримують поляки й французи.

У 1677 р. „граф Богам, найнявши за французькі гроші 6 тисяч поляків і татар, в жовтні увійшов з військом на Закарпаття та, з'єднавшись з 15-тисячним семигородським військом, біля Королева над Тисою розбив цісарські війська і зайняв кілька замків. Але як тільки вони розташувались на зимівлю, цісарський генерал Коб напав на них, жорстоко помстився, покаравши також прихильників куруців. Цей генерал поширив серед населення листа, на якому червоною фарбою була намальована шибениця, паля і колесо, — це була погроза, що тим знаряддям покарає прихильників куруців. Генерал мстився жорстоко: з одних здирав шкіру, інших палив на повільному вогні, набивав на палю або натягав на колесо. Подібною жорстокістю відплачували й куруци. У 1677 р. вони зловили кілька цісарських вершників і піших, усіх убили, а 32 офіцерів натягли на кіл. При тих обставинах були люди, які перебігали з однієї сторони на другу. Так, латинський пастор Йовжа, що спочатку перейшов до куруців, пізніше зрадив їх і передав у руки Коба. У 1678 р. знову перекинувся до куруців, а потім знову став служити цісареві. За це куруци його зловили і стратили. „Його переходи з одної сторони на другу нам були б незрозумілими, якби ми не знали, що в тому була рука жінки“ (Зим. 402).

Цісарський двір скористався зі змови мадярської шляхти і значно підвищив податок на території Закарпаття. Цісар Леопольд економічно послабив шляхту, відзискуючи фінансові засоби на бій з турками. Доти мадярську шляхту ніхто не мав права обкладати податками. А шляхта ті видатки звалила на плечі підданих. Крім того, цісар розпорядився, щоб кожний комітат утримував військові підрозділи на своїй території, забезпечував військо продуктами і кормом для коней. Підданам важко було не те що обслуговувати військо, а й забезпечити харчами себе, — поля були знищені війною й грабунками, врожаї були низькими. З 1667 р. до нас дійшли відомості, що основною їжею підданих в 1676 р. були висівки, жолуді і різне коріння. Якщо враховувати, що військо перебувало в селі аж 6 місяців, то стають зрозумілими скарги підданих на біду й безнадійність свого становища. Крім цісарських військ вимагали податі й дармової роботи і землевласники, які обмежували права підданих.

Цей утиск викликав опір населення — втечі підданих у XVII ст. набрали масового характеру, почали створюватись опришківські групи, зокрема в гірських країнах.

У комітатах Абова (Кошиці), Земплина, Шариша і Спіша вибухнуло селянське повстання. На жаль, про нього мало відомостей, бо воно не було під проводом шляхти. Повстали самі селяни. Придушити цей рух взявся цісарський генерал Шпорк. Дорогою 20-тисячна армія грабувала все, що могла, і всюди, де появлялася. Але повстанці розбіглися ще до того ж, як цісарське військо дійшло до Пряшівщини. Розпочалися арешти. Під варту було взято до двох тисяч селян. Почали роботу суди. Тим часом цісарські війська обсадили всі замки на Закарпатті, Пряшівщині й Татранщині.

Таких селянських повстань було багато в історії Закарпаття, але мадярські історики про них замовчують.

Повстання Тикілі (1678-1688)

Після викриття змови Вешелинія багато хто з мадярської шляхти, рятуючись, втік до Семигорода. Там мадярська шляхта почала організовувати озброєних людей, яких називали куруцями.

Хто були ті куруци? „Коли цісарські вояки виступили на замки мадярської шляхти й обсадили їх військом, вони звільнили колишню замкову обслугу. І ті бродили, грабуючи. Їх почали називати куруцями. Одні цю назву виводять від латинського слова „крукс“ — хрест, вважаючи куруців за послідовників хрестоносного війська Довжі; інші вважають, що та назва пішла від слова „круцітиркен“ — християнські турки. Своїх противників з цісарського війська куруци почали називати „лабанцями“ — смисл того слова неясний, але свого часу воно вживалося з іронічним відтінком. Звільнених із замків вояків нараховувалось понад 8 тисяч. До них приєднувалися гайдуки та інші піддані, що втікали від землевласників. Куруци юрбами грабували, нищили, палили. Вони мстилися, особливо католикам, виганяючи їх з домів, нищили їх маєтки; грабували і реформаторів, не гребували й убогими людьми. У грабежах куруци не відставали від цісарських вояків.

Деякі мадярські історики намагаються зобразити куруців борцями за мадярську свободу. Це цілковита неправда. Куруци за жорстокістю в грабунках, і насильстві прирівнювались до лабанців, до того ж вони нищили українські села, ікони, церковні книги, палили українські церкви, монастирі.

Куруци жили в своїх таборах, вибирали вождів, але не слухали їх, нападали на прикордонні міста. Перших їх вождів історія не знає, відомо тільки, що їх часто міняли. Мадярська шляхта намагалася використати їх як бійців проти Габсбургів, обіцяла їм звільнення від підданства, землю, навіть підвищення їх до стану шляхти тощо. У 1672 р. куруци створили 15-тисячну армію, але без артилерії й дуже недисципліновану. Однак це не завадило їм швидко оволодіти цілою Пряшівщиною. Українське населення подекуди вітало куруців, принаймні на початку їх дій, а подекуди втікало від них в гори й ліси. Цісарська влада давала за голови куруцьких вождів великі нагороди і відправила на них своє військо. Куруци відступали. Біля Розгановець при Кошицях куруців було розбито, там загинуло 1500 вояків, а решта втекла до Семигорода і на турецьку територію. Зловлених вождів насадили на палі. На жорстокість лабанців куруци відповідали ще більшою жорстокістю — палили, грабували, не жаліли нікого, якщо хто до них не приставав. Фінансово куруців підтримували французи. Куруци мали зв'язки з турками, але ті не хотіли ризикувати і відкрито воювати з цісарем, хоч до куруців був прихильним турецький посол Апафі в Семигороді. Від Людовика XIV куруци щорічно отримували фінансову допомогу в 100 тисяч таларів, а пізніше — й пряму воєнну допомогу. Восени 1677 р. при допомозі французько-польських підрозділів куруци в Мараморозі розбили військо цісарського генерала Шміда. Коли великим візиром став Кара Мустафа, у 1677 р. Порта дала згоду на зменшення набігів на Закарпаття та надала куруцям невелику військову допомогу. Куруци підійшли аж під Кошиці завдяки тому, що Габсбурги утримували свої війська в Німеччині. А коли вимерли Габсбурги в Іспанії, розпочалась боротьба за спадщину. Поки куруци лиш грабували і тероризували населення, для Габсбургів вони небезпечними не були. Але цілковитий зворот подій настав тоді, коли вождем куруців у 1678 р. став Імре Тикилі. Він об'єднав розпорошені куруцькі групи у велику і небезпечну армію.

Магнатові графу Імре Тикилі (1657-1705) був лише 21 рік, коли на чолі війська куруців, спорядженого за французькі гроші польськими жолднерами і досвідченими французькими офіцерами, він вирушив у вересні 1678 р. із Семигорода і незабаром, зайнявши все Закарпаття, опинився аж над Вагом.

Рід Тикилі, хоч був багатий, але не належав до передової шляхти Мадярщини. Його прадід Севастіян Тикилі був звичайним гандлярем кіньми. За службу в цісарському дворі у 1572 р. одержав титул „нямеша“, а коли закупив Кежмарський замок і маєтки, отримав від цісаря Рудольфа титул барона. Батько Імрея — Степан, через дружину з роду Бетленів одержав маєтки в Семигороді, а в 1654 р. від Фердинанда III — титул графа. Імре виростав у Кежмарському замку біля Попрада. Його батько брав участь у 1664 р. у змові Вешеликія, тому від нього забрали всі маєтки, а сам він несподівано помер у в'язниці. Його син Імре втік до Семигорода і там невдовзі очолив підрозділ куруців. Його воїни були здичілими людьми, які прагли здобичі. Тикилі умів поводитись з такими людьми. „Військо“, яке важко було утримати в безкарності, він зробив дисциплінованим. Йому допомогло те, що мав великі маєтки, зумів прилучити й розпорошені групи куруців, а ті в 1680 р. вибрали його своїм ватажком. Коли йому було 23 роки, він здобув собі прихильність султана, який став його підтримувати. Він хотів, щоб мадярські території були радше під Османською імперією, ніж під Габсбургами.

У 1681 р. Тикилі підняв повстання. Зайняв Закарпаття, Пряшівщину, Татранщину. Він мав приблизно 10-тисячну армію. Ультимативно закликав Зволєн, Банську Бистрицю, Кремницю, Банську Щавницю, щоб підкорилися, бо інакше, коли їх здобуде, винищить усе населення. Ця погроза, цілком в дусі турецьких яничарів, вплинула.

Відень нарешті опам'ятався. Цісарське військо розбило Тикилі, й той тікав аж на Потисся. Тепер Тикилі втратив допомогу Франції і звернувся до турків. На початку 1682 р. великий візир Кара Мустафа пообіцяв Тикилі воєнну допомогу. 15 червня того ж року Тикилі справляв своє весілля з вдовою Ференца I Ракоці Ілоною Зріні. Весілля було в Мукачівському замку. Ілона Зріні старша від нього на 14 років. Але це була найбагатша магнатка Мадярщини і

Тикилі зискав величезні маєтки. Її батька стратили мечем, мати була замучена у в'язницях. Її вона вийшла заміж за Тикилі в надії, що той відомстить за її горе. Одруження Тикилі з Їлоною Зріні принесло для Закарпаття нещастя. Він осів табором біля Ужгорода (в районі Великих Капушан, щоб бути ближче до дружини), і в 1682 р. набрав з маєтків дружини 14 тисяч новобранців з русинів. Тепер Тикилі пішов новим походом проти Габсбургів. Взяв у облогу Кошиці і звернувся до міста, щоб здалося, бо інакше віддасть його туркам. Місто здалося. Магнат з Гуменного Зигмонд Другет робив усе, щоб втримати шляхту на стороні цісаря. Тикилі його зловив і стратив у Кошицях. Так занепав рід Другетів, що протягом довгих століть завдавав дуже багато горя українському населенню Закарпаття. Потім Тикилі разом з турками обсадив Пряшів і Левочу. Він всюди погрожував, а турецькі підрозділи, що з ним ішли, нагадували, що може статися, якщо Тикилі віддасть непокірне місто в їх розпорядження. З усіх міст куруци виганяли латинських ченців і духовенство. Згодом Тикилі зайняв цілу Пряшівщину й Татранщину. Відомо, що тоді його підтримувала 30-тисячна турецька армія. Коли війська Тикилі захопили Філяково, турецький султан послав Тикилі корону мадярського короля, а Тикилі у відповідь пообіцяв, що буде вірним і слухняним. Він щорічно платив туркам величезну суму — по 40 тисяч золотих.

Столицею „короля куруців“, як назвала історія Тикилі, стали Кошиці.

Спілкування Тикилі з турками спричинило великі біди й нужду на Закарпатті. 7-тисячна армія татарів під проводом брата татарського хана перебувала переважно в комітатах Вихора, Сатмара, Забовча, Ужанщини. В цих комітатах татари нарobili величезної шкоди. Вони грабували села, відводили населення у ясир. Турки розсилали в села листи, в яких погрожували, поширювали жах, і так примушували селян платити гроші.

Тикилі вважав, що він буде володіти всією Мадярщиною в рамках Порти. Кара Мустафа, великий візир, йому пообіцяв навіть „віденське королівство“.

Настали роки нещастя на Закарпатті. Війська куруців і лабенців проходили закарпатськими землями, виганяли одні одних, грабували, палили, нищили країну. Населення відходило в гори,

залишаючи свої хати й обійстя. Історики констатують, що „це природно, що коли куруци перемагали, то виявляли свій гнів на латинських ченцях і духовенству. Ними було вбито 22 священики, а мучених і побитих — 47“. Боротьба була жорстока. Коб, цісарський генерал і губернатор, наказав пронести по 13 комітатах колесо, палю і закривавлений меч, як знаки майбутньої дії. Свої погрози він сумлінно виконав у Кошицях: одних дворян наказав ув'язнити, шістьом — відрубати голови, якогось облупленого припалити і обсмаленим відпустити, багатьох інших жорстоко вимучив. Куруци та турки робили те саме з цісарськими вояками. Але куруци не обминали й українські церкви, палили їх, нищили ікони й церковні книги. Під час куруцо-лабанських воєн в Клокочові, українському селі на північний захід від Ужгорода, якийсь куруц пробив ікону Богородиці на іконостасі церковці, і на очах Богородиці з'явилися сльози.

У деяких місцевостях війська часто мінялися, витискаючи одні одних. Було це, — як написав очевидець, французький гугеннотський священик, — радше великим розбоєм, ніж війною. Наслідки тих воєн важким тягарем лягли на убоге населення. З тих часів до нас дійшов народний переказ тих реалій. „В село ввійшло невідоме військо. Українське населення Закарпаття не розпізнавало групи куруців чи лабанців. Коли хтось з них відходив із села, то питали жителя, кого той підтримує, — куруца чи лабанца? Він, не знаючи, до котрих належать ті, що питають, вагаючись, навгад відповідав: „лабанців“. Але грабіжниками якраз були куруци, і тоді вони не лише пограбували убогого селянина, але й побили. Через кілька днів ситуація повторилася, але вже з лабанцями. Селянин, навчений такими побиттями в аналогічній ситуації, на запитання, кого він підтримує, не знаючи й не розпізнаючи, хто ті грабіжники, відповідав, що підтримує куруців, і його знову били. Ще не встигли загоїтися його рани, а в дворі вже були нові грабіжники... Отож відгадування селян часто були неправильні, і вони при появі вояків взагалі не відповідали, а відразу гнули хребти, щоби їх били...“ Хоч це й жарт, однак ця, може вигадана історія, все ж відображає реальні знущання над народом куруців і лабанців. Населення мусіло втікати в ліси, звори, гори. Тому так багато з тих часів є записів: те і те село — покинуті.

Супутницею війни була чума, люди вмирили без якої-небудь медичної допомоги. Вже на початку повстання під проводом Тикилі в 1679 р. ужгородський український парох Петро Камінський з сумом констатував, що віруючі внаслідок чуми так вимирали, що залишилося тільки шість живих людей. Він настільки був схвильований, що дав обітницю відвідати святе місто Єрусалим і просити Господа, щоби Бог припинив такі страждання.

У 1683 р. великий візир Кара Мустафа вирішив підкорити Габсбургів, здобути їх столицю. На Відень ішла 200-тисячна турецька армія з 300 гарматами. Але вона була великою лише числом. Це вже не була „непереможна армія“, як 100 років тому. Дисципліна в армії знизилась, і військо вже не мало належної виправки. Куруци Тикилі нічим від неї не відрізнялися. Тикилі мав іти на Відень правою стороною Дунаю. З походу Кара Мустафи записаний такий повчальний епізод. Будинський 80-річний паша, радив великому візирю не брати в облогу Відень, але спершу виснажити ворогів нищенням Задунав'я. Свій погляд він підсилював повчальним прикладом з історії. Якийсь падишах хотів випробувати кмітливість своїх дворян. Наказав насипати три тисячі золотих посеред килиму й виголосив: хто збере те багатство, не стаючи на килим, стане його власником. Дворяни вважали це неможливим. Тоді один чоловік підійшов і почав скручувати краї килима, аж доки не дійшов до його середини. Своєї мети досягнув, забрав золото.

Але ця історія на великого візиря не вплинула. Він пожалів пашу: хоч той, мовляв, уже старий, але так і не нарозумився. Але пізніші події показали, що порада 80-річного старця була не така вже й марна.

Тикилі зайняв Братиславу. Турки пограбували передмістя, підпалили кілька вулиць, убили багатьох людей. Не стояли осторонь і куруци, які пограбували й спалили Тирнаву. Села біля Братислави були настільки спустошені, що їх жителі жили під небом на луках.

16 липня 1683 р. турки взяли в облогу Відень і почали обстрілювати місто. Там зайнялись пожежі. Потім був голод, і жителі міста їли псів, котів і щурів. Аж на початку вересня підійшли до Відня польсько-козацькі війська короля Івана III Собеського (1624-

1696, від 1674 — польський король). Турки вже підкопували вали і захоплення Відня було питанням кількох днів. 11 вересня 1683 року визвольні польсько-козацькі війська почали битву, яка скінчилася пізно ввечері. Турки були повністю розбиті й почали відступати, залишивши свій табір з величезною здобиччю і багатьма невільниками. Ця битва означала початок краху турецької влади в Мадярщині. За наказом султана Мустафу задушили шовковим шнурком. Тепер мадярська шляхта зрадила Тикилі й поквапилась скласти присягу вірності цісареві. А Тикилі відходив на схід.

Між тим поляки разом з німецькими жолднерами взяли в осаду Пряшівщину з усіма містами. А варадинський паша підступно закликав Тикилі на обід, а тоді його ув'язнив. Коли ця вістка поширилася, Габсбургам підкорилися всі міста, за винятком Мукачівської фортеці, де перебувала дружина Тикилі Їлона Зріні. 12 тисяч куруців перейшло до габсбурзьких військ і разом напали на турків. Турки усвідомили свою помилку і випустили Тикилі, а варадинського пашу стратили. Але тепер уже Тикилі не міг відновити свою армію, а став комендантом одного турецького підрозділу. Цісарський генерал Карафа в середині лютого 1687 р. почав арешти і засудив на смерть більше 20 міщан — німців і мадярів у Пряшеві. Серед Пряшева він наказав поставити шибеницю. Кожному засудженому спочатку відрубували руку, а потім четвертували і частини тіла вивішували на гаки на чотирьох головних дорогах з Пряшева, як пересторогу подорожуючим. Голови четвертованих прибили великим клинцем на шибениці. Ця подія ввійшла в історію під назвою „пряшівська бійня“. Страта була виконана на тому місці, де тепер стоїть статуя Святої Тройці.

А як розвивались події далі? В березні 1684 року було створено Святу Лігу — антитурецьку коаліцію цісаря Леопольда, польського короля Івана III Собеського, папи Інокентія XI і Венеційської республіки. До цієї Святої Ліги пізніше приєдналася й Московія. З вересня 1686 року війська Ліги зайняли Будин, а далі — Егер і Пейч. Наступного року турецькі війська були розбиті вщент, і до того ж — іронія долі — під Могачем. У 1686 році зайняли Белград, а 11 вересня 1697 р. при Зенті принц Євген Савойський дефінітивно розбив війська султана. Султанові вдалося втекти, великий візир поліг, Тикилі сховався між полеглими і вночі втік. 26

січня 1699 року в Карловцях був укладений мир, на основі якого Мадярщина була визволена від турків. Уся Мадярщина і Семигород потрапила під владу Габсбургів. Турки вже більше ніколи не втручалися у внутрішні справи Мадярщини.

18 січня 1688 року Ілона Зріні здала фортецю Мукачево. Її з 12-річним сином Ференцом Ракоці та дочкою Юліяною вели за триумфальною колесницею. Ілону віддали в монастир Уршулянок для тихих і побожних вправ, сина Ференца направили на виховання до єзуїтів. В той час Тикілі, як комендант одного турецького підрозділу, воював на різних полях бою. Турки називали його собакою, „бо він, як собака, за наказом султана ляже або вискочить, бреше або виє тихо“. Він доживав свого віку в Туреччині, в Малій Азії, і помер в Никомидії у 1705 р. У 1906 р. його прах мадяри перенесли й поховали в Кежмерку, в євангельському костелі.

Повстання магната Тикілі було виступом мадярської шляхти. Відновлення своїх привілеїв і релігійної свободи — цю мету в повстанні переслідувала шляхта. Були ще тут власні інтереси і амбіції самого Тикілі. Що торкається куруців, то до них приєдналося багато людей заради грабежу, але брали участь у боях і присилувані піддані. Добровільно у військо Тикілі люди йшли з нужди, у надії на щось ліпше, на свободу і землю.

Тепер антиреформація-католизація, після цілого століття воєн, осягла дефінітивну перемогу над протестантами. Лиш для католицької Церкви були визнані права, лише вона могла всюди дотримуватись свого визнання. Протестантська Церква була лише „терпимою“. Католицька Церква стала пануючою, самотньо визнаваною релігією, всі вірні, як реформатори, так і українці Закарпаття, мусіли вносити плату на утримання латинських священників. Остригомським архієпископом і кардиналом став Леопольд Колонич, він рівночасно був і цісарським радником та головою цісарської канцелярії.

Знуцання над руським населенням Закарпаття після придушення повстання Тикілі

За те, що повстання Тикілі було підняте в Мараморші, цісарський генерал Карафа почав знущатися з русинів Закарпаття. Ми вже вказували, що лише в рідкісних випадках українці вступали в

мадярські війська — в марній надії отримати свободу й землю. Здебільшого мадярські магнати примушували русинів вступати в їх війська. У 1685 р., після придушення повстання Тикілі, цісарське військо прийшло на зимовий постій у Мараморш.

Але під Мукачевим ще тривали бої. Ілона Зріні не здавалася. Внаслідок воєнних дій в околиці Мукачева було знищено десять сіл. Їх спалило військо Ілони Зріні, щоб нападаючим цісарським військам не було де перезимувати. Сільські поселення безжалісно спалювали обидві сторони — цісарська й мадярська. В листі управителя Мукачівської домінії 1691 р. говорить, що було спалено 40 сіл. І таке спостерігалось не лише довкола Мукачева, але і в комітатах Бережським, Ужанським і навіть на Маковиці.

Запис із села Фричка на Пряшівщині 1685 р. свідчить: „Село дуже спустіло, його людність порозходилась, уникаючи наступу польського й цісарського військ. Війська повідбирали все — пшеницю, жито, ячмінь, овес, сіно, гусей, свиней, поросят, солонину, овочі свіжі й сушені, вино. Крім того, вояки розбили й спалили багато домашніх речей, устаткування, й під загрозою спалення домагалися відкупного“.

У 1685 р. генерал Карафа розташував на зимівлю по селах Марамороша 4 тисячі німецької кінноти і тисячу піхотинців. Цісарські війська поводитися з населенням немилосердно — крали й нищили його майно. Зазначена шкода визначалася сумою близько мільйона форінтів. Скарг русинів ніхто не брав до уваги, бо „як можна вірити тому, що вони говорять, коли вони лише обличчям і мовою різняться від тварин“. Це давнє ставлення мадярської шляхти до русинів перебрали тепер і цісарські посіпаки. Генерал Карафа лише за викуп випустив цісарських вояків з Марамороша. Вивів їх у квітні, а вже восени 1686 року знову запровадив їх назад на постій. В період між виводом і поверненням жовніри розійшлись по верховинських селах, розграбовуючи хати та відганяючи худобу простого люду. Впровадивши знову війська на зимівлю в Мараморш, Карафа дав населенню зрозуміти, що відведе війська, якщо русини складуть 60 тисяч форінтів на утримання армії. Русини мусіли ту суму скласти, але вивід відбувся фактично після того, як перезимовано, — 7 квітня 1687 року.

Цісарські війська грабували в цілому Закарпатті. Тільки в Земплині відібрали в населення майже 10 тисяч штук худоби: незалежно, чи від прихильника цісаря, чи від його противників.

Мараморош був геть сплюндрований. Запис з Хуста тих років свідчить: „За три годи був великий голод. Так відходили люди з Марамороша, як відлітають птиці, і в днину, і вночі ішли люди... До того ще й вмирили на болячку — в одній годині говорили, а в другій — уже ні, одного дня захворів, а другого помер.“

Зрозуміло, що в народі розпочалось бродіння умів. Цей неспокій використала мадярська аристократія для своєї останньої спроби повстання, відомого як повстання Ракоці Ференца II. Він і донісшив Закарпаття.

Ситуація напередодні селянського повстання у 1703 році та війни Ракоці Ференца II. Серія повстань руських селян Закарпаття

У другій половині XVII століття на Закарпатті економічний і політичний гніт з боку мадярської шляхти посилюється. Кріпак працює стільки, скільки йому наказують. За виконанням панщини слідкують гайдуки, які виганяють селян на роботу здебільшого силою. Гайдуки слідкували, щоб кріпаки працювали від ранку до ночі безперестанку. Намагаючись збільшити свої прибутки, шляхта нарощувала свої землеволодіння за рахунок селянських наділів. Вона часто виганяла селян з їх земель. Крім того, від селян вимагали платити податки для держави, та окремо ще був податок на утримання цісарських військ. Експлуатація селян набувала особливо жорстоких форм у тих маєтках, які були передані в оренду. Орендарі-жиди хотіли мати найбільші зиски. Становище селян було важким внаслідок безперервних феодалних війн, що супроводжувалися вбивствами і пограбуванням селян, захопленням їхньої худоби, знищенням врожаю, спустошенням сіл. Міри покарання селян були жорстокі. Селянина часто страчували. Якщо вішали, то вниз головою. Покарання на смерть за напад на маєток шляхти відбувалося прилюдно. Щоб утримувати населення в покорі, шляхта застосовувала тоді побиття селян,

Знаряддя праці і виготовлені речі ремісників Закарпаття XVII-XIX ст.

які в багатьох випадках приводили до каліцтва і смерті. Мадярські магнати перетворили закарпатських українських селян в безправних рабів. Магнати вважали Закарпаття своєю колонією і пригноблювали селянську бідноту як у соціально-економічному, так і в національно-релігійному відношенні.

Чимало нещастя населенню принесло свавілля цісарського війська. Воно грабувало, а при цьому завжди погрожувало спалити село та вимагало велику грошову контрибуцію (контрибуція — грошові і натуральні примусові податі з населення для воєнних цілей). Уряд до того ж розміщав на постійі наймані війська, які нещадно грабували населення.

От що написав у своїх спогадах Ракоці Ференц II, який потім стане вождем магнатського повстання: „Цісарські воїни, вимагаючи податків, допускались злочинів. Бо в тих, хто не міг заплатити, насилували жінок, і, щоб їм зменшити податі, примушували мужчин, щоб їм віддавали жінок і на їх же очах їх насилували. Другі вмирили від мук. Не раз вбивали й такого, хто нарікав на свою біду. Такі й подібні злочини простий воїн вчиняв на народі, а офіцери — в знатних родинах“.

Протести селян проявлялись у різних формах — втечі, скарги, відмова від роботи, захоплення поміщицької худоби, підпалювання поміщицького майна, напад на окремих шляхтичів, рух опришків, селянські повстання. Селяни втікали групами, деколи цілими селами. Не раз били гайдуків, що їх виганяли на роботу. Приставами опришків ставали гірські райони: Перечинський, Великоберезнянський, Свалявський, Бардієвський, Спішський, Татранщина. Деякі групи опришків налічували і 300 чоловік. Зловлених опришків вішали відразу і по 30 чоловік водночас. Через кожних кілька років спалахували селянські повстання. У 1675

році було спалено 9 поміщицьких садиб магнатки Софії Баторі. У селах Ужанського комітату селяни спалили 7 графських садиб Другета. Селяни нападали на латинські монастирі, костьоли і спалювали їх. У 1676 році жителі села Бари, Березької Жупи, напали на латинських ченців, що прийшли туди, і вигнали їх разом із шляхтичем та латинським плебаном із села. У 1682 році селяни напали на маєтки шляхтича в селі Холмок, а пізніше — на плебана і латинських ченців у селі Паланки біля Мукачево. Заворушились і українські селяни в Токаю і Потоці. Заворушення селян відбувались часто: у 1697 р. — на Земплинщині, у 1698 р. — на Виноградівщині. Ті виступи придушувались, але поставали нові, неорганізовані, окремі. Вибухає ряд селянських повстань. На жаль, інформація про них не зазначена. У 1672 році сталося заворушення в Гуменській домінії, але його перебіг нам невідомий. У 1690 р. виник голод, внаслідок якого загинуло багато люду. У 1698 р. збунтувалися українські села Нягово й Вишава в Земплині. У 1697 р. — бунт українського населення в Токайській області. У 1698 р. — напади русинів на Зборовський замок. Всі бунти були придушені, перебіг цих подій нам також не відомий.

У 1696 р. в селах осіли жолднери Ференца Савойського, які грабували населення. Але і малярська кіннота під командою Павла Дака не була кращою від чужих жолднерів.

У 1697 р. повстали селяни Токая і Земплина, захопивши Токайський і Потоцький замки. Вони по мотузах видряпалися на стіни й перебили сторожу. Створили селянське військо, озброєне косами й вилами. Вони билися хоробро, але на земплинській рівнині німецька жолднерська кіннота їх розбила. Селян у згаданих замках взяли в облогу і граф Бодемонт дав їм офіцерське слово про помилування, лише щоб здалися. Та коли вони здалися, їх усіх стратили, посадивши на палі або повісивши вздовж доріг, що вели до замку.

Населення було дуже бідне, так що у 1693 р. цісарський двір „заступився за русинів“ на Земплині і пообіцяв, що не дозволить малярській шляхті їх експлуатувати. Але це були тільки обіцянки, бо коли у 1698 р. король Йосиф I одружився, селяни Земплина мусіли скласти 870 форинтів, як весільний дар королеві.

До всіх тих нещасть у 1694 р. урожай знищила саранча.

Бунти селян у 1703 р. перетворилися у велике повстання. Уже на початку 1703 р. на Закарпатті створюється кілька повстанських груп. Одна з них діяла в Мараморощині, друга — на Ужанщині, а найбільша — на Берегівщині. 21 травня 1703 р. селяни села Вари на Берегівщині розпочали повстання захопленням Берегова та інших міст. Селяни виступили під проводом селянина Томи Есе. Прізвище „Есе“ — це прізвисько, бо він звик часто говорити слово „есе“, що в закарпатській говірці означає „оце, це“. Так і прозвали його Томою Есе. Під його проводом селяни, озброєні косами, вилами, палицями, сокирами, розпочали бунт. Протягом кількох днів повстання поширилося по всіх комітатах сучасної Закарпатської області. Збірний пункт повстанців був у Довгому. Проти повстанців вирушив граф Каролі з 520 шляхтичами, до яких приєднався з двома сотнями австрійських піхотинців граф Стефан Чакі, а також майже три сотні кавалеристів генерала Монтекуоллі. 6 червня вони несподівано напали на повстанців, що стояли біля Довгого. Бій тривав три години. Повстанці, слабо озброєні, відбивали атаку за атакою і лише нестача боєприпасів змусила їх відступити у гори. У першій битві втрати повстанців становили 200 чоловік, — так свідчив учасник повстання. Поміщик села Зілки Дердь Долгай, якому граф Каролі доручив зібрати вбитих на полі бою, доповів, що втрати повстанців перевищували 150 чоловік.

В день битви повертався з Драгова до Хирова (в Галичину) Михайло Пап. Його батько, родом з Драгова, був священиком в Хирові. Він провідував свою тітку. З берега, що над Довгим, він бачив битву між повстанцями і шляхтою на широкому полі між рікою Боржавою й горбком Залізарським. Бачив повстанців, не навчених військової справи, не кажучи про те, що вони були слабо озброєні. Він бачив, як повстанці встигли стягнутись у ліс, куди кіннота не могла ввійти і не могла воювати. Там повстанці розбили би шляхту. Після бою він пішов у ліс за повстанцями.

Тома Есе

Вказав їм на їх хиби: „Повстання потребує проводу, зброї, грошей. Ось він і піде в Галичину. Чув, що там є такий Ракоці Ференц. Треба звернутись до нього, щоб прилучився до повстання“. Тоді повстанці вислали до Ракоці делегатів Михайла Папа і Василя Бегу з тим, щоб повідомити, що під проводом Томи Есе воюють повстанці. Військо повстанців тоді складалося з 500 піших і 50 кінних. Згадані делегати знайшли Ференца Ракоці в Бережанах. Він погодився приєднатись і селянське повстання на Закарпатті повернув на магнатське мадярське повстання.

Магнатське повстання Ференца II Ракоці

У ті роки молодий Ференц II Ракоці познайомився з ужгородським жупаном Миколою Берчені, спадкоємцем великих маєтків Другетів. Цей залучив Ракоці до антигабсбурзького повстання. Мадярська шляхта не могла змиритися з втратою прав і привілеїв із Золотої булли. Вирішила повстанням домогтись повернення всіх своїх прав і привілеїв. Тим більше, що цісар Леопольд наклав податки і на шляхту, і на духовенство, що викликало велике занепокоєння, бо досі шляхта ніколи ніяких податків не платила. Шляхта вирішила, що повстання має повести найбільший магнат Мадярщини Ференц II Ракоці. План повстання Берчені з Ракоцієм склали в 1699 році в Ужгородському замку, хоч час повстання було вибрано невдало, бо цісар уклав з турками договір про 25-річний мир і не втручався в ніякі війни. Підготовка повстання велась у суворій таємниці, але Ракоці звівся про повстання одному цісарському офіцерові, бельгійцеві Лонгуе, який був частим гостем у його замку в Шариші і яким Ракоці вислав листи до французького короля Людовика XIV, просячи від нього допомоги для повстання проти Австрії. А капітан Лонгуе все переповів цісареві і той видав на-

Ференц II Ракоці

каз арештувати змовників. Під час великої гостини в замку в Великім Шариші у зал вбіг посланець Ракоцієвої тітки з Відня з вісткою, що Лонгуе зрадник. Це Ракоці оголошило, він не встиг навіть опам'ятатись, як опівночі з 18 на 19 квітня його арештували й відвезли до Відня. Йому загрожувала смерть або довічна в'язниця. Але його тітка, яка повідомила про зраду, підплатила сторожу, і Ракоці втік у Польщу та жив у Бережанах в Галичині. Там його чекав Берчені, якому теж вдалося вчасно втекти. З Польщі Ракоці зав'язав стосунки з французьким королівським двором.

Тим часом на Закарпатті наростали селянські заколоти. У 1703 р. вибухнуло повстання, яке закінчилося поразкою. Розбиті біля Довгого повстанці послали делегатів до Ракоці. Він скористався з нагоди. Разом з Берчені звернулися до народу з прокламацією, щоб повставати „За Батьківщину, народ і свободу“ та маніфестом „Рекрудескрунт“, в якому вказували на злочини, вчинені австрійцями. 14 червня 1703 року в Галичині, в селі Климець, Ракоці зустрівся з провідниками селянського повстання Томою Есе і Михайлом Папом, а через два дні вони перейшли кордон. Почалося нове повстання, яке тривало 8 років. Мадярська шляхта, коли воно вибухнуло, втекла в замки. В повстанні Ракоці тепер брали участь селяни-українці Закарпаття. Під червоний прапор Ракоці з написом „Про Део, Патріа ет Лібертате“ — „За Бога, Батьківщину й Свободу“ горнулися українці: протягом трьох днів він уже мав 3 тисячі селян. Вони були основою повстанчої армії, першими та найліпшими оборонцями. Ця армія Ракоці була слабо озброєна, неорганізована, але протягом декількох днів зросла на 7 тисяч чоловік, і на кінець 1703 року нараховувала 30 тисяч вояків, а за три роки зросла до 116700. Цілі полки склалися з українських кріпаків. Шляхта вичікувала. Аж перші перемоги поклали край сумнівам, і шляхта на вернула до війська Ракоці.

Перша воєнна операція повсталих українських селян під керівництвом Ракоці була спрямована на оволодіння містом Мукачевом і його замком. 24 червня повстанці захопили Мукачів, але замок, який захищав австрійський гарнізон, взяти не пощастило. На вулицях Мукачева велись великі бої, коли на допомогу австрійцям фортеці прибули два ескадрони австрійської кінноти з полку Мунтекуоллі. Повстанці захищалися косами, сокирами, списами.

Австрійські війська після вигнання повстанців з міста вчинили жорстоку розправу над мирним населенням. „Місто спалили, українські церкви розбили, майно жителів розграбували“. Про це на полях рукописного Євангелія монастиря на Чернечій горі біля Мукачева сучасник і очевидець записав так: „Року Божого 1703. Того року Ракоці Ференц прийшов ис Полши до Мукачевского вароша и бив три дни там, але потом пришов одного дня рано енорал Монтикукулли на своим регементом і вугнав одшитко из вароши и много люда постина котри и не винни били простаки и из навождением диявольским церкво вароску и росвиговску розбили, варош запалили из сей книги листя повуревали“ (Вибір із старого руського письменства Підкарпаття. — Унгар, 1943, с. 70).

Мукачево залишилось в цісарських руках, тоді повстанці обійшли місто, а 14 липня зайняли Берегово, аж потім зайняли замки Мукачева, Ужгорода і Хуста. Хустський замок захоплено 17 серпня 1703 року. Повстанці встановили зв'язок з незадоволеними жолднерами замку, які вже впродовж кількох років не одержували ніякої платні. Жолднери хустського гарнізону вбили коменданта фортеці Ейтнера, відкрили ворота і приєдналися до повстанців.

Погляньмо, як повстанці зайняли Ужгород. Місто готувалося до облоги. Нагромадили збіжжя на півроку, сподіваючись, що доти надійде до них допомога. Позгнали з цілої околиці худобу, щоб мати досить м'яса. У замку сховалася і малярська шляхта до 300-400 осіб та єзуїти. 18 серпня 1703 року в околиці Ужгорода несподівано появилось декілька сот українських селян. Це викликало паніку в місті. Адже надійшло з гір селянське військо Івана Беца з Виряви. Він захопив село Горяни під Ужгородом і погнав у гори всю худобу шляхти. 17 вересня з кількома сотнями верховинців знову вийшов з лісів. На вулицях Ужгорода велися запеклі бої. Повстанців спочатку витіснили з міста і ті відійшли

Іван Беца — ватажок селян

в Радванку і Горяни. Але незабаром підійшло значне підкріплення з Верховини. Вночі повстанці вдруге напали на місто, захопили його і тісним кільцем оточили замок. В обложеному замку шляхтич Дердь Палоні вів щоденник. В ньому читаємо: „Що за часи настали. Наші піддані й кріпаки повстали проти своїх панів, гонять нас, переслідують, як псів, і хочуть нас голодом замучити. Натовп русинів, одягнених в гуні, спустився з гір, зайняв місто... і, все збільшуючись, оточив кріпость“.

Селяни, озброєні косами і сокирами, старими рушницями здійснили кілька наступів, але були відбиті добре озброєними оборонцями замку. Пробували дістатися драбинами, — а далі привезли багато возів соломи довкола замку, щоб примусити його до здачі вогнем. 16 березня 1704 р. ужгородська фортеця врешті-решт здалася. Виявилось, що із замку стріляли в повстанців отруєними стрілами. Таким був наказ єзуїтів. Селяни хотіли за це їх судити й покарати. Але Ракоці не дозволив. Він лише вигнав єзуїтів з Ужгорода.

Головним ватажком українських селян, що зайняли Ужгородський замок, був Іван Беца з Виряви, а крім нього видну роль у веденні облоги Ужгородського замку грали селяни з верховинських сіл — Ковачі, Добеї, Герзаничі, Брензовичі, Коссеї та інші.

Повстанці занепокоїлись: військо потребувало провіанту. Раніше його постачали з маєтків шляхти. Тепер Ракоці заборонив нищити панські маєтки. Описуючи ці події в своїх мемуарах, Ракоці різко засуджував дії селян і вказував на те, що вони робили це без його вказівки. „Ніколи не дійде до спільної мови з дворянами в боротьбі проти австрійських гнобителів. Селян гнала проти своїх панів глибока ненависть“, — писав Ракоці в своєму записнику. При тому видав ряд наказів, якими під загрозою смерті забороняв своїм військовим частинам нападати на феодалів або їх переслідувати. За непослух дав розстріляти одного з керівників повстання — Кіша з Баркасова.

Коли Ракоці видав патент на захист шляхти, вона приєдналася до нього, щоб таким чином рятувати свої маєтки. Шляхта перебрала на себе команду і тим витіснила селянських ватажків. На основі цього патенту селян зобов'язано далі виконувати свої повинності, а шляхта мала право використовувати способи примусу. Відтоді почали виявлятися правдиві цілі повстання — за-

хист середньовічних прав і привілеїв шляхти та вигнання Габсбургів. Ракоці не згадував про обіцянки, які давав повстанцям — про свободу і поліпшення соціальних умов тощо. Тепер селяни, прозрівши, почали чинити опір. Ракоці відмовився від своїх обіцянок щодо звільнення селян від кріпацтва. Він проголосив: „Ми не тому взяли зброю в руки, щоб порушувати права й привілеї шляхти, але, щоб ми права шляхти відновили, — і було б протизаконно, якби рідня повстанців була звільнена від земельласницьких обов'язків“.

Бачачи від весни 1704 року, що ентузіазм повстанців почав спадати, Берчені нашвидкуруч видає новий наказ, в якому підданим обіцяє, що коли вони воюватимуть далі, то будуть назавше звільнені від повинних платежів і підданських податків. Насправді це знову були порожні обіцянки, але повстанці надіялись й не покидали військо. Ракоці з їх участю захопив Спіш, Татранщину і дійшов аж до Тренчина. Цісарські війська були зайняті війною за іспанський трон. Але коли він підступив під Тирнаву, там уже проти нього стали австрійські війська. Сам Ракоці як полководець здібністю не відзначався, його шляхтичі також були поганими провідниками. Піддані почали усвідомлювати, що в цій війні вони не виборять собі ніяких прав і привілеїв, їх надії на свободу поволі вмирили. Тим більше, що з дому приходили вісті про те, що шляхта примушує їх рідних виконувати підданські повинності, що рідня голодує, бо від неї все забирають. І ось у битві біля Тирнави один полк повстанців перейшов до цісарських військ. Ракоці потерпів поразку, а цісарські вояки повбивали навіть ранених повстанців. Ракоці відступив під Тренчин.

Між тим Закарпаттям ширився голод. Ракоці не дбав про підданих. Він використовував їх, як воєнну силу, без якої він не міг вести повстання. А при тому шляхта вимагала силою примусити їх виконувати підданські обов'язки.

Грошову допомогу для Ракоці надавав французький король. Він дав також кілька десятків артилерійських фахівців і військових інженерів. Це дещо посилило військо Ракоці, але з другого боку почали масово втікати кріпаки. Ракоці звернувся за допомогою до російського царя Петра I, але той мав клопіт зі шведами. Ракоці пообіцяв малярську корону пруському престолонасліднику-

ві. Послав туди 150 бочок токайського вина, але пруси випили вино, і на тім все скінчилося.

При таких обставинах дійшло до вирішальної битви під Тренчином. Ракоці ще мав 15 тисяч війська, а цісарські загони налічували лише 8 тисяч кінноти. Все ж Ракоці потерпів поразку. Він сам ледь не потрапив у полон, його військо розбіглося. Там полягло майже 3 тисячі з його війська, а приблизно 500 закарпатських селян було взято в полон на чолі з Михайлом Папом. Решта закарпатців розбіглася і вже ніколи не сходилася під прапорами Ракоці. Полонених закарпатських селян австрійці відвели до Комарна і там десяткували (кожного десятого розстріляли), а Михайла Папа, як їх ватажка, засудили на смерть, але він утік до Дунаю на коні й переховувався пастухом в своїй тітці в Драгові. Одного ватажка повстанців — Кіша — Ракоці наказав знищити, долю Михайла Папа знаємо, а доля Томи Есе невідома.

Цісар оголосив амністію для тих, хто покине Ракоці. Першою, як і слід було сподіватися, почала втікати малярська шляхта. А Ракоці аж тепер проголосив, що повстанці будуть звільнені з підданства, а коли витримають в боях до кінця, то отримають і землю. Але вже було пізно. Піддані масово залишали його військо. На завершення в його війську спалахнула епідемія чуми, яка немилосердно проріджувала його ряди та косила населення українських сіл. Прикордонний бій під Тренчином 3 серпня 1708 року означав початок краху. Наперекір тому Ракоці закликав малярську шляхту допомагати грошима і військом, бо з населення вже не було що дерти. Але шляхта не звикла щось давати, не дала вона і тепер. Ракоці у відповідь на те увів мідяний гріш, але з ним ніхто не рахувався. Ракоці тоді наказав карати смертю дезертирів з армії, оголосив загальну мобілізацію, наклав контрибуцію на села для війська, а в кожному селі поставив шибениці. Але він запізнився. Цісарські війська наступали і брали замок за замком. Шляхта побігла до Відня, щоб підкупити двір, забезпечити собі вигідні місця й дістати дещо з маєтків Ракоці. А при тому малярські історики хочуть вбити клин у народ, що повстання Ракоці — це боротьба за свободу!

Бої перенеслися на Закарпаття. Звичним явищем стало нищення, грабежі, вбивства, насилля. У 1708 р. з Польщі й Туреччини

почала поширюватися епідемія холери. Під час повстання від неї вимерло 410 тисяч, тоді як у війні полягло 80 тисяч людей. Зрозуміло, що хвороби й епідемія найбільше косили убоге населення, в яких їжа й гігієнічні умови були найгіршими.

Згадаємо про ставлення Ракоці до релігії. Він був католиком. Дотримувався принципу свободи віросповідань католиків і протестантів. Але й тут він не знайшов порозуміння. Обидві сторони вважали себе скривдженими. Католики — що він занадто багато дозволяє, протестанти — що їм занадто мало дозволяє.

Щодо української Церкви Закарпаття, то Ракоці намагався приєднати українське з'єдинене духовенство. Тому виступив із закликом, щоб все українське духовенство приєдналося до єпископа Декамеліса. Зберігся лист Ракоці до українського духовенства Закарпаття за 11 вересня 1704 р. Але Декамеліс не приєднався до Ракоці. Він покинув Мукачєво і оселився в Пряшеві. Коли в 1705 р. Декамеліс відмовив у присязі на вірність Ракоці, той наказав вислати його з країни. Але Декамеліс був уже старим і хворим і у 1796 р. помер у Пряшеві. Тепер Ракоці кандидує в єпископи вірного йому Петронія Камінського.

Петроній Камінський був родом з Галичини та виконував різні завдання для Ракоці в Польщі і Галичині, в тому числі й військового характеру (скуповував для Ракоці в Польщі зброю, слідкував за рухом військ в період шведсько-польської війни тощо). Ракоці звернувся до Київського з'єдиненого митрополита Льва Залеського: „Мукачівська єпархія незаконно була підкорена Егерському латинському єпископові, і я хочу відновити законний порядок та підпорядкувати цю єпархію Київській митрополії“. Ракоці просив висвятити Камінського і вимагав для нього папського підтвердження. Але віденський двір не дрмав. Цісар Йосиф I 22 вересня 1707 р. призначив єпископом Мукачівської єпархії Йосифа Івана Годермарського, який тоді перебував у Відні. Але проти Годермарського були мадярські єпископи, і на основі їх звернень папський нунцій повідомив до Риму з Відня, що Годермарський підбурював повстанців залишити Ракоці, нібито запропонував навіть план знищення Ракоці, і нібито навіть отримав 600 золотих для виконання цього плану. Він також мав організувати озброєний загін на Закарпатті та в Шариші проти військ Ракоці. І тоді Рим не призначив жодного з них.

Чи справді Годермарський брав участь у згаданих акціях? Мадярські історики пишуть: „Під час повстання Ракоці Ференца II на Закарпатті почався антирух: один Годермаркі Йозеф намагався народ руський, що жив у крайні, відвернути від повстанців, але війська Ракоці його витурили з Шариша“ (Змв. 408).

Акція Годермарського пройшла успішно. У 1708 р. буковецький руський священик Кохларович був ув'язнений, тому що збурював людей проти Ракоці. Так сталося й з Гуменянським руським священиком (Сазодок, 1881, 24. Архів Ракоці I, с. 172 і 185). Зрозуміло, що руські повстанці відстали від Ракоці, бо бачили, що їх надії не здійсняться. В цьому вони неодноразово переконувалися. Вони побачили, що Ракоці — пан, і бореться за панів. При тому ціле Закарпаття виявилось спустошеним. Ракоці хотів переманити руське духовенство на свою сторону і в 1705 р. видав патент, в котрому брав руське духовенство під свою особисту опіку. Але воно вже бачило нечесну гру, і не дало себе обманути.

Мукачівський єпископ Декамеліс був людиною високоосвіченою. Він вірив і був переконаний, що від мадярської шляхти руське духовенство ніколи не дочекається поліпшення свого становища. Руське духовенство від мадярських землевласників терпіло і цьому не було кінця-краю. Декамеліс мусів залишити Мукачівський монастир і доживав у Пряшеві. На те Ракоці іменував Мукачівським єпископом Петронія Камінського. У своїх споминах Ракоці про це пише: „Камінський в моїй молодості носив мене на своїх руках й відпровадив мене до кордону. Я багато разів посилав його до московського царя, як мого посла. Я дав йому Мукачівське єпископство.“

Слова, проголошені Ракоці перед повстанням „Рекрудескунт вулнера“ — „Відновлюються рани“ — справді здійснилися, у населення Закарпаття відновились старі рани, а виною тому — Ракоці.

Тепер повернемося до подій повстання Ракоці. У 1710 р. Ракоці був розбитий цісарськими військами. Цісареві підкорилися всі міста разом з Кошицями, Пряшевом і Мукачєвом. Ракоці ще надіявся на українців. Покликав до війська тих, які ще залишилися в селі. Призначив звичайних українських селян організувати загони, щоб нападали на цісарські війська, нищили їх провіант, — вони не сміли впустити цісарські війська за лінію Ужгород — Середня —

Хуст. Вдень і вночі окремі загони повинні були непокоїти ворога: „Ті, що вступають до війська, — говорив Ракоці, — отримають свободу. Провідниками загонів призначаю: Василя Сопка, Пастеляка, Канглоновича, Микулича, Федора, Пеняка, Гончарика, Гриця, Довганика, Стедика, Попиляка, Івана Уличанського, Гаврила з Габури“. „Вже більше нас не зрадиш! — відповідали ті. „Мій найвірніший народ! — закликав Ракоці, коли вони відходили. „Це неправда! Ми бились не тому, що ми вірні тобі, ми бились за свою землю, віру й свободу!“ — відповідали селяни. Ракоці сів на коня і втік. Був лютий 1711 року Народний переказ говорить, що Ракоці, втікаючи, сказав: „Ой, червоний кантар, білий кінь, продав я країну, Боже мій!“.

Ракоці втік через Хуст, Колочаву і далі на Польщу. Останню ніч перебував на Закарпатті в Підполоззі в уніатського священника Івана Дужари. 1 травня 1711 р. його військо біля Сатмара (тепер Сату Маре) склало зброю і присягло на вірність тоді вже мертвому цесареві Йосифові I. З новим цесарем Карлом III (1711-1740) мадярська шляхта уклала договір про мир, названий сатмарським. Шляхті залишилися привілеї і вона була звільнена від податків. Сатмарський мир повернув українців Закарпаття в кріпацтво. Шляхта досягла своїх вигод. Був це знову мир, який нічого не давав тим, хто ніс головний тягар повстання. Шляхта врятувала свої права й привілеї, до того ж великими жертвами, але не їх, а своїх підданих.

А доля Ракоці? Він втік через Польщу у Францію, а у 1717 р. перейшов у Туреччину, де на 59 році життя (1735) помер. У 1906 р. мадяри перевезли його сумнівний прах до Кошиць і поховали в крипті катедри св. Єлизавети. Опісля мадяри його ідеалізували як мадярського національного героя, записуючи з ним у історію, русинів як „генс феделіссіма“ — „найвірніший народ“. Але для Ракоці не має місця на Закарпатті. Треба дати можливість мадярам, щоб вони взяли його собі. Він — звичайнісінький неправдомовець нашого народу і запорочив найбільшу руїну Закарпаття в його історії.

Загальні висновки щодо магнатських повстань

Антигабсбурзькі повстання, без сумніву, були боротьбою мадярської шляхти за втримання своїх привілеїв. Провідники руху

переслідували свої особисті маєткові цілі. А приховували їх релігійними гаслами, зокрема так було в перших трьох антигабсбурзьких повстаннях. Шляхта обіцяла учасникам свободу, хоч знала задалегідь, що її підданам не дадуть. Про їх інтереси взагалі ніхто не дбав. Навпаки, шляхта старалася тими повстаннями зміцнити владу на свою користь.

Мадярська історіографія описує магнатські повстання як „народовизвольну боротьбу за свободу і незалежність“ від Габсбургів. Але ця боротьба зовсім не мала на меті свободу народу. В той час народом — „націю Гунгаріка“ — закон визнавав лише шляхту, — інші верстви населення були не „нацією“, а „плебс“. Шляхта боролася лише за свої інтереси, гасла про „свободу“ мали на увазі феодалів, а не підданих.

Українські піддані брали участь у повстаннях з різних причин: одні — з наказу, ведені насильно, інші — добровольці — мали надію, що досягнуть свободу. Були й такі, що мали зло на жолднерів, які їх грабували. Але коли побачили обман шляхти, відходили, дезертирували та нападами вбивали і вояків цесарських, і куруців. Але в перших повстаннях участь українських селян не була такою масовою, як це підносять мадярські історики. Аж у повстанні Ференца II Ракоці масово підтримали закарпатські українці, поки не переконалися в обмані. Врешті, до повстання Ракоці багатьох їх примушували до служби. Провідники магнатських повстань лише користали з біди гнобленого народу.

Мадярські історики замовчують злочини шляхти проти українського народу Закарпаття. Ганять лише Габсбургів, вказуючи на них, як на причину нужди селянства. Але коли подивимося на реалії, то переконаємося, що причиною була мадярська шляхта, яка немилосердно експлуатувала населення. Самі Габсбурги доклали всіх сил, щоб вигнати турків, які постійно здійснювали набіги на закарпатоукраїнські землі, грабуючи і відводячи населення в ясир. Габсбурги робили спроби полегшити долю українських підданих, але мадярська шляхта завжди виступала проти.

Антигабсбурзькі магнатські повстання мали дуже лихі наслідки для господарства і життя українців Закарпаття. Населення було ожебрачене. Що ще не встигли забрати війська, то нищила, палила

шляхта, щоб нічого не дісталось противникам. Про те, що піддані завтра будуть їсти, ніхто не думав. Багато людей було вбито, багато відведено в ясир, багато знищили біда, голод і пошесті.

Від магнатських повстань потерпала і українська Церква. Руйнували або палили українські церкви, монастирі, ікони, все, що було в церквах та монастирях; нищили богослужбні книги, палили документи. Українську Церкву нищили протестанти-кальвіністи, погорджували нею латиняни.

Загальні висновки про повстання Ференца II Ракоці

Український народ Закарпаття, перебуваючи під феодальним і релігійним утиском, уярмлений мадярською шляхтою і знесилений грабежами цісарських жолднерів, обурювався і напочатку вітав повстання на чолі з Ференцом II Ракоці. Кожний четвертий кріпак виступав до війська повстанців, а це молодь віком від 16 до 25 років, та старші. Підтримало його й українське духовенство. Українські селяни вступили до лав повстанців з надією про визволення від шляхти й підданства. Коли повстання мало успіх, до нього приєдналася і мадярська шляхта, яка сприймала цей рух як визвольну боротьбу проти Габсбургів. Українські селяни вважали, що це триває визвольна боротьба проти шляхти. Ракоці виступив з гаслом „Про патріа ет лібертате“ — „За батьківщину й свободу“: він і в зверненнях до селян говорив про свободу. Але Ракоці і шляхта вкладали в це гасло свій зміст — повернення своїх привілеїв. Кріпаки ж думали, що „лібертас“ — „свобода“ стосується їх. Насправді тривала боротьба про незмінність долі українських кріпаків й українського духовенства, як представників єдиної тоді української інтелігенції. Визначний мадярський вчений Ігнац Ачаді, історик кріпацтва в Мадярщині, першим відважився після Першої світової війни сказати (причому, історичну правду), що Ференц II Ракоці використав невдоволення і заворушення русинів, щоб їх прагнення зневажити і використати для своїх магнатських цілей.

Мадярські історики повстання Ференца II Ракоці подають як боротьбу „за мадярську народну самоуправу і збереження мадярської державності“. Це не відповідає тому, що діялось насправді.

Рух, на чолі якого став Ракоці, напочатку був повстанням кріпаків, підданих, селян, які падали під тягарем податків і кріпацьких робіт.

Українські кріпаки воювали не з національних мотивів, не з любові до Мадярщини, як це хочуть тепер викласти мадярські історики, називаючи русинів „генс фіделіссіма“, а щоб врятувати своє життя від голодної смерті і страждань, від кріпацьких робіт. Коли українці-повстанці побачили, що Ракоці відбирає провіант для війська не від шляхтичів, але від підданих, коли вони збагнули, що він обманув, вони дезертирували з його армії. У 1707 р. його генерал Беренчі писав: „Ми втратили любов люду“. Але Ракоці ще не опам'ятався. Хоч Мараморош, наприклад, виставив 4 тисяч піхоти і 800 душ кінноти, Ракоці наказує йти до війська всім здоровим чоловікам комітату. Але згодом з того ж війська втікають українці, тоді він наказує поставити в Марамороші біля кожного села шибеницю: як для зловлених дезертирів, так і для тих, хто би їх переховував. Отже, бачимо, що той „генс фіделіссіма“ не був таким вірним як це пропагують мадяри. Українських повстанців обманули, втягнули в боротьбу за ідеали шляхти, за ідеали поневолювачів. Коли вони це побачили, покинули Ракоці і виступили проти нього.

Війна Ракоці призвела до великої катастрофи. Настав голод, бо Ракоці все забрав до війська, селяни не встигали обробити землю, або урожай був знищений чи не зібраний. Багато людей вмирало з голоду. До того ж часто спалахували епідемії. До щоденних нападів, пожеж, грабувань, вбивств, насилля прилучилася ще й холера. Вмирала незлічена кількість людей. Наприклад, деякі записи подають: у 1710 р. померло в Бедевлі — 307 душ, в Стропкові на Пряшівщині — 775, в комітаті Шаришським — по 80 душ за день. „Вулиці міста вимерли, площі й хідники заросли лопухами, люди ховалися, члени сім'ї тікали один від одного, всюди володів страх смерті. Померло багато тисяч народу. В Ужгороді і в околицях в тім році люди випадали так, як якби їх вели на заріз.“ Професор Білермак, німець, вивчаючи в університеті події в Кошицях, у 1862 р. написав про повстання Ракоці: „В його повстанні пошесті й війни в руської людности забирали часто кожного десятого. Ледве відновлені осаді знову розліталися під тягарем нових штурмів, які ціле XVII ст. в коротких перервах знову повторювалися.“ Але є ще й жажливіші

записи історичної дійсності: „В багатьох місцях вимерли люди і лише блукаюча худоба топтала посіви“.

А ось, що принесла війна Ракоці для господарства Закарпаття. В Бережському комітаті було:

	у 1625 р.	у 1711 р.
коней	880	213
волів	7945	938
корів	8889	1677
свиней	12755	502
овець і кіз	13229	904

А як виглядали деякі села у цій війні? Наведемо приклад. У Голубиному:

	у 1648 р.	у 1699 р.
волів	213	5
корів	179	13
свиней	168	2
овець і кіз	262	70

у Долішніх Верецьких:

	у 1648 р.	у 1699 р.
волів	168	23
коров	199	28
свиней	130	3
овець і кіз	430	36

Ці факти стосуються виключно селян. Щодо волів, то в 1711 р. в Бережському комітаті в 50 селах не було жодного. Декотрих селян так обібрали, що залишались двір і хата порожніми. Так, у Фогораші таких було 25 колишніх газдівств, в Добробратові — 19 ґрунтів і 16 півґрунтів. Села Мартинка, Скотарське, Чорний Потік цілком обезлюдніли. В багатьох селах залишилось один-два чоловіки. Посол республіки Венеція у 1699 р. пройшов Закарпаттям і записав: „Кріпак кров'ю оре і кров'ю боронить землю“.

Мадярські історики причини зубожіння українців Закарпаття списують на цісарські війська. Інші вказують на винуватця — Ракоці. Реалії були такими, що війська обох сторін жили, грабуючи мирне населення. Їх переходи приносили пошесті і були сигналом для розбігання людности із сіл.

Антигабсбурзькі війни мадярських магнатів дуже знищили Закарпаття матеріально. Для ілюстрації наведемо відомості про стан худоби. В розрізі 33 років (від 1678 року по 1711 рік), тобто від повстання Тикілі до повстання Ференца II Ракоці, кількість худоби підданих русинів упала на одну третину порівняно з початком війни. От приклад Маковицького Домінія:

Рік	коні	воли	корови	свині	вівці
1675	618	2449	2266	3113	2347
1690	318	1362	1340	1819	1446
1711	213	938	748	502	904
1717	91	305	279	—	—

Рік 1690 вказує на стан худоби після 7-літньої Тикілівської війни. Порівняно із станом на 1675 р. число голів упало наполовину, а 1711 р. (одразу по закінченні повстання Ракоці), число худоби в порівнянні з 1675 р. — ще на третину. Катастрофу докінчили цісарські війська, які після війни безкарно грабували цісарський маєток.

Загально на Закарпатті стан худоби в 1711 р. впав аж на десятину від первісного 1675 року.

Зрозуміло, що війська обох сторін нищили не лише худобу, але й останнє майно селян. Бо село було майном землевласника, а коли землевласник у ворожому таборі, його майно треба нищити, щоб його ослабити. Хоча нищили насправді не землевласника, а бідного русина.

Ще одні дані статистики. В Шариському комітаті було в роках:

	у 1675 р.	у 1711 р.
коней	678	142
волів	2449	722
корів	2266	748
свиней	2347	833
овець і кіз	3133	345

Населення було позбавлене екзистенції й покидало свої оселі. Так, у повстанні Тикілі у 1690 р. з 630 сіл Гуменської домінії було залишено 327. В Удавському районі Гуменської домінії із 164 сіл покинутих було 105, тобто майже дві третини. В Маковицькому панстві залишилось поселених 1723 осад, а 2148 було покинуто.

Ференц Клобушитський, управитель чинадіївського панства, у 1691 р. писав Бережському жупанату, що „сорок сіл згоріло на попіл“. Мукачівський замок у 1685 р. був у облозі цісарськими вояками, а захищала його до 1688 р. Ілона Зріні. В протоколі мукачівського панства за 1688 р. пишеться, що Мочарки, Коропець, Кендереш, Трояни, Фогарош і ще п'ять сіл були „в теперішній военній експедиції знищені“, отже ці села зникли під час облоги замку. „Палили цісарські, палили й мадярські. Щоб цісарські не могли перезимувати“. У 1684 р. повстанче мадярське військо Мукачівського замку спалило в околиці Ракошина 10 сіл, щоб цісарське військо не мало де зимувати.

Ситуація не поліпилася і після повстання Ракоці. Було багато сіл, в яких не залишилось жодної душі. Бачимо, що в 1715 р. опущений Вишний Комарник, в Градиску залишився лише „руський священик“. Про село Прикру сказано, що воно майже порожнє. Болярів також порожній. В Руській Кайні і Руській Волі були лише два жителі, і то нові приходці, бо Руська Воля була порожньою майже 30 років. У 1720 р. записано, що Руська Розтока порожня. Але крім залишених сіл, багато було порожніх хат і ґрунтів. Так у Чертіжному — 55, в Лабірцях — 9, в Габурі і Нехвалевій Полянці — 26, в Пчолиному — 52, в Гаваї — 18 селянських хат і ґрунтів. В Шариші була не краща ситуація. В Маковицькій домінії за перших 15 років XVIII ст. число руського населення знизилось наполовину

(Мицюк II, 34). Урбарські записи з XVIII ст. вказують на господарський упадок сіл Закарпаття, і мав вплив на всі подальші століття, аж до Першої світової війни.

Типова хата закарпатців у XVIII-XIX ст.

Після придушення повстання за маєток Ракоці почалася боротьба шляхти. Вона накинулася на маєток, немов гієна на здохлину. Але нічого не отримала. Пожилилася нова шляхта — німецька. Маєтки Ференца II Ракоці на Закарпатті одержав у 1723 р. бамберський латинський архієпископ Шинборн, а це — 152 села, 4 міста, 15 присілків, разом — 14 тисяч душ українських кріпаків.

Опір українських кріпаків після того міг проявитись лише рухом опришків.

Ще декілька пояснень до повстання Ференца II Ракоці. У своїх споминах під назвою „Сповідь“ Ференц II Ракоці писав: „Протягом кілька днів до мене прийшло три тисячі русинів. Цей бідно озброєний народ, напівголий, залишив свої хаті й сім'ї... Вони такі убогі, що лише свою душу могли тримати за свій маєток“.

Повстання почали русини, а скористався з нього Ракоці Ференц II. Повстання почав організовувати Тома Есе, кріпак-кметь з села Тарпа, кріпак Кіш з села Баркасово, Юрій Биґа з села Доброселя, Іван Беца. Це люди з Мукачівщини, Беца — з Березнянщини. Мадярські історики Тому Есе називають „сеґиньлєґень“ — „бідняк“. Він не мав хати і жив, як кметь, у панській. Тома Есе зустрів Ракоці з 600 повстанцями. Пізніше Берчені привів з Польщі всього 800 людей (поляків і волохів). Далі всю велику армію Ракоці становили русини. Мадярські феодали не приєднувалися до повстанців, вони втекли в Австрію і Польщу. Прийшли аж після перших перемог Ракоці. Іван Беца організував облогу Ужгорода, здобуття замку в Ужгороді, Винному та ряд подальших важливих акцій. Ракоці не дотримав слова, вдався до суперечок, а потім зовсім покинув повстання. Кіша Ракоці наказав розстріляти, доля Томи Есе невідома. Тома Есе вів піхотинців, кіннотою керував Михайло Пап.

Ракоці взагалі не встиг підготувати повстання, і навіть не починав його підготовку. Усе, що він зробив, — це листом просив допомоги від французького короля. Коли до нього прийшли Тома Есе і Михайло Пап з вісткою, що повстання почали, він спочатку послав на Закарпаття своїх розвідників, а коли ті повернулися і розповіли, що бачили тисячі повстанців, він послав прапори й прокламацію повстання.

Промова Ракоці починалася словами: „Рекрудескунт вулнера“ — „Роз’ятрилися рани...“, яке русини не зрозуміли. Русини вважали повстання боротьбою за свободу, щоб „вигнати з Закарпаття порцію й податки“, вигнати панів-шляхту, позбутись кріпацтва. Вони брали в руки сокири й вила, „щоб більше не бути кріпаками“. Ракоці на початку повстання проголосив, що кожний підданий, який візьме участь в бою, буде звільнений від робіт і підневільних обов’язків. Доки русини вірили обіцянці, боролися — Ракоці перемагав. Але Ракоці не дотримав слова. Конфіскованими маєтками шляхтичів він наділив шляхту, а не селян. Війська Ракоці все забирали, але не від шляхти, а тільки від селян. Русини побачили, що весь тягар довголітньої війни ліг на їх плечі. Вони не лише не добились того, що хотіли, але ще більше збідніли. Ця війна принесла Закарпаттю лише руїну. Сам Ракоці відсторонив вождів із селян, а провідниками повстання призначив шляхту. Русини почали дезертирувати. Ракоці розбили цісарські війська під Тренчином. Повстання потерпіло поразку.

З 1707 р. Ракоці майже рік жив в Ужгороді. Тут чекав на допомогу від Франції і царя Петра, але не дочекався. Тут дав карбувати мідні гроші з написом „Про лібертате“ (за свободу), які люди звали „ліберташ“. Відходячи з Ужгорода, хотів висадити в повітря замок, а Ужгород спалити, але несподіваний напад цісарських військ те унеможливив.

Ракоці ще в 1708 р., коли повстання було придушене, намагався опертися на русинів і змобілізувати їх для продовження боїв. Його лист до русинів наводить прізвища ватажків, які мали б організувати свої частини. Так, на Гуменщині між провідниками русинів згадує Штецика, Попелаша, Сульчика, Гриця з Валашковець, Івана з Улича, Гаврила з Габури. (Архівум ракоціанум V. 562, лист з 7. III. 1708).

Сторічна війна — боротьба мадярської шляхти за привілеї — закінчилася успішно як для Габсбургів, так і для мадярської шляхти. Габсбурги зберегли корону, мадярська шляхта — свої привілеї. Лише Закарпаття виявилось спустошеним, а підданий народ отримав ще важчі окови.

Треба ще сказати про ставлення мадярських магнатів, що вели повстання, до руської Церкви Історичного Закарпаття. Всі вони були проти руської Церкви.

В Заліссі Янош Жигмонд в 1567-1568 рр. видав суворий закон, який зобов’язував заліське руське духовенство використання в церкві румунську мову та заборонив вживання старослов’янської мови в церковних обрядах. (Сіладі Шандор. „А модьор немзет тиртинете“. — Б-пешт 1896, 1897, V. 176-241; І. Тимко, с. 439).

Ференц II Ракоці також неприхильно ставився до руської віри. Ще перед повстанням він усвідомлював, що мадярська шляхта, а з нею й він, шалено експлуатує руський народ. У 1696 р., коли довідався про слезіння ікони Богородиці в Бовчі, він писав егерському єпископові: „Певно мої гріхи і гріхи багатьох інших спричинили слезіння ікони Пречистої Діви в Бовчі“. Тут зауважимо, що церкву в Бовчі звали руською церквою, в час слезіння ікони в Бовчі в церкві була старослов’янська Євангелія з 1665 р. (Мад. вчена Ойтозі Естер, с. 140-157).

Мукачівські єпископи в період заполянських боїв на Закарпатті

Ми вже вказували на те, що в період боїв заполянців за королівський трон (та й взагалі протягом 150 років), населення Закарпаття потерпало від обох противників. Закарпаттям проходили різні війська, тривали баталії, і часто населення не знало, де чие військо. Незавидною була й доля мукачівських єпископів. Вони мали осідок в монастирі на Чернечій горі біля Мукачева. Цей монастир горів, підпалений один раз заполянцями, другий раз — військами Фердинанда. Єпископи не могли навіть зорієнтуватися. Одні, що стали на сторону заполянців, мусіли втікати з монастиря перед цісарськими військами. Коли єпископ ставав на сторону цісарських, то мусів втікати від заполянців. Тому що монастир горів, нищилися всі документи монастиря, а значить і нашої Церкви, так що про тодішніх єпископів відомості дуже скупи.

Єпископ Василь I (1551-1552 рр.). З 1551 р. збереглися документи про Мукачівську єпархію, правда, тих документів мало. З них довідуємося, що „владикою русинів“ був Василь, і він мешкав у монастирі св. Миколая на Чернечій горі. Єпископ Василь I був затверджений цісарем Фердинандом I. Владика Василь свою єпископську владу здійснював і в Марамороші. Йому були підпорядковані Грушівський монастир і його ігумен. Цісар і король Фердинанд I в грамоті за 9 жовтня 1551 застеріг шляхту-землевласників і уряд, щоб вони не перешкоджали „Василію, владиці руському, який мешкає в монастирі св. Миколая, збирати доходи, які на „основі старовинного звичаю і обряду грецької віри“ повинні платити владиці, його слово взагалі для тих, які проживають „на ваших маєтках, а особливо в комітаті Мараморошському багато руських священників і мирян, що є грецької віри і належать під його владу“. Очевидно, цей єпископ не підпадав під юрисдикцію Грушівського ігумена, яку той одержав від Константинопольського патріарха. Один з документів стверджує, що в період владичества Василя I світські власті часто втручалися в

церковні справи, особливо коли вони стосувалися святих таїнств, і самі розлучали подружжя з маловажних і необґрунтованих причин. Це вони робили за прикладом протестантів. Грамота цісаря наказує світським властям, щоб вони не присвоювали собі церковних прав і займалися лише світськими. Єпископ Василь I також зазначав, що в бурхливі часи воєн під проводом Заполі Мукачівський монастир був знову спустошений разом з усіма писаними пам'ятками.

За владичества Василя I „Фердинанд I і заполянці вели між собою непримиренну боротьбу за корону мадярського королівства. Обидві сторони не мали жодної надійної підтримки з боку публічної думки тому, що трон і королівські влади встановлювались мінливими закінченнями війни. Тому і доля підданих була непевною і нестерпною. У ці нещасливі часи все вирішувалось вогнем і мечем, і ніхто не міг бути мудрим, на чий бік стати, тому що життя скрізь було небезпечним. Одна сторона повністю нищила маєтки іншої. Тоді був спустошений і зруйнований також Мукачівський монастир із усім інвентарем, знищено млин, побудований на Латориці, яка протікає мимо. Тоді згоріли грамоти, і тому не знаємо попередників Василя. Єпископ, турбуючись про існування ченців та відбудову монастиря, просить від Фердинанда I дозволу на відбудову млина, як певного джерела доходів на покриття вищезгаданих потреб. Фердинанд дав дозвіл, однак з умовою, що це не вплине на королівські доходи“ (М. Лучкай).

„А в монастирі Василіян у Задньому углянська знать, не шануючи святості Церкви, в 1548 р. на світанку, напавши на монастир, злочинно вбила відомого наставника — ігумена Семена Стойку: його роздягли і розрубали“ (М. Лучкай).

Владичтво Василя I не було довгим, бо вже 1556 року обирається новий єпископ. Ним став Іларіон.

Єпископ Іларіон (1556-1561 рр.). Коли помер владика Василь I, невідомо. Але в 1556 р. був „руським єпископом з осідком в монастирі св. Миколая в Мукачеві Іларіон“. Цього владика згадують грамоти за 3 липня 1558 р. і 25 січня 1561 р. Іменослов єпископів Мукачівської єпархії початок владичества цього єпископа означає 1558 роком. Історик М. Лучкай, на основі документів єпархії, називає рік 1556, аргументуючи тим, що князь Семи-

города Юрій Баторі дав тоді єпископові Іларіонові на місце дочасного перебування Грушівський монастир, тому що Мукачівський монастир був зруйнований війною Заполі з Фердинандом I. Єпископ Іларіон жив у Грушівському монастирі два роки, бо, як вказує грамота Ізабелли, єпископ був від 1558 р. знову в Мукачеві, отже в той час Мукачівський монастир уже був відновлений. Достеменно невідомо: Іларіон, чернець Чину Василіян, був посаджений на єпископський престол 1556 р. голосуванням духівництва чи урядом, або, може, заполіянцями? Знаємо напевне тільки те, що провідник заполіянських військ Юрій Баторі передав Іларіонові Грушівський монастир св. Михаїла. Деякі історики твердять, що це був Бичківський монастир над Сиготом, адже у грамоті виразно сказано: „над Сиготом“, а Грушево знаходиться далеко нижче від того місця. Єпископ Іларіон, якого підтримували заполіянці, звернувся до сина Ізабелли Івана II Заполі, щоб з огляду на його похилий вік, на тілесну слабкість, яка зробила його неспроможним виконувати єпископські обов'язки, дозволив йому за життя встановити і висвятити наступника. Іван II Заполі задовільнив прохання Іларіона і той висвятити на єпископа Євтима (Єтимія), ченця Чину Святого Василія Великого.

Єпископ Євтимій (1561-1568 рр.). Від 1561 р. єпископом Мукачівської єпархії був чернець, ім'я якого нам невідоме. Не наводить його Іменослов єпископів Мукачівської єпархії, виданий у 1870 р. Хоч грамота короля Максиміліана згадує Мукачівського єпископа, але його ім'я не названо. Тому історик Дулишкович називає його „безіменним“. Королівська грамота наказує, щоб цьому єпископові не чинили перешкод під час його канонічних візитацій. М. Лучкай того єпископа називає Євтимієм і його владитцтво визначає роками 1561-1568. Він пише, що цей Євтимій був поставлений як прихильник Заполі, а коли Заполі потерпів поразку і відійшов до Семигорода, Євтимій також мусів залишити Мукачівський монастир і жив у селі Сатмарського комітату, званім Куца. Сатмарський комітат становив тоді руське населення. Навряд чи Євтимій колись вертався до Мукачева, але знаємо певно, що після його відходу в Мукачеві вибрали єпископом Василя II.

Єпископ Василь II (1568-1597 рр.). Рік вибору його єпископом — невідомий. Ймовірно, це було тоді, коли після укладення миру між цісарем Максиміліаном та Іваном Сигизмундом Заполі Мукачево з Хустом і мараморошськими копальнями відійшли Максиміліанові. Документи не збереглися, тому не знаємо, хто його висвятити і затвердив. Наймовірніше, це вчинив цісар Максиміліан, тому що коли цісар помер (1576), єпископ Василь II дуже сильно потерпів. „Священство й народ Закарпаття в період попередніх і цього єпископства були занадто пригнобленими. Єпископ Василь II, турбуючись про те, щоб до руського духовенства й народу ставились справедливо, разом з кількома ченцями відправився до цісарського двору з проханням, щоб світські власті його не турбували і не перешкоджали під час відвідування церков та здійснення свого обряду. Цісар Максиміліан декретом з 13 жовтня 1569 р. видав наказ не порушувати свободу єпископа. Доти світські власті дозволяли собі непокоїти ченців і руське духовенство як під час св. Літургії, так і під час виконання інших обов'язків. Це, наприклад, робив керівник мукачівської фортеці Дмитро Керепецькі. А службовці Мукачівської домінії силою відібрали коней, лисячі шкіри, привласнювали собі катедральні речі єпископа (складувані вірники), одинокий його дохід, наклали податки на руських священників, примушували їх виконувати панщину, кидали їх в тюрми, били, мучили, присвоювали собі рухоме й нерухоме майно мертвого єпископа. Тоді король Максиміліан декретом від 13 жовтня 1569 р. приборкав нахабних службовців. Єпископ Василь II також просив, щоб граф Ференц Другет з Гуменного надав йому дозвіл ходити по селах і за старим звичаєм робити візити. Йому дали такий дозвіл. Після смерті Максиміліана 1576 р. охоронні грамоти втратили силу, внаслідок чого єпископ потрапив у складні обставини, його знову турбували при виконанні своїх обов'язків. Єпископ, обтяжений податками, змушений був відправитись, взявши з собою ченців, до короля Рудольфа в Прагу, щоб мати захист. Але королівського рішення з цього приводу так і не було. Єпископ не мав великої користі з подорожі в Прагу“ (М. Лучкай, Історія II). Про той його похід знайдено один документ короля, яким заборонялось перешкоджати єпископові в його дорозі назад. Отже, ми не знаємо ані предмету скарги єпископа в короля, ані ставлення до нього

короля. Адже предметом скарги могли бути лише зловживання владою землевласниками і урядом проти руської Церкви Закарпаття. Здається, що й тут король був безсилим, бо Василь II звернувся ще й до Матея, губернатора, який наказав, щоб єпископові не перешкоджали в канонічних візитаціях вірних. Деякі історики твердять, що в ті часи жили два різні єпископи з ім'ям Василь. Історики сумніваються в тому, що Василь II міг утриматись в єпископстві так багато років при таких складних обставинах. Руську Церкву Закарпаття переслідували як заполіянци — кальвіністи, так і цісарські урядники — католики. В. Пекар пише в своїй історії, що через те, що єпископ Василь II мав підтримку від цісаря, семигородський князь Зигмунд Ракоці скинув його з владицтва.

В кожному разі тут на ділі бачимо першого єпископа як патріарха українського народу Закарпаття. Відстоювати права народу й Церкви він пішов до самого цісаря, домагаючися справедливості і для народу, і для його Церкви. Його слідами піднесли до сану патріархів народу дуже багато єпископів Закарпаття.

Єпископ Гавриїл — згаданий у 1599 р., коли семигородський князь його ув'язнив.

Єпископ Петроній — висвячений в єпископи у 1600 р. Однак, ще того ж року він з Мукачева був прогнаний, скитався по Галичині й Білорусі. Там зав'язав стосунки з Київським митрополитом Рутським.

Хустський замок
у XVIII ст.

Українська Церква Закарпаття в період мадярських магнатських повстань (1600-1711 рр.)

*Перші кроки у запроважені Унії
на Закарпатті.*

Вістки про перші школи

XVII ст. на Закарпатті — це період безперервних воєн, мадярських магнатських повстань: Бочкая (†1606), Бетлена (1619), Юрія Ракоці (†1648), Тикілі (1678-1688), Ференца II Ракоці (1703-1711). Нелегким він був і для Церкви Закарпаття. З тих часів збереглося мало документів. Ми бачили, що в попередньому столітті Мукачівський монастир був кілька разів зруйнований і тоді пропали всі пам'ятки. Аналогічно події розвивались і у XVII ст.

Єпископ Сергій (1600-1616 рр.). З документів, що збереглися, відомо лише те, що в 1604 р. єпископом русинів був владика Сергій. У грамоті говориться, що він був владикою цілого Закарпаття. Це важливо відзначити, бо, як далі побачимо, впродовж тривалого періоду єпископами були висуванці воюючих сторін. Невідомо, хто призначив і висвятив цього єпископа. Наслідуючи своїх попередників, він також ходив до короля просити допомоги і отримав королівське заступництво. За істориком М. Лучкаєм, єпископ Сергій був освячений в єпископи в Києві, можливо Іпатієм Потієм, з'єдиненим єпископом, бо нез'єдинені тоді не мали ієрархії. Це припущення Лучкая обґрунтоване тим, що з часів єпископа Сергія збереглася грамота про заснування Бенедиківської церкви 13 жовтня 1603 р. Священником тоді в Бенедиківцях був Ігнат Рушанський, який з владикою Сергієм був в Києві і там купив для своєї церкви дзвін за 12 золотих. Це перший відомий приклад того, що Мукачівський єпископ ішов з клириком у Київ, щоб його там висвятили.

Під час владництва єпископа Сергія була спроба запровадження Унії в Краснобродському монастирі на Пряшівщині. Акцію почав мадярський магнат Юрій Другет з Гуменного у 1611 р. Він зібрав кількох священників із сіл зі своїх володінь і кількох ченців, які згодилися прийняти Унію при безумовному дотриманні східного обряду. Він покликав до Краснобродського монастиря Перемишльського з'єдиненого єпископа Атанасія Крупецького. На Зішестя Святого Духа в 1614 р. А. Крупецький на відпусті, коли зійшлося понад 13 тисяч прочан, постановив проголосити акт з'єдинення з Апостольським Престолом. Але нетактовна поведінка єпископа Крупецького (в надвечір'я свята дозволив вигнати людей з церкви, щоб її могли оздобити) призвела до того, що невідготовлені вірні подумали, ніби їм не дозволять помолитись в церкві, і тоді з вилами кинулися на єпископа і священників, що були з ним, й виваживши двері церкви, могли усіх убити, якби гвардія графа Другета їх не визволила з рук юрби. Так провалився перший почин введення Унії-з'єдинення на Закарпатті.

Період єпископства Сергія були складним і з політичних причин. У 1604 р. вийшов наказ відновити фортеці, зруйновані в попередніх заворушеннях, та про безплатну працю селян. А це означало, що законодавчо визнано право на визискування закарпатського селянства.

Під час владництва Сергія також почалося перше магнатське повстання, відоме як Бочкаєве. Стефана Бочкая, раніш не відомого в Мадярщині ні родом, ні заслугами, обрапо провідником повстання й оголошено князем Мадярщини й Семигорода. Розпочались бої між королівськими й князівськими військами. Нелегкою була доля єпископа Сергія між двома вогнями. Тут вимагав довір'я цісар, там — Бочкай, небезпечно було приєднатися до жодного з них. Тому що єпископ Сергій мав своїх віруючих у маєтках обох володарів, він звертався до кожного з них. Від короля мав охоронну грамоту, але тому, що прибічники Бочкая втручались у його справи при виконанні обов'язку і порушували давні закони і права української Церкви, він звернувся до князя Бочкая, який також обіцяв його захищати. Про це зберігся декрет, даний в Кошицях 18 грудня 1606 р. Але треба зазначити, що обидва церковні привілеї не дотримувались. Єпископ Сергій скаржився, що від

нього обидві сторони забирають все, що він має. Отож існування єпископа Сергія було бідним. Граф Форгач дав йому дозвіл, щоб шов між русинів шукати собі допомоги і міг прохарчуватись. Це був 1616 рік.

М. Лучкай пише, що єпископ Сергій помер у 1623 р. Але задовго до його смерті у веденні єпархії постало ряд неясностей з наступництвом. У 1614 р. згадується єпископ Софроній, з 1618 р. ніби став єпископом Євтимій, який був до 1623 р., в тому ж році згадується єпископ Петроній. Історик Базилович Євтимія не згадує. Лучкай про нього говорить як про владика. Але у 1620 р. згадується ще єпископ Софроній (Речко). Може це і є уже згадуваний Софроній, тепер уже як єпископ? Ці суперечності через нестачу джерел важко зрозуміти. Чому так сталося, можна здогадуватися. Очевидно, внаслідок магнатських повстань Бочкая і Бетлена (коли на зразок двох володарів мусіли бути й два єпископи), кожний з володарів настановив свого: одного підтримували реформатори, другого — король.

Єпископ Петроній (1620-1627 рр., у Дулишковича — 1623-1627 рр.). Петроній — це чернець, обраний, а не призначений, і затверджений магнатом повстанцем Бетленом у 1623 р. Він став єпископом вдруге після повернення із заслання. Рік смерті Петронія ніде не зазначено. З часів єпископства Петронія відомі історичні факти про вторгнення на Закарпаття турків і татар, яких покликав собі на допомогу Бетлен і наслідком якого стало спустошення Закарпаття.

З періоду єпископства Петронія зберігся документ семигородського князя Юрія Ракоці, яким він передає земельку в Шеметківцях у користування священникові за аренду плати 10 форінтів щорічно. Це було 1623 р. Отже, бачимо, ґрунти, на котрих жили священники, були лише наймані за гроші від землевласника.

Єпископ Іван Грегорович (1627-1632 рр.). Після смерті Петронія владикою Закарпаття вибрано Івана Грегоровича. Але був тоді і другий кандидат. Тому, що вибір єпископа не був однолосним, князь Семигорода Габор Бетлен призначив єпископом Івана Грегоровича. Іван Грегорович був світським священником, знав латинську й інші мови. Це вчений теолог, обізнаний з мистецтвом, до того ж доброго виховання. „Єдиний випадок, що

з'явився кандидат на посаду Мукачівського єпископства з таким чудовим даруванням“, — пише історик М. Лучкай.

Український клир Закарпаття отримував свою освіту в монастирях. Діти бідних родичів або сироти приходили прислужувати в в монастир, а протягом декількох років, засвоївши обряди, після складання катехизму, висвячувались, і з них ставали священики. На парафіях священики та вчитель співу навчали катехизму своїх синів, віддавши їх в монастир і, оплативши таксу, також були висвячені. Виявляється, що тільки Іван Грегорович отримав добру освіту в латинських школах.

Князь Габор Бетлен надав Грегоровичу право „відвідувати церкви й школи, семінарії, поновити церкви й парафії, які розвалилися внаслідок жорстоких боїв, будувати школи там, де є церкви, забезпечити їх вчителями різних мов“. Видно, що цього всього домагався єпископ. Він мав великі плани підвищити рівень освіти українського духовенства, а разом (відкривши сільські школи), дати освіту народу. Хоч князь на все дав згоду, єпископ нічого не зміг здійснити. Для цього потрібні були великі гроші, а він сам жив на забезпеченні вірних. Крім того, пам'ятаймо, що це роки повстання Бетлена, роки нових боїв на Закарпатті, які перетворили його в загальну руїну. І в цих важких обставинах єпископ витримав канонічну перевірку, навідувачи парафії. А це мало велике значення. Народ бачив свого патріарха, свого представника і в нього наростало відчуття не звичайного люду, а народу.

Василь Тарасович, єпископ Мукачівської єпархії

(роки єпископства: за Лучкаєм — 1632-1652 рр.;

за Дулишковичем — 1634-1648 рр.;

за В. Пекарем — 1633-1651 рр.)

Ця різниця в роках полягає тому, що перший історик подає дату обрання єпископом, В. Пекар — дату затвердження єпископа Юрієм Ракоці, а Душликович подає дату з грамоти Юрія Ракоці. Подається початок періоду владцтва, а що стосується дати закінчення владцтва, то це дати різні, бо єпископа відстороняли і він знову повертався, а дата смерті точно невідома.

Іван Грегорович порушив звичай обирання єпископів, але, дбаючи про те, щоб своїм наступником залишити єпископа, за освітнім і духовним рівнем подібного до себе, уже на смертному одрі призначив своїм наступником Василя Тарасовича, ченця Чину св. Василя Великого, рекомендуючи духовенству обрати саме його. Світський клир, який прийшов на вибори, виконав останнє бажання свого доброго єпископа і просив князя Юрія Ракоці 5 січня 1634 р. затвердити Тарасовича єпископом. З грамоти довідуємось, що Василь Тарасович знав латинську й інші мови, був добре обізнаний з теологією, знайомий зі світськими науками, виділявся високою мораллю серед інших. Після затвердження Василь Тарасович був хіротонізований архієпископом Молдовії. У наступному 1635 р. єпископ Василь Тарасович провів канонічну перевірку, а потім — у Забовчівському комітеті єпархіальну нараду. Він прагнув піднести єпархію. Як освічена людина, він розумів складну ситуацію і в ній дещо передбачав: в боротьбі між царем і семигородськими князями рано чи пізно переможе цар; в боротьбі між католицизмом і протестантизмом — католицизм, бо за ним цар. Тарасович бачив порятунок в підтримці царя, причому при запровадженні Унії. Прихильність до Унії він почав виявляти прилюдно. Капітан Мукачівської фортеці Янош Балінг намагався відволікти Тарасовича від його планів і погрожував йому вигнанням з монастиря. В тій ситуації Тарасович у 1640 р. готувався відправитись до Ясова біля Кошиць до Егерського єпископа Юрія Липпая, щоб скласти присягу віри в його руки. Хоч це робилося потай, все ж таки капітан дізнався про цю поїздку. 13 грудня 1640 р. єпископ, одягнений в архиєрейські ризи, правив у монастирській церкві єпископську Службу Божу. Тоді під керівництвом Михайла Йоо загін свити капітана, ввірвавшись у церкву, злочинно напав на єпископа, і в тому ж єпископському одязі ганебно вів пішки владику по вулицях міста до фортеці. Наскільки незвичайно, негідно і ганебно ув'язнено, настільки жорстоко покарано: обтяженого кайданами Тарасовича Балінг наказав кинути до брудної в'язниці в підземелля Мукачівської фортеці. Перелякані ченці, залишивши монастир, розбіглися, шукаючи захисту, тому що капітан захопив все рухоме і нерухоме майно монастиря. Архидиякон руської Церкви в Дорозі (тепер Гайдудорог в Мадярщині) Іван Маринич для

свого ув'язненого єпископа просив допомоги у магнатів та інших мужів. До капітана Балінга прийшли магнати й аристократи і просили звільнити захопленого єпископа, але без успіху. Тоді вони звернулися до імператора. Фердинанд III домагався звільнення єпископа через князя Семигорода Юрія Ракоці. На те капітан Балінг наказав посилити режим у ставленні до нещасного в'язня і тримати його під суворим наглядом. Архидиякон Маринич засвідчив ніжну любов до свого пастиря і не шкодував ані сил, ані коштів, щоб визволити нещасного. Врешті, князь Юрій Ракоці радше наляканий, ніж умовлений, розпорядився випустити затриманого й вимученого владику, який перебував в ув'язненні з 13 грудня 1640 р. по 4 квітня 1642 р. Відомі умови, за яких єпископа Василя Тарасовича було звільнено з ув'язнення. Їх написав капітан Янош Балінг, а Тарасович підписав. Там є такі пункти: 1. Тарасовича на це єпископство призначив князь Семигорода — володар Мукачівської фортеці, а це єпископство разом з усіма маєтками отримав як подарунок. Тому він не буде робити нічого всупереч волі. 2. Не буде приймати галицьких священиків, також відправляти посилки до Галичини та підтримувати з ними зв'язки. 3. Він має бути задоволений тим станом єпископства, в який прийшов і який має. 4. Неприємності, які були йому спричинені досі, мають бути прийняті, як вже забуті, він про них ніколи не згадуватиме.

Отримавши свободу, а отже повернувши собі й єпископську гідність, Василь Тарасович, як тільки вступив у монастир, почав збирати ченців, які розбіглися і блукали, перебудовувати запустілий монастир, обладнувати необхідним і знову зайнятись запустілим господарством. Аж тут нова буря! За наказом того ж Яноша Балінга, його прибічники прийшли й вигнали єпископа з монастиря, захопивши все нове майно.

Історик В. Пекар, на основі документів, доводить, що це сталося тому, що Тарасович, опинившись на волі, хотів зав'язати стосунки з Апостольським нунцієм у Відні, однак його листа було перехоплено. За це його позбавлено управи єпархією та конфісковано всі маєтки єпископства, як також відобрано від нього право перебування на землях Ракоці. Вигнаний Тарасович виїхав до Відня, щоб там шукати опіки нунція та цісаря. Листування нунція з Римом ні до чого не привело. Апостольський Престол не міг дати матеріальної допомоги

Тарасовичеві і наказав йому повернутися в свою єпархію. Тоді цісар Фердинанд III виділив Тарасовичу помешкання в містечку Кальному (Калловому), в українській парафії Нирьщини (тепер в Мадярщині) та щорічно 200 золотих на його утримання. Між тим цісар звернувся до Юрія Ракоці, щоб той призначив новим Мукачівським єпископом Івана Юська, якого підтримували кальвіністи. А далі Юрій Ракоці почав повстання проти цісаря. Військо Ракоці зненацька напало на Каллово, схопило Тарасовича і в кайданах його повели до Мукачева. Опинившись в руках князя, єпископ Тарасович був змушений підписати нову заяву, в якій він зрікся Унії та у всьому підкорився князеві. За це князь призначив Тарасовичу владичий престіл та частину єпископських маєтків. Бачимо, що Тарасович рятував єпархію від впливу і володіння нею протестантів, кальвіністів, — мадярського протестантизму. Як тільки він відрікся Унії, то знову почав управляти єпархією. Намагався згуртувати навколо спільної мети, піднести її організаційно й духовно. Ознакою того є і його антимінс. Він подбав про наступництво, про те, щоб особа, яка управлятиме після нього, продовжила його справу. Він призначив своїм наступником Петра Партенія, василіянина, і зафіксувавши побажання письмово, власноручно підписавши заповіт. Між тим Петро Партеній задумав акцію запровадження Унії, яку й здійснив 24 квітня 1646 р. з 63 закарпатськими священиками в Ужгороді, але в ній Тарасович не брав участі. Ймовірно, на той час Тарасовича вже не було серед живих. Взагалі, про його останні роки життя інформація дуже скупа, не знаємо навіть, де був похований. На думку деяких дослідників, він був змушений покинути Мукачівський монастир, помер у Кальному (Калловому). Це правдоподібно, бо в роках 1640-1650 відомо в Мукачеві два нових єпископи — Порфирія Ардана і Софронія Юська.

Збереглися окремі замітки про єпископство Тарасовича.

Антимінси, освячені владикою Тарасовичем, — найдавніші з тих, які збереглися в церкві Закарпаття. В антимінсах Тарасовича є латинський напис: *„Благодаттю святого й животворного Духа, трудом пана Василія Тарасовича, владики Мукачівського й Марамороша та всієї православної, святої, католицької й апостольської Церкви Мадярщини, посвячений цей антимінс, вітвар великого Господа і Бога Спасителя нашого Ісуса Христа, щоб на нім*

відправлялися божественної Літургії Таїнства, даний церкві св. Івана Христителя і Предтечі Господа нашого в парохії Нересниці дня 20 місяця червня року по Рождестві Христовім 1648“.

Імператор Фердинанд III називає владика Тарасовича єпископом Мукачівським всіх грецьких вірників у всіх жупах Мадярщини і частин до неї належних, та наказує усі його права визнати та захистити (Годинка, Тирт. 301).

Тарасович вважав себе законним єпископом аж до смерті. Він протестував проти призначення Івана Юска єпископом. Так само усі наступники Тарасовича вважали себе єпископами аж до смерті.

„Коли єпископа Тарасовича було ув'язнено, кумани (половці), які жили в комітатах Боршод, Гемер, Гевеш, Новград, звернулися до імператора з проханням звільнити з-під варті Тарасовича. Це означає, що у XVII ст. кумани (увесь народ, або частина), були вірними церкви східного обряду, і Тарасович був їхнім єпископом“ (Дулишкович, II, 88). Сучасні кумани змадяризовані.

Єпископа Тарасовича в документах називано патріархом. Ягерський єпископ Липпай 15 березня 1641 р. написав до Риму, що уже два роки веде переговори про церковну єдність „кун патріарха Рутгенорум Греці схизматіс ін дієцензі меа Агрієнсі — з патріархом русинів грецьких схизматиків в моїй Ягерській єпархії“ (Го. Окмт. № 71). Таким же титулом „патріарха а Мункач“ вважає Мукачівського єпископа нунцій у Відні архієпископ Гаспаро 19 березня 1641 р. (там же, № 72). Імператор Фердинанд I в листі за 22 серпня 1641 р. згадує про „єпископус ет патріарха Мункачієназіс“ (там же, № 83, 84). Почувши про Мукачівського патріарха, Конгрегація того ж року 12 листопада послала до Відня два запити про нього (№ 86, 87). Виникає питання: звідки в мукачівських владик цей титул? Владики, певно, справді його мали, бо важко повірити, щоб латинські єпископи й цар від себе так називали Тарасовича. Можемо зробити висновок, що цей титул Мукачівського владика не отримали, бо хто його міг надати? Вони його успадкували на тій основі, що патріарх у Східній Церкві був самостійним, ні від кого не залежним церковним достойником. А Закарпатська Церква завжди була самостійною.

Єпископа Тарасовича визнавали владикою і Марамороша, тому він мав титул „єпископ Мукачівський і Мараморошський“. Часом

в титулі називались інші комітати з додатком „і всієї православної церкви Мадярщини“. Але титул „Мараморошський“ завжди називав і він, і його попередники. Це тому, що свого часу ігумен Грушівського монастиря в Марамороші титулував себе „екзархом“, і тоді мукачівські єпископи титулом „Мараморошський“ підкреслювали, що саме вони є дійсними владиками й Марамороша. У 1067 р. новий власник Хустського замку і Грушівського монастиря Валентин Гомонай знову передав Грушівський монастир під владу Мукачівського владика, до того ж таким чином, щоб та влада і монастир завжди переходили наступнику. Пізніше семигородські князі дотримувалися звичаю Гомоная, князь Ракоці у 1623 р. таким чином найменував владика Івана Грегоровича, в 1633 р. — Тарасовича (титулом владика „Мукачівського і Мараморошського“). Ввійшло у звичай, що Мараморошський комітат найменованого князем Мукачівського владика приймав і визнавав.

Єпископ Порфірій Ардан (1640-1643 рр.). Після відсторонення Василя Тарасовича з'являються два нові єпископи: Порфірій Ардан і Софроній Юсько. Нічого не знаємо про Порфірія: що то за людина, звідки прийшов, невідома і його діяльність на єпископському престолі. Капітан мукачівської фортеці погрозами і вигнанням з домінії примусив духовенство підкорятись новому єпископові, який поселився в Мукачеві. Порфірій помер у 1643 р., — це зафіксовано на пам'ятнику в Мукачівській церкві: „Порфірій, єпископ Мукачівський, помер у 1643 р. дня 20 місяця червня“.

Єпископ Софроній Юсько. Як і про Порфірія, відомостей про Софронія теж мало. Невідомо, хто його призначив і де він був висвячений, не знаємо, де Софроній мав свою резиденцію. Можливо, їх призначив семигородський князь Юрій Ракоці як противників Тарасовича. У рукописних замітках є лише це: „Софроній Юсько з Мукачівського округу, русин.“ Також знаємо, що Юсько управляв лише східною частиною єпархії, а не Мараморошем.

Але після їх смерті Тарасович знову дістав як єпископське достоїнство, так і Мукачівський монастир. В цьому періоді його владцтва відбувся акт проголошення Унії духовенством єпархії, але Тарасович при тому не був присутнім особисто. Про нього в цей період нема відомостей.

Святодухівський монастир у Красному Броді

Святодухівський або Краснобродський монастир знаходився за 6 км від міста Лабірці, в долині горішньої течії річки Лаборець, приблизно за 2 км від села Красний Брід, на вкритому лісом схилі пагорба. Місце зручне у привабливому природньому середовищі. Вежі храму видно із всіх навколишніх доріг. Біля монастиря було мінеральне джерело.

Існує народний переказ, що дерев'яну церкву тут збудував князь Лаборець. Тепер науково доведено, що князь Лаборець (†896) був християнином і закарпатські українці на той час вже більш як 35 років були християнами. Отже, цілком можливо, що народний переказ правдивий. Археологічно уточнити час побудови монастиря важко, тому що первісні будівлі були дерев'яними і декілька разів горіли. До того ж частину відбудованого мурованого монастиря було зруйновано під час Першої світової війни. Тепер подальші розкопки неможливі, тому що існує загроза завалу мурів.

Писемних історичних згадок про Краснобродський монастир не маємо. Вони, певно, були, але документи згоріли під час трьох великих пожеж, які знищили цей монастир до основ. Перший писемний документ про монастир, який зберігся, датований 1603 роком. Саме тоді граф Балінт Другет, землевласник з Гуменного, наказав Краснобродський монастир спалити. Ця подія записана так: „У 1603 році, в свято Зіслання Святого Духа, біля монастиря їхав у своїй кареті граф з Гуменного Балінт Другет. Він зустрівся з багатьма процесіями, які в те свято ішли до монастиря. Його коні сполошилися і перевернули карету. При тому граф зламав руку. Оскільки околиця Красного Броду була його маєтком, він наказав своїм гайдукам спалити монастир. Ченці ледве встигли врятуватись від вогню. Пропав, згорів увесь маєток, книги й документи монастиря. Але після того граф надовго захворів, тому пообіцяв, що коли одужає, то накаже відбудувати монастир. Так і

сталось.“ Але є дані, що до цього у монастирі були дві пожежі. Історик Базилевич записав: „Крім того говориться про святу обитель (зн. монастир), що вона була розвалена і спалена, а тільки ікона Богородиці, якій, власне, там віддається почесть, зістала непорушеною вогнем, хоч була серед полум'я“ (Базилевич, Брєвіс нотіція 1799, II. 178).

Хоч у 1612 році монастир відбудували, йому протягом куруцьких воєн не вдавалось уникнути небезпек і пограбувань. У 1708 році він знову горів, отже в роках 1708-1729 був без ченців. У 1729 р. василіяни його відбудували і поселились у ньому. Відновити монастир наказав Мукачівський єпископ Юрій Геннадій Бизанцій (1716-1733 рр.). У 1752 р. почали мурувати нову церкву (до того часу була дерев'яна), а в 1756 р. заклали новіціант. Освятив обитель 20 травня 1759 р. єпископ Михаїл Мануїл Олшавський (1743-1767 рр.). У церкві був дуже гарний іконостас з цінними іконами. У 1759 р. також були закладені основи мурованої монастирської будови, а в 1761 р. збудували Маріянську каплицю. Чудотворну ікону розмістили не в храмі, але в капличці, що біля храму. На іконі збереглися обличчя й руки Пречистої Диви Марії, тому що останні частини тіла були закриті срібним окладом. Переказ говорить, що Чудотворну ікону в XIV ст. намалював сліпий жебрак на тім місці, де прозрів від джерельної води. Він тоді збудував і каплицю з вівтарем, де й поставив ікону. Ця ікона відома під назвою „Краснобродська Богородиця“. Варто додати, що первісно на іконі плаща не було. Висота ікони 110 см, ширина — 75 см. У 1769 р. ікону відновив ієромонах Михаїл Тадей Спалінський, василіянин. У 1972 р. ікону реставрував академічний маляр Миколай Йордан з Пряшева.

Богородиця. Ікона на дереві з XVI ст. з околиці Свидники (Пряшівщина)

Але і цей новий мурований храм, і мурований монастир були зруйновані в Першій світовій війні. У 1914 р. туди ввійшли російські війська і там був штаб російської армії. Ченці покинули монастир за наказом командування австрійської армії ще до приходу російських військ. Тому що в монастирі розташувався штаб російських військ, монастир часто обстрілювало австрійське військо і згодом його з церквою було цілковито зруйновано. Залишилась неушкодженою лише каплиця з Чудотворною іконою.

Останній опис монастиря маємо з 1891 р. Будівля виглядала гарно. Мурований з каменя і цегли, монастир займав простір розміром 70х70 м. Велика церква з дзвіницею, на північ від церкви — криниця з цілющою водою. В монастирській бібліотеці було до двох тисяч книжок. Після того, як одні дослідники частину бібліотеки відвезли до Шарошпотока, а звідти до Будапешту, де їх склали у вогні пивниці — всі книги пропали. Бібліотека згоріла разом з монастирем. В боях загинуло багато російських воїнів, які поховані на полі за монастирем у спільних могилах.

Останній малюнок монастиря маємо з 1891 р. Він був оточений мурованим укріпленням у формі чотирикутника. Між храмом і колодязем згадується кладовище ченців. В музеї української культури в Свиднику є макет Краснобродського монастиря, виготовлений Л. Яшиком на підставі історичних даних та старих малюнків. Такі відомості нам відомі з документів.

А що стосується початків Краснобродського монастиря, то в 1752 р. єпископ Михайл Мануїл Олшавський, який тоді навідав монастир, записав у протоколі слова старих за віком вірників: „На основі традиції монастир є з XIV ст. Невідомий сліпий жебрак вилікувався водою з криниці, намалював ікону Богородиці і для тої ікони збудував капличку. Пізніше там був збудований монастир“. (Це подає й мадярська монографія Земплинського комітату).

Всупереч цим відомостям нам видається більш вірогідним, що монастир виник значно давніше, ще до XIV ст. Деякі дослідники припускають, що монастир збудував князь Федір Корятович. Навряд чи можна з певністю твердити, що будував, а підтримати його матеріально міг. На чому базується наше твердження? На початку XIV ст. мадярський король Карло Роберт з Анжу, придушивши повстання Петра Петровича, як релігійний фанатик-латиня-

нин ліквідував усе, що стосувалося східного обряду. Всі маєтки Історичного Закарпаття роздав своїм заслуженим воїнам італійсько-французького походження, авантюристам, жорстоким людям, яких історія називає Другетами, Сірмаями, Староівцями тощо. Якби Краснобродський монастир не існував здавна, то жоден з тих родів не дозволив би збудувати його на своїх маєтках. А що фанатичний рід Другетів „терпів“ існування східного монастиря, вказує на те, що монастир існував до приходу тих родів на закарпатські землі. Далі бачимо, що самі Другети його спалили, і лише довга хвороба одного з них спричинила відновлення монастиря. Отже, чудо! Виявлена дослідниками Михайлівська ротонда, збудована біля монастиря в Михайлівцях, та знайдений напис кирилицею на плиті вказують на те, що на Закарпатті існували монастирі з часів Кирила й Методія, і ця Михайлівська ротонда з написом кирилицею підтверджує наше припущення, що й Краснобродський монастир був збудований ще у сиву давнину.

Руїна монастиря в 1914 р. була такою великою, що про відбудову його не могло бути й мови. Він і досі у руїнах.

Тепер наведемо деякі історичні дані про монастир.

У свято Зіслання Святого Духа у 1614 р. в Краснобродському монастирі була здійснена перша спроба з'єдинення Перемишльським єпископом Анастасієм Крупецьким (1610-1652). Акцію Унії розпочав граф Другет, землевласник цілої Гуменської області, до якої належав і Краснобродський монастир. Це італійсько-французький рід авантюристів, який прийшов на Закарпаття разом з Карлом Робертом і якому той після придушення повстання Петра Петровича виділив величезні маєтки на Закарпатті. Цей рід був фанатичним латинізатором українських закарпатців. Пізніше, коли почалася реформація, він забрав усі маєтки латинських монастирів і став фанатичним протестантом. А коли під час рекатолизації цього роду латиняни пообіцяли, що забрані латинські маєтки залишаться йому надалі, він знову став фанатичним католиком і латинізатором. У Гуменному були поселені єзуїти, але тому що народ український уникав їх, він вирішив посередництвом перемишльського латинського єпископа Сецінського покликати для унійної праці на Закарпатті перемишльських українських місіонарів. Так, на прохання єпископа Сецінського до Красного Броду

прийшов єпископ Крупецький. Він і почав об'єднання українського духовенства домінії Другетів, і в свято Зіслання Святого Духа 50 священників на відпусті мали проголосити Унію. Про це історик Василь Пекар пише: „В надвечір'я празника до Красного Броду зійшлося понад 13 тисяч прочан. Вони всі хотіли не тільки помолитися перед Чудотворною іконою Матері Божої, але й побачити відновлену церкву. Пізно ввечері єпископ Крупецький зайшов до церкви, щоб поглянути, чи все готове до освячення церкви. Прочани тим часом товпилися біля ікони, тому важко було прикрасити відповідно та почистити церкву. Владика наказав людям вийти на подвір'я і замкнув двері. Цей момент використали противники Унії й збунтували народ, мовляв, через Унію люди не зможуть вільно помолитися. З натовпу на адресу єпископа понеслися прокльони, а відтак і погрози. Люди почали вибивати в церкві вікна, виважили двері й кинулися на владика та його помічників. І, напевно, ніхто з них не залишився би живим, якби не прийшла графська гвардія й не визволила їх з рук розлюченої юрби“ („Нариси історії Церкви Закарпаття“, с. 25). Але тут треба вказати й на те, що єпископ Крупецький здобув прихильність ченців монастиря й духовенства тим, що пообіцяв їм рівноправність українського духовенства з латинським. Народ взагалі до Унії не був підготовлений, тим більше народ ненавидів латинян, бо вони були владарюючим, утискуючим народ класом, що збиткувався над ним.

Краснобродський монастир був особливим тим, що облеченка (дозвіл на виконання єпископського уряду) з 1764 р. мала відповідний титул: „Іосиф Стерновий Волошинський, милостією Божи-

*Фрагмент іконостасу з церкви
у Новій Седліці, коло Гуменного
(Пряшівщина)*

єю православний єпископ Мукачівський, Краснобродський, Маковецький, Мараморошський, Списький і вся землі угорскія от его Ясности Цесарской наданий“.

У XVII ст. — на початку XIX ст. в Красному Броді розквітла філософічна і теологічна школа, яка найбільше процвітала під керівництвом Макара Шугайди (1734-1778). З тієї школи троє — Арсеній і Антон Коцак та Сава Андрейкович, всі родом з села Зуковець, — осягли докторат богослов'я і стали професорами філософії. Макар Шугайда заклав фундамент під нову каплицю й монастир. В тім монастирі він і помер у 1778 році.

Краснобродський монастир не мав ніяких маєтків. Графиня Марія Зічі-Ванкернот подарувала монастиреві 36 моргів землі. Але краснобродський поміщик граф Ласло Сірмаї забрав ті землі і примусив ченців платити йому десятину.

Вже згадуваний Арсеній Коцак (нар. 1737; †1800), абсолювент теології в Тирнаві, де одержав звання доктора теології, відвідував Краснобродський монастир магістром і там написав „Грамматику русскую“, зробив це з національної гордості, щоб русинів не вважали за простаків, які не мають грамоти.

У Краснобродському монастирі були й інші визначні учителі, наприклад, Ісаак Чирський, який знав латинську, мадярську, німецьку, словацьку, українську мови; Гервасій Камінський (ігумен у Красному Броді від 1749 до 1754 р., за його ігуменату в 1752 р. докінчено будову кам'яної монастирської церкви, пізніше він збудував таку ж церкву і в Малому Березному. Помер як ігумен у Буківці у 1766 р.); Герман Хватала-Торський (від села Ториски, де народився) був двічі ігуменом в Імстичеві, в Малім Березнім і в Красному Броді, де в 1799 р. помер); Вен'ямин Феєр (знав латинську, мадярську, румунську мови, був ігуменом у Викаді, а потім — в Красному Броді де й помер у 1779 р.); Гаврило Бачинський (був тривалий час ігуменом у Красному Броді, помер в Мукачівському монастирі в 1797 р.). Впродовж 1863-1872 рр. у монастирі в Красному Броді жив і чернець Володимир Терлецький, український релігійний діяч.

У Краснобродському монастирі було і мадярське відділення. Тут, у цій мадярській школі, почав учитися пізніше абсолювент Віденської академії й єпархіяльний маляр Йосиф Змії-Миклошик. В

цьому монастирі він намалював „Земплинське весілля“ і „Вибір дівчини на відпусті у Краснобродському монастирі“, за останню картину російський князь Чарториський заплатив йому 100 золотих.

Зрозуміло, що в Краснобродському монастирі переписувалися й церковні служебні книги, зрештою як і у всіх монастирях.

Коли була створена Пряшівська єпархія (1818), Краснобродський монастир став належати до неї. Перший Пряшівський єпископ Григорій Таркович вибрав Краснобродський монастир місцем свого єпископського освячення. Єпископ Таркович мав тоді 67 років, а висвятив його 63-річний Мукачівський єпископ Олексій Повчій (1816-1831). Це сталося в 1821 р. Єпископ Таркович пізніше віддав цьому монастиреві половину своєї бібліотеки, а другу половину дарував єпархіальній бібліотеці. Частина своїх книг цьому монастиреві дав і Духнович. При даруванні Духнович поставив умову, щоб його бібліотека була публічною, з неї мали позичати книги і з поза монастиря.

В Краснобродському монастирі відбувались великі відпусти здавна. Особливо багатолюдними були відпусти-прощі на Зіслання Святого Духа і на Покрови. У 1807 р. монастир відвідав папський легат і наділив відпустами.

Як наші предки приходили на відпусти? Про це в книзі „Наші сокровища“ пише Іван Сильвай (Уріїл Метеор, 1839-1904), український священник і письменник, вчений Закарпаття. Передамо його враження: „Майже не було села, з якого би вірні не йшли на відпусти. Вони відходили процесією, несучи хрест і бодай дві застави. Процесію проводжало ціле село. Хід починався молебнем в церкві, після того ціле село під голос дзвонів і спів вірних відпроваджувало процесію разом зі священником аж до межі хотару села. Далі процесія йшла вже сама. Часто з процесією пішки йшов і священник, нераз і сотні кілометрів до відпустового місця. Процесія зупинялася біля кожного придорожного хреста, в кожному селі, яким переходила, її вітали дзвонінням, часто виходила назустріч їм місцева процесія. Так по дорозі входили до кожної церкви і всюди молились, співали пісню на честь Богородиці, трохи відпочивали. Тоді місцеві жителі виносили їм напитись свіжої води. Так процесія йшла протягом кількох днів, зустрічалася з іншими процесіями, одна від одної переймали їх пісні, і так поширювалася

духовна пісня. І на відпустовому місці протягом цілої ночі у храмі лунали пісні... В процесії йшли вірні, старші й молодші, заміжні й свобідні, вдівці й вдови, юнаки і дівчата“. Ми навмисне навели таку довгу цитату, щоб вказати, що в давнину в нас ніколи ніхто не ходив на відпуст поодиночці чи по двоє, кожен уважав своїм обов'язком іти в процесії.

Недоброзичливці не з нашого роду писали багато історичної неправди, щоб навмисне очорнити народ. Наприклад, це зовсім неправда, що закарпатські землі перед приходом мадярів (896) були незаселеними, або те, що русини прийшли сюди аж з Корятовичем у XIV ст., або те, що русини на Пряшівщині покинули свої оселі чи зовсім зникли, і на їх місця прийшли словаки тощо. Але ми тут хочемо вказати на одне з очорнень, яке серед наукового світу поширив етнограф Янош Чапловіч два століття тому. Може, це очорнення і забулося, якби його не відновлювала цитуванням у своїй книзі „Початки словацької етнографії“ Вера Урбанцова. Отож, тепер подамо те, що написав Чапловіч і що цитувала Урбанцова: „Про русинські ярмарки жінок, які проводилися в Красному Броді біля монастиря, пише Сірмаї в своїй монографії про Земплин. Три рази на рік у Красному Броді при тамтешному Василянським монастирі проводились так звані дівочі ярмарки, на які ходили і вдови. Тисячі русинів тоді приходили на те святе місце. Дівчата мали розпущене волосся, а на ньому віночки, вдови мали зелені листи на завитій голові. Після того, як чоловіки переглянули усіх дівчат і жінок, вони кидались, мов стріла, до тої, яку собі вибирали, і казали: „Подь до попа, кді ти треба глопа“, — і тягли її, хоч та і противилась, в монастир, де їх монахи одразу ж вінчали. Цей спосіб весіль часто супроводжувався бійками. Не кожній нареченій подобався той, хто її собі вибирав. У такому випадку вона оборонялася всіма силами, рідня їй допомагала, а хлопець стояв на своєму. Отоді не обходилося без бійки. Такі ярмарки проводилися і в Марамороші на однім холмі... Так легко, як женились, — і розводились. Коли чоловікові жінка набридала, він прив'язував до неї кужіль і вів її в монастир, де їх одразу розводили“.

Все це Чапловіч описав у своїй творі „Ді Бенден ін Унгарн“ — „Слов'яни в Мадящині“ і в „Етнографія Рутенорум ін Гунга-

рія“ — „Етнографія русинів в Мадярщині“. Треба одразу зазначити, що проти тих вигадок, написаних Сірмаям і Чапловічем, виступив відомий закарпатоукраїнський священик, вчений, член Мадярської Академії наук Василь Довгович в малярських наукових журналах. Проти позиції Чапловіча виступили й тоді найвизначніші слов'янські вчені, зокрема відомий Павел Йозеф Шафарик і Ян Коллар. Також зазначимо, що ці вигадки переписав у свою рукописну історію русинів і закарпатець Михайло Лучкай.

Греко-католицька церква в Герватові коло Бардієва (Пряшівщина)

Хто такий Янош Чапловіч? Адвокат, який постійно жив у Відні і був директором маєтків графа Шенборна на Мукачівщині, куди той навідувався раз на рік. Він протягом десятиліть судився із селянами Великих Лучок, яких граф Шенборн незаконно закабалював і відібрав у них землі. Процес проводився несправедливо і нечесно. Інформацію про „ярмарки у Красному Броді“ Чапловіч почерпнув від Сірмая, малярського шляхтича. Між іншим, словацька дослідниця пише, що Чапловіч сам ніколи не був у Красному Броді, не знає того, про що він пише, він нічого такого не бачив, а інформацію списував з чужих джерел. Отже, він записав усі небиліці від злостивих людей. А нагадаймо, як було насправді. Спогади про ярмарки жінок у Красному Броді, як ми вже сказали, Чапловіч списав від Сірмая. Але Чапловіч, як адвокат Шенборна, бував на Закарпатті, був у Мукачеві, бачив Мукачівський монастир з його великими відпустами, багато більшими, ніж у Красному Броді. Там він бачив, що нема ярмарок жінок і дівчат. Чому він не перевірів, чи відбувались вони у Красному Броді? Та найгірше те, що він говорить нібито ярмарки жінок були і на Бовчанських відпустах. Він не знав, що Бовчанський монастир не є середньовічний, він збудований недавно, отже, аж ніяк тут не могло бути й думки про ярмарки. Але комусь

хочеться сенсації. На жаль, це була не стільки сенсація, як навмисне очорнення української Церкви перед світом, очорнювання українського народу Закарпаття. На жаль, цю „качку“ підхопили й декотрі українські „дослідники“ і пишуть: „На луці перед монастирем відбувалися великі й відомі широкі ярмарки, на яких в один час продавались жінки“. А для романописців це — чудова сцена, як русин веде на мотузці на продаж жінку!

Ми вже вказували, що в давнину наші предки не йшли на відпуст поодиночці чи по двоє, кожен уважав своїм обов'язком іти в процесії. Отже, ані батько не вів свою доньку, ані чоловік свою жінку, щоб на відпусті її продати. А це цілком природно, що на місці відпусту одні молились, другі били поклони, інші навколішки обходили храм. Взавшись попід руки, також ходили довкола храму, розглядаючись, знайомлячись. Для молоді тут було і місце знайомств, що не раз закінчувались весіллям. Чи можна при цьому твердити, що на таких фестивалях чи громадських торжествах проходив ярмарок дівчат і жінок? Аналогічне знайомство молоді відбувалося і на відпустах у Красному Броді, на інших відпустах, як це буває на різних фестивалях і тепер, як буде і завжди. Отже, і зі знайомств у Красному Броді були весілля. І вдовець чи вдова могли знайти собі пару, а потім відзначити весілля.

Визначний закарпатоукраїнський маляр Йосиф Змій-Миклошик зі Словинок (на Пряшівщині), навчаючись у малярській школі в Краснобродському монастирі, намалював гарну картину: довкола церкви йде, взявшись попід руки живий ланцюг дівчат. Дівчата гарно вбрані, молоді, красиві, а з боку до них приглядаються парубки. Маляр не назвав картину „Ярмарок дівчат“, а „Вибір дівчини на відпусті в Краснобродському монастирі“. Отже, нікого там не продавали — ані жінку, ані доньку. А молодь, як і в наші часи, при всіх зустрічах знайомилась, після чого були й весілля. Але не з вінчанням у Красному Броді, в монастирській церкві! Чи може серйозна людина повірити, щоб у монастирі, де була богословська школа, де викладали наші вчені, які закінчили університети на чужині, доктори теології, могло бути таке дикунство, щоб там без перевірки стану молодих так легко вінчали? А пізніше — так легко, хто лише привів свою жінку, — розлучали? Зрозуміло, що це чорна вигадка, історична брехня. Але ми не заперечуємо, що в

Краснобродському монастирі й вінчали! Однак не тих, кого насильно притягували під вінець. Мій батько це мені, ще хлопчикові, так пояснив: „Синку, батьки тремтять над долею своєї доньки. Тремтять, бо хочуть щоб її подружжя було щасливе. І так в народі пішла віра, зрештою небезпідставна, що монастир — це місце святе, там неустанно моляться, і подружжя, благословлене там, напевно буде нерозривне і щасливе. Тому декотрі батьки, розуміючи це й з волі сторін молодих й молоді, приносили документ від свого священника з дозволом, щоб їх дітей повинчали в монастирській церкві. Але й тоді, після вінчання, молода відходила до своїх батьків, і вдома ще відбувалося весілля.“ І тепер молода пара може вінчатися, де хоче, але має принести від свого священника на те документ, що вони обоє свобідні і що священник дозволяє, щоб їх вінчав інший священник. Отже, в Краснобродському монастирі взагалі не було такого, що написав Сірмаї і що повторив Чапловіч.

Треба наголосити на тому, що монастир у Красному Броді був праведним. Бог не дав би був чуда, обновляючи спалений монастир, якби у ньому творився гріх.

Ще треба вказати на контраверсії в писаннях Чапловіча. Він досконало вивчив монастир на Чернечій горі біля Мукачева, в якому були набагато більші відпусти, як у Красному Броді. Але цей монастир на Чернечій горі не зараховував до тих, де „проходили ярмарки жінок“, бо ж бачив, що такого не було. А зарахував до тих монастир Бовчанський, який був недавно збудований, і Чапловіч цього не знав. Несерйозні його твердження, що в Мараморощі проходили ярмарки жінок „на якомусь холмі“ без місця й назви. „Ярмарки ніби були в тих околицях, де було мало жінок“, — пише Чапловіч і ті околиці називає. Але він взагалі між ними не згадує околицю Красного Броду. Отже, бачимо, що він навіть не знав, де знаходиться той Красний Брід. Врешті, чи так важливо це для панка з Відня? В одному місці свого твору він описує русинів як дуже побожних, в іншому — так, як ми вказали. Де в нього правда?

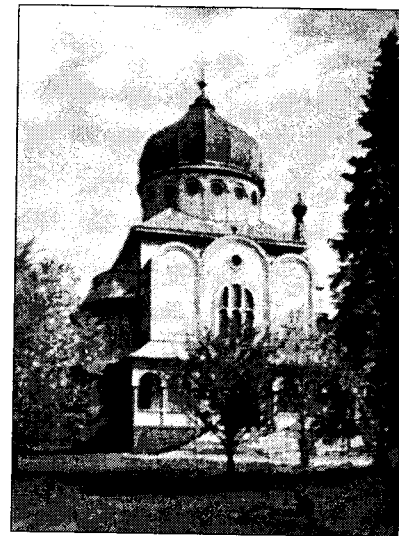
Українські народні пісні, балади, перекази Закарпаття не раз говорять про гірку долю наших дівчат і жінок. Наприклад, у баладі-пісні „Коли мурували білу Маковицю“. Але ніжні душі наших жінок, що в пісні виклали свій біль, свою журбу, свої

жодного разу не згадують про свій продаж. А коли й говорять про нещасливе подружжя, не кажуть: „Продалась ня моя мамко“ але „Видалась ня моя мамко“. Нема в нас ані пісні, ані балади, ані переказу про „продаж дівчат і жінок“, а такі, певно, були б, якби у нас жінок й дівчат продавали.

Тож навіщо було очорнювати український монастир й закарпатських українців? Вважаю, що це був один зі способів боротьби проти нашої Церкви. Її в історії називали „поганською“. А коли таким чином, наш народ ставили на рівні скотини, то це мало би заспокоювати совість експлуататорів, тоді ніби й не гріх збиткуватись над руським народом — та це ж скотина.

Закарпатоукраїнський народ уважав Краснобродський монастир святим місцем. Наведемо один переказ: „Давно, перед 100-300 роками, в Красному Броді жив вельможа з Другетового роду. Був це чоловік суворий, жорстокий. Вдався в нього і його 20-річний син. Він був острахом усієї звірини, гарних жінок та дівчат. Зовсім інакшою була його жінка, синова мати. Її гарне лице блідло, було видно, що вона дуже страдає. Напроти їх дому стояла капличка з іконою Пресвятої Богородиці. Вельможна пані щоранку приходила туди молитись. Перед капличкою цвіли прекрасні квітки, може, із сліз, що їх тут щодня проливали вельможна пані.

В надвечір'я свята Покрови Пресвятої Богородиці в Красному Броді дзвонили дзвони. Вельможа проходжувався по кімнаті, а потім, поглянувши на вельможну, з усмішкою на лиці сказав: „Вранці підемо на лови на ведмедя в Грабині“. І послав слуг у село з наказом, щоб усі чоловіки й парубки прийшли наганяти звірину. Вельможна, коли це почула, зблідла. Просила чоловіка, щоб дав спокій людям, бо завтра їх свято. „Дурниця! Я їх бог!

Греко-католицький храм св.св. Кирила і Методія у Стронкові, Пряшівщина

Якщо не послухають, дереш їх не мине! Мені захотілось іти на лови — і так буде!“ — закричав. Вельможна плакала. Але він стояв на своєму, мов камінь. Тоді вона тремтливим голосом сказала: „Добре, але будеш ти відповідати за нещастя, яке всім нам загрожує!“ „Досить! Пророків не потребую! Їди!“ — крикнув той у відповідь.

Вранці дзвін скликав на богослуження, але церква була порожня. Зате живіше було у „Грабинах“: крик, валування собак. Пролунав постріл з рушниці, званої „кременька“. Всі, — погоничі, собаки, — враз стихли, і в тій тишині пролунав пронизливий голос: „Няньку, поміч!“ Вельможа на коні полетів до сина. Побачив сцену: син з ножем у руках захищався від великого ведмедя. Його одяг розірваний, а ведмідь, стоячи на задніх лапах терзає панича. Вельможа прискорив коня і зі всією силою метнув списа у плечі ведмедя, але в тій хвилині ведмідь відхилився і спис зі всією силою вдарив у груди сина, той звалився на землю. Вельможа зі страху завмер, а ведмідь, побачивши нового ворога, замахнувся на нього, але кінь відскочив і в страхі полетів із своїм вершником додому. Вельможа опам'ятався аж біля каплиці перед хатою. Вхопив зброю і зі словами: „От тут твоя нагорода“, — вистрілив у ікону Богородиці. Від пострілу кінь настрашився, вершник вилетів із сідла, впав на камінь і зламав обидві ноги. Так і залишився лежати. А вельможна пані, побачивши в дворі осідланого коня без вершника, поглянула в далечінь і побачила, що з недалекого лісу люди несуть когось на ношах. В передчутті нещастя побігла і, побачивши мертвого сина, з криком: „Ох, Боже мій!“, — мертвою впала на сина. На все це дивився її чоловік, що безсилий лежав на землі. Від того часу двір вельможі залишився пустою. У кімнаті дому лежав висхлий вельможа...“.

Ми вже ніколи не довідаємося про всі злочини які чинили землевласники нашому народові. Але з історії знаємо, що останнього Другета стратили і тоді цей жорстокий рід згинув.

На Краснобродський монастир ми повинні дивитися як на наш не лише релігійний, але й культурно-освітній центр на Пряшівщині, який існував з волі Божої і служив нашому народові.

Примітка. Пісню про Краснобродську Богородицю і її чудо записав Яворський (Прамени. — Прага, 1934, с. 164). З цим монастирем пов'язана й народна казка про чортівний камінь (Д. Зубрицький в Календарі Рус. слова за 1925 р.). Краснобродська ікона належить до найцінніших предметів, засвідчених у Чехословацьких державних списках пам'яток. Тепер відпусти відбуваються там при каплиці біля руїн Краснобродського монастиря. В селі Красному Броді існує храм, збудований у 1809 році.

*Ікона Останньої Вечері
с. Міролі коло м. Свидника, Словаччина*

Доля закарпатоукраїнського духовенства перед Унією

Про долю закарпатоукраїнського духовенства перед Унією вперше говорять:

Історик Теодор Логоцький: „Бідні руські

кріпаки жили разом зі своїми священиками-„батьками“ в убогих хатинах без жодних сподівань на ліпше життя, — священики також працювали як кріпаки, вони всі народжувались і постаріли в бідності. Слово „батько“ багато хто вживає з іронією. Але тоді, кілька століть тому, ані латинське духовенство не було освіченим як тепер, остригомський примас Олаг Микола був першим, хто у 1567 р. відкрив у Тирнаві латинську духовну семінарію. В руських селах слово „батько“ означає не лише священик, але й справжній батько, поводитир вірних, врешті, й католики римського главу називають „папа“, що також означає „батько“. Тогочасні римо-католики навіть не визнавали русинів за християн, як про це можна здогадуватись з документу судді з 1418 р.: „В маєтку села Довге є дві дерев'яні каплиці, одна з вежею — християнська, а друга — руська“. Аналогічний опис і про село Макарево — християнську і руську церкви. У 1569 р. якийсь землевласник Віткої Мігаль якогось кріпака і руського священика відволік із села Лази і в дублівському лісі відтяв їм обидві руки, а після того їх немилосердно вбив. Жорстокість поведінки з руським духовенством найкраще наочно показує подія про те, як повівся семигородський князь Юрій Ракоці і пан з Мукачева з руським єпископом Василем Тарасовичем, на наказ якого капітан замку Янош Балінг ув'язнив єпископа 13 грудня 1640 р. у церкві Чернечого монастиря і відвів у замкову темницю попри те, що за нього поручився імператор Фердинанд III та інші визначні особи, і тримав ув'язненим його до квітня 1642 року“.

Історики Базилович і Лучкай: „Доля руського духовенства була сумною. Звичайно, їх не визнавали за справжніх священиків, вони мусіли відробляти панщину, їх ув'язнювали й тілесно карали. Не була кращою і доля єпископів. Мали резиденцію в Мукачівському

монастирі, але не мали маєтків, які належали би тому монастиреві, бо їх відібрав Юрій Ракоці і не повернув назад.“ І тут історик Лучкай, констатує це, протестує проти знущання над українським народом і духовенством Закарпаття: „Вже Сенека розповідає: „Шириться прислів'я, що ми маємо стільки ворогів, скільки рабів (підданих). Самі їх робимо ворогами, тому що забуваємо, що вони — люди, яких використовуємо, як тварин. Подумаймо, що той, кого ми називаємо рабом (підданим), народився так, як і ми, користується тим же небом, так все живе, так же помирає“. В тій ситуації „вдова Сігізмунда Ракоці Софія Баторі поселяє у Мукачеві єзуїтів. Вони занепокоєні більше тим, щоб повернути русинів, ніж реформаторів, дали привід для багатьох невдачних результатів“.

Історик Дулишкович: „Латинизацію проводила не лише латинська Церква, але й королі, — тому в єпископа Луки в грамотах з 1458 і 1480 рр. не визнано сан єпископа“.

Мадярський історик Сірмай: „Софія Баторі в 1667 р. приводить в Потік (тепер Шарошпотік в Мадярщині, це первісно слов'янське поселення) єзуїтів і щедро їх обдаровує, хоч населення Земплинського комітату чинить опір“.

Історик Мицюк: „В кріпацькому становищі протягом тривалого часу жило й руське духовенство — „батьки“. Вони жили, як і всі кріпаки, так і вдягались. Жили в своїх хижках, держали кріпацькі дільці. Фізично працювали, ходили на панщину. Вони нічим не різнилися від парафіян. Коли єпископ Декамеліс (1690-1706) скликав до Маковиці на збори „батьків“, вони прибули почасти в кожухах, в петках, в простих селянських ногавицях, здебільшого в постолах і з тайстрами через плечі. Так було ще багато десятиліть і після прийняття Унії. Священики мали обов'язки перед панами різні, залежно від пана. Майбутні священики вчилися у свого сільського священика. Були ними здебільшого сини священиків. Вони годувалися з хліборобської праці. Їх записувано разом з кріпаками. Всі „батьки“ без винятку крім кріпацьких обов'язків мусіли платити панству ще від церкви щороку по форінту готівкою і по фунту воску. Так платилося й тоді, коли в осаді не було пароха. Тоді це за нього робила громада. Руські єпископи жили з податків церков. Наприклад, село Тороски давало річне один мадярський форінт, а також торисський

парох один форінт. Кожна церква допомагала своєму єпископу як могла. Але спішські руські парафії мусіли ще платити і спіській латинській капітулі „катедрацикум“.

Історик Василь Гаджега: „Наші предки мусіли платити десятину латинським плебанам. Аж краєві малярські закони в 1418 і 1574 рр. звільнили русинів від сплати десятини, тому що „десятину платити, здається, не зобов'язані, бо вони платять по часті своїм єпископам“.

Дуже важливі дані про долю закарпатоукраїнського духовенства до Унії подає сучасник запровадження Унії латинський примас Мадярщини, архієпископ Липпай. Він добре знав закарпатоукраїнську Церкву й духовенство, бо був родом із Земплищини, отже із Закарпаття. Дані, що їх приводимо, взяті з його звернень, які він посилав Апостольському Престолу. В своєму листі, написаному в Братиславі, 2 липня 1654 р., він розповідає: „... від Спіша по Трансильванське володіння... з обох боків гори Карпати населяють руські народи грецького обряду... Згадані русини грецького обряду — схизматики, які живуть в Мадярщині, з незапам'ятних часів мали єпископа в Мукачеві, під юрисдикцію якого належали всі русини грецького обряду, у наш час всі вони схизматики. ... У Мукачівському монастирі жив єпископ, очолював монастир і утримувався з його доходів. Княгиня-єретичка і її чоловік позбавили монастир маєтків, тільки залишили ще той монастир для житла ченцям чину св. Василя Великого, і це трапилось тому, що ніхто не турбувався, ніхто не захищав інтереси русинів як схизматиків. А втім, княгиня пішла далі, й намагалася тих руських священиків зробити повністю кальвіністами, так що після смерті останнього схизматичного єпископа запросила дванадцять проповідників кальвіністів, які обрали одного із руських священиків схизматиків, і поставили його Мукачівським єпископом без усякого висвячення, тільки домоглися від нього присяги, що бажає бути однієї думки з кальвіністами, з того часу він висвячує священиків і виконує єпископські освячення. Таким чином, із цієї глави також ясно, що мукачівське єпископство пустує, тому що те обрання, особливо без посвячення, не дійсне. Священики не мали своїх парафій за встановленим порядком, в деяких селах не було жодного священика, зате в інших жило по чотири, п'ять, десять із своїми дружинами і

дїтьми, як кріпаки, і виконували всі обов'язки та землеробські роботи для поміщиків, а також відривали їх від самого престолу“.

Про гірку долю закарпатоукраїнського духовенства свідчать документи з післяунійного періоду — листування як українських єпископів, так королівських.

Але ми зупинимось лише на даних, записаних єпископом Йосифом Декамелісом. Насамперед тому, що він був греком, чужинцем, який описує реальність. Хоч ці дані взяті уже з часів його єпископства, тобто через півстоліття після запровадження Унії, вони тим паче важливі, бо вказують, що доля закарпатоукраїнського духовенства зовсім не змінилася.

28 серпня 1692 р. Декамеліс писав цісареві Леопольдові I: „Дуже не личить Божій Церкві, коли надто багато священиків виставлено в найбільшій зневазі й примусам від своїх панів, як католиків, так і єретиків... зносити всі образи особисті, які терпить кожний простий селянин-кріпак“. А ось що писав Декамеліс 6 липня 1696 р. кардиналові Колоничеві: „Як може єпископ управляти духовенством, яке піддане землевласникам як кріпаки? Коли єпископ наказує одне, а землевласник — інше, а не раз було й таке, що під час богослуження від престолу відганяли священика на панщину“.

Єпископ Декамеліс особисто пройшов українськими селами від Угочі до Спішу, сам все бачив, тому його розповідям можна вірити. Він описує велику нужду й бідноту духовенства, бо парафії не мають своєї землі, окрім тої, на якій знаходяться церква і хата священика, а за неї треба платити таку оренду, яку повинен платити той, хто хоче визволитись з кріпацтва, а крім того священики ще примушені утримувати й вояків, яких поселяють в селах на зимівлю. Декамеліс звертає увагу на те, що в церквах Закарпаття чаші з дерева, дискоси глиняні, Євхаристія зберігається в дешевих коробках, ризи з домашнього полотна. А далі каже: „Треба би більше дбати про народ, який заселяє майже половину Мадярщини й Семигорода“. Декамеліс зауважує, що священики по-різному платять землевласникам, подекуди, наприклад, дуже багато. В основному вони відробляли панщину, як інші кріпаки. Крім того платили: від пів-грунта — 3, від цілого — 6 срібних, від церкви — 1 срібного й фунт воску. Коли мав священик деяку худобу, то від свині — десятину, від кожних 10 овець — річного

барана, від бджіл — десятину, подекуди кожних два роки — вола. Отже, це явно надмірне визискування, пряме матеріальне вбивання. Стан епархії був жалюгідним, просто трагічним. В тій ситуації перед Унією духовенство Закарпаття бачило порятунок в унії.

Тут ще варто зазначити, що апофеозом знущань „над руськими батьками“ були т. зв. іспити з катехизму, щоб насміхатись з „глупоти руських батьків“ і за невдалі відповіді карати їх грішми. Так шляхта обдирає духовенство до нитки. Треба вказати і на те, що ще протягом століть існувала загальна думка про неграмотність „руського духовенства“. Її навмисне нав'язували, щоб викликати погорду до духовенства. Що стосується неграмотності закарпатоукраїнських „батьків“, то не зайве згадати, що в XVI і XVII ст. Мадярщина була суцільно неграмотною. Навіть наджупани і судді були не грамотні. Таким же було і латинське духовенство. По комітатах лише нотарі були письменними. Закони мадярських сеймів з 1498 р. арт. 67 і з 1548 р. арт. 10 виявляють невдоволення тим, що на римо-католицькі парафії наставляли священниками неграмотних людей (ідіотів).

Отакою була доля закарпатоукраїнського духовенства до запровадження Унії. В тій ситуації українське духовенство Закарпаття — закріпачене, як і увесь народ, — бачило рятунку в Унії. Було б неправильно бачити в запровадженні Унії якісь ідеальні прагнення закарпатоукраїнського духовенства до єдності Церкви своєї та народу взагалі. Йшли до Унії, бо їх зневажали, били, мучили, вбивали, ув'язнювали, ожебрачували, латинізували, кальвінізували, денационалізували, деморалізували, не визнавали наш народ християнами, не давали життя ані їм, ані Церкві, і ніхто їх не захищав, бо вони — „схизматики“, навіть єпископа собі вибирали не вони, а кальвіністські проповідники... Вони ішли до Унії, бо від Унії сподівалися поліпшення життя, як духовного, так громадського, матеріального, політичного.

Закарпатські русини не брали участі в жодних суперечках Сходу і Заходу, однак відчували їх наслідки, бо латинське духовенство як могло, так і переслідувало „руських схизматиків“. Більшість руського духовенства була теологічно малоосвічена, хоч були й видатні священники, що володіли латинською й іншими мовами, мали ґрунтовні теологічні знання. Тут одразу зазначимо,

що освіта як у латинських, так і в протестантських духовників була низькою. Супроти них руське духовенство виглядало більше праведним. З тих часів дійшло до нас передання предків: „Ми убогі, маємо дерев'яні чаші, але золотих священників“.

Не може висловлюватися правильно й розумно про запровадження Унії на Закарпатті той, хто не знає докладно тодішніх обставин.

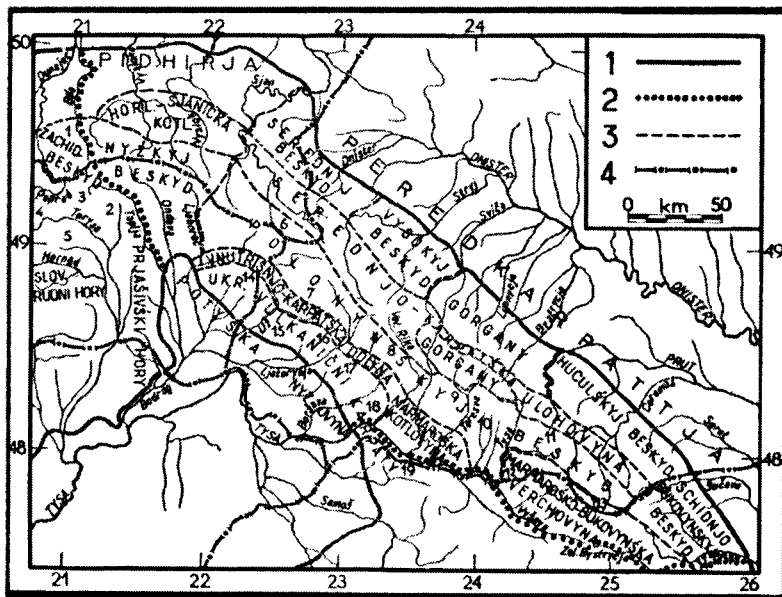
Якщо не розглянемо, яким було становище Мукачівської епархії до Унії, ніяк не зможемо ні зрозуміти, ні пояснити з'єдинення як з релігійного, так і з національного боку. Мадярщина була суто католицькою державою. Православна віра й Церква не були визнані законом і були лише терпимими. Права руської Церкви й єпископа не були встановлені королем і сеймом, тому життя руської Церкви Закарпаття плило поза межами законів. Свої церковні справи закарпатські українці вирішували й укладали, як самі знали. Землевласники чинили з Церквою так, як їм було вигідно. Закарпатській Церкві до з'єдинення чинилося багато кривд, але нічого не змінилося і через двісті років після Унії. Завжди перевагу мало свавілля мадярських магнатів. „Нуллус куравіт, нуллус патроцінатус ест каусе Рутгенорум, утпоте схизматікорум“ — „Ніхто не турбувався, ніхто не захищав інтереси русинів як схизматиків“, — писав примас Мадярщини Липпай в своєму зверненні до Риму у 1654 р. Мукачівські єпископи до з'єдинення й після нього — це не величні прелати середньовіччя, перші за гідністю після короля, це не магнати, що мали своє військо, як латинські, — це бідняки, що тихо жили в монастирі, при тім віддані на милість володарям доміній. Мукачівські владика не керувались „думками про світське добро“. Вони з монашою братією жили скромно, тільки б не померти з голоду.

Подивімося на податки, які платив кожний руський священник своєму панові — землевласникові. За даними 1622 року кожний руський священник („батько“) повинен був платити своєму панові: в Мараморощині (це домінія Яноша Гомоная) від свиней — десятину, як від старих так і від молодих, а коли не має десять, то за кожну стару свиню платить 8 грошей.

Подібні податки з малими змінами повинні були платити „батьки“ на цілому Закарпатті. Крім того вони мусіли платити податки за ґрунт, на якому жили і на якому була церква.

Тут ще зазначимо, що священники були зобов'язані платити податок для латинської Церкви і від цього обов'язку не були звільнені ані православні, ані уніати.

Важливо ще знати, де були висвячені закарпатські священники. Про часи до Унії про це не маємо жодних відомостей, тому мусимо робити висновок по тому, як було після з'єдинення. З протоколів канонічної візитації єпископа Михайла Мануїла Олшавського 1751-1752 років видно, що диякони й священники, які в тих роках служили на парафіях, були висвячувані єпископами Мукачівськими, Галицькими, Литовськими, Молдовськими, Сербськими, Семигородськими, а в Мараморощі крім цих ще 18 священників висвятив Мараморощський нез'єдинений єпископ Йосиф Стойка (1693-1715), а 38 — такий же єпископ Доситей Теодорович (1718-1735). Отже, бачимо, що кандидати в священники самі шукали єпископа, який би їх висвятив, ішли до того, який їм більше годився, — в Галичину, Молдовію, Болгарію, Сербію. Тут треба зазначити, що Мукачівські владика до з'єдинення і після нього приймали всіх священників, що були на парафіях, де і ким би вони не були, і жили в неправосильнім подружжі (одружилися після висвячення або одружилися вдруге як овдовілі священники).

Поділ Східних Карпат

Церковна Унія на Закарпатті у 1646 році

В попередніх розділах ми розглянули важке становище Церкви й українського народу Закарпаття. Про той період історик М. Лучкай пише: „Політичні події, і в такій же мірі й релігійні, так послабили і пригнітили руське плем'я, тубільне в своїх оселях, що після приходу мадярів воно не розглядалось як рівноправний народ, а його священники не вважалися справжніми священниками, вони нарівні із селянами підлягали тілесним покаранням“. Треба було рятувати ситуацію і народну, і церковну. Лучкай про це пише: „Треба було людину, вихідця з народної гущі, яка, будучи пов'язана любов'ю з простим людом, виділялася б перед чужими людяністю і знанням. Таким був Партеній Петрович і Дмитро Корницький — перший і другий були освіченими і ревними апостолами“.

„Вищезгадані два монахи, звернулися до Юрія Якушича, того часу призначеного єпископом Егерським, і просили його, щоб викликав на певне місце і час представників з руського клиру, скільки бажає, щоб на ділі пізнав їх релігійні погляди. Цей єпископ через них запросив в Ужгород освічених священників. Відгукнулося 63 як особисто, так і представників інших — або ченців, або підлеглих. Єпископ Юрій Якушич прийняв визнання віри від 63 священників, які прийшли на чолі з Партенієм Петровичем і Гавриїлом Косовичем. Протокол визнання мав бути укладений, але де він знаходиться, досі невідомо.“

Тому що Егер знаходився ще під турецьким пануванням, Якушич мав резиденцію в Ясові біля Кошиць. Лучкай шукав цей протокол, допитуючись у Ясові, але йому відповіли, що там нічого не мають. В Ясові був величезний архів та бібліотека і, певно, ніхто з дослідників документу про запровадження Унії не шукав. Лучкай думає, що після смерті єпископа Якушича його майно і документи успадкувала його сестра Анна, видана заміж за Івана Другета з Гуменного, і документи, що стосуються Ужгородської унії, могли бути в архіві роду Другетів, а після смерті цього роду — в спадкоємців графів

Чаки та Вандернат. Але ми вважаємо, що слід шукати в егерському архіві: вірогідно, що вони там десь добре сховані, тому що егерський архів досі закритий для дослідників, навіть мадярських.

Бачимо, що ми нічого не знали б про Унію в Ужгороді 1646 року, якби у 1652 р. деякі особи із закарпатоукраїнського клиру не видали заново в Ужгороді документ руською мовою, адресований папі. Про нього згадує Лучкай, бо цей документ зберігся. З документу наведемо важливі тексти: „З ласки Христа обраний найсвятіший Отець і спільний Патріарх!... Наше об'єднання з римською Церквою відбулося 24 квітня 1646 р. за імператора Франциска III в латинській каплиці-фортеці Ужгорода... Пан Юрій Якушич, єпископ Егерський, дуже поважно в письмовій формі запросив нас до Ужгорода і після того, як була проведена отцями сприятлива бесіда про святу Унію, призначив день св. Юрія Мученика для проведення визнання віри. Того дня ми, 63 священники ввійшли у вищезгадану каплицю-церкву. Таким чином, після того, як взяли участь в таїнстві жертвоприношення і окремі священники прийняли святе Причастя, вголос висловили визнання віри згідно з писаною формулою, а саме: ми віримо в усе, у що вірить свята наша мати римська Церква і в що наказує вірити, визначаємо найсвятішого отця Інокентія X, спільного нашого пастиря Христової Церкви, з нашими наступниками бажаємо і хочемо бути залежними від нього в усьому, додавши, однак, ці умови.

По-перше, щоб нам було дозволено зберегти обряд грецької Церкви. По-друге, — мати єпископа, обраного нами, і затвердженого апостольським престолом. По-третє, — вільно користуватися церковними свободами.

На що єпископ дав згоду, а це саме повністю одобрив у 1648 р. Егерський новий єпископ Венедикт Кішді зі своїм вікарієм, єзуїтським ченцем Томою. Цю нашу справу ще підтвердив примас Мадярщини Юрій Липпай, Естергомський архієпископ, якого ми двічі відвідали нашим посольством. Висловлюючи це нашій святості, покірно просимо затвердження обраного нами єпископа отця Партенія Петровича. В Ужгороді 15 січня 1652 р.“ Підписались архидиякони: Маковицький, Гуменський, Середнянський, Ужанський, Стропковський.

Це все, що знаємо про акт запровадження Унії в Ужгороді. В акті підпису єпископа Тарасовича нема, хоч можемо твердити з впевненістю, що він ще жив, бо недалекий його наступник єпископ Блажовський називає рік його смерті 1650. Але доля Тарасовича в часи запровадження Унії невідома. Хтось стверджує, що він знову був єпископом в Мукачеві, невідомо, з милості князя чи цесаря. А хтось упевнений — він доживав у Кальному в Нирьщині, де й помер, але невідомо точно, в якому році.

Звернемо увагу на суттєві аспекти, пов'язані із запровадженням Унії.

а) Вищезгаданий меморіал з 1652 р. мав підписи духовенства поодиноких комітетів. Але цих комітетських підписів ми не маємо й тому не знаємо імен священників, що прийняли Унію. Але архієпископ Липпай каже, що з'єдинення схвалило 400 священників.

б) З'єдинення з Апостольським Престолом у 1646 р. схвалило все руське духовенство усіх комітетів, за винятком Марамороша. Мараморош взяв участь в з'єдиненні аж у 1716 і 1722 роках.

в) Досі ще не знайдено оригінального документу Ужгородської Унії, але мусимо вважати, що такий документ був насправді.

г) Підписання акту запровадження Унії відбулося 24 квітня 1646 року, в свято влкмч. Юрія, в капличці Ужгородського замку. Присутні — Егерський єпископ Якушич і 63 руські священники. Єпископа Тарасовича там не було, але він ще перед тим, 12 вересня 1642 р., прийняв Унію, яку під натиском князя відкликав. Деякі дослідники 1649 рік подають роком запровадження Унії. Це сталося на основі помилки переписувача документу. В актах ватиканського архіву названо 1646 рік. Отже, його будемо вважати правильною датою.

г) Зміни, що настали внаслідок прийняття Унії, — що стосується богослуження — це згадка про папу в богослуженні.

д) Основою унійного договору було: збереження східного обряду і одруження священників, вибір єпископа духовенством, надання руському духовенству таких же прав, що їх мало духовенство латинське, а саме: руському духовенству обіцяно, що воно буде звільнене від панщини.

е) Із світського боку ініціатива Ужгородської унії була від феодалів Другетів, що мали свою домінію в Гуменному й Ужгороді, а саме від жінки Івана Другета — Анни Якушич, родички

Егерського єпископа. Ним був Якушич був одним з найбагатших феодалів Мадярщини.

є) Що стосується кількості руських священників в році запровадження Унії, то архієпископ Липпай у своєму зверненні до Риму з липня 1654 р. про церковні справи русинів пише, що русини мають 529 священників. Але мадярський історик Годинка його поправляє вказуючи, що Липпай не враховував ще 194 священників з віддалених околиць. В іншому протоколі Липпай пише, що всіх православних парафій на той час було 769, з них „схизматичних“ — 458, а з'єдинених — 313. Але Липпай наводить русинів лише з комітатів Спіш, Шариш, Земплин, Ужанський, Забовч, а вони заселяли ще й інші комітати. Сучасні дослідники нараховують на час запровадження Унії понад 1300 руських священників на Історичному Закарпатті.

ж) В запровадженні Унії Мараморошський комітат не брав участі, Мараморош залишився нез'єдиненим.

з) Історики Базилевич і Лучкай записали, що рік запровадження Унії — 1649. Історик Дулишкович знайшов у єпархіяльному архіві документ — лист Егерського єпископа Кароля Естергазі від 31 березня 1767 р. до папи Климента XIII, в якому говориться, що Унія була запроваджена 24 квітня 1646 р. в Ужгороді в присутності єпископа Юрія Якушича. Для прокламації тої події духовенство ще пішло на собор до Тирнави у 1648 р., до примаса Мадярщини Юрія Липпая; а крім того 15 січня 1652 року прийшло до Ужгорода ще 6 архидияконів, які написали листа папі Інокентію X материнською руською мовою. Це справді унікальний документ. З нього дізнаємося про умови прийняття Унії, бо оригіналу з 1646 року немає. Отже, Дулишкович констатує, що Базилевич написав помилково рік 1649 замість 1646. Це підтвердив єпископ Андрій Бачинський, коли у 1786 р. подав скаргу на графа Сірмая, в маєтках якого зневажено з'єдинених священників і прирівняно їх до кріпаків, що суперечить „прийняттю Унії в 1646 р.“, — пише єпископ.

и) М. Лучкай розшукував оригінал документу — протокол Унії. Шукав його в архіві Ясівського монастиря (біля Кошиць) де в час запровадження Унії перебував єпископ Якушич, бо Егер перебував під владою турків. З монастиря йому відписали: „Не маємо тут нічого, що стосується Мукачівської єпархії“. Тоді

Лучкай робить висновок: оскільки із сестрою Якушича Анною одружився граф Янош Другет, який успадкував усе після смерті Якушича, то до нього потрапили й листи, в тому числі й протокол Унії, вірогідно, є між тими документами. Після смерті роду Другетів архіви потрапили до рук родів Чакі або Вандернот, і документ міг би бути там. Інші дослідники також дотримуються думки, що документ є в архієпископському архіві в Тирнаві або Острохолмі. Нам здається, що протокол може бути в Римі або в Егері, перенесений туди з Ясова, а до егерського єпископського архіву досі дослідників не допускають. Отже, дані про Унію ми маємо лише з другого руського протоколу від 15 січня 1652 р., про який ми згадали. Але й цей протокол тоді ще не підписали заступники духовенства комітатів Берега, Угоча, Забовча, Сатмара, Марамороша.

і) Унія була запроваджена й підписана в Ужгородському замку, але не в замковій каплиці. Замок був тоді помешканням Другетів. Каплиця в самому замку, в замковій будові, була споруджена з двох кімнат замку єпископом А. Бачинським, коли там була відкрита богословська школа. Історичне місце каплиці було на замковій площі Ужгородського замку. Раніше можна було бачити руїни цієї каплиці й місце крипти, в якій були поховані Другети. Тепер тут все зрівняно із землею і розмістився парк.

Чому була запроваджена Унія?

Відповідаючи на це питання, насамперед треба відкинути всілякі „ідеальні погляди“ на те, що Ужгородська Унія була запроваджена заради прагнення духовенства й народу вийти зі „схизми“ і стати католиками. По-перше, закарпатоукраїнський народ, Церква та духовенство взагалі не були „схизматиками“. Тут були інші причини запровадження Унії, а саме: закарпатські українці-русини не вважались повноправними громадянами, таке право мали лише католики. До того ж закарпатські українці були кріпаками. Закарпатських українців як „схизматиків“ не допускали до міської влади, не приймали до ремісничих цехів, не дозволяли їм торгувати матеріями. Вони не могли мати домів у місті. Для шляхти не було ніякого суду, шляхтич міг робити з підданими все, що хотів, не боячися ніякої кари. Шляхтичі у своїх фортецях

і палацах мали озброєні загони й займалися терором. Закарпатські українці рятувалися втечею в гори. Думали, навіки втекли від панів, але пани й панщина переслідували їх крок за кроком. Закарпатоукраїнське духовенство від простолюддя відрізнялось лише тим, що мало неголену бороду. Вони працювали, як кріпаки, дехто займався ремеслом колесаря, коваля чи робив щось інше, аби вижити. Не було жодних парафіяльних ґрунтів. Не було меж насильству і утискам. Для латинян або протестантів відібрати руську церкву було звичним ділом.

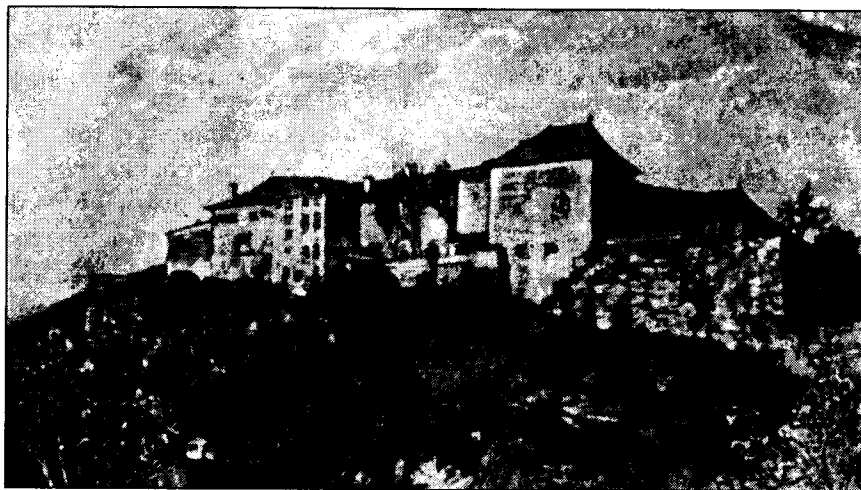
Бачивши це, священники, які любили свій народ, свій простий люд, з яким разом терпіли, вирішили рятувати Церкву й народ. Ось де причина запровадження Унії.

Про це історик Лучкай пише так: „Закарпатоукраїнський народ був далекий від константинопольських незгод, тим більше від схоластичних хитрощів, жив у своєму старовинному обряді й релігії. *Слухав свою Літургію рідною мовою, у тому ж тоні, що і перед Керуларієм*, так завжди співали справжні священники, справляли йому таїнства, не знаючи інших співвідношень, спадково дотримуючись релігії та обряду, під керівництвом цих священників, як вождів, був спокійний і щасливий“. Констатуючи це, Лучкай причиною запровадження Унії наводить: „Партеній хотів вивести єпархію з темноти, повернути єпископству його достоїнство, звільнити від переслідувань з боку світського духовенства, поставити його на рівень з католицьким. Найкоротшим способом у досягненні цього вважав, що духівництво має публічно засвідчити, що воно є католицької віри, як це було зроблено в Ужгороді 24 квітня 1646 року“.

Історик Базилович у своїй історії (I, 84-85) пише, що Партеній мав на меті утвердити єдність церкви, щоб закарпатські українці мали таку віру, як Церква латинського обряду, — але єзуїт Казі пише, що мета Партенія — „звільнити своїх співплемінників від кріпацтва у поміщиків і так уникнути переслідувань“ (Кази. Соціетас езу сацердотіс Гіст. р. Гунг. I. VI. р. 114).

Церковна Унія на Закарпатті не була відходом від православ'я. Тому Унію треба вважати *засвідченням* правовір'я й відновленням любові у взаєминах, які були порушені різними політичними подіями чужих народів без вини закарпатоукраїнського народу.

Категорично треба відкинути як неправдиві і складені виключно з пропагандистською метою заяви, що Унія на Закарпатті запроваджувалась насильно. На це нема жодних доказів, навпаки — тодішні мадярські уряди й пануючий семигородський князь були рішуче проти Унії, переслідували її прихильників та ув'язнили ініціатора Унії єпископа Василя Тарасовича.

Ужгородський замок часів укладення Унії 1646 р.

Унія була укладена з русинами

На всій території Історичного Закарпаття жили русини, спершу звані православними, пізніше — греко-католиками. Ця віра була руською, так вони її називали, так її відчували. Віра й національність для них були одно. Захищаючи свою віру, русини захищали свою національність. Отже, коли казали „православний“ або „греко-католик“, то мали на увазі русинів. Це підтверджено багатьма доказами.

Ще до запровадження Унії Егерський латинський єпископ Юрій Липпай, пізніше — архиєпископ-примас Мадярщини, у 1641 р. написав до Риму, що він уже два роки веде переговори про те, щоб приступити до Церковної Єдності — „з *патріархом русинів* грецької схизми в моїй Егерській єпархії“. Всі наступні звернення до Риму про Унію зазначають, що Унія укладена з *русинами*. Зберігся декрет імператора Леопольда I за 23 жовтня 1659 р., яким цей імператор призначає Петра Партенія, який прийняв з'єдинення, Мукачівським єпископом „для русинів, з'єдинених з католицькою римською Церквою“ — „єпископатум Мункачіенаем про Рутгеніс католице Романе екклезіе унітіс“. В документах, що стосуються запровадження Унії, не згадуються ані мадяри, ані словаки чи чехи, ані поляки. Архиєпископ Юрій Липпай був родом із Зомбора в Земпліні, тут виростав, пізнавав край і населення, знав добре й русинів, а, живучи в Тирнаві, пізнав і словаків, розрізняв, хто словак, а хто русин, тому прецінь написав: „Русини живуть від Спіша до Трансильванії. Західна частина Пряшівщини називається Спіш, за Спішем, далі на захід, іде територія, звана Липтов, а ще далі — Орава і Кисуця“. От що говорить про ці регіони історичний документ: „Урядова заява Кошицької комісії, котру в 1750 р. вислав король Максиміліан як чотиричленну, складену спішськими і кошицькими урядниками, нагорі визначену територію в справі упорядкування королівських доходів, — говорячи про русинів, пише, що багато живе, починаючи від околиць Мукачева аж *до Тренчина*, всі вони *руські* схизматики, мають своїх священників, десятину дають одному свя-

щеникові, котрого називають єпископом.“ Згаданий Юрій Липпай, будучи Острихольмським архиєпископом, 2 липня 1654 року подав до Риму звернення, в якому, зокрема, зазначав: „... від Спішу до Залісся тягнуться гори Карпати, що творять межу між Мадярщиною та Польщею. *На обох боках цих Карпат живуть русини*, які є грецько-східного віросповідання. Вони мають своїх окремих священників, які не знають по-латинськи і відправляють богослуження по-руськи. На мадярському боці Карпат живе біля 600 таких священників, а русинів більше 300 тисяч душ. Згадані русини мають від непам'ятних часів у Мукачеві свого єпископа. Священники живуть, як і інші селяни, і виконують усі панщини (кріпацькі роботи), на котрі землевласник їх не раз виганяє навіть від престолу“.

В Анналах Товариства Ісусового (Єзуїтів) провінції Австрії за 1652 рік пишеться: „Петрус Партеніус — геріт титулум єпископі Мункачієнзіс, суб кво цензентур дістріктус, квос іллі Рутгені Країнас вокант“ (Годинка, Окмт. 167). Вже згадуваний декрет імператора Леопольда I від 23 жовтня 1659 р. найменував Петра Партенія єпископом *усіх русинів*, де б вони не жили на території Мадярщини „убікумкве ресідентібус Рутгеніс“ (Годинка, Окмт. 186-188). Від того часу так і назначали всіх мукачівських єпископів. Але так називались мукачівські єпископи уже й перед Тарасовичем (Годинка, Тирт. 228, 242, 355).

Папський документ з 1840 р. про заснування Францисканського монастиря в Крижованах (недалеко від Пряшева) називає так тамтешніх жителів: „Рутгені, кві сунт схізматиці“ (С. Вагнер. Діпломатаріум комітатус Саросіазіс, Пасонії, 1780, с. 519. Халупецкі. Валаші на Словенску, 19). Зрозуміло, що словаки мають окремі назви, подібні до руських, тому „лише релігія цих слов'ян може вирішити, які то були слов'яни: „Бачимо, папські булли називають русинів схизматиками. З тими схизматиками була укладена Унія, вони стали греко-католиками. Отже, всі греко-католики були русинами.“

У 1491 р. король Владислав видав декрет, в якому пише: „Нашим віропідданам... руським священникам, які знаходяться під юрисдикцією церкви св. Миколая, ісповідника в місті Мукачеві... Владіслаус... фіделібус ностріс, ет сінгуліс Рутгеніс, суб юрісдік-

ціоне Екклезіє В. Ніколаї Конфессоріс ін оппідіо Мункач Ріту Грекорум...“. Отже, всі греко-католики — русини.

Рим, Апостольський Престол ніколи не знав, що є схизматики-православні чи греко-католики — словаки або мадяри.

Русинами називає священників і вірних грамота кесаря Леопольда з 10 листопада 1659 р., якою визнає Петра Партенія єпископом, і ця грамота підписана імператором Леопольдом і Нітрянським латинським єпископом Юрієм Селепчені. (Грамоту наводить Дулишкович, II. 115). Мукачівські єпископи називаються єпископами русинів (єпископі Рутгенорум), вірники називаються русинами у всіх історичних джерелах, в королівських грамотах, в грамотах латинських архієпископів і єпископів.

Великий латинізатор Другет називає своїх підданих на Гуменщині русинами — Нос Комес Георгіус Другетг — субдіті нострі Рутгені греці ріт“ (II, 113). Цей магнат підтвердив своєю грамотою, що визнає єпископа Петра Партенія. Він наказав своїм управителям вважати руських священників законними священниками і забороняв їх ув'язнювати, священники з приходами звільнені від робіт, але платять щорічно по 6 форінтів, а священники без приходів залишаються надалі кріпаками.

Про перехід до Унії словаків, мадярів або поляків нема найменших історичних свідчень. Жоден документ не згадує словаків, мадярів або поляків серед греко-католиків.

У 1652 р. духовенство писало листа до папи Інокентія X по-руськи.

„Навернення народу Мукачівської єпархії можна заслужено вважати наверненням цілої провінції“, — пише Липпай. Він ясно вказує, що в тій провінції нема іншої релігії, крім руської (Кодекс Гевенезіана т. XXIV с. 9-19, видав Годинка: Окмт I, 168-9, 171). Наголосимо: Липпай був родом із Земплина. Земплин і Спіш — ті землі, населення, яких живе тут від непам'ятних часів і називає себе русинами. Про це Липпай згадує дуже часто (Протокол Конгрегат, де пропаганда фіде 1651, 2 октобріс).

Острихольмський архієпископ в 1666 р. в „Бревіс інформаціо“ писав віденському нунцієві: „Є в Мадярщині різні регіони, що їх русини називають Крайніями, ... в яких всі жителі русини грецького обряду...“ — „Сунт ін регно Гунгаріє діверсі дістріктус сеу,

ут Рутгені номінант, Крайне,... ін квібус Крайніс омнес інколе сунт Рутгені Греці рітус“ (Год. Окмт. 215).

В протоколі Конгрегації з пропаганди віри за 2 жовтня 1651 року можна прочитати таке: „Його емініція кардинал Тривульцій доповідає про лист пана Естергомського архієпископа, який повідомляє, що в краях Мадярщини, які межують з Польщею, в *єпархіях Естергомській та Егерській* є велика кількість русинів схизматиків, з яких багато було навернено на католицьку віру...“ У лист Липпай називає вірних „руським народом“ — „популо ітем універсо Рутгено“ (Лист з 22. 07. 1655).

Дуже важливі частини з листа примаса Юрія Липпая до Конгрегації: „Предікті Рутгені Рітус Греці, схізматиці ін Гунгаріа дегентес аб імеморабілі темпоре габуерун Єпископум ін Мункач“ — „Ці русини грецького обряду, схизматики, оселені в Мадярщині, від непам'ятних часів мали в Мукачеві єпископа“. „Велика частина цих русинів знаходиться в окрузі або на території Егерського єпископства... До цих пір всі ті русини були схизматиками... Їх духовенство — це руські священники (сацедотес Рутгені)“. Це лист за 2 липня 1654 р. І в подальших листах Липпай, коли пише про церковну Унію, то і єпископів, і духовенство називає русинами, вірних — „руським народом“ (популо ітем універсо Рутгено). Це бачимо, зокрема, в листі з Тренчинського курорту з дня 22 липня 1655 р. В цьому ж листі Липпай пише: „Партеній був обраний за Мукачівського єпископа багатьма руськими уніятськими священниками (Партгеніум а плурібус Рутгеніс Сацедотібус унітіс ін єпископум мункачіенсем електум фуіссе). Тут вказуємо на те, що слово „рутгенус“ — русин, руснак — не означає „греко-католик“, бо в листі примаса Липпая є слово „русин“ і „уніят“ — „з'єдинений“. А тих русинів Липпай називає такими ж русинами, як і тих, що живуть на другому боці Карпат. „...Сцієндум ест ін регно Гунгаріє протенді ін лонгум монтес, кві вокантур Карпати... Гос монтес інгабітант екс утрокве парте Рутгені поцулі рітус греці латіне лінгве ігнарі“ — „Треба знати, що в Мадярщині тягнуться довго гори, звані Карпати... Ті гори заселяє з обох сторін руський народ грецького обряду, який не знає по-латинськи“. Це лист Липпая з Братислави з 2 липня 1654 року. Липпай, дуже часто звертаючись до

Конгрегації „де пропаганда фідє“, наголошує на тому, хто такі русини.

Грамота імператора Леопольда з 10 листопада 1659 року, якою той визнає Партенія єпископом, підписана й Нітрянським єпископом Юрієм Селепчені, свідчить, що русини, які належать до єпископа Партенія, живуть в комітатах: Берег, Забовч, Угоча, Сатмар, Унг, Абауйвар, Шарош, Торна, Спіш, Гемер (латинський текст грамоти уводить Дулишкович, II, 115). Магнат Другет називає населення Гуменщини русинами („Нос комес Георгіус Другетт“ — „субдіті нострі Рутгені гр. ріт.“ Дулишкович, II, 113. (Лист Юрія Другета до примаса Мадярщини з 31 березня 1655 року).

Отже, в питанні про церковну Унію можемо говорити лише про русинів. Мадярів у названих комітатах тоді було мало, хіба що лише шляхта, бо простого мадярського люду не було (др. В. Гаджега підтверджує це документами. Додатки с. 232). „Не були це ніякі словаки“ — говорить В. Гаджега. „В документах Старая ніде нема навіть спомину про словаків. Лише в Михайлівцях одна вулиця називається „То Мігаль“. Отже, жив у ній один словак, або якісь словаки, а якраз те, що лише одна вулиця так називалася, доводить, що решта жителів Михайлівців була русинами“. У Тирнаві закарпатоукраїнських богословів русинами називають урядові списки духовної семінарії, а їх складали латиняни. Отже, не називали їх словаками, хоч з них багато було за походженням зі Спіша (Блажовський, Годермарський, Олшавські, Брадачі та інші).

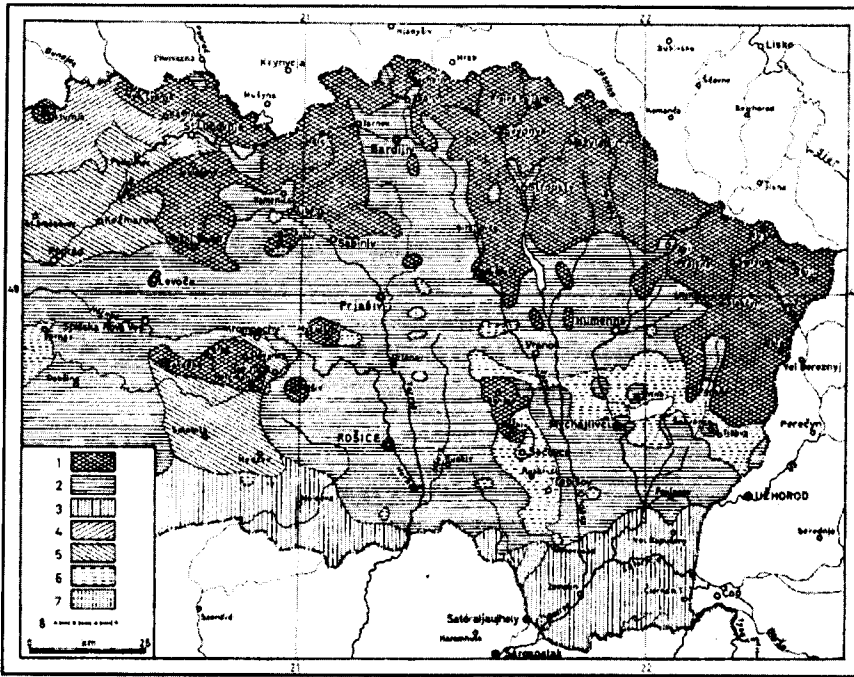
Переселенці зі Страченої на Татранщині, що переселилися до Бачки в половині XVIII ст., теж називали себе русинами. Переселенці в Бачці — здебільшого із Земплина, Шариша та Забовча — й досі називають себе русинами, саме русинами, а не словаками. Вони рішуче відкидають спробу агітаторів називати їх словаками, кажучи: так, ми русини, греко-католики, а словаки — то латиняни або реформатори.

Дуже важливою є й та реальність, що волохи-русини називали себе русинами, будували руські церкви, своїми опікунами вважали святих східної Церкви, а документи і настінні фрески свідчать, що їх насильно латинізували, а разом з тим і зденаціоналізували.

У XX ст. мадяри й словаки про згадані нами документи замовчують, і не бажають, щоб наведені місця цитувались. Але ж усі ці документи писані державними урядами, і що важливо — латинським архієпископом, якому територія належала. Він мусів добре знати, що на тій території нема іншого народу крім русинів. Дані, наведені високими урядовими інстанціями, треба вважати правдивими і дійсними. Закарпатський історик Іринеї Кондратович, який добре знав населення Словаччини, на закид, що греко-католики на Словаччині — то словаки, писав: „Руснаки є руського походження, то свідчать урядові документи, а далі ще — тип, варіст, звичаї і їх віра. Так — і віра! Історія вчить, що в 1646 р. русини-„схизматики“ перейшли на уніятську, греко-католицьку віру. А коли на уніятську віру перейшли словаки-„схизматики“? Бо якщо земплинські і шаришські греко-католики є словаками, тоді колись давно й вони мали бути схизматиками й перейти на Унію. Але про Унію словаків історія нічого не знає. І не може знати, бо предками сучасних земплинських і шаришських греко-католиків не словаки, а русини були“ (Рус. слово. — Пряшів, № 30, 1924).

Те, що сучасні греко-католики „словаки“ — це первісно русини, доводять самі словацькі вчені. „З точки зору релігійности, яка в середньовіччі відіграла визначну роль, мадяри за національністю визначали православних слов'ян, тобто русинів, терміном „рутгенус, орус“ (Словаці а їх народні вівін. — Братислава, 1896. //Сборнік матеріалу з V зjazdu словен. гісторіков в Бан. Бистриці). Ще в 1876 році, в Часописі Ческого Музея I, учений Шембера писав: „В Мадярщині до теперішніх часів руська національність визначається лише вірою, простий народ зове кожного уніята, не звертаючи уваги на мову, руснаком, або русином“. Словак Мишик, латинський священик, що жив на Спіші, був знавцем місцевих обставин. Він писав: „У північносхідних краях Мадярщини прості словаки уніятів, між якими вони живуть, вважають руснаками — і не лише словаки, але й німці, й мадяри називають їх рутгеном, руснакен, рутгийнек або оросок“. А те, що цих русинів на території латинської Егерської єпархії було багато, доказують слова Егерського латинського єпископа Естергазі: „Коли усамостійниться Мукачівське єпископство, я не буду мати вірних“. Ось і доказ, що теперішні словаки-латиняни не були

латинянами. Вони — русини. Документи Егерського латинського єпископства греко-католиків називають русинами: „Грекокатоликос сеу *рутгенос* Оросієнзес латінос фактос“, і вказують на те, що багато русинів було латинізовано, отже словаки латинського обряду на території від Мукачева до Тренчина — це також колишні русини.

Етнічна карта Пряшівщини (1900-і роки)

- 1 — українці; 2 — словаки; 3 — угорці; 4 — поляки;
5 — німці; 6 — словаки гр.-кат. обряду;
7 — угорці гр.-кат. обряду

Підданство на Закарпатті в XVII столітті

У XVII ст. розпочались релігійні війни. Мадярська шляхта бралася лише за „спасіння душ підданих“. Найбільше вона дбала не про загальне добро, а про навертання людей на католицизм, точніше латинство, і з тою метою ішла залізом і кров'ю. У тій ситуації господарське становище кріпаків все більше погіршувалося.

У війську магнатів Іштвана Бочкая (та й у всіх інших), куруци — це бездомники, що походили „з підданих, в яких хати були спустошені війною“. Були в ньому також турецькі й татарські розбійники, мадярські й німецькі жолднери, які не отримували платні. Вони групувалися і жилися розбоєм та грабежем. Спершу шляхта їх за це карала смертю, але коли вибухнуло повстання Бочкая, вони всі пішли під його прапор і, властиво, становили основу його війська. Бочкай винагороджував їх тим, що обіцяв їм свободу й землю, але шляхта на те не звертала уваги і знову робила їх кріпаками.

У XVII ст. часто спостерігаємо, як з допомогою обману шляхта закріпачувала селян. Коли шляхтич був у біді, він економічні труднощі перекладав на плечі підданих, запевнюючи, що колись таки подарує їм волю. Коли Юрій II Ракоці у роках 1658-1660 воював, він зманював у своє військо підданих, обіцяючи їм вічне шляхетство. Багато йому повірило й пішло за ним, але він селян обманув, навіть не платив за службу, а після його смерті шляхта ще й жорстоко їх карала. У 1671 р. мадярські магнати в своїх повстаннях багато разів зверталися до кріпаків, і в своїх закликах обіцяли їм навіть спадкоємне шляхетство, яке переходитиме від батька до сина. Народ потоками проливав свою кров, але ніколи не отримав за це жодної винагороди. Не отримали її селяни і за участь в повстанні Ференца II Ракоці, бо й він обманув українських кріпаків, що творили основу його повстанчої армії, а без них він не міг навіть почати повстання. Мадярський соціолог-історик Ачаді пише: „В тім столітті мадярська шляхта мала гасло: „Я — шляхтич, маю темниці,

окови й мотуззя, „юс гладі“ (право меча), мені шляхетські батьки передали“. Його вона й дотримувалась при нищівній експлуатації і закріпаченні селян. У ті часи шляхтич говорив, що „кріпак — як віл, лиш не має рогів“ (Рустікус ест квасі рінд — нізі квод сібі корнуа десінт). Ані голос серця, ані голос розуму, ані голос Євангелії про любов ближнього не міг змінити нелюдські погляди мадярської шляхти. Коли у 1632 р. Форгач Міклош, кошицький капітан, сказав: „Доля підданих визначена Божим законом, який їм присудив таке до них ставлення“, — мадярська шляхта це сотні разів повторювала. Граф Міклош Естергазі, який з убогого шляхтича пробився аж до найвищих чинів у державі і до величезних маєтків, був намісником короля й Остригомським архієпископом, передбачав загибель Мадярщини бодай через те, що піддані позбавлені будь-яких прав, хоч навіть релігійних. На кріпацтво він дивився лише темними очима Тріпартіта. Отже, вважалось, що пан і кріпак — це два цілком відмінні створіння Божі. Пан уважав себе вищою істотою, яка не має обов'язків ані перед Богом, ані перед людським законом, що лише він має право як на релігію й мораль, так і на приписи людського закону. Нав'язувалась думка, що піддані бунтуються не лише проти закону, а й проти незмінного Божого порядку.

У XVII ст. бачимо безнастанні війни, внутрішні бродіння умів, насилля воячини мадярської й німецької, турецькі вбивчі вторгнення, дикість і варварство. Бачимо, що державні карні органи, судові та правопорядку, без збереження справедливості і милосердя, за найменші провини карали смертю, а під час допитів вдавалися до найганебніших засобів. Дослідник Александер Такач (Будапешті Гірлоп 1904, № 196), який вивчав той період, пише на основі документів: „Під час допиту пани-шляхтичі в тріскучі зими вирубували діру в льоді, а голови підозрілих підданих занурювали у воду. Або шляхтич прив'язував підданого до кола й відтинав йому руку. Хто міг їм за це дорікати! Вони лиш користувалися своїм панським правом!“

У вже згадуваних куруцьких війнах (повстання магнатів) тисячі підданих проливали свою кров, а повстала шляхта їх підбадьорювала йти в бій обіцянками свободи. Але коли у 1681 р. засів мадярський сейм, шляхта не лише не визнала їх заслуг, а зайнялася тим, щоб повернути собі підданих, які втікали разом з своїми дітьми,

родинами, худобою, маєтком за межі території. Тому видали закон про погоню, повернення та покарання як втікачів, так і тих, що їх приймають. Справді, цей закон свідчить про те, що доводять сотні й сотні судових документів: через неймовірне зростання труднощів господарювання багато селян втікало за межі території, особливо до Польщі. Магнати побоювались, що, наприклад, усі піддані з Шариша переселяться туди. Це переселення було викликане нестерпними домашніми умовами.

Нема за що похвалити й Ракоці. В його маєтках піддані не були менше обтяжені, ніж в інших, а робота була навіть тяжчою, пише мадярський історик Ачаді.

Як населення втікало, відомі дані з Ніредьгази. Це селище (тепер в Мадярщині) було цілком українське (ще й досі греко-католицьке — доказ, що було колись українське). У 1541 р. в Ніредьгазі було 400 кріпацьких родин, у 1622 р. — лиш 186 хат, а біля 1683 року село зовсім спорожніло. У 1704 р. у ньому знову поселилося 67 підданих. Це вказує на те, що при небезпеці українське населення з низів втікало в гори, а як тільки настав спокій — поверталось в свої селища. Отже, приходили не нові переселенці, але повертали колишні.

У 1607 р. Ференц II Ракоці наказав у кожному селі Закарпаття зробити колоди, щоб місцеві хотарі до 15 днів поставили шибеницю і зробили місце для набивання винних на кіл.

Щоб і зовні відрізнити шляхту від кріпака, а кріпак не смів захищати своє становище, комітати ввели приписи — як одягатися. З багатьох приписів наводимо, як приклад, статут Ужгородського комітату з 1666 р. Статут визначає, з якої матерії може носити одяг кріпак і його жінка. Ознакою кріпака мають бути постолі. Кріпачкам не можна носити кармазинові, кордовані чоботи, дівчата не сміють носити ані жовтих, ані червоних панчіх. У

*Христос-Пантократор.
Ікона XVII ст. з околиць
Ніредьгази*

Марамороші шляхта одногосно вирішила, що підданий не сміє носити ані плаща із сукна, ані чобіт. Шляхта хотіла й одягом відрізнятись від робочого люду. Але цим образливо принижувала підданих. Не дивно, що час від часу піддані збройно повставали проти шляхти й латинського духовенства, і хоч ті повстання закінчувалися поразкою, через кілька років вони знову відновлювались.

Так, у 1569 р. вибухнуло повстання селян Потисся під проводом Гаврила Карачона, „чорного чоловіка“, яке мадярська шляхта змогла втопити в крові аж через рік біля Доброчина. Нещасна доля тих повстанців не відбила бажання від дальших спроб опору. У 1631 р. виникло нове повстання під проводом Петра Чесаря. Про ці повстання вже згадувалося в попередніх частинах.

Впродовж 1683-1699 років тривала війна з турками. Габсбурги вирвали Мадярщину з-під влади турків. Як тільки турки відійшли, повернулися колишні мадярські землевласники, щоб уярмити селян. Повідбировали від них землі, а коли селянин про щось озивався, його кидали у в'язницю й мучили до смерті.

Виникали нові й нові повстанські рухи. Піддані чекали моменту, коли зможуть розрахуватися з ненависними пригноблювачами. У 1695 р. вибухнуло повстання селян в околиці Токаю: тоді там жило українське населення, яке ще й тепер греко-католицької віри, що означає — це змадяризовані українці. У 1703 р. вибухнула війна за спадщину Іспанії. Габсбурги відкликали частину війська із Закарпаття. Тоді навесні піддані з Берегівщини — Тома Есе зі своїми друзями — закликали бідноту Бережського комітату до зброї, як помсту за утиск убогого народу. Це використав магнат Ференц II Ракоці і граф в Ужгороді Міклош Берчені. Піддані йшли на цей бій, як на бій проти гнобителів-землевласників. Повстанці нищили й грабували панські маєтки, палили їх палаци. Шляхта сховалася в замках. Але тоді Ракоці й Берчені суворо заборонили непокоїти шляхту, палити їх палаци і грабувати маєтки. За те шляхта стала на сторону Ракоці, перехопила ініціативу повстання і це стало головною причиною поразки Ракоці. Мадярські історики Ференца II Ракоці прославляють настільки, що про нього пише історик Ачаді: „Сам Ракоці в своєму життєписі хоч вказує та описує дуже важке становище підданих і зрозуміле його погіршення, але коли йдеться про вирішення

питань підданих, уже 27 вересня 1703 року видає селянам наказ, щоби порядно виконували свої урбаріальні обов'язки“. „Метою цієї війни є зломити німецьку тиранію, а не розбити внутрішню організацію держави“, — говорив Ракоці. А вже в наступному наказі домагався, щоб „неслухняність необачних, затятих, всіх, що домагаються свободи, була покарана“. У 1705 р. він на Господарській раді промовив так: „Використавши цю революцію, піддані вистромили роги і не хочуть платити ценсус, такси, десятину, дев'ятину й інші акцесорії, ані виконувати свої робочі обов'язки. Завданням Ради є примусити їх до того військовою силою“. Хоч Ракоці сам був найбагатшим магнатом, він нічого не зробив для полегшення становища своїх підданих. У „Сповіді“ він пише, що в його мислях відбивалося терпіння підданих, пише, що зрозумів безконечне значення селянських мас в його повстанні, а при тому всьому він не зробив нічого для полегшення їх становища. Аж після програної битви під Тренчином, коли його армія несподівано розпалася, він видав розпорядження: „Ті, що служили зі зброєю в руках у війську, й надалі будуть служити, стануть зі своїми сім'ями назавжди свободними (точка 9), вони звільнені від несення панщини (точка 10)“. Але з цим незначним вчинком Ракоці (він не обіцяв дати тим кріпакам землю) дуже спізнився. Його трагедія нестримно наблизилася не лише через наступ цісарських військ, але й тому, що українці від нього втекли, а до того ж у його війську поширилася епідемія. В його довгорічній війні полягло понад 85 тисяч душ. Всі ці жертви пропали, так і не дочекавшись обіцяного поліпшення умов життя та економічного становища. Знову виграла шляхта. В Сатмарському Договорі про капітуляцію (1711 р.) вона собі забезпечила умову, що всі маєтки будуть їй повернені. Про підданих ніхто навіть не згадав. Вони опинилися в ще гіршому становищі, ніж були до повстання.

Публічні повинності підданих

Війна потребувала багато затрат. Вони покривались за рахунок підданих. Навантаження на підданих множилися й зростали.

Першою була держава, яка брала грошові податки, натуралії й вимагала роботи. Для податків видумувались різні приводи. Другими

були землевласники, що свавільно відбирали від підданих четвертину або п'яту частину врожаю. Ці „порцієві“ часи разом з релігійним переслідуванням (про яке буде мова далі) створили на Закарпатті пекло. Шляхтя видумувала всілякі податки, а коли приходили реквізувати, то вже нічого не знаходили, бо люди покидали насиджені місця і тікали: йшли в гори або на турецьку сторону, шукаючи захисту в паші. Екзекуції війська примушували селян покидати свої хати навіть і взимку. Не було судів, куди піддані могли звернутися, щоб захистити свої права. Вважалося законом, що: „підданий зобов'язаний виконувати всілякі роботи, на які панські урядники пошлють, — ручні роботи; роботи із запрягом; все без перерви, постійно, як наказують. Піддані мусіли підносити шляхтичеві в дар з різних титулів все, що в їх селі росло, піддані могли або виростити, або купити. „Куреї і гусей на потребу кухні землевласника дасте стільки, скільки вам припишеться, і завжди, коли буде вимагатися... Землевласник бере користь з усіх заробків і доходів підданого... Піддані мають робити необмежено“. Праця для землевласника була важливішою, ніж святкування неділі. До підданого ставились як до тварини, — коли шляхтич вважав за потрібне, міг його продати або дати у заклад з їх сім'ями, або міняв з другим землевласником, як худобу. Шляхтич рішав і про одруження підданого. Обов'язки підданого в кожному селі були інші, а виконувались після задоволення потреб землевласника.

Типово землевласник був немилосердним. Ось лист землевласника Зигмонда Калі за 11 серпня 1620 року, написаний його урядникам перед жнивнами, в якому наказує: „Це, що я вам написав, кілька разів перечитайте неслухняним і гидким селянам, бо я наказую, щоб вони залишили свою грубу, незграбну, селянську, простацьку, нелюдську, затверділу і злобну натуру, під карою втрати голови вас у всьому слухали, що їм накажете... А якби проти того хтось сказав одне слово, або не послухав, разом з іншими його спутайте і пошліть сюди“.

Це природний тон, яким говорили землевласники. Так розмовляли з убогими кріпаками і Кошицький латинський духовник Алвінці Пийтер, грозючи їм, щоб не відважилися виконувати свої обов'язки недбало. У цьому смислі в землепанській власті нема різниці: чи її носієм був король, чи світські або церковні особи.

Урбаріальні повинності підданих

Урбаріальні повинності підданих в різних часах формувалися неоднаково і були відмінними у регіонах. Однак спільним для землевласників було те, що кожен з них обдирав підданого, наскільки міг.

Крім дев'ятини з усього для землевласника і десятини для латинських духовників, селянин мав ще такі повинності: податок з різних уживань (наприклад, випасання свиней на жолудях тощо), оплата оренди землі, робота, разові дари, покути, річні постійні дари, такі як виїмкова допомога, яку землевласник мав право вимагати.

Хоч повинності підданих були визначені законом, землевласник не дуже його дотримував. Свої вимоги він постійно підвищував, розмножував усі роди урбаріальних обов'язків, які стали дійсно безмежними. Свавільлю пана не було меж. Податі були інколи вигаданими та підлими, як наприклад, податок від коси, від котла. Робота пішо або із запрягом була необмежена — це залежало від свавільля панського урядника. Податок виробами ремесел також був необмеженим. Крім звичайних продуктів з урожаю в дев'ятину входили такі продукти як мед, масло, сир, каша, крупи, татарка, овес, капуста, просо, різна городина, свіжі й сушені фрукти, горох, хліб, колачі, віск, лій, солонина з боку, сало, корови, телята, яструби, сарни, зайці, поросята, ягнята, кури, перепелиці, риби, шкура з куниці, лисиці, вовка та інших звірят, хміль, коноплі й льон, дерево, сіно, полотно, покровиці, драниці (шиндлі), березова кора для освітлення, кінські покривки і упряж. В декотрих селах ще плекали для шляхтича мисливських псів і соколів.

Підданий був зобов'язаний не лише давати шляхтичеві, а й купувати в нього. В чому шляхтич відчував потребу, про те піддані мали йому подбати, щоб він те мав. Коли потребу не задовільняли, шляхтич турбувався про неї сам, а затрати проводив за рахунок підданих.

Остригомський архієпископ граф Міклош Естергазі (мав великі маєтки на Закарпатті) у 1641 р. говорив, що він має найбільші доходи з корчми. Піддані мусіли платити за утримування панського корчмаря. Але ще тяжчим для підданих було те, що вони мали в трирічні свята купувати для свого вжитку панське

вино й пиво, або продавати його, як корчмарі. Коли підданий визначене паном не купив для себе, а продав, то мусів платити за т. зв. „суху корчму“ два або одного золотого.

Великими доходами для шляхти були грошові покути, які пан встановлював на свій розсуд. Коли він потребував грошей, одразу розписував покути за ніби неточно виконану роботу, або покуту за те, що не хотіли йти на богослуження до латинського костьолу тощо. Коли підданий не мав чим заплатити покуту, відбирали його корову. Хто відважився сказати хоч слово проти панського урядника, того голим клали на дві доби в колоду.

Тодішній стан українських підданих Закарпаття описали очевидці-чужинці. Англієць писав: „Підданий не може від свого землевласника відійти, не сміє своїх дітей одружити без дозволу пана, не сміє їх посилати вчитися до школи або на ремесло, так що той убогий народ живе як дійсні раби“. А другий чужинець, німець, записав: „Чужинець, який у другій половині XVII ст. ішов країною біля Тиси, зазначає, що там села дуже вбогі. У Віртемберщині навіть свинські хлівці бувають кращими за хати для життя людей в Потисських комітатах“. Це наслідки експлуатації убогих мас сильними світу цього.

Підданство в українських селах Закарпаття під час володіння турків

Турки були толерантні до кожної релігії. Ані турецька держава, ані турецьке могометанське духовенство нікого не примушували приймати їхню віру. Тим Туреччина і відрізняється від Мадярщини, де рекатолизація здійснювалася насиллям з абсолютною безоглядністю, кров'ю й залізом. Отже, у стосунку релігії українцям під турками жилося ліпше.

Турки конфіскували всі магнатські маєтки і проголосили їх турецьким султанським майном. А султан його розподілив між своїх заслужених. Декотрим містам турки дали таку самоуправу, якої ті в Мадярщині ніколи не мали. Українське населення, що жило під турками, не йшло до війська і не гинуло в боях.

Загалом, становище селян на територіях Закарпаття, захоплених турками, було ліпшим, ніж на тих, що дісталися мадярам. Не раз

траплялося, що цілі села втікали до турків. При тому в турків селяни мали право переселятись, відійти від одного землевласника до другого, і перший не мав права домагатись їх повернення.

Однак, зле малися прикордонні села зі сторони, що дісталась мадярам. У них грабували обидві сторони. Турки з Егеру щорічно нападали на села й відводили селян у неволю, грабували, селяни не раз і взимку мусили втікати в ліси та ховатись. Тому ці села з часом були цілком покинуті й порожні. А села, що дісталися туркам, були в доброму господарському становищі. „Тепер мадярським історикам про це неприємно згадувати, коли чужинці-мандрівники хвалять господарський стан сіл під турками і вказують на нужду сіл під мадярами“, — пише мадярський історик Ачаді.

Як тільки турки в роках 1683-1699 відійшли, старі мадярські землевласники знову повернулися, щоб уярмити селян. Повідбিরали від них землі, а коли селянин обурювався, його ув'язнювали й мучили до смерті.

Підданство після відходу турків

Мадярська шляхта не давала права селянам зменшити урбаріальні обов'язки після відходу турків. За володіння Карла III (1711-1740) шляхта оголосила себе охоронцем підданих. Отже, „коза мала сторожити капусту“, — говорить мадярський історик Ачаді. Мадярський сейм в 1715 р. нав'язав підданам новий обов'язок — військово-ву службу. Разом з тим увів і постійний податок на військо. Обидва нововведення лягли тяжким ярмом на плечі підданих. Шляхта мала привілей — не оплачувати податок на вічні часи.

До війська насильно ловили й відводили або заманювали. Служба у війську була пожиттєва. Податок на утримання війська називали військовим. Крім того завели й домовий податок — на потреби комітату. Також комітати видавали багато своїх розпоряджень, які стосувалися різних податків. Наприклад, якщо досі циганів не оподатковували, то тепер кожен циган, що куриє, мусів за це платити податок.

Для селян було великим тягарем і викликало неспокій, коли в селах зимувало військо, піше чи кінне. Кожен вояк щотижня отримував на харчування 5 фунтів м'яса, 14 фунтів хліба, а також

ліжку, свічку й дерево. Для коня — півтора центнера вівса і 10 фунтів сіна. Все це мусів воякові дати селянин, у якого вояк мешкав, і то за один таляр щомісяця. Та навіть цю суму селянинові часто не виплачували, а коли й платили, то однаково — продукти, які селянин давав, були набагато дорожчими.

Експлуатовані кріпаки посилали скарги до короля Карла III. Той давав скарги на розслідування, але проводили його завжди комітатні упорядники, які канцелярії короля давали відповідь, що скарга була безпідставна. Шляхта не лише не знизилася навантаження на кріпаків, але взагалі не дбала про суспільний розвиток та освіту народу. Вона дотримувалася принципу: „Люд нехай залишається неосвіченим і убогим, бо чим менші його потреби, тим терпеливіше він несе своє ярмо“. У 1752 р. Остригомський архієпископ видав своїм господарським урядникам таку вказівку: „Обов'язком урядника є тримати підданих в страхі Божому і на поводах“.

У 1726 р. Бамберзький латинський єпископ граф Шенборн отримав від цісаря, як донацію, маєток Ференца II Ракоці з осередком Мукачево-Чинадієво. Він дав колонізувати села іноземцям з Німеччини. Кожен німець-колоніст дістав стільки землі, скільки хотів, крім того — дерево на будови, і був на 6 років вивільнений від урбарії.

Рух опору закарпатських українців проти закріпачення

Рух опришків

Війни були великим нещастям для закріпаченого українського народу Закарпаття. Та не менше дошкуляла і жорстока поведінка землевласників. Француз, що проходив Мадярщиною на початку XVI ст., писав: „В Мадярщині шляхта поводить ся зі своїми підданими як зі скотиною“. Мадярська шляхта цього не приховувала. Вона говорила: „Підданий є як віл, лише не має рогів“. Так і поводитись з підданими. Не лише збільшувала обов'язки кріпаків, але й за будь-який дріб'язок карала кріпака побоями або й убивала. Але й цього їм було мало. Навіть, коли сім'я хотіла поховати небіжчика, то землевласник наказував його спалити, а попіл — розкидати. Не диво, що ненависть кріпаків зростала. Єдиним порятунком для кріпака не раз була втеча в гори, щоб стати опришком. Так, уже в XV ст. на Закарпатті (і то в усіх його частинах, починаючи від Марамороша аж до Татранщини), виникає таке явище, як розбійництво. З кожним десятиліттям, століттям воно набирає все більшого розмаху і стає найпоширенішою формою опору закарпатоукраїнських кріпаків. Це була одна із форм відкритої боротьби.

У XV ст. на території Закарпаття діяли численні опришківські дружини, у складі 9-18 осіб, які склалися з кріпаків, що втекли з різних панств. Треба зазначити, що в дружинах опришків не раз були й православні священики. Опришківські дружини діють і в XVI ст. Цей рух поступово розвивався в XVII ст. та досяг апогею у XVIII ст. Опришківство зростало внаслідок тяжкого соціально-економічного становища закріпаченого селянства. Шляхта намагалася всіма засобами примусити підданих виконувати якнайбільше повинностей, зводячи їх до становища рабів. Били селян за будь-яку малу провину, хворих виганяли на працю, і ті вмирили на полі, відбирали від селян худобу. Мадярська шляхта віддавала прибуткові промисли (млини, шинкарство, мостове і інш.) в оренду переважно

жидам. Жиди всілякими способами обплутували селянські господарства боргами, наживаючи при цьому величезні гроші на відсотках. Вони, як і шляхта, нещадно гнобили селян.

В тій ситуації скаржитись було нікому. Єдино можливий вихід — боротьба, протест.

Цей рух опору ввійшов, на основі народної назви, в історичну літературу під назвою опришківства. Опришок — значить месник, розбійник. Це була форма опору, боротьби проти закріпачення, форма протесту проти соціальної й національної кривди, утиску й несправедливості. Не витримавши повинностей панщини, бідуння та голоду, а також жорстокості землевласників, енергійні та сміливі молоді люди тікали в гори, на волю. Частина з них втечею рятується, засновує в лісах і горах осади, частина з них виступає на захист своєї і чужої правди, стаючи месниками не лише своєї, але й чужої кривди. Мстять панствам, жидам, іноді допомагають убогим.

Опришки збиралися в Карпатських горах, в неприступних лісах, важкодоступних місцях, в печерах, колибах, а згодом будували собі й хати. Так там постали й осади. Звали себе „панебрате“, „побратиме“, „товаришу“, а їх ватажок їх звав „хлопці-молодці“. Себе вони називали „товариство“.

Були два роди опришків. Одні — численніші — це були звичайні розбійники. Інші — народно-соціальні, що стали опришками в обороні правди, ставали месниками й допомагали убогим. До них простий люд ставився з подивом і симпатією, допомагав їм у потребі, годував. В народі витворилися пісні й перекази про опришків. Адже вони підпалювали і винищували вогнем панські каштелі та палаци, убивали феодальних панів та їх послуговувачів, забирали панську худобу та коней.

Судові акти ніколи не називають причини їх відсудження. Ніби хотіли приховати справедливість вчинків опришків. З тих часів збереглись судові документи про розправу з опришками. Зловлених жорстоко мучили. Не просто страчували, а четвертували і вивішували їх тіла на околиці. Страти проводили публічно. І тому опришки переходили до Галичини, на Буковину, щоб на час небезпеки сховатись і відпочити.

Спільна боротьба закарпатських і галицьких побратимів тривала протягом років. Свідченням цього є те, що галицька польська

шляхта неодноразово зверталася до сейму з вимогою до австрійського уряду вживати відповідних заходів. Польська шляхта скаржилася на постійні напади опришків із Закарпаття. Рух опришківства посилювався, наприклад, в період української визвольної війни, веденої Богданом Хмельницьким. Так, у 1648 р. польський архієпископ Матей Лубенський послав універсал польській шляхті із застереженням, щоби втікала, бо „розбійники з-поза Бескидів нападають на костьоли, доми, двори, маєтки і загрожують життю шляхти“. Запис за 1696 р. свідчить, що кріпаки гуртувалися та йшли на розбій, нападали навіть на невеликі військові групи, забираючи від них все, що ті мали. А галицькі опришки приходили й на Закарпаття. У 1744-1745 роках на Закарпаття прийшли з Галичини опришки з Олексою Довбушем і стали табором в Ясинях.

Тут треба вказати на те, що хоч опришки були відважними, вони не мали справжньої зброї. Орудували сокирою, ножом, буком. Рідко мали мушкети й вогнепальну зброю. Зрозуміло, що при таких обставинах вони не часто нападали на палаци феодалів. Здебільшого акції опришків обмежувалися захопленням коней і худоби феодала, перестріванням купців тощо. Треба підкреслити, що феодали дбали про свій захист. Так, наприклад, від другої половини XVI ст. кожного селянина, схопленого поза межами місцевості, де він проживав, підозрювали в участі в опришківстві, а це означало кару смертю. Засуджували до неї тільки тому, що він не міг довести свою невинність, бо не мав свідків у чужому, незнайомому оточенні.

Опришки були найактивнішими з весни до осені, а взимку рух пригасав. Захоплену худобу закарпатці продавали в Галичині, а галичани — в Закарпатті. Крім того, що серед опришків були й жиди, вся здобич опришків поверталася за горілку, мед, пиво грішми в кишені жидів. Де лиш перебували й ночували опришки, появлялися жидки з напитками на продаж.

Хоч проти опришків виступали озброєні бандерії феодалів, часто й військові частини, придушити рух не вдалося і він діяв аж до часів Марії Терезії.

Як ставився народ до опришків? Мадярска шляхта не знала інших слів, як грабіжники, злодії, розбійники. Та все ж основною

причиною виникнення опришківства були біда, голод, кріпацтво, експлуатація, знущання і прагнення населення до волі. Тому український народ Закарпаття співпрацював і підтримував опришківство, але лише до часу, доки опришки не займали майна селян чи української Церкви. Народ особливо осуджував пограбування своїх Церков, і в таких випадках відвертався від опришків. На жаль, з часом цей рух так опустився морально, що кривдив і кріпаків, так що слово „опришок“ згодом стало синонімом розбишаки, злодія. Ними обурювалася й українська людність Закарпаття. Адже були серед опришків й такі, що зводили особисті рахунки з кріпаком. Народ також осуджував неморальну поведінку таких опришків. Так, наприклад, народ засудив Довбуша за аморальність: „Чого він чіплявся до заміжньої жінки? У нас мало дівчат, щоб одружитися? Він сім'ю розбивав, — голота!“. Отже, народ реагував двояко: він тішився з чесних геройських вчинків опришків, тішився, коли обікрали феодала чи знищили його палаци, але він також обурювався аморальністю розбишак і звичайних злодіїв.

Згадаємо імена відомих опришків. До них належать Федор Главатий на Бардіївщині, в Мараморощині — Степан Пинтя, Пискливий, Галай, Сокол, Маханець, Іван Беца, Іван Рішко (1721-1722 рр.), Олекса Довбуш (1738-1745, вбитий чоловіком зведеної Довбушем жінки 24 серпня 1745 р.), Юра Яношик в Татранщині, ватага батька (священника) Штеця та інші.

Кількісно, з практичних причин, загони опришків були здебільшого — невеликими — від 5 до 15-30 чоловік. Загін ватажка Пинті нараховував 80 чоловік.

Вкажемо тут, для прикладу, на дії ватажка опришків на Бардіївщині Федора Главатого (або Головатого). В кінці березня 1492 р. група опришків, яку він очолював, напала на маєтки феодала Іштвана Розгонія в Свиднику. Ця група була дуже активною протягом кількох років, особливо в околиці Бардієва, Свидника, Воронова, Гуменного. Опришків Головатого вдалося розбити об'єднаними військами Іштвана Заполі із Спішського замку, Кошиць та Пряшева, жовнірів бардіївського міського німецького сенату і польської шляхти, та з допомогою сил мадярського короля Владислава II. Членами групи Главатого були: Іван з Красного Броду, Іван з Гостовиці, Мацко, Махно і Яцко з Пчолиного, Герман

і Штець Копачі зі Старини, Василь з Колбосова, Саша з Улича з синами Штецьом, Романом і Климом зі Снини, Брензя з Волової, Симко і Сенко з Бобровища (біля Мукачева), Сташко з Галичини та інші. В погоні за опришками військам удалося спіймати Василя, рідного брата Главатого, Сташка і Сенька. Їх стратили в Бардієві у 1492 р. Збереглися протоколи допиту схоплених, звідки випливає, що Федір Главатий походив з села Руська Волова на Снинщині. У групу опришків входили два його брати Василь та Данко, люди з сіл не лише Пряшівщини, а навіть з Мукачева і Ужгорода. Відомо про батька (священника) Штеця із Красного Броду, який незалежно від Федора Главатого очолював групу з 17 опришків і з'єднався з групою Главатого, — членом групи був навіть Андрій з Полтавщини. Ціла група становила біля 50 членів. З трьох схоплених повісили двох, а одному стягли голову. У відповідь на це 25 липня 1493 року Главатий послав Бардіївській управі листа, який зберігся в архіві міста. Федір Главатий домагався за страчених побратимів нагороди в сумі 400 золотих. Ось текст цього листа: „Ви, злі і несправедливі люде Бардійовці, ви сьте наших братів дали звішати, людей добрих і невинних, як мордарі нецнотливі, котрі ані вам жодному нич не були винні. А прето, если нам приятелям і родові їх не положите чотири сто золотих до трох неділ в клашторі в Могилі у Кракова або у картузів в Лехниці, тоді на ваших горлах і на вашім іманю і на ваших підданих ся буду довго, будь кратко так ся мстити будемо, покуд нашого роду става. Тот лист писан з гор день святого Якова“. Від 1495 р. про Главатого відомостей нема.

Закарпатський опришок Пинтя діяв у 1703-1704 роках. У 1703 році з 80 опришками він прибув в Коломийський повіт і об'єднався із загоном Пискливого. Ці загони протягом довгого часу непокоїли феодалів. Закарпатський переказ згадує Пинтю тому, що ніби він гарматою розбив Хустський замок. Насправді замок загорівся від удару грому і блискавки і вигорів у 1737 р.

В Татранщині діяв загін опришків Юри Яношика. Про цього розбійника написано ряд романів (польський письменник Казімеж Тетмайер „Легенда Татр“, ряд словацьких романів, драм та опер). Цього ватажка було повішано на гак за ребро у березні 1713 р. в Липтовськiм Мікулаші. Словаки вважають його національним геро-

ем, хоч він не був словаком. Яношик родом з Терхової — руського пастирського (тоді званого волоським) села. Зберігся документ з судової розправи, де говориться, що в його групі був русин із Остурні, українського села, а також зазначено: всі села Татранщини заселяли русини. Словаків там взагалі не було, бо міста були в руках німців. Отже, Юра Яношик був русином. Опришківський рух існував тільки на територіях, заселених русинами-українцями.

З рухом опришків пов'язані й нечесні акції малярських землевласників проти своїх сусідів-феодалів. Часто самі феодалі організували розбійницькі ватаги на сусіднього феодала, щоб його пограбувати й примусити продати маєток. Ватаги склалися з їх слуг. Такими розбійничими феодалськими родами були Другети, Перенії, Долгаї. Ці напади феодалів під прикриттям, що ніби то роблять опришки, чинили багато зла й нещастя кріпакам. Бо потім феодалі, на яких нападали, мстилися, палили оселі підданих ворожого феодала, а від того терпів народ. Ватаги феодалів нападали на купців на дорогах, і злочин потім приписували опришкам. Простий народ був беззахисним знярядям в руках шляхти.

Особливо поширився опришківський рух наприкінці та після повстання Ференца II Ракоці. Це були обурені месники, тому що Ракоці не дотримав слова про свободу. Були дезертири з війська Ракоці, що боялися повертатися додому, бо їм загрожували муки й смерть. Після повстання Ракоці голод і біди примушували багатьох селян брати участь у русі опору. Опришки так розмножилися, що на їх ліквідацію посилали війська. Так, на Маковицю були послані цісарські війська. Коли вони розбили одну групу, формувалась друга, що могла нараховувати від 50 і аж до 150 чоловік.

Втечі українських селян

Найдавніші документи свідчать, що закарпатські українці були вільними людьми, не обтяжені ані рабством, ані панщиною. Так, Варадинські реєстри за 1230 рік пишуть: „Іллі аутем діксерунт се ессе ліберос, ет генере Рутенос“, — „Вони твердили, що вільні й родом русини“. Але малярські феодалі на Закарпатті все більше закріпачували українське населення. Пожадливість феодалів не мала меж. Українське населення Закарпаття виступало проти насильництва, утиску, за право на людське життя, свободу, вільне місцепере-

бування. Це проявилось насамперед втечею селян з насиджених земель в менш заселені місця. Втечі селян зростають із середини XV ст. і так тривають впродовж трьох століть. Причиною такої реакції селян було й переселювання їх феодалами на гірші землі, турецько-татарські напади на територію Закарпаття. Польсько-малярські війни найбільше нищили північно-східні райони Пряшівщини. XVI, XVII і початок XVIII століть наповнені війнами (з незначними перервами), семигородських князів, малярських феодалів проти Габсбургів. Дослідники пишуть, що протягом цих століть майже неможливо було знайти село, в якому не зареєстровано покинутих селянських дворів. Наприклад, збереглися спеціальні списки за рік 1669, де з 36 сіл Стропківського домену втекло майже 250 селян. Втікали селяни як окремо, так і цілими сім'ями. Поміщики вели дуже точний облік своїх підданих, які відходили, і мали їх на увазі навіть через тридцять років після того.

Отож втечі були дуже поширеним явищем. В документі, наприклад, від 1714 р., наводиться 61 село Шариського комітату, з яких повтікали селяни. Їх налічувалось 388 чоловік. У 1714 р. з Маковицького домену втік 591 селянин, а 15 сіл взагалі залишилися безлюдними. Звіти управління Гуменського домену за 1717 р. свідчать про те, що приблизно в 90-х роках XVII століття з 32 сіл і двох міст втекло близько 450 селян. У звітах згадується також, що більше третини цих втікачів були одруженими.

Причиною втеч селян у гори були й епідемії, занесені й викликані війнами, спустошенням, голодом. Дуже великим тягарем для селян була військова служба. Магнати у своїх повстаннях проти Габсбургів забирали від селян не лише збіжжя й худобу, але й самих селян примушували вступати в їх війська й гинути за інтереси магнатів. Молоді люди могли врятуватися тільки втечею. Військова служба до 1845 р. тривала 14 років. Набір рекрутів сучасники порівнювали із вибиранням ясиру татарами. При цьому землевласники старалися позбутися непокірних і тим самим придушити опір підданих.

Правду про історичну дійсність — втечі селян, залишення ними своїх осель, заснування нових поселень у верхах Карпатських гір — чужонаціональні історики, особливо словацькі, безсоромно фальсифікують. Вони твердять, зокрема, що зустрічаються українські

поселення на вершинах Карпатських гір, а це означає, що найраніше були заселені українцями карпатські верхи, а вже пізніше ті зійшли на долини, тож на долинах вони були „недавніми“ поселенцями. Це антинаукове твердження спростовують документи, які доводять, що спочатку українські поселення, як первісні на Історичному Закарпатті, були в низинах Потисся, а поселення в гірських краях створили не нові українські прихідці, а втікачі з низин, що втікали від закріпачення, від турецьких наїздів під час більш як столітньої війни, що проходила Закарпаттям, рятуючись від епідемії, від насильного вербування до війська, від сваволі й знущання поміщиків тощо.

Статистичні й інші документи того часу вказують, що впродовж десятиліть спостерігалось багато залишених українських сіл, в яких жило лише по кілька родин або взагалі ніхто не жив. Мадярські й словацькі історики використовувати ці факти для різних домислів. Розглянемо кілька версій.

1. Найгірше повів себе російський білогвардійський емігрант А. Петров, який працював, отримуючи мадярські субвенції, і безсоромно вигадував нісенітницю, лиш би вони служили на користь мадярській ідеї — великій Мадярській державі. Він написав, що причиною спустошення українських селищ і хат на Закарпатті була недисциплінованість русинів. „Не звиклі до важкої праці на полях, русини верталися до свого вродженого кочового способу життя і, гнані своїм нестійким характером, втікали із села в село...“. Зазначимо, що до подібного викривлення реалій не додумувались навіть мадярські „історики“.

2. Захисник мадярських інтересів ренегат Годинка теж твердив, що закарпатські села були збіднілими, а це лише тому, що їх завжди грабували цісарські війська. Ніби мадярські війська куруців зовсім не шкодили русинам.

3. Словацькі „історики“ вигадували нову казку: „Тоді, втечею, закарпатські українці назавжди залишали свої села, а на їх місце прийшли словаки“.

Тепер бачимо, яких безвідповідальних припущень допускалися „вчені“. Хоч правда цілком інша. На закиди Петрова й Годинки аргументовано відповів чеський дослідник д-р Франтішек Габріел (Подданське помери на ужгородском панстві ке конці XVII сто-

леті. — наук. Збірник т-ва „Просвіта“ за 1933-1934 р. від Р. Х.), якого варто зацитувати: „На те, як велось підданим-кріпакам, вказують т. зв. „урбарі“. Це повні списки маєтку кріпака і записи всіх обов'язків кріпаків. В інших сучасних джерелах нічого подібного не знайдемо. З Ужгородської домінії графів Другетів збереглося більше урбарів за роки 1631, 1684, 1685, 1690, 1691. Урбар за 1891 рік зберігається в колишньому комітатському архіві Ужгорода. З урбарів також можна бачити, як впливали на життя підданих страшні магнатські повстанчі війни, особливо Тикилівська. Домінія Другетів сягала від Ужгорода вниз по Тисі, й угору аж до галицьких кордонів. Мала площу приблизно 1200 кв. км. На цій території знаходилось 48 сіл, 8 „самот“, на яких колись були села, цілком або частково покинуті в 90-х роках XVII ст. У всіх селах жили кріпаки, в цілій домінії було лише кілька лібертинів (свобідних), які жили в Ужгороді. „Лібертини“ не мали підданських обов'язків, але й шляхтичами вони не були, виконували для панів лише деякі служби. Таких було кілька одиниць, решта жителів донімії була кріпаками.

Таке відбувалося в цілому по країні. Отже, цілком очевидна фальсифікація А. Петрова, який доводив, що причиною залишення хат і селищ на Закарпатті була недисциплінованість русинів. Але, як бачимо з наведеного, ті втечі підданих мали зовсім інші причини, ніж називав фальсифікатор. Його твердження розвінчують тогочасні документи. Юрій Китзегі, управитель маєтків Миколи Берчені (спадкоємець по Другетах) у своєму зверненні від 11 серпня 1696 року до жупного уряду зовсім не згадує, що піддані втікають тому, що в них поганий вроджений характер, а вказує саме на „невдоволення воєнними діями і на непосильний тягар, що вимушені нести піддані, і певно, що цей урядник вивчив справжні причини, і їх не таїв“ (с. 171-172).

Чеський учений Франтішек Габріел мусів вказати Петрову на його неправдиві твердження, а також дав рішучу відсіч й твердженням Годинки: „Справді населення в XVII ст. зубожіло до краю. Обов'язки підданих були такими: платежі різних оплат готівкою, в податі — натураліями, виконання безплатних робіт. Крім того, всі жителі села вносили оплату, звану „сароз кочмо“ — „суха корчма“, — це оплата за те, що піддані не викупили

панське вино. Її вносили три рази за рік на великі свята. Піддані мали давати також мед, рибу, олію, масло — все, що визначено панськими урядниками, далі — дев'ятину з тварин, що їх мали, хутра з диких звірят, вино. Працю виконували так, як панство наказувало. А пани їх посилали і далеко на низини, на свої маєтки. Крім того працювали, як ремісники, в лісах, працювали на полях, робили бочки на вино, палили вугілля, утримували греблі млинів, тобто все... Священики їхні також були кріпаками. Вірні платили їй податок від церкви. Від церкви кріпаки платили податок і в тому випадку, коли село не мало священика. Коли хатина священика стояла на панській землі, він вносив оплату щорічно по 6 форінтів. Коли люди відходили з села, відходив з ними й їхній священик. Крім усіх цих навантажень на кріпаках був ще тягар столітньої війни. Їх ніхто не захищав, від них лише брали. Населення зубожіло до крайності. Мадярський історик Годинка шукає вину зубожіння кріпаків лише в цісарських військах, які спалили ряд сіл. Хоч воно так і було, але Годинка не говорить правду до кінця. Якраз про це свідчать урбарі. В них конкретно позначено, яке велике знищення на селах спричинювали й мадярські куруци. Вони спустошили Ужгород, в Горянах — будови, в селах — млини, вони забредали і в гори, спалювали оселі в Перечині і у Великому Березному, ба й ціле село Луг лягло попелом з їх рук. При тому урбар згадує лише шкоди на панському маєтку, а про шкоди в підданих не говорить. Правдою є те, що за знищення Закарпаття винні обидві воюючі сторони: як німецько-цісарське, так і мадярсько-куруцьке війська.

Про втечі закарпатоукраїнського населення під час мадярських магнатських воєн в гори чи найближчі ліси маємо й свідоцтво словацького культурного й громадського діяча Данієла Кермана (1663-1740 рр.). Він за дорученням семигородського князя їздив до шведського короля Карла XII, який тоді перебував в Україні. Опис подорожі побачив світ латинською мовою в 1894 р. в Будапешті книгою під назвою „Ітінераріум“ — „Подорожній щоденник“, словацькою мовою її видано у 1975 р. Данієл Керман виїхав в Україну 14 травня 1708 р. з Пряшева в напрямку Бардіїв-Варшава-Кенігсберг-Вільно-Могилів на Дніпрі. Тут його прийняв Карло XII. Разом із шведами та козацьким

військом Івана Мазепи Данієл Керман пройшов шлях по Україні аж до Полтави, був свідком бою під Полтавою, і після перемоги Петра I повернувся через Бендери, Молдовію та Буковину на Закарпаття. У вересні 1709 р. він уже був у Хусті. Зберігся текст охоронної грамоти, яку Керман одержав від Івана Мазепи 4 червня 1709 р. У ній гетьман звертається з проханням до різних місцевих властей не чинити перешкод мандрівникові під час його поїздки на батьківщину. Так, у Хусті читали грамоти гетьмана Івана Мазепи: „Іоан Мазепа, гетьман військ запорожських і обоїх сторон Дніпра... Ознаймує сим подорожним листом нашим, кождому кому колвек о том відати належит... Старшинам зась райменту нашого войск запорожських городового і низового пильно приказує... Дан в главних квартирах в Будищах марта 30 року 1709“.

Данієл Керман був сумний. Оповідаючи про події, він сказав: „Ваша доля на століття пропала...“.

Свої спогади Керман написав дуже жваво. Він подає характеристику гетьману Мазепі, описує обставини його переходу до шведів, ділиться своїми спостереженнями про природу України. Цінні його описи морозів, від яких гинуло чимало шведських воїнів і коней. Перед Полтавською битвою шведи дуже страждали від голоду й мух, які тоді дуже розплодилися. Автор коротко зупиняється на самому полтавському бої. Вирушивши з Хуста, Керман записав: „*3 вересня ми дійшли до якогось села, віддаленого на дві милі від Хуста, що його жителі залишили із за щоденних податей на перебуваюче військо. Наступного дня ми прийшли в село Севлюш (тепер Виноградово), якого жителі, думаючи, що ми цісарські вояки, позбирали свої рукаси і старалися втекти в сусідні гори*“ (с. 232).

Бачимо, що тут словацький діяч вказує на причину втеч і на те, куди ті люди втікали. Війни, бої, голодування, грабїж та різні стихійні катастрофи примушували людей втікати. Так сталося, що в XVI-XVII століттях та на початку XVIII століття багато осель в низинах та підгір'ях бачимо спустошеними, села знищені і випалені війнами, також знищені при нападі татар у 1717 р. Наприклад, документ, адресований Бережському комітату 21 січня 1717 р., пише, що в комітаті 40 сіл було спалено до основ.

Виганяла населення з осель й друга причина, пов'язана з війною. Війни потребували багато всього. Це все мали давати піддані. Населення, рятуючи хоч крихітку свого майна, втікало в гори й ліси. Люди йшли не лише в гори але навіть в турецьку сторону, шукаючи охорони паші. Екзекуції війська примушували селян деколи навіть взимку покидати свої хати і втікати в гори. Втечі завжди мали характер свого роду коловороту: втікали, а після днів, тижнів, місяців і років поверталися. Прецінь, звідки прийшли б нові поселенці? Тим більше, на таку нещасну територію.

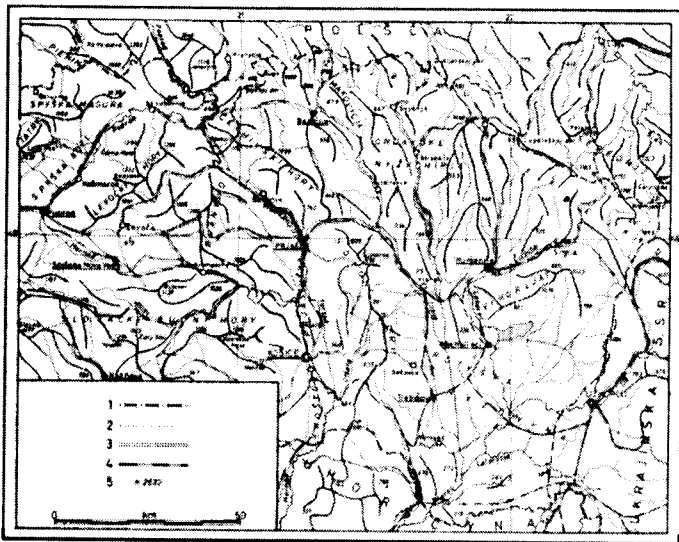
Отже, правдою є те, що масові втечі часто були лише переходами, на час відкритих боїв у даних місцевостях, і втікачі повертались у свої поселення одразу, дуже швидко, а деколи після кількох місяців, а то й кількох років. Це доводять документи. По-друге, словаки не могли прийти аж на Пряшівщину в Земплин чи Спіш, бо тоді мали б зберегтися документи, що словацьких утікачів шукають їх землевласники і відомості про те, що їх насильно відводили на маєтки їх колишніх панів. По-третє, територією, заселеною словаками (без назви „словак“, бо такої тоді ще не було), була лише Нітрянщина. Але ті ж магнатські повстанські війни (а ще більше — постійні турецькі напади) Нітрянщину знищили ще більше, ніж Закарпаття. І тоді не було б кому заселяти Пряшівщину — навпаки, після того, як з Мадярщини були вигнані турки, словаки з Нітрянщини (їх було небагато) поселились в околиці сучасного Будапешту. На це є докази, словацькі острови досі існують в сучасній Мадярщині в Задунав'ю. Однак нема жодного документу на доказ того, що якісь словаки приходили на Пряшівщину, Спіш, Земплин, Татранщину. По-четверте, все населення Історичного Закарпаття було східного обряду, тобто православним, а в історії нема жодної згадки про те, щоб словаки коли-небудь були православними. І теперішні жителі згаданих територій, хоч пословакизовані, мають ще ознаку того, що вони були таки русинами, це — греко-католицька віра. Зазначимо, що існує багато літератури, написаної словацькими вченими, в якій ідеться про те, що у війнах потерпіло населення Нітрянщини, яке тепер називається словацьким. Хоч насправді під час тих буремних подій відбувались величезні знищення. Словацькі дослідники знають про них, але не пишуть, їх

замовчують. Історичною правдою й реаліями є те, що не було взагалі „словаків“, які могли б прийти на Історичне Закарпаття, навпаки, з Нітрянщини у згадуваних війнах і нападах турків і татар все „словацьке“ населення втікало від небезпеки не на схід, звідки тривали наступи, а на захід, в теперішню чеську Мораву. Про це свідчать документи і поважні словацькі історики. На Пряшівщину, Земплин, Спіш і Татранщину ніколи не приходили ніякі словаки, на цих землях з давніх-давен жили русини-українці, яких частково протягом століть насиллям шляхти й латинської Церкви зробили латинянами або лютеранами та кальвіністами, і тим їх денаціоналізували.

Якою хиткою буває омана словацьких пропагандистів! Їх спростовують їхні ж, словацькі, вчені. Так, Войтех Дангл у 1986 р. видав у Братиславі книгу „Словенско во віре ставовських повстанні.“ Він там пише, що в мадярських магнатських повстаннях найбільше була знищена Нітрянщина. Тобто той регіон, з якого нібито мали прийти на схід Словаччини ті самі жителі — „словаки“. Але цей автор також пише, що ті війни, бої, турецько-татарські набіги, під час яких населення відводили в ясир, були здебільшого на Нітрянщині, ніж на Закарпатті. Кількатисячні турецькі війська вривались на західну Словаччину, ба аж на Мораву, мандрували по цих територіях, відводили в ясир тисячі бранців, народ гинув у війнах. Отже, на Нітрянщині не залишилось людей, щоб заселити свою територію, не заселили словаки навіть близький Житний острів, не те, щоб мати поселенців для „східної Словаччини“. Ніхто навіть думати не міг, щоби втікати на „східну Словаччину, Земплин“. Населення з Нітрянщини не могло втікати в таке саме пекло на схід, а втікало на захід, в чеську Мораву та на околиці Відня. Автор описує знищення, які відбувались в кожному мадярському повстанні, а всі вони здебільшого відбулись на Нітрянщині. „Самі воєнні акції спричинили те, що більшість міст було або цілком або частково зруйновано, люди залишали свої житла, дома опустіли. Публіковані дані доводять, що під час магнатських повстань Імре Тикилі і Ференца II Ракоці в містах загинуло багато людей не тільки від бойових акцій, але й хворіб, а зокрема — від мору. Пряма воєнна допомога турків, у тій чи іншій мірі, надана провідникам повстань,

мала надзвичайно неприємні наслідки для словацького люду. Мова йде не тільки про турецьке спустошення, яке залишилось після набігів, але й про кризу господарського становища країни. Доходило до того, що вилюдювались не лише окремі села, але величезні, колись густо заселені території. Під час магнатських повстань відбувалось падіння демографічного розвитку на Словаччині, причиною якого стали втрати людей під час боїв і повна анархія, що запанувала в країні. Немалу роль тут зіграли також епідемії хворіб та мору. Переважна більшість воєнних акцій в магнатських повстаннях проходила на території заходу Словаччини і залишила свою негативну печать на її економічно-соціальному, супільному і демографічному розвитку“ (с. 200-205).

Ми вже неодноразово зауважували, що вороги нашого народу користали з того, що раніше закарпатські українці не мали можливостей досліджувати своє минуле, тому вони могли баламутити світ своїми вигадками. В цьому ми переконалися, коли вигадка про заселення Пряшівщини, Земплина, новими „словаками“ з західнославацьких територій в селах, які русини начебто назавжди залишили, була спростована, і то завдяки доказам самих таки словацьких учених.

Схематична карта Пряшівщини

Мукачівські єпископи після запровадження Унії

З'єдинені Мукачівські владика

Петро Партеній Петрович (1651-1665) був ченцем Чину св. Василія Великого. Він народився в Забовчівському комітаті в селі Соколь. У 1648 р. єпископ Тарасович прийняв його собі за помічника і призначив потім своїм наступником. А чотирьох священників, зі свого боку, обрало його єпископом за чудові духовні якості. Він, не чекаючи на підтвердження з Риму, отримав свячення на Мукачівського єпископа в Семигороді у 1651 р. з рук Трансильванського єпископа Степана Симоновича. Простивши йому всі порушення, папа 8 червня 1655 р. затвердив Партенія Мукачівським єпископом, а аж після того, в 1660 р., затвердив його єпископом і цісар. 5 вересня 1651 р. архієпископ, примас Мадярщини Юрій Липпай видав Петру Партенію такий дозвіл: „Даємо й дозволяємо йому повну можливість, щоби міг відвідувати і управляти руськими священниками та народами грецького обряду, які живуть як у нашій Семигородській єпархії, так і деінде в цілому королівстві Мадярщини“. Єпископ Петро Партеній у 1652 р. одразу скликав на нараду до Ужгорода передових священників єпархії. Тоді ж був написаний протокол українською мовою, який підписали присутні архипресвітери. З намови духовенства було укладене Прохання до папи Інокентія X на українському діалекті, в якому проголошувалось, що вони засвідчили відданість католицькій Церкві публічним визнанням віри в Ужгороді, маючи на увазі три пункти, йому надіслані, й тепер одноставно і покійно просять затвердити обраного ними єпископа Петра Партенія Петровича. Оскільки Петра Партенія висвятили три нез'єдинені єпископи Семигорода, примас Липпай в листі до Конгрегації пропаганди віри просить, щоб Петра Партенія затвердили і порушення правил не важили. Цього листа Липпая повністю наводить у своєму дослідженні історії Лучкай. З листа бачимо, що при голосуванні за єпископа Петра Партенія віддали свої голоси і священники, які ще не підписали з'єдинення, і

які обіцяли з'єдинення, якщо Петро Патреній буде затверджений єпископом. Видно, особа Петра Партенія була вельми шанованою. А що стосується його висвячення нез'єдиненими трьома єпископами в Трансильванії, то це сталося тому, що була нагальна потреба його висвятити, бо княгиня Трансильванії хотіла обрати іншого священика на єпископа, який не погодився б з Унією. Так це пояснює в своєму листі Липпай. Нез'єдинені єпископи-святителі не вимагали від Петра Партенія зречення Унії.

На запит Конгрегації Липпай дав ще пояснення, з яких уважаємо за потрібне означити окремі моменти: „...У Мукачівському монастирі жив єпископ, очолював монастир і утримувався з його доходів. Княгиня єретичка і її чоловік позбавили монастир сучасних маєтків, тільки залишили ще той монастир для житла ченцям Чину св. Василя Великого, і це трапилося тому, **що ніхто не турбувався, ніхто не захищав інтереси русинів, як схизматиків.** А втім, княгиня пішла далі, і намагалася, і **на ділі домагається тих руських священиків зробити кальвіністами,** так що після смерті останнього схизматичного єпископа запросила дванадцять проповідників кальвіністів, які обрали одного із руських священиків схизматиків, і поставили його Мукачівським єпископом без усяких посвячень, тільки домоглися від нього присяги, що бажає бути однієї думки з кальвіністами, з того часу висвячує священиків і виконує єпископські освячення. Таким чином, із цієї глави також ясно, що Мукачівське єпископство пустує, тому що те обрання, особливо без посвячення, не дійсне“.

Далі в своєму листі архієпископ Липпай висловлює думку, що нема кращої кандидатури на Мукачівського єпископа з єпархією у Мукачеві, як Петро Партеній Петрович, і розумно її аргументує, наводячи багато розумних причин. „Навернення народу (Мукачівської єпархії) заслужено можна вважати наверненням цілої провінції“, — пише Липпай, а це треба розуміти так, що в тій провінції нема іншої релігії, крім руської.

Після смерті папи римського Інокентія X в 1654 р. його наступник Олександр VII, переглянувши всі справи, не тільки затвердив обрання Петра Партенія Петровича на Мукачівського єпископа окремим апостольським наказом, виданим 8 червня 1655 р., а й визначив духовну юрисдикцію над віруючими цілої єпархії; біль-

ше того, підпорядкував єпархії Петра Партенія всіх греко-католиків, які жили в Мадярщині. Крім того, виправив усі порушення, які були вчинені тим, що Партеній був висвячений трьома схизматичними єпископами. Однак, незважаючи на це, Юрій Липпай, підтвердив свячення Петра Партенія і видав про це грамоту.

Однак княгиня Софія не допускала єпископа Петра Партенія до Мукачівської єпархії аж до 1664 р., аж поки не відправила нез'єдиненого владику Зейкана до Мстичева. І хоч єпископ Петро Партеній в останні рік-два свого життя очолював Мукачівський монастир, він не володів маєтками, які належали тому монастиреві, бо їх відібрав Юрій Ракоці, а назад не повернув. Де перебував Петро Партеній увесь час свого владництва, крім останніх двох років, нині з'ясувати складно. Про нього відомо лише те, що в 1663 р. він урочисто ввів на посаду Юрія Телешницького з Жатковців, а Геральда — в Черегаті, під таким титулом: „Партеній Петрович, з милости Божої єпископ Мукачівський, Раковецький, Списький і всієї держави, його ясности цісарського і королівського православ'я, св. соборної апостольської Церкви...“.

З останніми двома роками життя й єпископства Петра Партенія пов'язана й така подія. Рід семигородських князів, влада яких поширювалася на Закарпаття, а також на Мукачів з єпископством, був кальвіністським. Вдова Юрія Ракоці, Софія Баторі, як княгиня Семигорода й Мукачева, перейшла з кальвінізму на католицьку віру і бажала навернути на католицтво своїх підданих-русинів. До Мукачева вона запросила єзуїтів. Хоч вона вже й визнала єпископа Петра Партенія, та він був уже старий і, ймовірно, німичний, бо княгиня у 1663 р. звернулася листом до Холмського єпископа Якова Суші, щоб українські владики вибрали і послали одного з'єдиненого священика, висвятили його на єпископа і послали до неї, аби він став Мукачівським єпископом. Княгиня звернулася до них з допомогою польських єзуїтів листом, писаним її сповідником Севастіаном Міллеєм. У 1664 р. єпископи Києво-Галицької митрополії послали до Риму з різними справами єпископа Якова Сушу. Тим часом помер єпископ Петро Партеній, і княгиня послала владиці Суші до Риму листа з приводу призначення нового з'єдиненого єпископа до Мукачева. Єпископ Суша запрошував, щоб цю справу вирішили папа й Конгрегація з тим, щоб Мукачівський

єпископ мав єдине підпорядкування Київсько-Галицькому митрополитові, й ніякому іншому мадярському. Але княгиня бажала, щоб Мукачівський єпископ підпорядковувався митрополитові мадярському в Острохолмі. У відповідь на це єпископ Суша послав до Конгрегації три листи, а в останньому висловився проти підпорядкування Мукачівського єпископа мадярському, латинському. Це він аргументував так: „Руські єпископи в Польщі не є підчинені латинським єпископам, і чому б це треба зробити в Мадярщині? Перед тим нез'єдинені Мукачівські єпископи не були підчинені митрополитові Острихолмському, то чому мали б підчинятися з'єдинені? Латинський і руський обряди цілком різні, правила не однакові, і нез'єдинені скоріше приступлять до з'єдинення, коли митрополитом Закарпаття буде митрополит Київський.“ Тому єпископ Суша просить так вирішити справу, щоб Мукачівський єпископ залежав від митрополита Київсько-Галицького, а не від якогось іншого. Справа тяглася довго. Конгрегація ще просила інформації від нунція Віденського і Польського. Єпископ Суша ще на два роки залишився у Римі, але вирішення справи так і не дочекався. До нас дійшло мало даних про зв'язки закарпатських українців з українцями Галичини й Подніпров'я, хоча не виключено, що ці зв'язки були постійними, на що вказує та подія, коли Київсько-Галицька митрополія домагалася приєднання Мукачівського єпископства до неї. Зрозуміло, мадярські магнати завжди виступали проти такого підпорядкування, і врешті-решт домоглися того, що в 1771 р. папа Климент XIV, канонізуючи Мукачівське єпископство, підпорядкував його мадярському митрополитові Острихолмському.

Треба окремо дещо сказати про дії за час єпископства Петра Партенія. Він вчинив велику помилку тоді, коли, щоби засвідчити свою відданість Унії, уступив і довірив Спішській латинській Капітулі керівництво в духовних справах над руськими парафіями Спіша. Зробив він це в 1651 р., певно, під тиском на нього, а Спішська Капітула скористалась цим для ліквідації багатьох руських парафій на Спіші та їх латинізації. Ця уступка не була (і не могла бути!) канонічною і повною, адже церковні канони забороняють уступати частину єпархії. Так, протягом 132 років парафії Спіша підпадали під юрисдикцію Спішської латинської Капітули. Хоч спішани не здавались, — а це видно з подій 1701 року, —

все ж таки тільки єпископові під силу було повернути бодай частину з багатьох колишніх руських парафій Спіша і приєднати їх до Мукачівської єпархії.

Оскільки єпископ Петро Партеній не мав постійного осідку, Егерський латинський єпископ наказав ужгородським єзуїтам, щоб вони були його „дорадниками“. Але єзуїти, замість того, щоб допомагати єпископові Петрові Партенієві й домогтись, щоб він отримав резиденцію в Мукачеві, вони чинили на владу тиск, щоб він разом зі своїм духовенством у латинські свята приходив на латинську Літургію, щоб він у них сповідався і — як приклад для вірних — причащався за латинським обрядом. Єзуїти також хотіли запровадити латинське причащення в руських Церквах. Єпископ Петро Партеній спочатку мовчки витримував усі ті натиски єзуїтів, бо потребував їхньої допомоги, щоб потрапити до своєї резиденції в Мукачеві. Але його однаково туди не впускали аж до 1664 р. Попри те, що Петро Партеній був уже старий і немічний, він рішуче запротестував проти порушення руського обряду й просив Апостольський Престіл зробити відповідні кроки, щоб латинники не перешкоджали русинам жити за своїм власним обрядом. Так з перших днів Унії почалася боротьба за самостійність української Церкви Закарпаття, яка тривала більш як половину століття і в якій переможцями виходили латинські мадярські Егерські єпископи, а Мукачівські владики лише не „здавались“.

Отже, на долю єпископа Петра Партенія випали нелегкі випробування. Незважаючи на висвячення, він був інстальований аж через 11 років, а в своїй резиденції в Мукачівському монастирі осісти так і не зміг, бо та доміна належала Ракоціям-кальвіністам. Тому Петро Партеній не зміг досягти єдності духовенства, а мадярська шляхта не дозволила руським священикам скористатись своїми правами, і ті сумнівалися в успішності і доцільності Унії.

Невідомо, коли навіть помер Петро Партеній. Існують документи, які вказують на те, що в роках 1663-1664 він ще жив. В хронології керівництва Мукачівських владик спостерігається чимало неточностей, причинами яких стали війни на Закарпатті, під час котрих пропадали документи, а також і те, що католики і протестанти висували на єпископський престіл своїх ставлеників, мотивуючи це тим, що коли є два королі, то має бути два

єпископи: православний нез'єдинений і православний з'єдинений. Не дивно, що М. Лучкай, наприклад, визначає рік смерті Петра Партенія 1664, а шематизм Мукачівської єпархії — 1670. Лучкай пише: „Базилевич продовжив життя Петра Партенія до 1670 р., і якогось єпископа Ротишинського ототожнює з Партенієм. В оригіналі щоденника Декамеліса Ротишинський взагалі не існує, зате є Волошиновський. Волошиновський був наступником Партенія, і не міг бути водночас з Партенієм. Базилевич робить з двох осіб одну“. Базилевич Волошиновського, як владику, не знає.

Тепер що стосується прізвища єпископа Петра Партенія. В латинських документах фігурує Петрус Партгеніус — Петро Партеній, так називає його і Дулишкович з датами (1649-1670), Лучкай його називає Партеній Петрович з датами (1650-1669), а А. Пекар — Партеній Петро Петрович з датами (1651-1665). Петро Партеній помер на початку 1665 р., вважає А. Пекар. Нам здається, що його первісне ім'я, дане йому при хрещенні, було Петро, як і його батька, тому він по-батькові Петрович, а Партеній — його монаше, друге ім'я.

Наведемо ще деякі пояснення щодо періоду владцтва Петра Партенія. З легкої руки Базилевича деякі дослідники називають цього єпископа прізвищем Ростошинський. Як ми вже зазначали, історичних довідок, які підтверджували б це, нема. Петра Партенія двічі висвячували в єпископи: спочатку Семигородський Білгородський архієпископ Стефан Шимонович в присутності молдовських православних єпископів Григорія і Сави; а потім — примас Мадярщини Липпай, хоч цього папа і не домагався. Петро Партеній — це перший єпископ Мукачівської єпархії, підтверджений папою Олександром VII у 1659 р. й королем. Грамота владики Петра Партенія з 1663 року так називає цей титул: „Партеній Петрович, єпископ Мукачівський, Раковецький, Спішський і всея держави царського і королевського православія“. Як бачимо, закарпатські православні з'єдинені владики не відкинули назву „православний“ і вживали її аж до Першої світової війни, аж поки під натиском мадярського уряду почали цю назву обминати.

Петро Партеній був титулований як єпископ русинів. В Анналах Товариства Ісуса провінції Австрії року 1652 записано: „Петрус Партеніус — геріт титулом єпископі мункачієнзіс, суб кво

консентур дістріктус, квос ілли (рутгені) Країнас вокант“ (Годинка, Окмт. 167). Цісар Леопольд I в декреті за 23 жовтня 1659 р., яким призначив Петра Партенія Мукачівським єпископом, зазначив, що „Мукачівське єпископство ... для русинів ... з'єдинених з католицькою римською Церквою ... було від давен засноване побожними королями — єпископатум Мункачієнзем — про Рутгеніс — католице Романе екклезіс унітіс — піетате ак лібералітате дікторум регум аб антїкво фундатум“. Цим самим декретом цісар найменував Петра Партенія *єпископом усіх русинів Мадярщини, де б вони не жили* — убікумкве резидентібус Рутгеніс“ (Годинка, Окмт. 186-188). З тих пір усі наступні єпископи іменувалися аналогічним чином. Але ж так титулювали єпископів ще до Тарасовича (Годинка, Тирг. 228, 242, 355).

Єпископ Петро Партеній намагався засновувати руські школи. Зберігся документ, — грамота ужанського жупана Юрія Другета за 1655 р., — яким він дозволяє, щоб Мукачівський єпископ Петро Партеній міг закупити ґрунт або будинок для школи в Ужгороді (Годинка, Окмт. 176).

В той час, як мадярська шляхта ув'язнила єпископа Тарасовича, учений чернець василіянин Петро Партеній виконував велику місійну працю, яку не встиг завершити Тарасович, готуючи священство до з'єдинення. І це йому вдалося зробити успішно. Партеній хотів повернути руському єпископству його гідність, звільнити руське духівництво від кріпацтва, від переслідувань з боку землевласників і світських урядів, поставити його нарівні з католицьким духовенством.

Іван Йосиф Волошиновський (1670-1675). На підставі щоденника Декамеліса можна зробити висновок, що Волошиновський прийшов на Закарпаття, будучи вже висвяченим єпископом. Михайло Андрелла пише, що він був висвячений в Братиславі, в базиліці св. Мартина, латинським архієпископом Юрієм Липпаєм. Але Лучкай зазначає, що це неправда, бо Липпай був надто обережний, і дав би йому документ про перевисвячення, як дав його Партенієві. Однак збереглися грамоти, які засвідчують (їх наводить у своїх працях Лучкай) про єпископство Йосифа Волошиновського і те, що він уже був єпископом у 1670 р. та підписувався титулом: „Йосиф з Тернови Волошиновський, ми-

лостію Божією православний єпископ Мукачівський, Краснобродський, Маковицький, Спішський, Мараморошський і вся землі угорскія“.

Після смерті єпископа Петра Партенія бачимо ряд мандрівних єпископів на Закарпатті. Єпископи, які з різних причин вели мандрівний і жебрацький спосіб життя, виконували свої обов'язки, а також висвячували священників з недостатньою теологічною освітою. Мандрівними вони могли бути і тому, що в країні постійно тривали війни, а їм не дозволяли осісти в Мукачівському монастирі ті власті, які по чергово оволодівали Мукачевом — протестантські князі або королівські-цісарські війська.

Для історії залишилось загадкою, хто був той безіменний єпископ, якого в 1663 р. призначив Київсько-Галицький митрополит, як ученого і стану єпископа здібного чоловіка, і то на прохання княгині, вдови Юрія Ракоці. Але, між тим, княгиня вже визнала єпископом Мукачівським Петра Партенія, і невідомо, що сталося з цим, призначеним єпископом. Ним міг бути й Іван Йосиф Волошиновський. А. Пекар, на основі найновіших досліджень, пише, що Волошиновський був родом з Галичини, а призначений Мукачівським єпископом за дорученням примаса Мадярщини цісарською грамотою 16 липня 1667 року, хоч був православним нез'єдиненим. Висвятив його в 1603 р. нез'єдинений Львівський єпископ Й. Шумлянський. Після анулювання порушень правил, Волошиновський був затверджений Римом 13 березня 1669 р., але в 1670 р. княгиня Мукачева відбрала в нього всі монастирські маєтки й вигнала з Мукачева. Він відійшов до Галичини, і там остання згадка про нього датується 1680 роком.

Іван Малаховський (1671-?). А Пекар пише, що княгиня Мукачева, вигнавши єпископа Волошиновського, передала управу Мукачівської єпархії Перемиському єпископові Івану Малаховському. Але він, не одержавши цісарського підтвердження, в 1672 р. покинув Закарпаття і управляв єпархією через свого вікарія. Тим вікарієм міг бути Михайло Сербин, якого М. Лучкай називає архимандритом й адміністратором Мукачівської єпархії. Цей адміністратор єпархії видав до духовенства Послання, згідно якого священникам, що повдовіли і вдруге одружилися, забороняв служити Службу Божу.

Теофан Маврокордато (1676-1686). Лучкай називає його архієпископом, митрополитом. Каталоги Мукачівських єпископів називають його Маврокордаті-Лоховський. А. Пекар розповідає, що це був грек родом із Смирни. На бажання цісаря, папа найменував його 1676 року Апостольським адміністратором. Прибувши на Закарпаття, він у 1677 році видав Послання з метою виправлення моралі при розводах і нових одруженнях, та порядку між духовенством. Але перед приходом військ магната Тикілі в 1678 р., він утік до Відня, і хоч цісар займенував його Мукачівським ординарієм, війни з турками знеможливили його повернення на Закарпаття, і він відійшов до Риму, де, наймовірніше, у 1688 році помер.

Окремо зазначимо, що в роках 1651-1687 на Закарпатті був також нез'єдинений православний єпископ Йоанникій Зейкан, який, залежно від політичних подій, жив то у Мукачівському монастирі, то у Мстичівському і навіть Углянському монастирях.

Порфирій Кульчицький (1681-1686), Мукачівський єпископ, чернець Чину св. Василя Великого. Лучкай пише: „Знаємо з листа архієпископа Селепченія, що Порфирій був Мукачівським єпископом, але до Мукачева не міг ввійти, тому що біля Мукачева стояли війська протестантського магната-повстанця Тикілі, і тому цей єпископ не зміг зайняти свою резиденцію. Кажуть, ніби він здебільшого переховувався в селі Арданово, і там же помер. Але це не підтверджено“. Історик Дулишкович з відомої причини називає цього єпископа Порфирій Ардан. В єпархіальнім іменослові Порфирія називають наступником єпископа Зейкана. Лучкай називає його Кульчицьким. Його вікарієм був Єроним Липницький. М. Лучкай визначає його єпископство в роках 1681-1692. Липницький був родом з Галичини, висвячений львівським архієпископом Йосифом Смоленським та став вікарієм у Порфирія Кульчицького. Хоч він висвятив багатьох священників і підписувався, як єпископ Мукачівський, мадярський примас кардинал Леопольд Колонич називає його лише вікарієм, так само чинить і Декамеліс. Декамеліс його призначив вікарієм до Великого-Банського в Семигороді, але він туди не пішов, а одружився. Такий запис зроблено в щоденнику Декамеліса 1691 року.

З того періоду зберігся документ, який вказує, що Сатмар заселяли русини. Вони хотіли збудувати там руську церкву і дзвінницю, але латиняни висунули їм умови, що дзвонити можна лише в латинські свята і русини повинні святкувати ці свята. Тоді русини Сатмара у 1685 р. звернулися до імператора Леопольда I і отримали від нього право поставити в Сатмарі церкву та дзвінницю. При тому, видно, був нелад в Мукачівській єпархії, бо імператор Леопольд I призначив священника Дмитра Монастеллі архієпископом Мукачівської єпархії. Владу Монастеллі пізніше підтвердили і кошицька цісарська комора, і малярський примас Юрій Селепчені у 1686 р. Згідно з щоденником Декамеліса, він помер 7 січня 1692 року.

Рафаїл Ангел Гаврилович (1687-1688) — архієпископ Спалатинський і Мукачівський адміністратор. Це єпископ без резиденції, який постійно переміщався по єпархії. А. Пекар пише, що це монах-василіянин, родом білорус, що якимось чином стався Анкирським митрополитом у Малій Азії. Переслідований греками й турками, він в 1684 р. нарешті добрався до Риму, де склав католицьке віросповідання. За дорученням Риму Гаврилович 1687 року подався до Відня, де цісар найменував його на місце Маврокордата адміністратором Мукачівської єпархії. Але уже наступного року він був звільнений з посади й повернувся на рідні землі, а звідти — знову до Риму. Рік його смерті невідомий. Лучкай пише, що він висвятив на єпископа Методія Раковецького.

Методій Раковецький (1687-1689) — священник у Великому Раківці біля Білок. Ставши вдівцем, постригся в ченці і був рукоположений, — згідно одних історичних записів, Сучавським митрополитом, а згідно інших — Рафаїлом Гавриловичем — на єпископа. Засівши в резиденції — Мукачівському монастирі, він вигнав ченців, залишивши лише одного, і встановив свого роду капітулу зі своїх синів і родичів. Потім пішов до Кошиць, до єпископа Юрія Фенешія, просити затвердження. Але ні світська, ні церковна влада не хотіли визнавати його за єпископа. Хоч проти нього виступив Петро Камінський, вказуючи на його незнання теології, Методій надалі виконував єпископську юрисдикцію.

Петро Камінський — це чернець Чину св. Василія Великого, родом з Галичини. Він володів десятьма мовами, був достатньо

освіченим. У 1678 році він був парохом Ужгорода і проявив велике духовне старання. Року 1679, під час лютування жадливої чуми, був очевидцем, як багато його парафіян загинуло. Тоді він дав обітницю відвідати Єрусалим. По дорозі до Єрусалиму греки зрадили туркам, що він знає 10 мов, і ті змусили його виконувати роль перекладача при дворі отамана. Діждавшись нагоди до втечі, він повернувся в Галичину. У 1688 р. прийшов у Мукачівський монастир і там був обраний ігуменом. Коли не зміг відсторонити єпископа Методія, став донощиком у Егерського єпископа. Збереглися його донесення із змістом зради. Писав неправду, що Мукачівське єпископство нібито не існувало, а існував лише монастир, що ніби єпископ невіглас і не здатний управляти єпархією. Це він робив лише тому, щоб самому стати єпископом. І цей його донос у 1770 р. використав Егерський єпископ з метою знищення Мукачівського єпископства, бажаючи закарпатських українців підпорядкувати під своє єпископство, а тоді поступово їх латинізувати і денаціоналізувати. Але ті доноси ще були неуспішними, і Методій продовжував виконувати єпископські обов'язки. Кардинал Леопольд Колонич, примас Мадярщини, наказав, щоб Методія знову висвятив Перемишльський єпископ Іван Малаховський, тому що Рафаїл був єпископом сумнівної віри. Але Методій не прийняв оновленого висвячення. Тому новий єпископ Декамеліс умовно перевисвячував усіх священників, котрих висвячував Методій. А Методія Декамеліс у 1690 р. найменував ігуменом Мукачівського монастиря і заборонив йому виконувати єпископські обов'язки. Методій тоді відійшов в Мараморш, в монастир, в Углю, де ще висвячував багатьох священників. Коли він помер, невідомо. Тут ще додамо, що згаданий Петро Камінський ще довгі десятиліття баламутив людей проти Декамеліса на Закарпатті як протиєпископа, а потім — і проти єпископа Юрія Винницького і проти Івана Годермарського.

Іван Йосиф Декамеліс (1689-1706). Після смерті папи Інокентія XI у 1689 р. кардинал і примас Мадярщини Леопольд Колонич пішов до Риму на конклав — на вибори нового папи. Новобраний папа Олександр VIII дав йому ченця василіянина Йосифа Декамеліса на Мукачівського єпископа і висвятив його як єпископа Севастійського.

Іван Йосиф Декамеліс родом був грек з острова Хіос. Він народився у 1641 р. Богословські студії закінчив у грецькій колегії в Римі, постригся в ченці Чину Василіянів і прийняв монаше ім'я Йосиф. В Римі працював у ватиканській бібліотеці. У зв'язку з призначенням Декамеліса треба зазначити важливий момент: Егерський латинський єпископ домігся від кардинала і примаса Колонича, який рівночасно був і найвищим державним канцлером, щоб той у дарчій королівській грамоті додав клаузулу про підпорядкування чи приєднання Мукачівської єпархії і єпископа під владу Егерських єпископів. Далі побачимо, які сумні наслідки принесла ця клаузула. Примас Колонич, як опікун Ференца II Ракоці, землевласника Мукачівської домонії, наказав Декамелісові осісти в Мукачівському монастирі, як Апостольському вікарієві. Але там перебував єпископ Методій Раковецький, який відмовився відступити. Аж коли прийшли королівські комісари інсталювати Декамеліса, він запропонував Методієві ігуменство. Але Методій відмовився і відійшов в Углянський монастир, де ще в 1725 р. висвячував священників.

Декамеліс прибув до Мукачева 22 квітня 1690 р. Духовенство Закарпаття вважало це образою, тому що не воно вибрало Декамеліса. Але потім, коли побачили високі духовні якості нового єпископа, то з його призначенням погодились. Єпископ Декамеліс вів щоденник, з якого довідуємося багато важливого про Церкву Закарпаття в часи його владитства. Декамеліс, приїхавши до Мукачева, одразу скликав 24 квітня 1690 року собор духовенства. Хотів ознайомитись із духовенством, а особливо — довідатися про ситуацію в єпархії та серед народу. Протягом трьох років він провів дванадцять соборів. В Земплинському комітаті проводив собори в Стропкові і Зборові — по два, в Гуменному — один, в Станчі — один, в Сатмарі — один. На собор в Зборові зійшлося 90 священників, у Станчі — 40, у Стропкові — 17, в Гуменному — 9. На цих соборах було внесено багато постанов. Вони відновляли духовне життя священників і вірних. Декамеліс констатував велику матеріальну убогість духовенства, церков, вірних. Службу Богу священники відправляли на вівсяному хлібі, мали дерев'яні, олов'яні або зі скла чаші, ризи — з домашнього полотна, церковні книги — рукописні. Декамеліс відвідав усі парафії єпархії, але або він не

залишив, або — що більш правдоподібно — не збереглися його візитаційні протоколи.

Вперше Декамеліс почав упорядковувати єпархію організаційно. На перше місце він поставив піднесення освіченості духовенства. Тому він домагався від Колонича заснування власної духовної семінарії. Але з причин матеріальних та воєнних подій за його владитства семінарія не була відкрита. Проте він старався хоч своєрідними курсами просвітити знання кандидатів на священників, аж потім їх висвячував. Латинські єпископи йому докоряли, що висвячує неуків, ідіотів. А він відповідав: „Інших не маю. А ті, що я висвятив, — це чесні люди!“ При тому бажаючи бачити кандидатів у священників і перевірити їх знання, забороняв кандидатам висвячуватися в інших єпископів. Всупереч його заборони під час воєн закарпатських священників висвячували: Єроним Устрицький, єпископ Перемишльський (1680-1700), Винницький, єпископ Перемишльський (1715-1746), Йосиф Виговський, єпископ Луцький (1716-1730), митрополит Лев Кішка, єпископ Володимирський з 1711 року і митрополит Київський (1714-1729), Іван Цирк, єпископ Семигородський (1709).

Декамеліс особисто відвідав парафії від Угочі до Спішу. Тому його слово правдиве. На Спіші намагався вирвати з-під управи латинських єпископів руські парафії, але виявився безсилим. Ще сто років латинські єпископи управляли спішськими парафіями й латинізували їх. Аж за єпископства Андрія Бачинського вдалося вирвати з їх рук хоч частину руських парафій.

Декамеліс далі домагався відкриття духовної семінарії в єпархії. Нагадував про цю справу в своїх листах примасові Мадярщини, потім Егерському єпископові, у 1693 р. про цю справу писав кардиналові Неллі. Конгрегація похвалила його, але все залишалось по-старому. Собори вирішували, щоби кандидати духовенства найменше три роки спершу були дяками у священників, і аж після іспитів були висвячені.

Єпископ Декамеліс важко мирився з кріпацтвом духовенства. Він добився від імператора Леопольда (1657-1705) прийняття рішення (23 серпня 1692), на основі якого ґрунти, використовувані церквою, відпадають з-під підданства землевласника. В селах повинні виділяти землю для хати священника, для церкви, школи

і цвинтаря. Ці землі мають бути вільними від податку. Законні діти священників вільні від підданства і кріпацтва. Це не стосувалось нез'єдинених священників. Тоді з комітатів Вихора, Забовча і Сатмара багато священників приходило до Декамеліса, щоб прийняти Унію. Для них у Великому Варадині Декамеліс заснував деканат. Але тут треба вказати й на те, що мадярські землевласники порушували рішення імператора, і ще багато десятиліть минуло, поки закарпатське духовенство стало справді вільним.

Хоч рішення імператора Леопольда з 1692 р. і проголосило руське духовенство вільним, воно рівночасно вимагало введення на Закарпатті латинського календаря, щоб русини свята відзначали з латинниками: „Феста там мобіле, квам артікуларіа ет про дієценсіум варіетате аб ордінарііс локорум інстїтута етіам гр. р. уніті іісдем діебус целебрант, квїбус латїні целебраре консуеве-рунт“. В той час зміна календаря означала продаж руськості, — і тут Декамеліс виступив на захист руських свят і не піддався.

Декамеліс одразу бачив, що піднесення Мукачівської єпархії без шкіл і книг неможливе. Тому він звернувся до кардинала Колоніча з проханням, заснувати руську друкарню у Мукачеві. Коли побачив, що з матеріальних і технічних причин це здійснити йому не вдасться, домігся того, щоб тирнавська єзуїтська друкарня придбала кирилівський шрифт. Тому у тій друкарні вийшла перша друкована книга для українців Закарпаття „Катехитизис для науки угорським людям зложений от Превелебнійшого Господина Йосифа Декамеліс“. Книга вийшла у 1698 р. Декамеліс написав цей Катехизм латиною, а на українську мову його переклав галицький священник Іван Корницький. Наступного, 1699 р., Декамеліс видав „Буквар язика словенска“, другу за історичним значенням руську книгу Закарпаття. Існує фотокопія титульних сторінок цих книг. Катехизм Декамеліса обіймав: пояснення „Вірую“, Заповідей Божих і церковних, Тайни й Молитви.

Між тим єпископ Декамеліс навідував парафії. Ради історичності події зазначимо, що візитував парафії на Спіші, які найбільше потерпали від небезпеки латинізації — Ториски, Годермарк, Фольварк, Липник, Остурню, Завадку, Порач, Гельцмановці.

Єпископ Декамеліс також здобув три стипендійні місця для семинаристів із Закарпаття в Тирнаві. Звертався і до воєнних

урядів та домігся, щоб духовенству єпархії не квартирували вояків, які приходили до села на зимівлю. Єпископ Декамеліс не навідав лише Мараморошські парафії, які тоді були ще й не з'єдинені. Він намагався привести Мараморош до церковної єдності, але безуспішно. Не вдалась Декамелісу також акція заснування шкіл на парафіях. Землевласники, мадярська шляхта, не прислухались ані до листа примаса Мадярщини, ані до розпорядження імператора Леопольда I за 1692 р., і не виділили ґрунти під школи. Зате учителі латинського обряду були всюди наставлювані (Годинка, Окманьтар, с. 188 в листі Юрія Липпая за 1660 рік; Годинка, Історія Мук. еп. с. 644-746).

В часи владцтва Декамеліса нез'єдиненим єпископом в Марамороші був монах Углянського монастиря Йосиф Стойка. Він перетягнув на свою сторону волохів у Викаді, а ті вбили Декамелісового вікарія архимандрита Ісаю. Однак під управою Стойки був лише Мараморош. Комітатом Угоча до своєї смерті 1686 р. управляв нез'єдинений єпископ Йоанникій Зейкан, який жив у Мстичівському монастирі. Але під час владцтва Декамеліса Угоч повністю належав з'єдиненим, як це доводять листи Декамеліса до імператора Леопольда I за 1692 рік (Годинка, Окманьтар, с. 345-347, Тирт. 549). Коли під час повстання Ракоці Ференц II зайняв Мукачівський замок, він призначив ієромонахом Петронія Камінського, нез'єдиненого єпископа в Мукачеві. Єпископ Декамеліс не визнавав Ракоці, тому у 1703 р. був вимушений покинути Мукачево й перейти до Пряшева, і до смерті в 1706 році жив у Руській Новій.

Останні чотири роки Декамеліс владарював тоді, коли тривало повстання Ференца II Ракоці (1703-1706). Декамеліс, як освічена людина, правильно розумів, що Ракоці може виграти одну битву чи кілька, але не війну проти цесаря. Також усвідомлював, що від мадярської шляхти, яку репрезентував Ракоці, руська Церква Закарпаття не може чекати визнання й свободи. Він також бачив, що повстання Ракоці принесе лише біду, нещастя, нужду народу і знищення Закарпаття. Тому він не став на сторону Ракоці. У відповідь на це Ференц II Ракоці наказав йому негайно покинути Мадярщину. Декамеліс відійшов до Пряшева, бо Пряшівщина була під владою Габсбургів. Події показали, що Декамеліс правильно

оцінив ситуацію. Ракоці Ференц II приніс Закарпаттю горе і руїни. Русини думали, що він — „оборонець бідних і покривджених“ і з піднесенням горнулися під його повстанчий стяг. Адже на ньому був напис: „Свобода“. Русини мріяли про справжню свободу, а мадярська шляхта під „свободою“ розуміла можливість необмежено володіти і експлуатувати руське селянство. Ракоці став найбільшим обманцем в історії Закарпаття. В тій трагедії — нищення Закарпаття війною, хворобами й пошестями — єпископ Декамеліс 22 серпня 1706 року помер в Пряшеві. Там, де латиняни його не радо прийняли і не хотіли навіть дозволити, щоб він був похований в гробниці храму Міноритів. Русини мусіли скласти велику суму грошей, щоб поховати єпископа в гробниці церкви, яка пізніше стала катедральною церквою Пряшівської єпархії.

Війна тривала ще п'ять років. Це й було причиною того, що документи церкви Закарпаття пропали, може й навмисно знищені, і протягом століть історія не знала, де в дійсності був похований єпископ Декамеліс. Тому одні історики твердили, що це відбувалося в Руській Новій Весі, руській парафії біля Пряшева, а інші, — що в одній з пряшівських церков. Аж після Другої світової війни знайшовся в Ватикані документ, повідомлення Івана Йосифа Годермарського про смерть і похоронення єпископа Декамеліса, де вказано, що єпископ похований в гробниці сучасної катедральної церкви Пряшівської єпархії, в Пряшеві. Та церква існує досі.

Почувши про смерть Декамеліса, Егерський латинський єпископ закликав до Мукачева латинського ченця Франціска Раваса, єзуїта, як генерального вікарія для з'єдинених русинів. Ференц II Ракоці й собі закликав на Мукачівського єпископа ієромонаха Петра Камінського, як нез'єдиненого єпископа. Хоч Ракоці був католиком, вихований єзуїтами, але задля того, щоб зруйнувати руську церкву, він закликав єпископом нез'єдиненого кандидата. Однак Рим 7 квітня 1707 року призначив Апостольським адміністратором Мукачівської єпархії Перемишльського єпископа Юрія Винницького. Зі свого боку імператор Леопольд I закликав на Мукачівського єпископа Декамелісового генерального вікарія Івана Йосифа Годермарського. Тоді, за право іменування Мукачівським єпископом розпочалась боротьба, яка тривала до 1716 року, отже протягом десяти років владичий престол Закарпаття пустував.

Боротьба єпископа Декамеліса

Єпископ Декамеліс був повновладним єпископом, Апостольським адміністратором єпархії. Він як Апостольський вікарій прямо підпорядковувався лише Апостольському престолу, і Егерські єпископи не мали права втручатися до його єпархії і його праці. На цьому церковні юристи, знавці церковного права, наголошують і тепер. Свідком порушень цього права був і Декамеліс, але він не здавався. Ми вже згадували про клаузу, яку свавільно дописав канцлер і примас Мадярщини Колоніч у декрет цісарського призначення Декамеліса єпископом. На основі того Егерські латинські єпископи завжди вважали Декамеліса (і його наступників) лиш своїми обрядовими вікаріями. Декамелісові доводилося боротися за свої права. Латинські єпископи і латинське духовенство вважало руське з'єдинене духовенство своїми підлеглими, а себе — чимось вищим, — і Декамеліс протестував. Тому часто доходило до суперечок, диспуту і незгод з латинськими єпископами й духовенством.

Декамеліс був Мукачівським владикою 16 років (1690-1706). Його працю перших десять років, хоч не в повній мірі, але все ж таки знаємо. А ось про його останні шість років діянь маємо мало відомостей і документів. З перших десяти років його єпископської праці збереглося значно більше важливих документів, які повідомляють нам про ситуацію руської Церкви Закарпаття й боротьбу владики Декамеліса за свободу Церкви, духовенства й народу. Насамперед це була боротьба за визволення руського духовенства з кріпацтва. Вона завершилася успішно. 23 серпня 1692 року імператор Леопольд I видав привілейну грамоту, на основі якої духовенство Мукачівської єпархії отримало усі ті свободи, права та пільги, які мало в Мадярщині духовенство латинське, і як це приписували церковні закони. Ця грамота має надзвичайно велике значення в історії української Церкви Закарпаття, бо в ній визнається, що землевласники, мадярська шляхта мали руське духовенство за підданих кріпаків, і то настільки, що не лише виганяли їх на поденщину з кріпаками, але й ув'язнювали їх, били, мучили, призначали грошові карі й чинили всяку іншу несправедливість.

Так вони поводитись не лише з руським духовенством, але і з церквами інших конфесій та їх священниками.

Ця грамота мала величезне значення для руської Церкви й народу Закарпаття. З огляду на дотримання законності малярські землевласники її не визнавали, всупереч тому, що ті свободи підтвердили також імператор Йосиф I у 1712 році, Карло III у 1720-1721 роках і Марія Терезія. Минули ще довгі десятиліття, доки цей закон вступив у силу. Малярські землевласники ще ціле століття порушували права на свободу руського духовенства Закарпаття, Церкви, богослужень і свят, здійснювали насилля над священниками і Церквою, бо аж через сто років після того привілейного листа владика Андрій Бачинський мусів знову домагатися для руського духовенства й Церкви тих прав на свободу, які дала грамота Леопольда I.

Хоч історики розповідали про всі ті зловживання і несправедливість малярської шляхти й латинської Церкви на Закарпатті, але не вказали на тривожні тенденції. А вони проявилися в тому, що гинула національність русинів Закарпаття, що, вони, як кріпаки кальвіністських землевласників, мусіли приймати кальвіністську релігію і малярську мову. Владика Декамеліс перший запротестував проти насильницького нав'язування русинам кальвінізму. В проханні до імператора Леопольда I за 1692 рік Декамеліс говорить про те, що в 1691 році в комітаті Угоча кальвіністські прedikатори оголошують русинів кальвіністами і вимагають від них десятину. Декамеліс просить цісаря, щоб той заступився за русинів.

Ця дійсність, а також ще цілий ряд фактів, що їх наводить історія, вказують, що і серед кальвіністів Закарпаття були русини, яких на кальвінізм було переведено насильно малярськими землевласниками, ті їх денаціоналізували, багатьом дали малярські прізвища, щоб вони забули про своє походження. Ці висновки вказують на те, що з'єдиненням — Унією Мукачівські владика, набуваючи певних прав, могли сяк-так захищати своїх вірних, а саме з'єдинення вберегло тисячі русинів Закарпаття від денаціоналізації.

Єпископ Декамеліс, захищаючи руське духовенство, в своєму листі до цісаря у 1692 році заявив на цілий світ про таку дійсність: „Дуже непристойне є Божій Церкві, й є перешкодою при наверненні народу, коли мусять бачити, що дуже багато священників у

Вашій цісарській країні виставлено на найбільше пониження, і вони примушувані своїми панами, як католиками так і еретиками, але і наставниками Вашого Величнства в деяких цісарських маєтках, терпіти усі ті обіди, личні й реальні, яким підвержений кожний простий селянин-кріпак. Правда, що ті священники не є вчені, але такими вони є тому, що дотепер ніхто не дбав про навчання народу в школах і на семінарах, як то буває інде“.

Декамеліс сказав правду в очі примасові Малярщини кардиналові Колоничу й у листі за 6 червня 1696 року: „Як міг би владика управляти тими парохами, що підпорядковані землевласникам як кріпаки. Коли владика наказує одне, то землевласник наказує інше, а кілька разів сталося і так, що від самого вітваря в часі Богослуження погнали священника на панщину“.

Багато сил Декамеліс доклав у боротьбі проти латинізації, а тим самим й денаціоналізації русинів Закарпаття. Цілком очевидно, що латинські єпископи Малярщини вважали Унію як один з етапів повної латинізації русинів. На це вказує багато розпоряджень Егерських латинських єпископів, які підпорядкували Мукачівських єпископів під свою юрисдикцію. Ті розпорядження обмежували будівництво руських церков, забороняли створювати подружжя русинів з латинянами перед руським священником, примушували відзначати латинські свята, обмежували руських священників у виконанні обрядів, на руські села посиляли латинських священників, засновуючи там латинські парафії, а до латинських храмів насильно заганяли русинів, відбираючи руські храми й перетворюючи їх на латинські тощо. Руське духовенство Закарпаття ті дії називало „нечесними планами з русинами“, вказуючи на шкоди, які їм спричиняли латиняни (Ю. Жаткович. Аз огрі бефоляш, 684).

У 1692 році Егерський єпископ Юрій Фенешій домагався прямої судовості над Апостольським вікарієм єпископом Декамелісом, а Мукачівську єпархію вважав частиною своєї єпархії. Але Декамеліс став рішуче на захист своїх прав як самостійного єпископа: „Після священних канонів один єпископ не може бути суфраганом іншого єпископа, а тільки архієпископа. Ви єпископ латинського обряду, а я — грецького. Так воно водиться у всій Католицькій Церкві, хоч би латинський і грецький єпископи жили не тільки на тій самій території, але навіть у тій самій

місцевості...". Хоч сам імператор Леопольд I вимагав, щоб русини дотримувалися нового стилю, хоч землевласники здійснювали тиск на підданих, щоб вони поважали латинські свята, Декамеліс чинив рішучий опір тим домаганням, не піддався їм і народ, підбадьорюваний своїм владикою.

До запровадження Унії парафіяни утримували своїх руських священників у їх потребах і десятиною, як могли. Після запровадження Унії латинські священники вважали з'єдинених священників своїми „обрядовими помічниками“, і почали забирати десятину собі й від русинів. За їхнім прикладом пішли й протестантські проповідники, які теж забирали собі десятину від руського населення. Матеріальне становище руського духовенства погіршилося. Тоді єпископ Декамеліс (1690) почав боротьбу за десятину й треби. Він вимагав від імператора Леопольда I грамоту, на основі якої русини мали платити за треби й десятину тільки своїм руським священникам. Але латинське духовенство грамоту цісаря не ігнорувало, і боротьба за десятину між руським і латинським духовенством тривала ще кілька десятиліть. Зрозуміло, що вимоги латинського духовенства підтримували й мадярські землевласники. Аж у 1756 році новою цісарською грамотою десятина й треби від русинів були остаточно визнані як належні руському духовенству.

Єпископ Декамеліс для кандидатів у духовенство створював складніші умови. Сам їх екзамінував перед висвяченням та відмовлявся висвячувати негідників і тих, хто не мав ґрунтовних знань. Такі потім відходили до Мараморошських нез'єдинених єпископів, а ті все ж висвячували їх. Зрозуміло, що вони не могли бути вдоволеними владицтвом Декамеліса. Акцію проти Декамеліса спершу розпочав з'єдинений священник Михайло Андрелла Росвігівський. Коли бачимо велику боротьбу Декамеліса за руську Церкву й народ, акцію Андрелли можемо лише осудити. Він замість того, щоб допомогти єпископові в його боротьбі проти тих, хто утотожнював Унію із свавіллям Егерських єпископів і латинського духовенства, проти тих — хто не був поставлений на єпископа, а навпаки — почав нападати на з'єдинених. Однак Андрелла вів ці напади нерозсудливо, які, до речі, аж ніяк не зашкодили з'єдиненій Церкві Закарпаття. Андреллу звеличують лише російські православні автори і це було на руку совет-

ським пропагандистам. Так, ці останні писали, що „проти діяльності Декамеліса, вбачаючи в ній прагнення відірвати духовно руське Закарпаття від решти руських земель, палко виступив видатний закарпатський полеміст Михайло Андрелла“. Таке твердження було не лише відверто злостим, але й надзвичайно нерозумним. Декамеліс боровся за руську Церкву, руський народ, дав тому народові перші руські друковані книги, повстав проти латинізації й денаціоналізації русинів Закарпаття. Він — великий єпископ Закарпаття, патріарх народу і його слідами пішло багато закарпатських єпископів. Декамеліс — грек, але він працював на Закарпатті, служив закарпатоукраїнському народу. На Закарпатті він і помер. Тут спочиває його душа. Отже, він є закарпатським надзвичайно заслуженим руським владикою. Кожний чесний і справжній українець ставиться до нього з великою повагою, як до речі, до кожного чужинця, який хоч і малим ділом відстоював права українського народу чи діяв на його користь. Це ми вважаємо за нашу народну честь.

Зазначимо позицію теперішніх знавців канонічного права: різні домагання Егерських латинських єпископів до Декамеліса і його наступників, які викликали суперечки, були безпідставними і протизаконними, бо Декамеліс був апостольським вікарієм і, як такий, прямо підпорядковувався лише Апостольському Престолу.

Антиунійний виступ Михайла Андрелли

Ми вже зазначали, що часи єпископства Декамеліса проти Унії виступив закарпатоукраїнський священник Михайло Андрелла. Він виголошував проповіді, ідучи з села в село, та поширював писані твори „Логос“ і „Оборона вірному кожному чоловіку“. Його діяльність припадає на роки 1669-1710. Михайло Андрелла народився в селі Росвігові, що біля Мукачева, тому він і підписувався прізвищем Росвігівський. Але називають його й „Ієреєм Михайлом“, підписувався він і як „Михаїл Теодул“, „Михаїл Миговк“, „Михаїл Андрелла Росвігівський“, а по-мадярськи себе підписував „Мігаль Поп“, це значить — Михайло священник.

Михайло Андрелла народився в роках 1630-1637. Теологію вивчав у Тирнаві, як священник перейшов на Унію, яку спочатку

приймав. Знав світ з подорожей. Був у Відні, Братиславі, зі студій у Тирнаві пізнав орден єзуїтів. Знав мови — латинську, грецьку, малярську та польську — і тим вихвалявся: „Они, римлянове, не могут моє прочитати письмо, могу я, слава Богу, і римське, угорське, греческое, еще і польського троха, мало“. Був у різних селах священником, а в 1669 році проголосив, що відмовляється від Унії. Що його до цього спонукало, невідомо. Його перехід на православ'я спричинив переслідування, ув'язнення, єзуїти намагалися на нього вплинути диспутами, переконали його в доцільності Унії. Це тому, що він був з домінії князя Ракоці, а в Мукачеві вже тоді були оселені єзуїти, запрошені Софією Баторі, які жили в маєтку князя.

26 червня 1679 року Андреллу заслали у Мукачівську фортецю. Ув'язнений, як він описує, мав на одній нозі ланцюг, на другій залізні пута. В своїй „Обороні...“, написаній в роках 1692-1697, яка поширювалася в рукописі, автор згадує про свою боротьбу з єзуїтами: Ігнаціусом, Матяшом Жамбор, Ігнацієм Тордаї, Емериком Кіш, Паулусом і Патром Матяшом у Виноградові. Жамбор і Кіш — на той час визначні єзуїти, вислані на Закарпаття. „Сія книга, глаголемая Оборона вірному чоловіку, списана правдивим і, могу рішчи, достойним ереєм Михаїлом Теодулом і Христодулом року того, котрого зіло римляне на нас наступали і гонили нас восточних і во кладах і затворах нас держаще і пакост велію нам віри ради православной задавающе, но сих всіх нас Господь ізбави, яко і Петра і Павла от узилищ...“. У цих писаннях без зв'язку й порядку автор передає свої переживання, свої погляди на актуальні проблеми обох церков: „Чуйте і слиште, что Христос речет! Яко юродивий или буй Христа ради аз начах слези проливати, каплі дождевия очеса моя испущаху (але не зная прочто)... И кваху язики своя от болізни (негай же ежещ хочай пса жвуть, пса, язиком нечистим)... Не дивуюся тому, же не розумієш, чему, але читаєш Ісусово імя, не учено тя читати. Ісус Христос а не Ісус, но Іисус, еще юж по сему, прсшу, читай, чоловіче Божий... Розумієте ли сія забивающіи Бога вк, уніятове сатани? Жени отлучают законния, беззаконния изволяют иміти. Поет сія Михаил: Святой Тройці поклоняемся, тая спасает, оборонят от огня вічного, а не папіжтацкая религія, котсрую давні

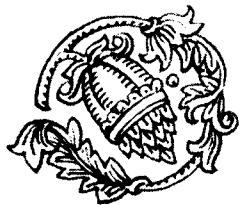
юж охабих ю літа 1669 місяця марта, дня, егда у Ціюека бирове сидіх і лежах“ („Оборона...“).

Андреллу часто переслідували, і тому він був вимушений постійно змінювати парафії. Через кілька місяців після повернення до православ'я, він був у Бедевлі, де підписався в Трефологоні в серпні 1669 року, у 1670 році був уже в Сасові, у Виноградові (Севлюші), далі — в Бонігові (де докінчив „Оборону...“), далі — в Урмезіоні, накінець — в Ізі. Помер в Ізі в 1710 р., про що свідчить запис в Євангелії Ізянської церкви: „1710 р. умер священноерей Михаил, званий народом Миговк“. Рукописи Михаїла Андрелли, що були в єпископській бібліотеці в Ужгороді, ще в XIX ст., якийсь фанатик знищив.

Деякі „православні“ автори пишуть, що Андрелла виступав проти Декамеліса тому, що той ніби прагнув духовно відірвати Закарпаття від решти українських земель. Це цілковита вигадка сучасних авторів, яка не має найменшого відношення до діяльності Андрелли, тим більше, що в ті часи він не міг мати навіть приблизного поняття про українське питання. Також є вигадкою, що із запровадженням Унії народові здавалось, що мусить прийняти „панську віру“ та що будуть підвищені феодалні повинності. І це ніби було основною причиною невдоволення народу. Насправді ж народ навіть не знав про акт запровадження Унії, та навіть якби був знав, то не зрозумів би. Духовенство називало свою віру далі православною, всі відправи провадились за віковичним порядком. Взагалі не було якогось значного бунту проти Унії, а Мараморош обминув Унію лише тому, що воєнно-політичні обставини не сприяли стосункам місіонерів Унії з духовенством Марамороша. Духовенство, що прийняло Унію, бачило в ній можливість боротьби за права руської Церкви, а разом з тим і народу, бо воно, покинуте і безпомічне, іншого вибору не мало. Коли порівняємо Декамеліса з Андреллою, то Андрелла — просто неспокійна людина, яка передбачала латинську небезпеку, але не прилучилась до боротьби проти тої небезпеки з набагато міцнішим борцем — Декамелісом. Андрелла — це крикун, його твори, може, кілька разів писані, могли прочитати хіба дяки, бо народ читати не вмів, його проповіді в кількох селах пролунали — й полетіли з вітром.

Треба визнати, що жив такий Михаїл Андрелла, але чи зробив він для Закарпаття щось позитивне і визначне, — цього не можна сказати. Вже навіть тому, що його не визнав народ — його сучасник. Він помер у Ізі, але в той час, як могили заслужених священників народ протягом століть оберігав і утримував в порядку, в Ізі й сліду могили Андрелли нема. Натомість Декамеліс, хоч чужинець, своїми великими вчинками для закарпатоукраїнської Церкви й народу увійшов в історію Закарпаття, як патріарх народу.

Напади Андрелли не наукові, не важливі — це лише образливі слова. Невідомо, чому Андрелла постав проти Унії. Він бачив, якою благородною працею займався єпископ Декамеліс (Руський Буквар, Катихизм), бачив його боротьбу з латинським духовенством і єпископатом. Єдине, що можна припустити — це те, що Андрелла був марнославною людиною, і пішов власною дорогою лише тому, що не він став Мукачівським єпископом.

Роздвоєння ієрархії на Закарпатті

Нез'єдинені православні єпископи

Коли Мукачівський єпископ із духовенством прийняли Унію, семигородський князь Юрій Ракоці, як власник Мукачівської домінії й Мукачева, протиставив з'єдиненому єпископу Петру Партенію антиєпископа — Йоанникія Зейкана (1658-1688 рр., за В. Пекарем — 1651-1687 рр.).

Як уже згадувалось, у магнатських війнах становище українського єпископа, причому кожночасно, було дуже важким. Коли єпископ підтримував цісарських людей, що були католиками, його ворогом ставали мадярські магнати — кальвіністи. Нема відомостей, що в акції князя Юрія Ракоці брало участь і духовенство Закарпаття, а це значить, що не було потреби в поставленні антиєпископа. Протоколу про запровадження Унії досі не знайдено, отже не знаємо, чи в запровадженні Унії брало участь духовенство всіх регіонів Закарпаття. Немає значення, взяло участь чи ні в запровадженні Унії духовенство Марамороша (велика віддаль, неспроможність зорганізувати представників духовенства в князівстві кальвіністського князя, вся акція Унії роками проходила таємно, неінформованість Мараморошського духовенства), але ми робимо висновок, що створення антиєпископства не було вчинком українського духовенства.

Йоанникій Зейкан — це лібертин, вільний русин, не кріпак — з села Мстичево, світський священник, удівець. Духовенство його єпископом не вибрало, а призначив його Юрій II Ракоці. Висвятився в Молдовії. Доки Мукачево було під владою семигородських князів, він жив у Мукачівському монастирі. А коли Мукачево зайняли цісарські війська, він перейшов до Мстичева, на свій батьківський маєток, і звідти керував вірними йому священниками. За його владництва під його керівництвом (за кошти князя Константина Мултянського, воєводи Волощини з Бесарабії, який мусів тікати з свого князівства і опинився в Мукачеві), в Мукачівському монастирі була

перебудована дерев'яна церква на кам'яну (в 1661 р.). Коли докінчували перебудову, Йоанникій уже жив у Мстичеві. Про це свідчать стих на стіні кам'яної церкви:

*„Дерев'яна церков от віку зоставала,
А теразнійшого року 1661 каменная стала.
Владикою на той час Йоанникій зоставал,
Із Мстичова о том ся пильно старал,
І той камень зробити дал. Року 1661, мая 13“.*

Церква була побудована з квадратних каменів у східному стилі на місці дерев'яної. Помічником князя Константина була його дружина Василина (Базиліка) або Валатта. Храм був без вікон, але купол — за східним стилем, прикрашений багатьма пам'ятками, вирізьбленими з каменя на стінах. Про подальшу його долю розповів історик М. Лучкай: „Але негідний протоігумен Йоанникій (Бонифатій) Стронецький, храм міцної будови і не потребує поновлення, без потреби і без відома єпископа єпархії 1826 року зрівняв з землею. Дуже цінний іконостас цього храму, проданий дуже дешево, можна побачити у селі Тополяни Земплинського комітату. Написи, вирізьблені на каменях, Базилевич (протоігумен) від части зберіг, інші, розкидані без уваги, пропадають“.

Відійшовши на батьківський маєток до Мстичева, Йоанникій Зейкан передав маєток у власність монастиря і тим заклав основу Мстичівського монастиря. У Мстичеві Зейкан утримувався з власного маєтку. Але Зейкана не можна вважати шляхтичем (як дехто каже), бо це не так. Його батько, може й дід, набули якийсь маєток у куруцьких війнах, за відвагу одержали свободу та позбулись підданства, самі себе називали „нямешами“, а це означало тільки те, що вони були вільними. Закарпаття ніколи не мало своєї шляхти з русинів, а також шляхти змадяризованої, як це спостерігаємо, наприклад, у румунів й словаків.

Йоанникій Зейкан перебував і в Углянському монастирі, в Марамороші, але, чи пішов туди з власної волі, чи був витіснений поступом Унії, — невідомо.

Поставлення антиєпископа створило непорядки в ієрархії Закарпаття. Вони почалися разом з магнатськими війнами, коли мадярські магнати — семигородські князі — почали ставити своїх протиєпископів. Так, у роках 1608-1069 в Марамороші

владичив Спиридон, і то на волоських (румунських) парафіях, далі — Семигородський нез'єдинений архієпископ Доситей (1628-1637), вигнаний із Семигорода і поселився в Марамороші, де й „єпископував“, далі — Мараморошські княжі уряди йменували єпископом Дмитра Папа (1637-1639), але він не був висвячений, бо Мараморошський синод духовенства у 1639 р. визнав своїм владикою Василя Тарасовича, Мукачівського єпископа. А після ув'язнення Тарасовича семигородський князь віддав владу над Мараморощиною Семигородському архієпископові Сімоновичеві, що управляв нею через свого вікарія, ігумена Сильвестра. У 1652 році єпископом-номінатом без висвячення був Симеон Петрашко, але його вижив зайшлий єпископ Михаїл Молодець (1653-1664), який правив Мараморошем взагалі без будь-якого найменування. Із 1662 року Мараморошськими румунськими парафіями управляв Сава Баранкович, а з 1665 року — Йоанникій Зейкан. Після смерті єпископа Баранковича Зейкан підпорядкував собі й румунські парафії. Йоанникій Зейкан помер 6 листопада 1687 року: одні кажуть, що в Углі, інші — у Мстичеві.

Після Зейкана Мараморошський собор духовенства 15 березня 1692 року вибрав єпископом Йосифа Стойку. Це був священник лібертин-свобідний, родом з Чумальова, що біля Хуста, де був парохом. Звідти перейшов до Бичкова, де померла його дружина і він вступив до Углянського монастиря. На єпископа його висвятив Сучавський митрополит Доситей (який поневірявся, втікаючи від турків). Не всі сприйняли Стойку за єпископа. В Семигороді повстали антиєпископи Стойки — єпископ Теофіл і Атанасій (так пише Дулишкович, II, I. — С. 14-17). Стойку духовенство звинуватило в тому, що він веде єпархію до кальвінізму, і в 1705 р. його скинули з владицтва, а управу єпархії перебрав Йов Цірк (1708-1709). Духовенство Закарпаття взагалі завжди негативно ставилося до кальвінізму і протестантизму, не був прихильний до кальвінізму й єпископ Стойка. Тільки, здається, він був не рішучим противником, а поступливим. Попри це, його реабілітовано, і він був єпископом до смерті, до 1711 року.

Після Йосифа Стойки став Степан Пап, названий Серафимом Петрованом (1711-1717), — це прихильник Унії, але політичні обставини унеможливили йому запровадити Унію. Його скинули з

владництва у 1714 році, адміністрацію Марамороша передали священникові Іванові Мойсенієві. Єпископа Серафима ув'язнено і він у в'язниці помер. Під час його ув'язнення Унію прийняло 60 мараморошських священників.

У 1718 році став єпископом колишній ігумен Углянського монастиря Доситей Теодорович (1718-1721), ніби як противник з'єдинення. Це безсилий старець, який самотньо залишився в Углянському монастирі з кількома ченцями, бо все духовенство Марамороша у 1721 році прийняло Унію і визнало владу з'єдиненого Мукачівського владика Юрія Бизанція. Єпископ Доситей так і доживав свого віку в Углянському монастирі. Помер на 84 році життя наприкінці жовтня 1733 року. Це був останній нез'єдинений єпископ Закарпаття. Після його смерті декілька нез'єдинених священників, очолюваних Драгівським священником Стойкою, намагалося в 1735 році вибрати з-поміж себе Доситеєвого наступника, але безуспішно. Знайшлася грамота з 1491 року, з якої бачимо, що цей Стойка пробував довести, що колись руські єпископи мали свою резиденцію і в Марамороші (Петров).

Зі смертю єпископа Доситея перервалася черга мараморошських нез'єдинених ієрархів, тоді ж скінчилося роздвоєння закарпатської церковної ієрархії.

Період владництва цих єпископів історики зафіксували під назвою „Нез'єдинені Мараморошські владика“. Йосиф Стойка мав титул „Милостію Божією архієпископ православний мараморошський“, а цей самий титул був і в єпископа Доситея Теодоровича.

В жодному разі це роздвоєння ієрархії на Закарпатті не можна вважати як народний спротив Унії. Був це чин не народу, а мадярських семигородських князів — кальвіністів, які протягом століття вели релігійні війни на Закарпатті. Ці мараморошські єпископи були ставлениками мадярських князів, їм диктували свою волю кальвіністи, при тому вони були дуже убогими і без прав та релігійної свободи.

Варто ще додати, що нез'єдинений єпископ Йосиф Стойка в своїх грамотах за 1693 рік уживав титул „Йосиф Стойка, православний єпископ Мараморошський, Екзарха Ставропігії Патріяршеской, Константина града, Новаго Рима“. Цей титул єпископ Стойка взяв від ігумена Грушівського монастиря на той час

цілком протизаконно, бо Грушівський монастир уже давно не існував, а єпископ Стойка не міг бути його ігуменом, отже не було й титулу Екзарха.

Над з'єдиненням Марамороша працювали Мукачівські владика Декамеліс, Годермарський, Бизанцій. За Годермарського у 1716 році, Унію прийняли в Сиготі 60 священників. Ті, хто не прийняв її, вибрали собі владикою Доситея Теодоровича. Це був останній нез'єдинений Мараморошський владика. У 1721 році, за єпископства Бизанція, Унію прийняли 144 священники з Марамороша. По-суті, залишилось декілька нез'єдинених священників, але вони здебільшого були румунами.

*Церква в с. Кобилецька Поляна
Рахівського району, збудована у XVIII ст.*

Доля закарпатоукраїнського духовенства після запровадження Унії

Закарпатоукраїнському народу Унія нічого не принесла. Навпаки, шляхта й латинське духовенство збільшили тиск, щоб русини приймали латинство. Ще 129 років після прийняття Унії русинам не дозволяли відзначати їх свята. Землевласники виганяли їх на панщину і в руські свята, примушуючи дотримуватись свят латинського обряду. Візитаційний протокол єпископа Михайла Мануїла Олшавського за 1750 рік, тобто через сто років після прийняття Унії, ще констатує, що в Гуменному „почали відзначати свята латинського обряду“ в Цейкові „плебани силують відзначати свята латинського обряду“, в Ардові — також, а до того ж „неслухняних карають грошево“, на латинські свята силують в Токаю, Потоку (Шариш Потоку) і, так можна сказати, всюди. Під натиском деякі люди поволі звикали до латинського обряду і латинізувались. Протести духовенства були виключені, бо духовенство ще протягом довгих десятиліть залишалось у стані кріпаків. Протести ж Мукачівських єпископів у впливі на латинських єпископів не мали успіху: аж королева Марія Терезія у 1775 році вирішила дозволити русинам відзначати їх свята за юліанським календарем. Але минуло ще багато років, доки малярська шляхта й латинське духовенство це прийняли. Наприклад, ще в 1833 році в Оноковцях, що біля Ужгорода, латинський плебан забрав три вози дров від трьох русинів, коли ті везли дрова додому в свято латинського обряду. Треба ще додати, що простий селянський люд не мав поняття про якісь зміни, тим більше, що від Унії не мав ніякого соціального полегшення. Землевласниками були латиняни, реформатори або кальвіністи, і в руські свята вони виганяли русинів на панщину. Латинські плебани відбирали доходи руських священників собі. На Мараморощині і Бережчині землевласники завели такий звичай: коли вмирає селянин-кріпак, забирають з його господарства корову, хоч би мав лише одну. Отже, в житті простого люду Закарпаття Унія нічого не змінила.

Унія нічого не змінила й у становищі руського духовенства Закарпаття. Хоч умови Унії були ясні й надійні для духовенства, воно й надалі залишалось залежним від землевласника. Із запровадженням Унії українські священники-батьки не зрівнялись з латинськими ані в правах, ані в матеріальному становищі. Все доводилось виборювати частинами протягом половини наступного століття. Духовенство жило і вдягалось так, як кріпаки. Жили в своїх хижах, обробляли кріпацькі наділи, фізично працювали, виконували панщину. Вони нічим не відрізнялись від селян-кріпаків. Обов'язки перед землевласниками змінювались залежно від землевласника.

Духовенство було дуже бідним. В податкових паперах часто бачимо біля прізвищ священників дописане: „Це бідний чоловік“.

У 1660 році примас Мадярщини Юрій Липпай звернувся до всіх землевласників, щоб вони не примушували священників-батьків відробляти панщину. Але до того заклик, як і заклик у цій справі Перемишльського єпископа, ніхто не прислухався. Феодали були іншої національності й іншої віри, а доля руських батьків їх не цікавила. Вони для них були робочою силою, яка приносила доходи, тому їх звільнити відмовлялися.

У 1690 році єпископ Декамеліс скликав на 24 квітня, а потім переніс на 30 грудня, собор руського духовенства на Маковиці. Прийшло 40 священників в петехах, простих селянських штанах, в постолах з тайстриною за плечима. Після того Декамеліс звернувся до імператора Леопольда I, а той 28 серпня 1692 року розпорядився, видавши диплом, що руські батьки в правах і привілеях зрівнюються із духовенством латинського обряду. Їх оголошено вільними від підданства, їх не сміли ув'язнювати, тілесно карати, бити, вказувалось, що їх мають поважати, як латинських плебанів, а їх дітей не сміють принижувати, і їх діти мають бути вільними. Вкінці ще зобов'язано землевласників виділити руським парафіям земельні площі під забудову церков, шкіл, під кладовища, а також під парафіяльні дільниці.

Але накази цісаря ще довго залишались правом лиш на папері. Землевласники їх ігнорували. Більшість землевласників з вказівок королівського диплому нічого не виконувало. Сваюля землевласників тільки зростала. Лист Мукачівського єпископа Би-

занція за 24 квітня 1729 року до головного інспектора Мукачівської домінії говорить: „Руский клир має право на всі ті вольності, що й латинський“. Далі єпископ перечисляє всі кривди, які зазнавало руське духовенство від тодішнього адміністратора домінії. Відведені парафіям землі відібрано. Ба, більше того, батьки не мають ані обіцяних вигод, ані тих що мають кріпаки. Від батьків також беруть десятину від того, що мають. А коли землевласники і дали для парафії землю, то поставили парафіянам умову, щоб вони за виділену для церкви землю відробляли окрему панщину.

Єпископ Декамеліс описує велику бідноту духовенства. Парафії не мають землі, лиш ті ґрунти, на яких стоять церковні будинки, — парафіяльна хата і церква. Але і з цих ґрунтів треба платити стільки оренди, скільки повинен платити той, хто хоче визволитись з кріпацтва. Крім того священики ще вимушені утримувати й вояків.

Священики, щоб прожити, наймалися на будь-яку працю. Деколи вони, або й самі парафіяни викупляли від землевласників ґрунт. Але, попри те, священики все одно мусіли за нього щорічно платити й відробляти панщину. Часто ставалося так, що землевласник відбирав і закуплену землю, загарбував навіть бджоли чи корову, котрі якийсь парафіянин віддавав на церкву. Траплялося, що парохі купували в землевласників ґрунт під хату, а потім той землевласник виганяв пароха з ґрунту й хати. Кріпаки не мали права залишати церкві землю чи свою хату. Розпорядження з диплому цісаря про вольності руського духовенства залишалося лиш на папері, мадярська шляхта його не дотримувалась. Ще сто років після запровадження Унії, у 1761 році, єпископ Михайло Мануїл Олшавський навідався на засідання шляхти й просив, щоб священицьких дітей звільнили від кріпацьких робіт, але безуспішно. Така ж доля спіткала і єпископа Андрея Бачинського, який домагався прав на свободу для духовенства на основі згаданого диплому імператора Леопольда I.

Отже, офіційно руські „батьки“ стали лібертинами — вільними ще з 1692 року, а фактично — і через сто років після того нічого не змінилося. Унія трохи пом'якшила сваволю землевласників і латинської ерархії, але не ліквідувала її. Та латинські

єпископи не перестали вважати руських єпископів своїми „капеланами.“ Латинизацію вони і далі здійснювали насиллям. Спішські парафії приєднали безпосередньо під юрисдикцію Спішської Капітули і відмовлялися їх вернути. Ще в роки архиєпископа Липпая, як він це подає в зверненні до Риму у 1654 році, на Спіші було 45 руських парафій, а коли через 150 років ті парафії вони повернули Мукачівському єпископові Бачинському, то їх було всього 13. „In Сцепусіо дієцесіс Стрігонієнсіс сацердотес 45 ...“. Шляхта й латинські монастирі будують костьоли на руських філіях або й на парафіях, і так латинізують цілі села. В багатьох селах Спіша, Татранщини та Пряшівщини настінні малюнки забілено, а це свідчить, що ті церкви були руськими.

Закарпатський священик Урїл Сильвай у 1875 році опублікував статтю „О современном положенїі руських в Угрії“, в якій писав: „Хоч на основі акта Унії єпископ наш повинен би вибиратись вільним вибором клира й народу, але це виборче право втрачено. Наші єпископи були підчинені, „як обрядові вікарїї“ Егерському латинському єпископові. Вони визволились з того гнета аж у 1770 році. Відтоді єпископа назначував король, а то такі особи, яких на той уряд уважає приємними для Мадярщини міністр віросповідання і народної освіти, без підтвердження якого, в смислі мадярських законів саме назначення імператором уважається неправосильним. Знаємо з практики, що при виборі особи на цю важливу функцію, мадярський міністр більшу увагу клав на політичні переконання кандидата, згідні з інтересами мадяризації, ніж на його церковні заслуги або пастирські здібності. До 1772 року закарпатські єпископи вибирались з ченців, але починаючи тим роком їх вибирав король виключно із світського духовенства.“

Зрозумівши, якою була доля закарпатоукраїнського народу й духовенства до Унії і після Унії, резонно може виникнути запитання: „Чи добре вчинили, що запровадили Унію?“

Відповідь така. Історія займається тим, що було, і аналізує, що би могло бути. Але дозволимо собі висловити погляд на проблему. Це погляд закарпатоукраїнських патріотів минувшини, які всі ті події переживали особисто. Вони зайняли таку позицію: наші предки Унією рятували нашу Церкву. На Церкву Закарпаття,

руську Церкву, мадяри дивилися, як на останній прояв національного життя русинів. „Наші розсудливі люди уже давно переконалися, що не будь ми діти руської Церкви і якби не кормилися ми молоком її слов'янського, нашому народові зрозумілого богослуження, так тісно зв'язаного з нашою народністю, ми давно вже втопилися б в латинсько-мадярському морі. Всепожираючий мадяризм найбільшим злочином вважає ту нашу відвагу, що ми на виді „великої Гунгарії“ відважуємося присвоювати собі епітет „Руси“, і при тім ще Угорської“. Так писав А. Кралицький. Закарпатоукраїнський народ за довгі віки національного ярма, економічної експлуатації і страждання, зберіг корінь свого походження, свою мову, своє ім'я, свою віру, церкву і чесноту душі. Руська віра й руська Церква не лише рятували душу патріота, не лише потішали народ в його горі та нужді, але, злившись *воєдино з руською народністю, врятували її від національної погібелі*. З багатьох значних справ Руської Церкви Закарпаття як з'єдиненої, якби наша Церква залишилась нез'єдиненою, вона *тих справ не виконала б*.

Окремі історики осуджують запровадження Унії на Закарпатті, попри те, що не знали, як спростувати обґрунтованість того акту в ситуації, коли відбувалось запровадження Унії. Така позиція сторони православних або людей різних політичних поглядів. Тим часом прихильники „католицизму“ вказують на запровадження Унії, як на порозуміння в потребі з'єдинення Церкви. Обидва ці погляди несерйозні. Треба рішуче відкинути точку зору про те, що потреба Унії викликана релігійними переконаннями тогочасного православного духовенства в потребі з'єдинення Церков. Тих релігійних понять тогочасні руські священники — батьки, кріпаки, убогі, в гуньки одягнені, які знали лише читати й писати, — взагалі не могли мати. Їх теологічні знання були мінімальними. Однак це зовсім не означає, що вони були зовсім позбавлені праведності. Вони мали велику віру в Бога, любили свій обряд, за який були готові вмерти, дорожили принципами східної Церкви з апостольських часів, дорожили своєю богослужбовою мовою. Ці основи допомогли їм вистояти і витримати будь-яке випробування. Латинське духовенство навпаки — не те, щоб зразковим християнським постоем притягати до

єдності, навпаки, воно їх своєю гордою поведінкою і жадобою за маєтком лише віддаляло від з'єдинення.

Наші предки прийняли Унію виключно „нужди ради“. Вони були кріпаками і їм обіцяли визволення з кріпацтва. Їх обкрадали, грабували, принижували, били, ув'язнювали. Їх віру зневажали, вони були позбавлені будь-якого захисту, знали, що їх віра лиш „терпима“ й будь-коли її можна заборонити, а в Унії вони надіялись мати охоронця в особі імператора та при толерантності латинської Церкви. Їх парафіян насильно переводили на латинство й проголошували протестантами. Приймаючи Унію, вони надіялись, що вже ніхто не буде пхати своїх брудних рук до „стада“, нарешті залишать їх у спокої, як з'єдинених з римською Церквою, і, можна припустити, що й сподівались актом Унії врятувати своїх русинів від денаціоналізації. Треба ще вказати і на те, що на них здійснював сильний тиск протестантизм, особливо його відгалуження — кальвінізм. Вони, оголошені протестантами, були змушені платити за утримання протестантських проповідників, їх насильно виганяли на протестантські богослуження, хоч стояли вони там тихо, вперто мовчали, а в своїх переконаннях прості селяни-кріпаки кальвіністську віру називали „пессія віра“ — собача віра. Отже, Унія була також втечею від протестантизму.

Виникає питання: чи від Унії бодай частково, хоч трохи, протягом історії була користь українському народу Закарпаття? Одразу зазначимо, що при відповіді на нього треба керуватись критеріями, які брали до уваги сучасники того періоду. І тоді стає очевидним: наші предки рятували те, що могли. Вони іншого виходу не мали. І вони домоглись основного. А це вже інша річ, що латиняни не дотримали жодної з підписаних умов: як відразу після запровадження Унії, так і потім, впродовж тривалого часу. Навпаки, свій „патронат“ над руською Церквою Закарпаття вони використовували для латинізації руського населення. Але тут недотримання умов у значній мірі спричинили мадярські магнати, а не тільки латинська ієрархія. Про це свідчать документи.

Видатний історик Закарпаття др. Василь Гаджега вважає, що Унія врятувала закарпатських українців від денаціоналізації, а разом з Церквою, вірою, обрядом, збереглись і мова, і національність. Напір латинян Церква Закарпаття може б і витримала, проте до

денаціоналізаційної акції проти русинів долучилася Мадярська держава зі своїм апаратом. А це була величезна сила, що навалилася на матеріально вбогий закарпатоукраїнський народ. Церква — представник народу, опираючись на права, надані Унією, боролася усіма силами. І тут треба віддати належне др. В. Гаджезі в його переконаннях, що Унія в значній мірі врятувала наш народ від повної мадяризації, від латинізації й словакизації.

Руський священик Закарпаття

Не раз доводиться читати різні писання псевдодослідників минулого Закарпаття, в яких говориться, що руські священики не вмiли ні читати, ні писати, або знали лише алфавіт, а писати не вмiли, що взагалі були невігласами, і тому шляхтичі нібито мусіли їх екзамінувати, чи знають „Отче наш“ і „Вірую“ тощо. Можна відразу сказати, що все це — вигадки людей, ворожих до руської Церкви Закарпаття. Тут проявляється багато небилиць, хоч іспити шляхта справді робила, домагаючись, щоб руське духовенство знало латинський „Отче наш“, а тих, хто його не знав, карали грошовою покутою. Це був один зі способів наживи для шляхти, спосіб здирства того мізери, що мали кріпаки-священики.

Це правда, що закарпатське українське духовенство здебільшого було закріпачене, хоч дехто був і лібертином, тобто випущеним або викупленим з кріпацтва. Також правда й те, що закарпатське духовенство до часів єпископа Михаїла Мануїла Олшавського (1743-1767) не мало вищої теологічної школи для підготовки кандидатів духовенства. Кандидат духовенства вчився у свого сільського священика, поглиблював свої знання в монастирі чи в монастирській школі, і лиш окремим лібертинам пощастило студіювати богословію у вищих теологічних школах на чужині. Так, разом з тими священиками, що мали домашню теологічну освіту, на Закарпатті в усі часи жили і священики високосвічені, які володіли навіть кількома мовами. Про таких ми згадуємо докладніше тоді, коли аналізуємо становище єпископів у ті суворі часи. Проте, не варто забувати, що руська Церква тоді мала багато освічених архидияконів та звичайних священиків.

Поглянемо, який він, пересічний священик XVI століття. З тих часів до нас дійшла рукописна проповідь ченця Івана з Углянського монастиря під назвою: „Нягівська постила“. Цей Іван — кріпак-священик з Нягова. Він покинув свою келію і ходив із села в село. В неділі та свята проповідував у церкві, перед церквою, на вулицях, в дворах. Люди сходились і слухали його. Якщо ознайомимося з його проповіддю, то вона продемонструє нам і знання, і характер, і мораль, і гуманність, і соціальну науку закарпатоукраїнських пересічних священиків. Ось кілька витягів.

„Євангелія говорить про сліпого. Він не міг видіти творіння Боже і красу цього світу, день і ніч, і як на цій землі чинить Бог плоди різні, всякого роду і всяку красу цвіту польового...“

„Треба, щоб були церкви, але щоб була і школа біля кожної церкви, бо зі школи виходять учителі добрі, відти виходять книжники, попи, владики...“

„Любіть і не дайте свою віру й церкву. Заберуть від вас маєтки? Хоч би взяли турки, а хоч татари, а хоч який народ лихий, і хоч які царі погані, як візьмуть маєтки наші, і хоч жінку, і хоч дітей, щоб ви лишили віру вашу, та будуть мовити: Не візьмемо худобу вашу, ні челядь, лише одно — віруйте в нас і право наше. Але ми ніяк не відділяймося від Любові Ісуса Христа, Господа нашого, і лишім імініє наше, і жону, і діти, іще даймо голову нашу для ім'я Божого і для царства Його...“

„Нехай буде між вами Любов... Коли умре хто, не дивімся, чи є він нам рідний або чи він багатий, але й на похорон убогих ідім, і радо і з честю його хоронім...“

„Попи нехай проповідують слово Боже, святе Євангеліє, на мові, якою говорять люди, щоб могли розуміти убогі... Яка їм користь, коли піп говорить чужою мовою, що вони не розуміють...“

„Бачите латинських єпископів, ігуменів, що живуть як пани. А я вказую на бідність і простоту апостолів, як мучились, навчаючи ніч і день. Я хочу їх приклад наслідувати...“

„Багато латинських попів, заради збільшення свого багатства, догоджують панам. Чому є і владики такі, і ігумени, і попи, які видять кривду, роблену панамі і мовчать? Вони угоджують людям, бо ся боять, що їх проженуть, чи візьмуть від владицтва, чому май

люблять цей світ, ніж Царство Небесне. Гадають, що май можуть двом панам служити...”

„Бездушні, жорстокі пани, через яких сатана хоче створити своє царство на землі!“

„Брати мої, вельми обіцяє Господь Бог карати таких убійців, котрі проливають невинну кров братнюю і умивають в крові руки свої, як то суть панове, урядникове і бирове варишськії, що видають чоловіка на смерть, не осудивши його по правді...”

„Осуджую всіх, хто не по-людськи ставиться до своїх підданих-кріпаків, хворих слуг, яких навіть з хати виганяють. Як тепер чинять многі, що ся називають християне, та доки здоров слуга та може робити, то він добрий і удачний, а як розболиться слуга, пан його не спомагає нічим...”

Бачимо, цей священик вчив дотримуватися віри в Бога, віри предків, любові до свого, дбав про освіту свого народу, вказав на негуманність, амораль латинського духовенства і на соціальну несправедливість, жорстоку поведінку до кріпаків, особливо тоді, коли ті захворіють.

Це тип пересічного закарпатоукраїнського духовенства, його не можна ні в чому зневажити, він високо стояв і за теологічними знаннями, і за мораллю. Коли латинські єпископи докоряли єпископові Декамелісові, вченому грекові, що він висвячує на священиків „невіж“, він запротестував: „Може вони не такі вчені, але вони чесні!“

Ось як др. Василь Гаджега, який досконало простудіював ту добу, позначив ті реалії: „В ті часи навіть латинське духовенство не було освічене. А ми тепер напевно знаємо, що латинське духовенство тоді було більшим невігласом, бо не розуміло того, що по-латинськи вимовляло, навіть не їхні єпископи служили Службу Божу, а якийсь священичок, — зате всі вони відзначалися гордовитістю, гонитвою за грішми й такою мораллю, що вкінці привела до великої трагедії, званої реформацією.“

На ті часи, при тих обставинах життя закарпатоукраїнські священики-кріпаки мали належний рівень, відзначалися особливою чесністю в житті, а віруюча людина знає, що тому за їх чесноту Господь Бог знання їх доповняв Божою Мудрістю, — а це бачив і про це свідчить учений грек Декамеліс.

Отже, заяви про „невіжество“ закарпатоукраїнського духовенства, — це твердження безпідставні, ворожі, мовлені з метою зневаги руського духовенства і Церкви. Це один із способів боротьби проти нашої Церкви, який застосовували наші вороги впродовж тривалого часу.

Про рівень закарпатоукраїнського духовенства свідчать знайдені проповіді. От, наприклад, наука з т. зв. Євангелія Скотарського за 1588 рік: „Ви чули, милі християни, читання святої Євангелії, послухайте й викладу духовного. Господь наш Ісус Христос вчить нас в притчах: зокрема, про митаря й фарисея. Господь говорить до таких людей, які себе зараховують до справедливих, а понижують тих, що грішать. Він перестерігає тих, що високої мислі і повишують себе, і вчить нас, як маємо молитися, щоби надіятись, що наші молитви будуть вислухані. Бо ми гірше розгніваємо Бога на себе, якщо, будучи гордими, свої злості не узнаємо...”

На Закарпатті збереглися давні проповіді, записані в пам'ятках Догматичних наук за 1598 рік (рукописи в єпархіальній бібліотеці), рукопис „Богословія“ за 1778 рік попа Митра, сина Томи, писана в селі Криве.

Від єпископа Декамеліса (1689-1706) на Закарпатті вже утвердилась всестороння дбайливість у вихованні священиків. Та ще до Декамеліса жили закарпатські богослови, що студіювали науку за рубежем. Так, наприклад, помічник єпископа Петра Партенія, василіянин Косович, закінчив теологічні студії в Римі, в колегії св. Атанасія, де ще з 1615 року навчались руські кандидати духовенства.

На Закарпатті з давнини відома народна приказка: „Маємо чаші дерев'яні, зате золотих священиків“. А ось що публікував часопис „Листок“ (№ 9, 1886) про закарпатоукраїнське духовенство в давнину: „Уявіть собі священика з минулого століття. Він жив просто, був спокійний з тим, що Бог дав. Одягався також просто, в будень нічим не відрізнявся від мужика. Якщо мав сім'ю, діти його й жінка також жили просто, не лакомилися на „панські убори“ і на „панську їжу.“ Синів своїх грамоти навчав сам батько, посилав у Мукачево, де вони за якийсь час закінчували богословські науки, єпископ їх висвячував, і вони ставали

такими ж священиками, як і їх батько. Якщо їм не вдавалося ставати священиками, то це й не біда: займалися господарством, залишалися простими людьми, бо між мужиком і священиком тоді не існувало надзвичайної різниці. Дочок навчав грамоті також пан-отець, мати вчила шити, варити, тримати в порядку город — цим і кінчалась проста, але практична наука. Батько видавав їх заміж, якщо вдавалося, за священика, якщо ні, — за дячка або навіть за чесного господарського сина. Це не було для сім'ї нещастям. Бо пан-отець і з простими людьми був завжди в приятні, не підносився над ними“.

Цікавою пам'яткою давнини є проповідь священика Ігнатія за 1660 рік. У селі Урмезієво в Мараморші в селянина Петра Гросича була знайдена рукописна книга, писана близько 1660 року, — „Соборник Ієрея Ігнатія“, яка зберігалася у цьому сільському роді 280 років. Книга писана — „рукою друкована“. Віддавна були в Урмезієві дві церкви з двома священиками. Перша — велика. Тому що село було розлоге, парафіяни збудували ще одну — на місці „під густою дубровою“, тому й назвали її „Піддубровська церква“. Цю, нову церкву, в 1660 році освятив перший священик тої церкви Ігнатій. З тої церемонії збереглась його проповідь „Слово про Піддубрівську церкву“. Тоді ієрей Ігнатій сказав: „Ми знаємо, що Ти, Господи, на серце своє зриш!.. Ми, не маючи чим Твоїй Великості приклонитися, дерев'яний дім Тобі збудували осьме. Зволь із Своєї ласки узяти церкву сію. Знаємо, Господи Боже наш, що хоч хиж багато маєш, великії палати, просиме Тя, Господи, мешкай ту з нами. Ми з-проста, по-своєму якими по-хлопськи мовимо до Господа Бога, збудували есми Тобі, Господи, домочок, який сми могли, потребуючи, же бисьме Тя завше при собі могли мати. Великую, отже, маємо потіху, як дім Тобі віддаємо, і надіємось, що Господь Бог нам буде близ. Соломон оздобив церкву в Єрусалимі золотом і дорогоцінними каменями, ми ж позолочуємо свої стіни милостью горячею к Богу, най в тій церкві горять уставично огні жажди небесной, то є слова Божого прозмишлення, до яких і ми учинки милосердні прикладайме. Напис на церкву ми дали сей:

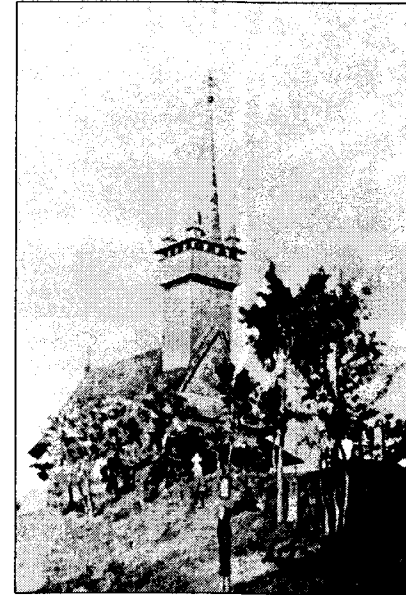
*Господи Боже, да будут очи Твої отверсті
на храм сей день і ноц,*

*на місто, о нем же рекл еси:
будет имя Мое тамо на услышание молитви,
сюже молится раб Твой,
на місті сем день і ноц.*

(Кн. III Царств, гл. 8-29).

Тим, нібито „неукам“, — священикам Закарпаття, довелося вести боротьбу з „ученими“ протестантами, протестантськими проповідниками, які нав'язували нашому народові протестантизм в різних його формах. Ось, як відповідає наш ієрей Ігнатій Кальвінові: „Не держимо із тими новими майстрами Калвін Яношом і прочіими, же би для науки церкви перше ся чинила: але перве ся чинила для алтаря й жертви, потом для молитви, а потом аж для науки. Дом Божий будуют для набожества, Служби Божої, потом для статочної науки й уживання Таїнств Церковних. Не зовет Господь Бог дом науки, але дом молитви або жертви. Перше християни почали олтар держати, хотя без церкви були. Без олтаря церкви ніде не буде. Отже, Калвине, можеш знати, же перш церкву треба для жертви — Служба, а лиш потом для науки, бо наука може ся отпраовати всюди, хоть на улици, хоть у хижи, просто в хащи, на полі, на дорозі, але Служба Божа ні, только на посвященом місті“.

Найкраще оцінила закарпатоукраїнське духовенство до Унії і після Унії особа дуже вчена, чужинець, грек з університетською освітою, такими словами: „Може вони не такі вчені, але вони чесні“. Ним був єпископ Декамеліс...

*Церква з XVII ст.
в с. Діброва Тячівського району*

Слезіння ікон Пресвятої Богородиці

Ікона Богородиці XVII ст.
м. Маріямповч. Угорицина.
Іконописець Степан Пап. 1675 р.

У XVII-му і першій половині XVIII століття, в час магнатських і релігійних воєн на Закарпатті, у всіх куточках Історичного Закарпаття слезили в українських церквях ікони Пресвятої Богородиці. Насамперед вкажемо на роки слези́нь ікон: в Клокочові — 1670 року; в Бовчі — перше слезіння в 1696 р., в Миколі — 1699 р., в Рафаївцях — 1705 р., вдруге в Бовчі — 1715 р., в Павлові — 1717 р. Всі ці місця були заселені русинами-українцями, а ікони слезили в українських дерев'яних церквах. Слезіння ікони це унікальний випадок. Мусіла бути причина тому, до того ж дуже велика, що до українських віруючих озвалася і промовила Богородиця — не словами, а

сльозами й плачем. З часу тих чудесних подій тисячі українських парафіян приходили на величаві відпусти на місця слези́нь. Крім того, слідчі протоколи згаданих чуд дають важливі історичні свідчення. Та ми з усіх тих відомостей подаємо події слезіння й плачу щодо окремих згадуваних ікон.

Подія слезіння й плачу ікони Богородиці в Клокочові

На копії Чудотворної ікони в Клокочові зберігся такий текст: „Дійсна ікона Богоматері, яка у 1670 році, в церкві русинського села Клокочов, що належить до Вишнянського замку в Горішній Мадярщині, на очах багатьох слезила, а після того, коли її якийсь протестант пробивав ножем, заливаючись сльозами плакала“. На задній частині копії цієї ікони позначено, що копію з оригіналу намалював у 1769 році Ф. Крамер у Відні, і ця копія Чудотворної ікони була 12 березня 1769 року австрійським цісарем дарована місту Пряшеву, замість оригіналу. Далі ще позначено, що копія була в 1802 році відновлена малярем Бодою. В цих історичних записах підкреслюємо те, що ікона була в Клокочові, русинському селі, в русинській церкві, що слезила на очах у багатьох людей, які бачили те слезіння і, що слезіння перейшло в плач, коли ікону пробивали ножем.

Як історичні документи про цю ікону збереглися ще інвентарні записи в маєтку Ференца II Ракоці (а це точний запис скарбника Ракоці, який описав ікону в 1688 році), потім інвентарний список ікони, багато оздобленої дорогим камінням з 1711 року, а також рукописний збірник духовних пісень за 1724 рік з села Камйонки, в якому записана „Піснь о образі Клокочовском“.

Село Клокочов знаходиться на 20 км на захід від Ужгорода. Як воно і церква виглядали в 1670 році, коли явилось слезіння ікони Пресвятої Богородиці, документальних відомостей не маємо. Але зберігся протокол з візитації Клокочовської парохії єпископом Михаїлом Імануїлом Олшавським 1750 року, тобто через 80 років після чуда. З цього протоколу довідуємося, що Клокочов було малим селом, маєтком графів Старая, Семерія, Дравецького і Ницького. Село з українськими вірниками, кріпаками, дуже убоге. Не мали тут ані парафіяльного будинку, ані ґрунту під парафіяльний будинок. Священик-парох жив на громадській площі, де собі за власні гроші поставив хатину. Так у тому часі були вимушені робити українські парафії, будуючи й церковці, й хатини для священників на вулиці або посеред площі.

Священик не мав ані землі, ані ораниці, ані луки. До Клокочівської парафії тоді належали філії: Калуш і Кусино. Дяком у Клокочеві був брат пароха, який жив під лісом, де викорчував хашу і поставив собі хатину.

Клокочівська церква у 1670 році була дерев'яною, покрита шиндлями, дуже давня й близька до руйнування. Була посвячена Успенню Пресвятої Богородиці. Чашу в церкві мали олов'яну, за дарохранильницю мали олов'яну круглу коробку. В церкві були дві ризи з картону, два дзвони. У Калуській філії також була дерев'яна церква, посвячена св. Василю Великому. Церква була в доброму стані. Філія в Кусиному церкві не мала. В самому Клокочові всіх жителів нараховувалося до 150 душ.

Це все, що відомо про село і Клокочівську церкву через 80 років після чуда. Отже, кращою ситуація не могла бути і до того. Церква мала, дерев'яна, старовинна. Єдине потішаюче, що зазначає візитаційний протокол: в церкві все чисте. І ось до цієї убогої церковці 1670 року наблизилось кальвіністське військо.

Воювали тоді між собою з одного боку, мадярські магнати — кальвіністи, з другого — католики. Обидві сторони самознищували, а гірше те, що обидві сторони не милували українські церкви й монастирі, і ті протягом XVII століття багато разів горіли, а з ними — й документи української Церкви Закарпаття. Мукачівські українські єпископи терпіли від обох сторін, і не раз мусіли втікати зі своєї убогої резиденції, яка була в Мукачівському монастирі і на Чернечій горі, бо обидві сторони її підпалювали. Але ми повернемось до Клокочівської церкви, до якої наблизилось мадярське кальвіністське військо.

Очевидно, була неділя або свято, бо в церкві було багато людей. Але це міг бути й звичайний день, бо священик у ті часи у церкві відправляв щодня Правило — Часи й Службу Божу, а люди зійшлися, вчувши звістку про слезіння ікони Богородиці. Люди стояли перед іконою Богородиці, яка слезила. Люди бачили чудо. Ікона Пресвятої Богородиці, на іконостасі при Царських дверях, намальована на дерев'яній дошці, слезила, і то постійно, вже кілька днів. Люди в церкві не помітили, як у село ввійшло мадярське кальвіністське військо. Вони спам'яталися, аж коли вояки з криком і лайкою вбігли в храм і почали зривати застави,

нищити хрести, ікони та церковні книги. Коли зупинились перед іконою Богородиці, побачили сльози. Вояк підняв ніж, щоби вдарити в ікону Богородиці, й тоді люди побачили, що з очей Богородиці на іконі струмками полилися сльози. Пресвята Богородиця заплакала...

Невідомо, чи вояк злякався і відступив від ікони, чи присутні люди його відштовхнули й стали обороняти ікону, яку вирвали з іконостаса і втекли з нею в ліс, що неподалік церкви. Правдоподібно сталося друге. Ікона була врятована, щоб поколінням переказати славу української Церкви на Закарпатті.

Що сталося з Клокочівською іконою потім?

З документа Будинського архіву за 1711 рік, опублікованого в книзі „Мункач — вар тиртинете“ — „Історія Мукачівського замку“ довідуємося, що після чуда ікону Богородиці з Клокочова було віднесено до Пряшева й покладено в скарбницю коштовностей міста. Зрозуміло, що чудо — слезіння ікони — викликало великий розголос у Пряшеві. Ікона була з Клокочова винесена, і можна здогадуватися, що при цьому скористались правом сильнішого. Коли саме ікона була винесена, в якому році після чуда, не знаємо, але здогадуємось, що це було невдовзі після чуда, тому що з документів виходить, що ікона раптом опинилася в руках графині Софії Баторі, дружини Юрія II Ракоці, владительки Мукачівського замку, яка спочатку за життя свого чоловіка поширювала реформацію, вигнала з Мукачівського монастиря українського єпископа Волошиновського і поставила антиєпископа, але після смерті свого чоловіка залишила кальвіністську віру і стала римо-католичкою. Ця графиня забрала ікону з Пряшева на основі того, що Мукачівське єпископство було в її володінні. Графиня помістила ікону в каплиці Мукачівського замку. Не виключено, що графиня залишила кальвінізм і стала римо-католичкою під впливом чуда — слезіння ікони. Як свідчать згадані документи, ікона була в дуже великій пошані. Софія Баторі оздобила ікону багатьма дорогими каменями, — рубіном, смарагдом, — а також діамантами і надзвичайно дорогими матеріями. Софія Баторі взяла ікону з Пряшева невдовзі після чуда, адже слезіння було в 1670 році, а вона померла в 1680 році.

Після смерті цієї графині Клокочівська ікона знаходилася в капличці Мукачівського замку. Його владарем став її син Ференц І Ракоці, який раптово помер, а вдова Їлона Зріні вийшла заміж за Імре Тикилі, який очолив повстання проти Габсбургів і після поразки втік у Туреччину. Його дружина Їлона Зріні у 1688 році відійшла з Мукачева до Відня, а в 1692 році — до свого чоловіка в Туреччину, до Нікомидії. Разом з коштовностями вона забрала з собою й Клокочівську ікону. Це задокументував скарбник: „Між скарбами графині був цікавим привезений до Відня і в великій пошані триманий образ, що зображав Пресвяту Богородицю, уважаний Чудотворним, що його кілька років перед цим Софія Баторі одержала з Клокочова і який був в Мукачівській замковій капличці. Пречиста Діва і дитина Ісус на Її руках блистали від численних дорогих каменів, які оздобляли їх корони й одяги. Так, у короні Пречистої Диви блистіло 7 великих і 10 менших рубінів, 5 смарагдів, 11 дрібних діамантів, 19 великих і 536 дрібніших жемчугів-перлин. Шию Пречистої Богородиці оздобляло 18 рядів східних монист, які склалися з 85 великих і 2771 менших зерен. В короні Ісуса блистіли 2 великі і 9 менших рубінів, 3 великі смарагди, 4 дрібні діаманти, 11 великих і 322 дрібніших жемчугів. Казкової краси неоцінімі літургічні одяги, церковні й вівтарні, мистецької вартості, також представляли скарб і по-більшості були зготовлені великими митцями“.

Отже, Їлона Зріні, разом з коштовностями забрала із собою в Туреччину і Клокочівську ікону. Вона померла в Туреччині. Її син від першого чоловіка — відомий Ференц II Ракоці почав нове повстання проти Габсбургів. Він привіз Клокочівську ікону з Туреччини і знову помістив її у капличку Мукачівського замку. Після придушення повстання Ференца II Ракоці і захоплення замку цісарським військом Клокочівську ікону було 11 серпня 1711 року забрано й віднесено до Відня, до цісарської каплички. Ми вже згадували, що перший інвентар ікони був складений 1688 року, а склав його скарбник роду Ракоці Юрій Киришші: документ донині зберігається в Будинському королівському архіві.

Тоді ж, коли ікону вдруге відносили з Мукачівського замку, інвентар було знову складено рукою Міґаля Заї, який зазначає, що до ікони, крім уже згаданого, належало б дорогих суперлатів, бага-

то дорогого церковного одягу з турецького шовку, а також діаманти, рубіни, смарагди, жемчуги й коралі, оздоблені дорогоцінні чаші, дарохранильніці, стихарі із золотими рейками і інші коштовності.

Коли Клокочівська ікона потрапила на цісарський двір до Відня, на неї запретендував Пряшів. І то досить настійно просив повернення Клокочівської ікони. Очевидно, не обійшлося тут без впливу Мукачівських єпископів. А справа вирішилась так. Цісарева Марія Терезія, велика прихильниця української Церкви, наказала виготовити копію Клокочівської ікони і послати її до Пряшева, а Чудотворну ікону вона залишила собі. Копію ікони зробив віденський маляр Крамер, і згодом ікона була урочисто відвезена й передана місту Пряшеву. Відповідальними за процесію цісар Йосиф II уповноважив визначних урядників свого двору: графа Яноша Стараї та Яноша Нойголду. Так, у 1789 році Пряшів, після 99 років, знову отримав ікону Пресвятої Богородиці, цього разу копію. Її з міста в місто пізніше, при утворенні Пряшівської єпархії, передано Пряшівським греко-католицьким єпископам, а ті ікону поклали як напрестольну в капличку Пряшівського єпископа, де вона й досі знаходиться. З цієї, пряшівської копії, для Клокочова зробив нову копію визначний закарпатоукраїнський маляр ікон Ігнат Рошкович. Оригінал Клокочівської ікони, і перша копія, намальована Крамером, а також друга копія, намальована Ігнатом Рошковичем, були без корон. Тепер у Клокочові бачимо на голові Пречистої Диви й Ісуса Христа корони. Отже, це не перша, а друга копія, яку Ігнат Рошкович намалював для Клокочова і яка старанням заслуженого пароха др. Івана Чекана в 1948 р. при великому здвизі народу була коронована. Цей парох відзначився на служіннях клокочівських відпуст. Помер у 1964 р. після ув'язнення (під час ліквідації гр.-кат. Церкви на Пряшівщині в 1950 р.) і похований на цвинтарі в Михайлівцях.

Австрійська цисарева
Марія Терезія (1740-1780)

Досі нема жодних вісток про те, де знаходиться оригінал Клокочівської ікони. Вона була в маєтку цісарського роду Габсбургів. Правдоподібно, що її, як ікону надзвичайної ваги, ще більш прикрашену коштовностями і полотнами, зберігали в цісарській скарбниці, й вона певно, була вивезена кимось з Габсбургів. Можливо, навіть без коштовностей, що були на ній. Необхідно домогтись, щоб її повернули закарпатоукраїнській Церкві й народові, яким вона по праву належить.

Не можна не згадати народний документ про слезіння ікони Пресвятої Богородиці в Клокочові. В селі Каменка, на Спіші, знайшовся рукописний збірник віршів і пісень за 1724 рік. Між тими піснями є і „Піснь о образі клокочовском“. Вона належить до історичних пісень. Йдеться у ній про плач ікони Богородиці в Клокочові, про знищення мадярськими куруцями клокочівської церкви та краю:

*„Прислухайся, хто із боку і присмотри ся,
Справам Бозским великим і зачудуйся,
Что ся діє на сем світі,
А в угорськом повіті.
Плакал образ Пречистой в Клокочові,
Котрий взятий, поставлений в Мукачеві.
Гнів Божий ся чувствует,
Образ Панни ламентует.
През куруцов церков спалена,
А угорска вишитка земля іспутошена:
Легко тое било знати,
Же ся треба Бога бояти“.*

Бачимо, що народ Історичного Закарпаття знав про чудо в Клокочові. Слава про слезіння ікони Пресвятої Богородиці поширювалася в піснях, яких на Закарпатті багато. Закарпатоукраїнський народ жив тими піснями і витримав усі випробування, завдяки вірі предків.

Слезіння ікони Богородиці в Клокочові було першим чудом не лише на Історичному Закарпатті, але в Мадярщині. Також певно, що тоді, хоч то був час війни, ця подія мала великий розголос. Так, було створено ряд пісень на честь Пречистої Діви Марії, очевидно були й духовні вірші. Та, все ж таки, про таку важливу

подію не збереглося ніяких протоколів. Цікаво, що кожне таке чудо Церква неодмінно досліджує, все протоколюючи, і то під присягою, а в цьому випадку не збереглося жодного свідчення. Про причину цього здогадатись неважко, а тим часом можемо висловити ряд припущень:

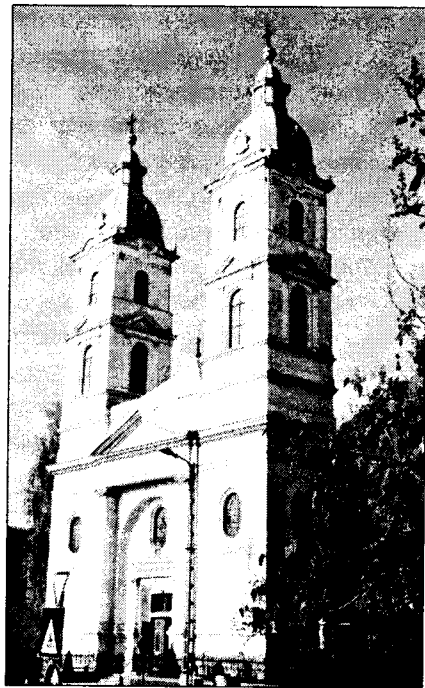
а) Після смерті єпископа Партенія у 1685 році, останнього із закарпатоукраїнських єпископів, чия влада поширювалася на всіх парафіян східного обряду Мадярщини, Мукачівська єпархія втратила незалежність. У 1667 році єпископом став Йосиф Волошинівський, але властителька Мукачівського замку, тоді ще кальвіністка Софія Баторі, в році 1670 вигнала його з Мукачівського монастиря. А на його місце призначила антиєпископа, і тоді закарпатська Церква залишилась без єпископа. Тому цілком могло статися, що не було кому розпорядитись запротоколювати чудо, вислухавши свідків на місці. Єпископ Волошинівський провести слідство не міг, бо був позбавлений свободи дій. Для закарпатського єпископа в ті часи було навіть дуже небезпечно починати подібне дослідження.

б) Проведенню слідчих дій перешкоджав і цілий ряд внутрішньодержавних закоротів, змов, повстань, що створювало труднощі для переміщення територією Історичного Закарпаття. Враховуючи це, урядові кола Мукачівської єпархії не змогли провести обстеження цього чуда. Якби це і сталося, то документи могли пропасти в Мукачівському монастирі, коли він горів. А відомо, що таке траплялося багато разів. Врешті, ще не досліджений єпархіальний архів в Ужгороді, архиєпископський латинський архів у Егері, де приховано багато документів, які пролили б світло на минуле Закарпаття. Егерське єпископство завжди відмовляло у допуску до свого архіву дослідників, не тільки українських, а навіть і відданих — мадярських. Можливо, колись, як щось зміниться і архіви відкриються, то знайдуться і документи про слезіння ікони в Клокочові.

Перше слезіння ікони Пресвятої Богородиці в Бовчі в 1696 році

Сучасне село (в Гайдудорозькій єпархії в Мадярщині) Повч первісно звалося Бовч. У 1696 році це — невелика українська

парафія на Нирьщині. Нирь, Нирьщина — це частина Потисся в сучасній північно-східній частині Мадярщини, яка творить Гайдудорозьку греко-католицьку єпархію, а до 1912 року належала до Мукачівської єпархії. Нирь — від слова „ниряти, нирнути, нирання“, — називається так тому, що тут завжди були мочарі, внаслідок повеней Тиси і з неї тут-таки винирали з води острови. Багато сіл і міст на цій території починається з кореня „нир“, наприклад, Ниредьгаза. Цей корінь „нир“ зберегли мадяри від першожителів на цій території — русинів-українців. Адже тут з давніх давен жили русини-українці. Русини Нирьщини зберегли свою віру, український обряд і українську мову, мали не лише свої українські церкви, але й українські школи.

Собор Св. Миколая в Ниредьгазі (Забовч). Угорщина

Село в давнину, як бачимо з документів, називалося Бовч, Болч. В папських записках з XIV століття називається Болч, Болт, Болд. У Варадинському реєстрі з XII століття в 213 записі назва зазначена, як Болт. Слово „бовч“, або „болч“, вживалося на Закарпатті в значенні „глибина“, за своїм походженням від слова „болото“. Комітат, у якому знаходився Бовч, Хроніка Туровця (II, с. 4) називає Забовча (і Заболча), отже, Забовч означає околицю чи місто, яке знаходилось десь за Бовчом, тобто десь за низиною, глибиною, болотами.

Первісне й корінне українське населення Бовчі своє село називало Бовч. На Бовчанській Чудотворній іконі був такий напис: „Сію ікону написав 1675 года Степан Пап, для церкви Бовчанской“. На іншій іконі Бовчанської церкви теж є напис: „Сію

ікону написав Михаил Іеромонах в монастырі гр. (грецьком) у Бовців — літа 1742“. Ця територія завжди була заселена русинами, про що свідчать і хотарні назви цілої Нирьщини й Потисся. В деяких селах Нирьщини жителі досі вміють розмовляти по-русинськи. Багато з них ще між двома світовими війнами, попри те, що жили у Мадярщині, записували себе русинами.

Іконостас Собору Св. Миколая в Ниредьгазі

Це село Бовч стало загальновідомим після події, що сталася в церкві в 1696 році — слезіння ікони Богородиці. Ось, як її подають історичні документи й протоколи: „Церковця в малому селі Бовч у 1696 р. нічим не відрізнялася від дерев'яних церков Закарпаття, церков, яких і досі багато на Закарпатті. Над вхідними дверями за старовинним звичаєм, в геренді було вирубано рік поставлення церкви — 1676. Але це була не перша церква в Бовчі. До неї також була дерев'яна церква, з непам'ятних часів, або „від давніх давен“, як висловився єпископ Михайло Мануїл Олшавський у 1751 році, коли навідав цю парафію. Різні дати на іконах церкви і в церковних книгах вказували на те, що церква й парафія в Бовчі справді прадавня. Церковця в 1696 році була мала, але для 500 вірників її було достатньо.

За приписами східного обряду, на іконостасі, при Царських дверях, знаходилась ікона Богородиці. Її на дерев'яній дошці намалював Стефан Пап, брат місцевого священника Данила Папа, у 1676 році. У 1675 році староста Бовчу Василь Чигрій замовив у маляра Стефана Папа, молодшого брата бовчанського пароха

Данила Папа, ікону Богородиці. За готовий малюнок маляр Стефан Пап запросив 6 форинтів. Але староста села вважав ціну завищеною, відмовився купити ікону, тоді її купив вірник Лаврентій Гурта й подарував церкві. Ікона була встановлена в іконостас тоді, як бовчанські русини збудували церкву.

Бовчанський священник Данило Пап, уже 60-річний, але ще кременний чоловік. Високий, поважний, з довгою бородою, довгим волоссям, що спадало на плечі, повільною ходою ввійшов до церкви. Була неділя 4 листопада 1696 року. Священник почав відправляти Службу Богу. Під час богослуження вірники в церкві замітили, що з очей Богородиці на іконі іконостасу капають сльози, вони стікають по іконі і падають на простирadlo престоліка, що під іконою. Церкву пройняло сум'яття. Навіть спів не виходив так, як раніше. Люди мов оніміли. Всі звернули погляди на ікону. Неспокій

вірників помітив і священник. До нього підійшов куратор: „Пресвята Богородиця на іконі плаче“. Старий священник здригнувся. Змовк, але оговтався і служив далі Службу Богу. Від престолу він не відійшов. Після переміни Найсвятіших Дарів священник від престолу відступити не може. Та ось Служба Божа закінчилася. Священник висловив благословення, але ніхто навіть не поворохнувся. Всі погляди — на священника.

Священник Данило Пап став перед іконою Богородиці. Він довго дивився на неї. В церкві — мертва тиша. Священник бачив: на іконі в очах Богородиці з'являються дві сльози, великі, як зерна гороху, течуть по лиці і падають на обрус престоліка під іконою. Старий священник

схилив голову. Люди не знали, чи він молиться, чи стоїть не знаючи, що робити. Враз він підняв голову й спішно направився до вітваря. Вірники бачили, що він так само спішно вернувся з рушником у руках і почав утирати очі, лице, а потім і всю ікону. Очі Богородиці на якийсь час стали сухі, але згодом у них знову появлялися сльози. Високий і кременний священник правою рукою зловив верх ікони, лівою оперся в іконостас, і сильно торснув ікону. Вирвав її з іконостаса і обернув. Всі вірні скупчилися довкола нього. На дошці задньої сторони священник читає: „Сію ікону написав 1675 года Стефан Пап, для церкви Бовчанской“. Священник переглядав дошку ікони, пальцями контролював товщину дошки. Вона була тонка.

— Ніде жодного сліду фальшування! — прошептав. Він поклав ікону на місце, але не прибивав її. Під ікону приніс і поклав чистий рушник...

Минали дні. Ікона Богородиці не переставала слезити. Вістка про слезіння ікони Богородиці пролетіла околицею, краєм, цілою державою. Приходили люди, й, бажаючи переконатись, брали ікону в руки, переглядали, витирали сльози на іконі, але сльози з'являлися знову. Приходили селяни, урядники, вояки, офіцери, приходили римо-католики, люди віри гельветської, августиніяни, приходили визначні особи держави, з римо-католицького єпископства, з Егеру. Один вояк лютеранин не вірив в чудо. Він стояв перед іконою і постійно витирив сльози Богородиці. А вони все з'являлися і з'являлися. Коли вояк і далі не ві-

Ікона Благовіщення Пречистої Діви Марії. XVII ст. Ниредьгаза

Ікона Богородиці Одигітрії. XVII ст. Ниредьгаза

рив, ікона змінилася, стемніла. Вояк упав на коліна. Далі встав і пішов на парафію:

— Я прийшов вам, отче, зголосити, що залишаю лютеранську віру й вертаюся до нашої Церкви.

— Кажі, сину, точніше: до Церкви моїх батьків, — доповів старий священник, і додав, — нехай стереже тебе Бовчанська Пресвята Богородиця!

За наказом Егерського римо-католицького єпископа слідство чуда здійснили: Егерський латинський каноник Йосиф Четге і Токайський латинський священник Андрей Дам'ян. Коли вони ввійшли в малу церковцю, в Бовчі, похитали головами. Ціла церковця була меншою за вітвар їх великих храмів, до яких вони звикли. Тому вони в протоколі Бовчанську церкву назвали капличкою — сацеллум.

Дослідження чуда почалося 26 грудня 1696 року. Комісія під присягою вислухала багатьох свідків, а 36 свідків підписало протокол. Вислуховували селян, вояків, офіцерів, людей різних релігій. В протокол записували: вік, заняття, віру й національність свідка. Всі вислухані вірники парафії Бовч, греко-католики, за національністю записані русинами, разом зі своїм священником і дякоучителем. Коротко розглянемо свідчення, насамперед священника, як воно записано в протоколі: „Свідок Данило Пап, гр.-кт., священник, парох Бовчанської церкви, около 60-річний. Ікона від 4 листопада протягом двох тижнів постійно слезила, далі 13 днів була перерва, потім ще два тижні постійно слезила. Ікона слезила й тоді, коли біля неї стояло багато німецьких офіцерів. У такому випадку очі й сльози на іконі були червоного кольору протягом цілого дня. Далі колір сліз змінився на первісний, на білий. Сльози були такі самі, як сльози в людей. Сльози стікали на шовкову хустку, котру змочили і котру якийсь вояк-офіцер насильно забрав з церкви, і не знаю куди відніс. Ікона була більше разів переглянена багатьма, які перевіряли, чи нема якого обману, а ніхто нічого подібного не помітив, але в слезінні всі бачили чудо Божої сили. Ікона найбільше плакала, коли прийшов генерал Корбеллі, який взяв її у свої руки: ікона й тоді слезила. Хвора дитина після дотику до ікони виздоровіла. Ікона дуже плакала в свято Введення в

храм Пречистої Діви Марії 4 грудня 1696 року. Тоді в Бовчі і околиці був такий великий мороз, що під час Служби Божої в чаші замерзло вино, але сльози з очей ікони стікали й не замерзали. Дуже слезила ікона на кожній Службі Божій в моменті переміни Найсвятіших Дарів“.

Далі з протоколів довідуємося, що головним свідком був генерал Корбеллі. Він твердив, що коли взяв ікону в свої руки, ікона найбільше слезила.

Між іншими протокольно були ще вислухані: сусідній латинський священник, військовий латинський священник-куратор, окружний начальник, директор пошти, нотар, одна шляхтичка-реформаторка: всі свідки віком від 25 до 60 років. Багато свідків було вислухано без запису свідчень. Більше людей підклало свої рушники і, змочені сльозами Богородиці, відносили. Юрій Баллабаш, нотар, віри гелветської, свідчив, що він, зачувши про чудо, відразу, першого ж дня, прибіг до церкви, щоб не сумніватися й дослідити справу. Він стирив сльози, і визнав їх природними сльозами, які є у плачучої людини. Яков Крігсман, латинський священник із сусіднього села Каллова (Кального) свідчив, що він, перевіряючи це чудо, на своїх руках підняв умираючу дитину і дотулив її до ікони, й дитина невдовзі виздоровіла, а мати тієї дитини з подяки причепила до ікони подарунок.

Слезіння ікони з перервами тривало до 8 грудня.

Обрус, просяклий слізьми, насильно забрав підполковник граф Стімпілд. Парох Данило Пап підклав під ікону інше полотно, яке також просякло сльозами. Це полотно священник Пап подарував Егерському єпископові Юрієві Фенеші. Єпископ Фенеші полотно 10 квітня 1697 року передав на зберігання в єзуїтський храм в Егері.

Ікона Стрітєння Господнього.
XVII ст. Ниредьгаза

Після розпущення ордену єзуїтів, обрус поклали до скарбниці Егерського катедрального храму, а пізніше у 1820 році Егерський архієпископ барон Іштван Фішер наказав покласти полотно в скриньку зі скляним верхом, а скриньку поклав на престол катедрального храму в Егері.

Генерал Корбеллі про подію слезіння ікони в Бовчі письмово повідомив імператора Леопольда. Він писав імператорові: „Квод інаудієнс імагінем Беате Маріє Вірґініс лахримас фундере ін сацелло *рутґеніко*, поссессіоніс Поч воката...“ — „Довідавшись про те, що в селі Повч, в руській церковці слезить ікона Пречистої Діви Марії...“, — й описав подію. Імператор відразу наказав принести ікону з Бовчі до Відня.

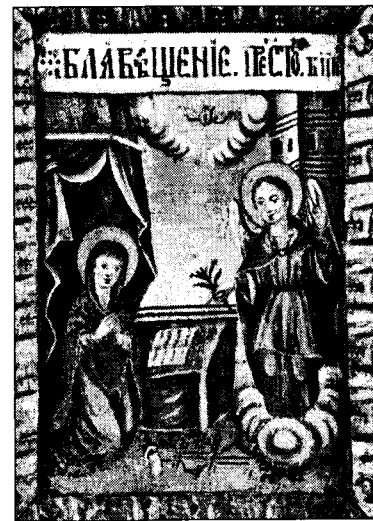
Ікону з Бовчі переносив граф Імріх, егерський канонік і кошицький латинський парох, а потім Великоарадинський єпископ. Вістка про слезіння ікони та її перенесення швидко поширилася у всій державі. Ікону несли з Бовчі до Кошиць, з Кошиць до Егеру, а потім до Відня. По дорозі ікону зустрічали великі процесії вірних. Дехто робив собі копії з ікони. Так, у Барці, біля Кошиць, де процесія відпочивала два дні, маляр, що копіював ікону, спочатку висповідався й причастився, і аж потім узявся малювати. Ця копія є в Кошицькому катедральному храмі святої Єлизавети. Отже, це була перша копія Бовчанської ікони Богородиці.

Ікону принесли до Відня 4 липня 1697 року. Там спочатку поклали її в кварталі міста, званому Фаворітен, де був літній осідок імператора, далі, 7 липня того ж року, ікону урочисто перенесли до храму Августинів, де її оздобили дорогоцінним вінцем, виготовленим імператоркою Магдаленою Елеонорою. Тоді ікону урочисто внесли до храму св. Стефана. В процесії брали участь увесь імператорський двір, багато духовенства, народу. В храмі протягом 14 днів ікона була виставлена для публічного вшанування на головному престолі. На прохання духовенства, чернечих орденів і жителів Відня, ікону потім протягом 33 днів переносувано у великому торжестві з одного віденського храму до іншого, так що вона побувала в кожному храмі Відня, виставлена для вшанування протягом трьох днів.

Якраз тоді, коли тривали великі торжества у Відні, під час публічного вшанування Бовчівської ікони Пресвятої Богородиці,

11 вересня 1697 року, герцог Євген Савойський під Зентою на голову розбив турків. У тій битві полягло або втопилося в Тисі понад 20 тисяч турків, а їх увесь табір з військовими знаменами став здобичею імператорської армії. Коли ця вістка прийшла до Відня, Бовчанська ікона була виставлена для почитання в церкві, званій Скотською. Радісна вістка про поразку турків схвилювала увесь Відень. Ікону Богородиці, у величній процесії, в присутності імператорського двора, безлічі духовенства і народу, велично оздобивши, несли до храму св. Стефана, поклали її на головному престолі, відправили благодарственне богослуження за перемогу над турками. Так ця Чудотворна ікона з української церкви в Бовчі від 1 грудня 1697 року назавжди залишилась у Відні.

Сучасники зазначають великий вплив присутності ікони у Відні на моральне життя цього міста. Імператор розпорядився, щоб перед іконою щодня об 11 годині відправляли Службу Божу. Видатки на це богослуження покривало місто Відень. Житель Відня Михаїл Курз, який помер у 1707 році, був великим шанувальником ікони. Він усе своє майно на суму 17 тисяч форінтів залишив як фундацію, щоб Службу Божу перед іконою відправляли святоково щодня, і з литією. У 1747

Ікони Благовіщення та Вознесіння Господнього. XVII ст. Ниредьгаза

році місто святкувало 50-річчя перенесення Бовчанської ікони з Бовчі до Відня. Це велике торжество тривало 8 днів. Після нього Відень щороку в першу неділю після 4 листопада святкував пам'ять слезіння Бовчанської ікони, а щороку в неділю після 2 липня прославляв ікону, виставлену на публічне поклоніння у Відні. Вірник Йосиф Ференц Цваргер дав фундацію, щоб перед іконою кожної неділі в 7 годині ранку, а в звичайні дні — у половині сьомої ранку — відправляли молебень вервиці.

Оригінал слідчих протоколів про слезіння Бовчанської ікони Богородиці знаходиться в т.зв. Гевенеській збірці (Коллекцію Гевенесіана), в університетській бібліотеці Будапешта. „Коллекцію Гевенесіана“ — це збірка оригіналів історичних документів Мадярщини, зібрана істориком єзуїтом Гевенесі, від нього вона й дістала назву. Протоколи написані по-латинськи. Латинський протокол слідства опублікований у цій збірці, точно описав, і з перекладом на українську і мадярську мови помістив у своїй праці закарпатоукраїнський письменник Іван Сильвай (псевдонім Урійл Метеор). Український текст його праці під назвою „Наші сокровища“ був поданий до єпархіальної бібліотеки в Ужгороді, а мадярський текст під назвою „Кінчеїнк“ вийшов друком у 1913 році.

Ці латинські протоколи дуже важливі, як історичні документи не лише слезіння ікони Богородиці в Бовчі, але і як документи того, що село Бовч було українським селом, зрештою не лише Бовч, а й уся Нирьщина. Їх українське походження підтверджують урядові особи латинського єпископства в Егері та лист генерала Корбеллі до імператора.

З боку тогочасного греко-католицького єпископа слідства бовчанського чуда проведено не було. Тоді Греко-Католицька Церква на Історичному Закарпатті була під владою латинського Егерського єпископа. Мукачівського єпископа він сприймав лише як обрядового намісника-вікарія римо-католицького єпископа. Греко-католицьким єпископом тоді був Йосиф Іван Декамеліс, який тому, що тривала війна, перебував у Пряшеві. Він і не наважувався, і не мав можливості втрутитися в справу. Егерський латинський єпископ закарпатоукраїнському єпископові навіть не послав копії слідства.

Ікону з малої дерев'яної української церковці в Бовчі прославляли німці й мадяри, шляхта й міщани, примаси й архієпископи,

єпископи й сотні представників латинського духовенства, але не було там ані греко-католицького єпископа, ані греко-католицького духовенства, ані вірних Бовчі. Лиш народний переказ свідчить, що старий священник з Бовчі Данило Пап тремтів і йому текли сльози, коли з його церкви виносили ікону Богородиці. Далі він сів на коня і здалека ішов за іконою... Аж до Відня. Він забув про свою парафію, про своїх вірних, він бачив лише свою ікону. Слідкував за всіма торжествами, що проходили у Відні, та був безсилий щось вдіяти. Безсилі русини ніде не мали захисту. Мали ікону, і ту від них відібрали...

Щоб хоч трохи заспокоїти бовчанських русинів, у 1707 році Егерський латинський єпископ Іштван Телекеші наказав зробити копію Бовчанської ікони і послав її до Бовчі.

Слезіння ікони Пресвятої Богородиці в селі Микола 1699 року

Не минуло й три роки після слезіння Богородиці в Бовчі, а 15 лютого 1699 року слезила ікона Богородиці в іншій українській церкві — села Миколи в Заліссі (Семигороді, Трансильванії). Село Микола, біля Клужу (колись Коложвар, тепер у Румунії), у XVII столітті належало до Мукачівської єпархії. Тепер воно входить до незалежної Семигородської єпархії, заснованої в 1853 році. В українській церкві села Микола 15 лютого почала слезити ікона Пресвятої Богородиці і слезила аж до 12 березня 1699 року. Цю ікону намалював на дерев'яній дошці у 1681 році Лука, український священник із сусідньої парафії.

1699-й був роком релігійних воєн. В селі Микола зимував полк цісарських гусарів. Тому, що поблизу не було латинського храму, вояки інколи ходили на богослуження до української греко-католицької церкви. 15 лютого 1699 року вояки помітили, що ікона Богородиці на іконостасі слезить, про що повідомили місцевого священника, 60-річного Михайла Папа. Священник із страхом і здивуванням став перед іконою. Вістка про слезіння ікони розлетілась швидко, і до церкви почало приходити багато народу з околиці. Праве око ікони слезило більше, ніж ліве. Сльози стікали по лицю і падали на землю. Із малими перервами ікона

слезила до 12 березня. Коли люди стирали сльози з ікони, нові сльози витікали ще сильніше. Деякі вояки клали під ікону хустки, а коли вони просякали, їх відносили.

Першим дослідив ікону граф Зигмонд Корніш. Він оголосив, що це слезіння надприродного походження. Цей граф, бажаючи взяти ікону собі, під приводом, що Чудотворну ікону треба помістити на достойнішому місці, прийшов з військом та одним єзуїтом, і 12 березня 1699 року урочисто відніс ікону до міста Святий Венедикт, там помістив її у капличці палацу. Треба зазначити, що ця ікона, як тільки була взята вояками, перестала слезити, і сльози на іконі більше не з'являлись. Жителі села Микола не могли виступити проти військової сили. Вони лише з боєм дивилися, як їх скарб відносять вояки.

Для дослідження чуда Естергомський архієпископ вислав двох визначних єзуїтів: Іштвана Четге і Ласло Варані, які, дослідивши справу в Миколі та вислухавши свідків, взяли з собою вояків і пішли до Святого Венедикту, щоб забрати ікону у графа і віднести до Клужа, тоді званого Коложвару. Але тоді збунтувалися українці села Микола й сусідніх українських сіл, вимагаючи, щоб ікона була їм повернена. Так, єзуїти 24 березня 1699 року принесли ікону до церкви села Микола.

Тим часом молдовський володар оголосив про свої претензії на ікону на тій основі, що Миколівська церква раніше була православною нез'єдиною. Він пообіцяв дати тисячу талерів тому, хто принесе йому ікону. Тоді призначена комісія, яка досліджувала чудо й яка чекала вказівки від архієпископа кардинала Леопольда Колонича з Естергому, закрила й запечатала ікону, та поставила біля неї військову сторожу, яка не відходила ані вдень, ані вночі. Так ікона якийсь час простояла в Миколівській церкві закритою й запечатаною.

Комісія з визначних єзуїтів під присягою вислухала багато свідків, з яких 28 підписало протокол, а це були і ті, хто навідувався сюди частіше, або такі, хто перебував у церкві цілими днями. Між свідками були: граф, шляхтичі, вояки, офіцери, багато з яких стирали сльози з ікони і переглядали ікону, далі — священники, селяни, — всі свідки віком від 20 до 60 років, більшість — чоловіки, лише дві жінки. Свідки були різних релі-

гій: греко-католики, латиняни і гелветської віри. Протокол слідства зберігається в архіві Естергомського архієпископа.

Дійшла справа до висновків. Кардинал Леопольд Колонич віддав ікону єзуїтам, а ті, рахуючись з бунтом Миколівських вірників, прийшли з військом, і в надвечір'я зіслання Святого Духа у великім торжестві ікону віднесли. Віднесення ікони мотивувалось так: „Єзуїти, як сини Марії, які не лише язиком і пером, але і кров'ю готові захищати почитання Матері, з тої причини ікона — Материна спадщина — належить їм як синівська спадщина“. А про миколівських греко-католицьких вірників інший документ говорить так: „...Вони неuki, вони не знають ані Ангельський привіт, отже „Богородице Діво“, помолитись достойним способом“.

Первісні джерела називають більше п'ятдесяти чудесних оздоровлень біля цієї ікони. Точну копію Миколівської ікони наказав намалювати для своєї каплиці граф Зигмонд Корніш. Єзуїти спершу віднесли ікони в каплицю в Колошмоносторі. Звідти — у другу каплицю, в Клужі, а там ікона перебувала до 1724 року. Потім вона була перенесена до новозбудованої церкви в Коложварі, при тому з великими урочистостями, та була покладена на головному престолі. У 1773 році орден єзуїтів був розпущений, і тоді та церква разом з іконою перейшла до маєтку ордена піяристів. Тепер піяристи у своєму храмі, колишній академічній церкві піяристів, ікону так оздобили, що на ній закрито і руський напис, і східний вид ікони.

Це чудо в українському селі Микола в Заліссі так скоро слідувало за слезінням ікони в Бовчі, що це спонукає нас здогадуватися, що обидва чуда перебувають в якомусь зв'язку. Доля українців тут була така ж, як в Клокочові, ба, може гірша. Але

Ікони Богородиці. XVII ст.
Абауйський комітат. Угорщина

є тут й інші подібності: слідство чуда проводять латинські священики, ікону відносять езуїти, забирають її собі, висловлюючи зневагу до бідноти й релігійних почуттів русинів. Тут треба сказати, що може більшість з них і була неуками, невченими, але, чуда відбувалися в їх церкві, отже бачимо, що вони були милішими Пресвятій Богородиці, бо були чесні, а Богородицю любили своєю, хоч і простою, але відданою й чистою душею.

Слезіння ікони Пресвятої Богородиці в Рафаївцях у 1705 році

Тепер нам відомі слезіння ікон в Клокочові — Ужгородський регіон, в Бовчі — Потиський регіон, в Миколі — Залський регіон. У 1705 році слезила ікона Богородиці в Рафаївцях на Пряшівщині, точніше в Свидницько-Стропківському районі. Про слезіння Рафаївської ікони знаємо мало. Єдиним джерелом нам служить візитаційний протокол Мукачівського єпископа Мануїла Олшавського, який у 1752 році відвідав Рафаївці. В своєму протоколі він записав: „В Рафаївцях церква дерев'яна, велика, красна, в доброму стані, збудована в 1701 році. Є тут Чудотворна ікона, яка слезила в 1705 році, що доведено дослідженнями єпископів, але протоколів слідства не залишилося, зате на честь чуда в празник Різдва Пречистої Діви Марії є тут відпусти“. Це все, що знаємо про Рафаївську ікону. Це четверта ікона, яка на Закарпатті слезила. 1705-й — це рік воєн, ведених Ференцом II Ракоці, воєн, які знищили й ожебрачили Закарпаття, були трагедією для нашого народу. Адже війна тривала десять років.

Друге слезіння ікони Пресвятої Богородиці в Бовчі в 1715 році

Після того, як віднесли першу Чудотворну ікону з Бовча до Відня, місце для ікони в Бовчанській церкві протягом десяти років було порожнім. Парафіяни Бовча постійно домагалися повернення їм їхньої ікони. У 1707 році Егерський латинський єпископ Іштван Телекеші у Відні наказав намалювати копію першої Бовчанської ікони і послав її до Бовча. Копія повністю

відповідала до оригіналу. Бо це він згадує в листі 8 лютого 1715 року, написаному ігуменові францисканців у Кошицях Яношеві Надю: „Бовч — це мізерне село на неурожайній землі, й має лише одну дерев'яну церковцю. Перед восьмома роками я туди послав у Відні намальовану ікону, цілком подібну до першої...“ (Лист знаходиться в архіві монастиря францисканців у Кошицях). Отже, першу копію Чудотворної ікони поставили в Бовчанській церковці на те місце, де знаходилась попередня.

Ця ікона була намальована на дерев'яній дошці 60 см висотою і 56 см шириною. Згідно з листом, на задній стороні ікони мала бути печать Егерського і Мукачівського єпископів, які стверджували її аналог. Ця, задня сторона ікони тепер закладена дошками.

Тогочасний бовчанський священик Михайло Пап (очевидно, Данило Пап помер, і наступником став його син) за приписом східного обряду, щоденно з дяком співав і відправляв Утреню й Часи, як зобов'язувало Правило. 1 серпня 1715 року під час цього богослуження присутні в церкві парафіяни помітили, що ікона Пресвятої Богородиці слезить. Ікона слезила 1, 2 і 5 серпня.

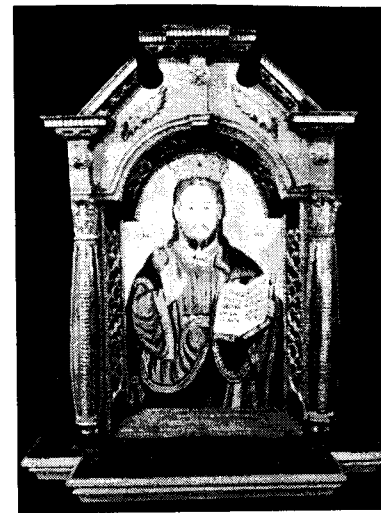
Протоколи слідства, яке виконали помічник Егерський, латинський єпископ Янош Кіш з ігуменом Егерського монастиря езуїтів і яке 25 серпня 1715 року записали латинською мовою, довідуємося, що „ін Екклезія *Рутгенорум* Греці Рітус Уніторум ін Поссесіоне Повч...“ — „в містечку Бовч, в церковці грецького обряду з'єдинених русинів...“ 1 серпня 1715 року почала слезити ікона Пресвятої Богородиці, на Утрені і Часах, які щодня відправляв місцевий греко-католицький священик Михайло Пап з дяком. Сльози витікали чисті, з краю ока, коло носа, так як звично течуть з очей плачучого; вони стікали по лиці і капали на дискос, який під ікону поклав місцевий священик. Лице на іконі під час плачу темніло, а очі червоніли. З правого ока сльози витікали густо, величиною з горошину, були кришталево прозорого кольору, а з лівого ока — лиш малими краплями. Ікона слезила в присутності багатьох людей та великого числа німецьких вояків, які приходили із сусідніх міст. Були там також судді із Забовчівського комітату, між якими й некаатолики, прийшли й представники інших урядів, бачили ікону, яка слезить, і дали свідчення про це чудо. 5-го серпня, у празник св. Анни, прийшов Федір Пап, парох з Карася, сусідньої руської

парафії, відправив перед іконою Акафіст і ще довго молився перед нею. Під час молитви ікона не слезила. Надвечір ікона знову заслезила, сльози стікали по лиці і капали на дискос. Священик Федір Пап утер сльози з дискоса лентіоном і потім його взяв собі. Того вечора слезіння припинилось.

З протокового свідчення місцевого священика Михайла Папа видно, що він не хотів розголошувати подію слезіння ікони. Він боявся, що уряди, довідавшись про це чудо, знову відберуть від них їхню ікону, як це зробили 19 років тому. Він спішно повідомив про подію Юрієві Бизанцію, українському парохві недалекого Каллова (Кального), який тоді був свого роду адміністратором Мукачівської єпархії, і чекав від нього вказівки, що далі робити. Але слезіння бачило багато людей, які розголосили ту подію, і Егерський латинський єпископ, довідавшись про слезіння, відразу послав до Бовча слідчу комісію.

Вже згадані два ведучі слідства (помічник Егерський, латинський єпископ та ігумен монастиря єзуїтів в Егері) вислухали ряд свідків. Напочатку вислухали місцевого руського священика, 27-річного Михайла Папа. Латинський протокол зазначає, що Бовчанський парох, а після нього й дяковчитель руської Бовчанської церковної школи, перед слідчою комісією відповідали по-руськи, так що їх зізнання потребували перекладу для комісії на малярську мову, а комісія те протоколувала по-латинськи: „Парохус ет Луді Магістер антелате Поссессионіс Повч супер флету ет лахримаціоне еюдсем Імагініс В. М. В. ібідем екзистентіс талем сеорзівам, премпримас Рутгеніко, експост еодем ін Унгарікум, нунк веро ін Латінум трансмутато...“ Отже, все вказує на те, **що село Бовч і його околиця були українськими**, бо ані священик, ані дяковчитель їх школи не знали по-малярськи, крім того, в селі була **руська школа**. Це підтверджує і наступне речення протоколу: „Пункта інтеррогаторія пропозіта, пароху, ет схоле магістро **Рутгенорум** Почіензіум діе 18 Аугусті 1715 анно Каловіе“ — „Поставлені запитання вищеназваному парохві та дякоучителєві бовчанських **русинів** 18 серпня 1715 року в Каллові“. Обидва свідки, священик і дякоучитель, дали своє зізнання усно і письмово.

Слідча комісія переглянула ікону в присутності двох військових полковників, сотника, декількох офіцерів, цивільних урядників, трьох

Ікони Пресвятої Богородиці та Ісуса Христа.
XVIII ст. Абауйський комітат. Угорщина

латинських священиків та багатьох людей, і не знайшли на іконі жодних слідів чи знаків обману або природніх причин, що спричинили б слезіння. Ще було вислухано під присягою кілька очевидців: руського священика Федора Папа з сусіднього села Карась, учителя руської школи в Каллові (Кальному), римо-католика директора пошти в Каллові, цілий ряд некатоліків, чоловіків, жінок та вояків-німців, усіх віком від 20 до 70 років.

Протоколи слідства були передані Габорові Ердивді, Егерському латинському єпископові, а цей 19 вересня 1715 року про подію слезіння Бовчанської ікони урядово написав Юрієві Бизанцію, вікарієві Егерського єпископа для греко-католиків, такими словами: „Квод кум інзудіто руморе флетус ет лахримаціоніс імагініс В. М. В. ін Екклезіа **Рутгенорум** Греці Рітус Уніторум ін Поссессионе Повч Інкліте Комітатуі Саболчензів адяценте габіте...“ — „Довідався про слезіння ікони Пречистої Діви Марії в церкві **русинів** грецького обряду, з'єдинених, в селі Повч, комітату Забовчського...“

Тут треба зауважити, що документи засвідчили, що в 1670 році населення села Бовч і Нирьщини було русино-українським. Це підтверджують протоколи слідчих комісій, і що важливо, —

створені мадярськими урядовими органами, світськими, військовими та латинськими, і всі вони називають церкву, священика, учителя, парафіян Бовча й околиці русинами.

Егерський латинський єпископ Телекеші хотів і цю ікону з Бовча забрати й перенести до Каллова, до латинського храму, мовляв, у Бовчі бідна церковця, а Каллов — більше місто. Але бовчанські парафіяни тепер рішуче виступили проти того, але не це помогло, а те, що єпископ Телекоші несподівано помер, і бовчанські парафіяни вперто стояли на своєму і не віддали ікону.

Згадані документи — в оригіналі — протоколи слезіння ікони в Бовчі знаходяться тепер в архіві Егерського архиєпископства, датовані 25 серпнем 1715 року, та в архіві Мукачівської єпархії, датовані 19 серпнем 1715 року.

У 1731 році Мукачівський єпископ Юрій Геннадій Бизанцій (1716-1733) через те, що до Чудотворної ікони потік парафіян з єпархії постійно зростає, почав будувати у Бовчі нову, муровану церкву. Розпочату ним працю продовжили його наступник єпископ Симеон Стефан Олшавський (1733-1737) та єпископ Юрій Гавриїл Блажовський (1733-1742). Будівництво закінчив наступний єпископ Михаїл Мануїл Олшавський (1743-1767) аж у 1749 році. Нову церкву вибудували на місці попередньої, дерев'яної, і освятили її на честь св. Архангела Михаїла. Парафіяни Бовча були вбогими, велику церкву вони не могли збудувати, але й тут допомогла випадковість. Граф Франц Каролі у 1739 році був генералом австрійської кавалерії і брав участь в битві з турками під Білгородом, де 23 липня австрійські війська були розбиті. Тоді від певної смерті його врятував ад'ютант Дмитро Рац, русин з Мукачева. Після укладення миру з турками Франц Каролі зробив ад'ютанта головним управителем своїх маєтків. А село Бовч входило до них. Дмитро Рац поділився з графом думкою, що з подяки за порятунок той допоможе бовчанам збудувати велику церкву. Так у 1756 році була добудована церква, і до неї була урочисто внесена Чудотворна ікона, а також копія першої Чудотворної ікони (А. Кралицький: Листок №3, 1890). Тут зазначаємо, що єпископ Михайло Мануїл Олшавський в Бовчі збудував монастир, і відтоді Бовчанська церква стала монастирською церквою, а Бовч — духовним осередком середньотисянських русинів,

куди щороку сходилися багато людей, процесії з найвіддаленіших закутків цілого Закарпаття.

З приводу Чудотворної ікони в Бовчі не можемо обминути увагою негідні дії та неправдиві перекручування у висвітленні цих подій мадярами, які на кожному кроці намагаються якщо не принизити, то бодай замовчувати, що Бовщина була руською, тобто українською. Наприклад, у 1980 році в Мадярщині Ілона Тарталі, дружина греко-католицького священика, який був до Першої світової війни священиком в Дячеві (Староліубовлянського району на Пряшівщині), видала книгу-повість „Ийкеш вірагал“ — „Оздоблена квітка“. Це історія першої Чудотворної ікони з Бовча. Є тут неточності й неправда. Наприклад, стверджується, ніби маляр ікони Степан Пап ходив по західноєвропейських містах учитися малювання (він навчився малярства в Мукачівському монастирі, за межами краю не був). У повісті появлявся якийсь Черге, що нібито ішов за іконою (а ми знаємо, що за іконою до Відня, згідно переказу, ішов сам Бовчанський священик Данило Пап). Повідомляється, що нібито в Ужгороді у 1675 році навчали теології (насправді в Ужгороді її вивчали аж через сто років опісля); що священик з Бовчі Данило Пап вийшов на казальницю (у східному обряді казальниць ніколи не було, на Закарпатті вони були введені аж укінці XIX ст., наслідуючи латинян); що егерські каноніки та єпископи доти не бачили, як проводиться богослуження східного обряду (та ж у самому Егері існувала церква східного обряду, крім того в руках егерських єпископів була влада над східною Церквою, а греко-католицькі єпископи були в них лише вікаріями) і т.д. Ці неточності можна б і пробачити, але авторка вже на 18-й сторінці пише, що жителі Бовча — це мадяри, а не русини; нібито Данило Пап був парохом парафіян мадярської національності, що ніби діти Данила молилися по-старослов'янськи, а потім — і по-мадярськи, що бовчівські парафіяни розмовляли по-мадярськи, що в Бовчі „церква русинів, які все-таки є мадярами“. При тому безсоромно замовчує, що слезіння ікони було досліджене протокольно, а ті документи збереглися, і в них записано латинськими мадярськими прелатами свідчення селян, мадярських урядників, генерала війська; що Бовч — село русинів, національність вислуханих — записана руська; що й син Данила, священик Михайло і

через 20 років після першого чуда не знав малярської мови (отже, як міг дитиною молитися по-малярськи); і він, 27-річний, і його дякоучитель свідчили перед комісією по-русинськи, їх свідчення перекладались на малярську мову, а комісія вела протокол латинською мовою. Змовчала й те, що протоколи називають прізвища селян Бовчі, околиці, записано національність мешканців — русини. Не згадує і про те, що про слезіння ікон в Бовчі свідчення давали мадяри, німці, реформатори, — а всі вони називали Бовч селом руським, їх жителів русинами, — свідчили про те (і так їх називають в протоколах) представники малярських урядів. Генерал австрійської армії називає їх русинами в листі до цісаря, так само нижчі чини, нотарі, вояки, реформатори, кальвіністи. Напрошується питання: навіщо Їлона Тарталі в повісті, та інших малярських описах слезін у Бовчі постійно озвучує неправду? Та не можна нині людей баламутити так, як у давнину! Тепер нам відомі документи! То чи варто брехнею фарширувати мізки й малярам? Чи, може, колишніх русинів у Нирьщині ще й досі треба переконувати, що вони не русини, а мадяри?

Ікони Пресвятої Богородиці та Ісуса Христа.
XVIII ст. Абайісальнок. Угорщина

Слезіння ікони Пресвятої Богородиці в селі Павлово в 1717 році

Село Павлово (тепер Палфолво або Шайопалфолво в Мадярщині, в Гайдудорозькій єпархії, 11 км від Мішколця) у 1717 році було невеликим русинським селом. В русинській церковці цього села протягом чотирьох тижнів, починаючи від Різдва Христового за старим стилем, 1717 року, аж до 16 лютого, потилася й слезила ікона Пресвятої Богородиці. Під час Служби Божої з очей Пресвятої Богородиці витікали краплі темно-червоного кольору. Попри те, що зима була холодною, як записано в хроніці 1717 року, сльози не замерзали. Не висихали вони навіть тоді, коли ікону клали біля напаленої печі на цілу ніч. Руським священником Павлової парафії був тоді Петро Липницький. Ікона Богородиці стояла над вівтарним престолом.

Голова слідчої комісії, генеральний вікарій Мукачівської єпархії Іван Йосиф Годермарський зазначав, що краплю сльози він узяв на ніж і спостеріг, що вона була кровавою. Він стирав піт ілітоном (рушничком для чаші) з чола Богородиці, але його стерти не зміг, бо він з'являвся знову. Подію чуда Іван Йосиф Годермарський листовно описав Егерському єпископові. Коли приїхав помічник Егерського єпископа, то в його присутності комісія, в якій був і представник Чину св. Василя Великого Прокоп Годермарський, заслухали під присягою 16 свідків, між ними й малярського полковника графа Траутсгона, коменданта тамтешнього полку, який своє свідчення виклав на папері. Комісія всі документи слідства послала Егерському латинському єпископові, на основі чого той дозволив публічне вшанування ікони.

З назв свідків — а в протоколах згадуються такі, як: Грегор Вілас, Грегор Коцур, Андрій Високий, Іван Чорний, Петро Попов'як тощо, — видно, що населення Павлово було русинським, бо й у слідчих протоколах так їх іменують: „едешилт орос“, — або, — „немедешилт орос“ — „з'єдинений русин“ — або — „нез'єдинений русин“. Петра Липницького, місцевого священника, урядовий слідчий протокол називає „палфолвої орос едешилт поп“ — „Павловський руський з'єдинений священник“. Протокол

фіксує парафіян Павлова як русинів, а їх церкву — грецькою з'єдиненою.

Чудо слезіння тривало чотири тижні. До Павлова утворився людський потік з околиць, приходили й вояки, які там зимували, і всі переконувалися в правдивості чуда.

Ікону, за наказом Егерського латинського єпископа, віднесли до Егера. Парафіяни Павлового не знали, де вона знаходиться. З тих пір, протягом століть їх нащадки не відали, як їх ікона навіть виглядала, тому що копії з неї не було зроблено. Хоч багато священників Павлового і єпископи Мукачівської єпархії часто, заради порозуміння й любові між двома конфесіями, просили, щоб українській Церкві повернули цей небом дарований скарб, та всі прохання Егерські єпископи залишали без уваги. Такою ситуація була аж до 1973 року, тобто протягом 256 років Мукачівська єпархія не знала, що з Павловською Чудотворною іконою і в якому вона стані. Аж 25 жовтня 1973 року Чудотворну Павловську ікону було повернено до церкви села Павлово. Про це мадярська газета „Католікуш сов“ — „Католицьке слово“ № 12 за 14-21 січня 1981 р. пише так: „Егерський єпископ Габор Ердивді скоро забрав ікону з Павлова і та, як виявилось, до 1950 р. була в Егері в храмі міноритів (це галузка чернечого латинського

Ікони Пресвятої Богородиці та Ісуса Христа.
1759 р. Землин. Угорщина

ордену францисканців), а в тому році якийсь мінорит таємно переніс її в монастир міноритів до Пейчирінгу в Пейчській єпархії. У 1927 році мінорити зробили копію ікони й послали її до Павлова. Мінорити довго таїли, де знаходиться оригінал ікони, аж один чесний мінорит „пошептав“ Павловському священникові, де той має шукати ікону. Вірні пішли і знайшли ікону в монастирі в Пейчирінгу, але повернути її було нелегко. Претензію на ікону поставили: єпископство Пейчське, Егерське і греко-католицьке Гайдудорозьке. Врешті, латинські єпископи уступили й дали згоду на повернення ікони до Павлова. Так ікона дісталася на своє первісне місце. Тут замічаємо, що первісна ікона не була коронована, коронували її, правдоподібно, мінорити. Павловська Чудотворна ікона — це друга (перша Рафаївська) оригінальна Чудотворна ікона в Мукачівській єпархії, яка знаходиться в руках Церкви Закарпаття.“

Чому слезили ікони Пресвятої Богородиці в церквах Закарпаття?

Читач, слідкуючи за подіями слезінь закарпатських ікон, напевно запитає: чому ті ікони слезили, і чому якраз в убогих дерев'яних церквах? Хоч Божі шляхи нам невідомі, але тодішні історичні обставини самі вказують на причину слезінь. В описі політичних подій XVII і першої чверті XVIII століть ми частково мали можливість дізнатись про трагедію українського народу Закарпаття. Вона і вказує на причину слезінь ікон Богородиці, але про все це ще треба сказати окремо. Щоб зрозуміти причину слезінь ікон Пресвятої Богородиці, що з'являлись виключно в окремих куточках Історичного Закарпаття і виключно в українських церквах, мусимо поглянути на роки вперед, на те, що відбувалось після слезіння. Вони дадуть нам відповідь. Насамперед вкажемо на роки слезінь ікон: в Клокочові — 1670; в Бовчі — 1696 і 1715; в Миколі — 1699; в Рафаївцях — 1705; в Павлові — 1717. Всі ці регіони в ті часи були заселені русинами-українцями, а ікони слезили тільки в українських церквах. Слезіння ікон Богородиці на Закарпатті з'являлося тоді, коли життя закарпатських українців було лише животінням. Територію Закарпаття і до тих пір не минало багато бід, але в XVI-XVIII століттях їх так багато сліду-

вало одна за одною, що, здавалось, всі нещастя збиралися разом і валилися на Закарпаття безперервно.

Першою причиною слезіння ікон був, мабуть, трагічний стан українського населення Закарпаття. Цілі XVI-XVII і першу чверть XVIII століття тривали постійні війни, які велися переважно на території Історичного Закарпаття. Не одні покоління в них народжувалися й помирали. Побої, нищення, насилля не мали ані меж, ані кінця. Наш народ зносив усі ті нещастя протягом століть і був беззахисним. І заплакала ікона Богородиці...

Другою причиною слезіння ікон Богородиці був плач над долею української Церкви Закарпаття. Доля закарпатських єпископів була трагічна. Мадярські магнати, протестанти домагалися, щоб єпископ проголосив вірність і відданість їм, але в такому разі церкву Закарпаття нищили цісарські війська. Коли єпископ був на стороні цісарської влади, нищили й палили все кальвіністські війська. Або: „в 1670 році, в році слезіння Клокочівської ікони, Софія Баторі вигнала з монастиря єпископа Волошинського, розігнала ченців і поставила антиєпископа“. Священники Закарпаття були кріпаками, так як і прості парафіяни. Коли мадярська шляхта так поводитися з українським духовенством, яким могло бути їх ставлення до простого народу! З народом поводитись, як з рабами. Влада землевласників була необмежена, замість справедливості панувало насилля, замість закону — зброя. Наприклад, в роки слезіння ікон, коли, як пише історик Базилевич, „Йосиф Декамеліс був єпископом русинського народу“, українське греко-католицьке духовенство вбивали, як слуг, їх ув'язнювали й публічно били. Тоді й сам єпископ Декамеліс вважав, що небезпечно залишатися в своєму осідку в Мукачівському монастирі, а тому переселився до Пряшева, де й помер. Зрозуміло, що при таких обставинах українські єпископи не мали жодної можливості досліджувати слезіння ікон, які плакали над долею закарпатоукраїнської Церкви.

Третьою причиною слезіння ікон Богородиці було примушування українських парафіян закарпатоукраїнської Церкви залишати свою прадідівську віру. З історії знаємо, що у XVII ст. реформація дуже поширилася на шкоду латинській Церкві. Багато латинських єпископів і священників перейшло на реформацію, протестантизм прий-

няла й мадярська шляхта. Тоді мадярська шляхта, оголосивши гасло: „Куюс регіо еюс релігіо“ — „Чия влада, того й релігія“, примушувала своїх українських підданих ставати протестантами. Протестантизм, перемігши латинян, католиків, проголосив русинів реформаторами і примушував українські села платити та утримувати протестантських проповідників. Над українським духовенством наглядати кальвіністські суперінценденти. Ченцям українських монастирів забороняли служити Службу Божу за східним обрядом. Реформація нищила українських вірних і морально: вона розлучала подружжя. Мукачівські єпископи скаржилися до короля, але й він був безсилий. Як бачимо з документів, і найвіддаленіші гірські українські села були проголошені реформаторськими. Закарпатоукраїнський історик др. Василь Гаджега писав: „Треба думати й про те, що коли реформація так насильно виступила проти державної, пануючої релігії, якою була римо-католицька, тоді становище релігії нашої, яка не була ані державною, ані пануючою, яка не мала вірників магнатів, шляхти, землевласників, ані багатих, яку не захищали державні закони, яка опиралася лише на найнижчу верству населення, на кріпацтво, бо її вірники, почавши від єпископа аж до найбіднішого, були майже виключно кріпаки, — становище тієї Церкви могло бути лише безнадійне, бо вона ні від кого ніколи не могла чекати допомоги й оборони. Таке безнадійне було становище наших предків і їх віри“. І якраз слезіння ікон Пресвятої Богородиці в містах Закарпаття влило в душі нашого духовенства й парафіян духа спротиву, щоб захищати віру своїх батьків. Наш народ побачив, що його віра є й вірою Богородиці, бо вона плаче над знуцанням над нашою Церквою, і народ став на захист своєї Церкви і віри. Як відомо з історії, своїх священників парафіяни роками приховували в горах, на полонинах, переодягнувши їх, як вівчарів. До них носили хрестити своїх дітей, туди ходили вінчатись. Протестантизм міг вважати українців Закарпаття протестантами лиш на папері. Наш народ з чашами з дерева, скла й олова, із священничими ризами з домашнього полотна, народ, що в Службі Божій вживав вівсяного хліба, що мав церковні книги й Євангеліє, писані лише рукою, — став на захист своєї віри й Церкви. Нею було врятовано українську національність. А протестанти, які зайняли наші церкви, безпощадно нищили вівтарі, викидали мощі Свя-

тих, хрести, порозрізували розп'яття, роздирали церковні книги, замальовували настінні ікони в церквах, пробивали й нищили ікони. Тоді русини — кріпаки і невільники, — почали чинити опір. Це була боротьба за існування. Збережеться віра й Церква, збережеться й народ. Самі реформаторські історики записали в своїй історії, що в русинських селах реформаторська віра закорінитись не могла. Вони пишуть, що русинів врятував якраз їх обряд, а ми ще додамо, що в боротьбі гартувалась їх свідомість того, що Пресвята Богородиця на їх стороні, і це виявляє чудами у всіх куточках Історичного Закарпаття.

Але була й четверта причина слезіння ікон Богородиці на Закарпатті, а це: знущання латинян над українською Церквою Закарпаття, хоч уже з'єдиноюю. Реформація викликала антиреформацію, яку декотрі називають рекатолизацією. Це ніби під політичним плащем обидві сторони — реформаторська й католицька — поборювали себе зі зброєю в руках. Вбивали кальвіністи (між вбитими католицькими священиками трьох знайшли в Кошицях), вбивали й католики (Пряшівський битунок, відсудження реформаторських проповідників на галіє тощо). При чому обидві ці сторони немилосердно нищили наші церкви й монастирі. Врешті, перемогли католики, і ті теж цілковито підпорядкували українську церкву Закарпаття собі. Хоч наші предки рятувались переходом на Унію, але й це не допомогло. Егерські латинські єпископи не визнавали наших єпископів, титулювали їх плебанами, забороняли їм навідувати свої парафії, будувати або опрацювати наші церкви, висвячувати нових священиків, відкривати нові парафії, обслуговувати наших вірних у парафіях, наших єпископів вони тримали лише як своїх обрядових вікаріїв. Закарпатські єпископи й духовенство постійно їм говорили: „Навертайте кальвіністів, лютеран, сектантів, а не наших русинів!“ Але це не допомагало, тож і єпископ Андрій Бачинський записав ці слова: „Єзеіте магіс солліціті де конвертендіс Рутгеніс, квам реформаторіс дант ансам мултис маліс“ — „Єзуїти більше старилися переводити на латинський обряд русинів, ніж реформаторів, що спричинило багато зла“.

Це все було в роках слезіння закарпатських ікон Богородиці і це все й було причиною слезіння ікон. А ті слезіння були немов підтримкою наших предків в боротьбі за свою віру й Церкву, а з

тим і за народність. Наші предки славні. Вони вели переможну боротьбу. Вони зберегли свою віру й національність. В тій боротьбі їх підтримували молитви Пресвятої Богородиці, виявлені сльозами на іконах, намальованих на дощці. Шість слезінь, шість чуд, — в усіх куточках Історичного Закарпаття, шість чуд в українських церквах, в парафіях, заселених українцями. Навіть мадярські історики роблять висновок, що чуда стосувались русинів, „які між усіма найбільше терпіли і були найбільше утискувані“.

Фрагмент іконостасу
м. Землин. 1759 р. Угорщина

Використана література

1. A. Peyrov: Otvuk reformaciji v Zakarpatti.
2. V. Hadžega: Vplyv reformaciji na podkarpatsjkih rusinov. Užgorod 1933.
3. Lehoszky Tivadar: Beregvármefye Monografiája, 1881.
4. Az ungi református egyházmege, Nagykapos 1931.
5. Zemplén varmegye Monografiája, Budapest, 1900.
6. Munkáč -var története. Eredeti adatok alapján összeállítá Balog János, m. kir. honvéd százados. Munkáč, nyomtatott „Karpát“ nyomdájában 1890. stor 272-273.
7. Naši sokrovišč — rukopis v archivi Mukaáč eparchiji, svja — ščen-nika Uriila /Zvisnyj: Meteor, pism. i svjašč. eparch. mukač./

Монастирі на Закарпатті в XV-XIX століттях

На Закарпатті монастирі почали появлятися разом з християнством, тобто з часів Константина-Кирила й Методія (863 рік). Важко сказати, які монастирі були найстарші. Ми вже згадували монастирі: Вихорський, Марошградський, Оросланошський, Тихонський, Веспремський, Вишеградський, Засті, Попи, Спішський, Краснянський, Святомихайлівський, Лелеський, Горянський, Грушівський, Мукачівський. Але, крім цих монастирів, на Закарпатті був ще цілий ряд інших. Було їх багато, менших чи більших, але історичні відомості маємо лише про деякі із них, до того ж скупі, а від багатьох з них протягом віків загладилися і сліди. Ці монастирі засновували одиниці, до яких з часом приєднувались товариші-брати, а ті ченці в сучасному розумінні були ченцями-братами і мало з них було ієромонахами. Існував ряд малих монастирів, які в різний час появлялися то тут, то там, що унеможливило встановити їх кількість. Були це фундації сільських громад і поодиноких самопостриженців із місцевих людей. Це були невеличкі монастирі. Ми називаємо далеко не всі монастирі й монастирці, що були на Закарпатті. Насамперед тому, що про багатьох з них не залишилося жодного документу, а про багатьох довідуємося лише з назви частин хотару — „монастирський“, „монастирець“, які вказують, що там колись був монастир чи монастирець.

Більші монастирі були осередками української культури на Закарпатті, їх минуле пов'язане із загальним життям народу і його долею. Вони підтримували зв'язки з галицькими та наддніпрянськими монастирями.

Монастирі Закарпаття були убогими. Вони могли розраховувати лише на власні сили. Єдиний, хто підтримував монастирі, це, за переказами, був князь Федір Корятович. Свого часу Грушівський монастир був під захистом волоських феодалів Балка та Драга в Марамороші. Ті ще дбали про його матеріальне забезпечення,

подарувавши монахам поле, ліс і воду сіл Тересви, Кривого і Грушева.

Монастир у Білій Церкві — біля 1350 року

Біла Церква — село, що знаходилося вище Сигота в Марамороші. Про цей монастир написано: „Обитель Білоцерковска от давна создана є от ніякого Драгомира і сестри його Уйци (они і Грушевську фундації не є жадних“. Війнами, що століттями тривали на Закарпатті, цей монастир нищився. У 1751 році Мукачівський владика Михайло Мануїл Олшавський відвідав Білу Церкву і до свого візитаційного протоколу записав, що ця монастирська церква вже тоді була наполовину зруйнована: „Друга церква є мурована перед 700 роками якоюсь княгинєю Драгомою, тепер уже до половини від Тиси знищена.“ Отже, початком заснування цього монастиря, згідно даної єпископові інформації жителями Білої Церкви, був рік 1000 (ця дата стосується й Михайлівського монастиря). Владичі Олшавському було сказано, що засновниця монастирської церкви — княгиня Драгома (вона, очевидно, була або жінкою Драгомира (Драга), добродія Грушівського монастиря, або його сестрою). Якщо вони заснували монастир в Білій Церкві, то це сталося аж після 1350 року. Але владичі Олшавському повідомили, що та монастирська церква була мурована перед 700 роками, отже початком цього монастиря був рік 1000. І це не можемо вважати неможливим, тому що село Біла Церква згадується в документах уже в 1373 році. Іншої інформації про цей монастир нема.

Монастир біля Тересви — біля 1389 року

Як називався цей монастир, коли і хто його заснував, де він знаходився, який його кінець — невідомо. Згадує його грамота за 2 лютого 1389 року: „Локус, Моностар вокатус“, що лежав між селами Криве й Тересва та нижньою течією ріки Тересви.

Монастир у Сопунці — з XIV століття

Монастир на території села Сопунка, розташованого біля села Довгополе в Мараморощі. Про нього згадують дві грамоти короля Ладислава V за 10 червня 1456 року. У грамотах говориться, що до короля Ладислава звернулися з проханням ігумен Грушівського монастиря архангела Михаїла Семен і жителі Сопунки, щоб король захистив монастир, який існує з давніх давен, від безправ'я жителів Довгополя, які забирали монастирські землі. Король наказав владі комітату, щоб захоплені землі від довгопольчан відібрали й повернули монастирю. Обидві грамоти рівночасно згадують і монастир у Сарвасові.

Монастир у Сарвасосі — з XIV століття

На території Сарвасова, села біля Довгополя в Мараморощі, монастир існував з давніх давен (аб антикво). Його згадують обидві грамоти короля Ладислава V за 1456 і 1457 рр., разом з монастирем у Сопунці, з того ж приводу.

Монастир у в Барсані — 1390 рік

Село Барсани розмістилось на березі річки Іва в Мараморощі. Біля нього був монастир, який згадує грамота за 21 липня 1390 року. Вона означає межі села Барсани: „Уна віа ад Монастор...“ — „одна дорога веде до монастиря“. Більше про цей монастир не знаходимо жодної згадки. Але в 1711 році біля цього села, яке в документах називалося Барсаново, був заснований новий монастир: „Обитель Борсановська почалася р. 1711“. Цей монастир посвятив єпископ Серафим, який не був повноважним єпископом. В цьому монастирі жив останній нез'єдинений єпископ Марамороша.

Кричівський монастир — це монастир в Кричеві, який почали будувати в 1695 році.

Монастир Углянський або Зановський — з XIII століття

Це монастир в селі Угля в Мараморощі.

„Списаніє обителєй Марамороских“ за роки 1735-1749 пише про нього так: „Обитель Угольська, іначей Занево, когда ся почала, знати не мож; кажутъ люди, иж разом із селом создан єсть. Зді Угляне забили Стойку, вицешпана (піджупана) Марамариского, за тое, иж монастир хотіл отобрати на часть свою. От того протекло роков 260, як в листах своїх Угляне мают“. Угля в документах вперше згадується у 1402 році. Отже, цей монастир був заснований за кілька десятиліть до цієї дати, приблизно в році 1350. Вбили піджупана Стойку, який хотів забрати монастир з маєтками собі, десь між роками 1475-1489. Цей монастир, як „монастир Занов у горах“, згадує у своєму повідомленні один з членів Московського посольства в 1558 році, яке тоді, повертаючися з Царгороду, невідомо чому відвідало й цей монастир. У цьому повідомленні сказано, що Занов — великий монастир з 330 ченцями, і що в полонинах мав більше тисячі овець. Далі описані природні багатства околиць монастиря.

Отже, цей монастир не був у самім селі, а в горах над Углею. Тепер відоме його точне місцезнаходження. Це справді в горах, за 12 км на північ від Углі. Там др. Ю. Краль, професор Братиславського університету, який розшукував цей монастир, знайшов сліди якихось великих будов-ставлень, мінеральні багатства, мінеральні води, глибоку прірву, скалу зі сталактитами, — цілком так, як це описує згадане повідомлення члена Московського посольства. На жаль, і про цей великий і, певно, свого часу дуже визначний монастир, маємо мало інформації. В цьому монастирі якийсь час перебував православний нез'єдинений єпископ Йоанникій Зейкан (†1684), звідки керував нез'єдиненим Мараморошським духовенством. Звідси управляли Мараморошом і наступні нез'єдинені єпископи: Йосиф Стойка (1692-1711), який носив титул „Милостією Божією архієпископ православний Мараморошській“; потім — останній нез'єдинений єпископ Доситей Теодорович (1711-1734), який носив титул „Милостією Божією архи-

єпископ православний Мараморошський“; єпископ Йосиф Стойка був ченцем Углянського монастиря.

З книг Углянського монастиря збереглося „Углянське учительне Євангеліє з XVII ст.“, яке колись належало тому монастирю (знайшлося в Сокирніці біля Хуста), — а також „Углянський ключ“ — учительний збірник для духовного читання про життя святих. Він має 111 сторінок, належав монастирю в Углі, написаний на чистому мараморошському говорі. З Углянського монастиря вийшов і відомий полеміст чернець Іван, кріпак-священик, родом з Княгова, який залишив свою келію і ходив з села в село та проповідував в церквах, перед церквою, на вулицях... Ченці Углянського монастиря жили з випасання овець, обробляння неврожайної гористої землі, а тому, як бачимо з даних про їх єпископів, жили дуже бідно. Не маємо відомостей про те, коли зник цей монастир, але знаємо, що його знищили протестантські семигородські війська, які грабували його доти, доки ченцям нічого не залишилось, і ті мусіли порозбігатись. Врешті, протестанти спалили й монастирські келії, й господарські будови.

Монастир у Когні — 1411 рік

Когня — це село на річці Ізі в Марамороші. Про монастир у ньому згадує грамота за 27 липня 1411 року: „Веніссент ад унум монастеріум, Когня моностра вокатум“ — „Дійшли до одного монастиря званого монастир в Когні“. Про цей монастир іншої інформації не маємо.

Українські монастирі Закарпаття перебували у складному становищі. Їх нищили як католики, так і протестанти. Їх ворогами були феодалаи як протестантські, так і католицькі. Особливих втрат вони зазнали в магнатських війнах, які тривали на Закарпатті.

Монастир святої Катерини, мучениці, на Вигорлатській горі — 1487 рік

На Вигорлатській горі, що її також звуть Синайською, у давнину стояв монастир святої мучениці Катерини. Але точного місцезнаходження невідомо. Вигорлатська гора з озером на вер-

шині, званим Морське око, знаходиться над містом Собранці з південного боку. Олександр Духнович, що жив в селі Вишня Рибниця, що знаходиться прямо під цією горою, називає її не Вигорлат, але Діл, бо так ту гору іменували люди. Він також каже, що вершина гори називається не Снинський камінь, а Синайський камінь, а це тому, що там розмістився монастир, званий Синайським. Він пише: „На горбку тої гори стояв малий украшений монастир, посвячений свягій Катерині, з малою дерев'яною церковцею з жителями монахами Василиянами“. Про цей монастир згадується в творі Сирмая „Бревіс нотіція гісторіє Комітатіс Земпліненсіс“, а також у документі, що знаходиться в архіві міста Кошиць: „Ми, Мартин, професор мистецтв і теології, протонотаріус апостольської столиці, парох Будинської катедральної церкви Пречистої Діви Марії, цим підтверджуємо, що від шановних суддів та присяжних міста Кошиці ми отримали 189 золотих форінтів, що їх по волі отця Людвіга, ігумена монастиря святої Катерини на Синайській горі, нам передано для збереження. Достовірність цього ми підтвердили нашою печаткою. Дано в шосту неділю Зачаття Діви Марії 1487 року“. Про це говорить і другий документ, якого використав Вагнер у Дипломах Шаришських: „Людвіг, ігумен і нунцій прославленої діви Катерини на свягій Синайській горі Чина святого Василя, разом з усіма братами монахами і монахинями братства милосердної Матері во ім'я Господа нашого Ісуса, згідно з грамотою, дарованою найсвятішим згаданому монастирю і обнародованою з амвона в церкві (міста) Бардіїв, приймає гідного й відданого Івана Бройнера, плебана міста Бардіїв, у братство святої Катерини. Дано в місті Бардіїв в домі згаданого плебана 1487 року“. Доказом того, що це був східний монастир, є його назва: Чин святого Василя Великого, а цей Чин є виключно Чином Східної Церкви. Про існування східного монастиря вказує ще те, що в долині річки Цірохи, яка протікає околицею, жили лише русини. Одні історики пишуть, що цей монастир був знищений в магнатських повстаннях Юрія II Ракоці і Бетлена, інші — що саме 1662 року, а доти він був монастирем Василиян. А що стосується його початків, то дослідники говорять, що існував він уже в XV ст., а в 1662 році був зруйнований.

Мстичівський (Імстичівський) монастир св. архангела Михаїла

Село Мстичево лежить між селами Білки й Довге. У 1661 році на березі річки Йоаннікій Зейкан, поставлений Юрієм II Ракоці на антиєпископа проти законного Мукачівського єпископа Петра Партенія, збудував невеликий монастир і церкву. В ньому він перебував як єпископ (1654-1684), і звідти керував нез'єдинним духовенством. До цього монастиря був приєднаний Боронявський монастир, а пізніше — у 1750 році — і Зарічський монастир. У Зарічському, на місці колишнього монастиря, потім залишилася тільки каплиця. Теперішній монастир у Мстичеві був збудований у 1773 році, а церква — у 1798 році, але її збудували вже василіяни. Мстичівський монастирський храм був наділений папою Пієм VII повними відпустами на свята Архангела Михаїла і Різдва Пресвятої Богородиці, а папою Левом XIII — також відпустом на свято Вознесіння Ісуса Христа. Реформовані василіяни повернули собі цей монастир у 1931 році.

Зарічський монастир — 1689 рік

Про цей монастир маємо точні відомості. В архіві Мукачівської єпархії зберігся лист-послання єпископа Методія від 1689 року, яким він повідомляє духовенство й парафіян, що Зарічський священник Михайло взявся збудувати на своїй землі монастир св. Миколая Чудотворця. Отже, монастир почали будувати кількома роками раніше, бо зберігся документ за 1685 рік, яким Кивяждський священник Іван Колубець дарує для Зарічського монастиря за власні гроші куплені землі. В документі за 1712 рік — дарча грамота Івана Коропецького, священника Мукачівського для монастиря в Заріччі, — говорить, що цей священник, виконуючи волю своєї матері, дарує монастиреві власну винницю, яку набули його батьки, з тим, щоб у монастирі служили „сорокоустну“ Службу Богу за упокій душ його батьків. В дарчій грамоті за 1715 рік говорить, що Марія Вароді дарує для монастиря доходи з млина за один день кожного тижня. Документ за 1687

рік згадує, що Кивяждський священник Іван Колубець вступив у Зарічський монастир як ієромонах Йоаннікій Колубець.

Варто звернути увагу ось на що: „історики певних періодів“, які не знають справи, в своїх писаннях твердили, що монастирі й парафії відбирали маєтки у парафіян і таким чином багатіли. По-перше, очевидно, що парафіяни добровільно, до того ж з певною метою, залишали дарчі грамоти для монастирів, а також для церков чи парафій (мета — переважно служіння заупокійних Літургій), а по-друге, українські монастирі Закарпаття ніколи не мали великих маєтків, навпаки, як правило, не мали зовсім маєтків, ченці жили з того, що заробляли своїми руками, або мали дуже маленьку земельну діляночку, даровану чи куплену. Різні писаки звикли закидати духовенству, що воно обдирало парафіян, а тепер переконуємося, що духовенство дарувало власність для монастирів чи для церкви, а пізніше побачимо, що вони дарували і для народних шкіл, які засновували. Звичайно, ті критики духовенства ніколи не спромоглися би на такі великі жертвовні вчинки, бо вони навіть докори Церкві й духовенству висловлювали за плату.

Народний переказ говорить про кінець цього монастиря так: „З презирством поставився до монастиря в Заріччі мадярський землевласник Гайтаї. Він заборонив ченцям тримати скот і не дозволяє, щоб їх худоба паслася на його пасовиськах. Пізніше, коли настали війни за віру, — а пан Гайтаї був кальвініст, — він ще гірше розгнівався на ченців і вигнав їх з Заріччя.“ Монастир був зруйнований. На місці монастиря парафіяни поставили каплицю, щоби вказувала, де знаходився у Заріччі монастир.

Драгівський монастир святого Миколая

Коли і ким був заснований цей монастир — невідомо. Про нього зберігся лише переказ: „Зробили його ченці в глибокій зворині, втікаючи від турків і татарів. Але до Драгова прийшов пан землевласник званий Лошваї. Це був лихий мадярський пан. Коли хтось входив до його хати, він зі страху одразу хапав у руки зброю. Він завжди говорив, що має усього в достатній кількості, лише землі йому мало. Лошваї вирішив забрати від

ченців звора. Казав, що ніби люди, йдучи в монастир, топчуть траву на його луках. Після одної неділі, в понеділок, він зібрав своїх слуг, вигнав ченців з монастиря, а монастир зруйнував. Але не довго радів землі. Третього дня помер. Під великою Кливою у зворі ще й тепер стоїть камінь, де була монастирська церковця. А те місце, де стояв монастир, на пам'ятку й донині звуть Монастирем.“ Декотрі дослідники вважають, що цей монастир був збудований у 1705 році. Але, коли взяти до уваги згадку про турків і татарів, то це мусіло статися давніше.

Вільхівський монастир св.св. Петра і Павла

Один документ за 1710 рік згадує „Іеромонаха Досифея, Ігумена монастиря Булхувського“. Це єдине джерело, що згадує монастир, іншої інформації про нього не маємо.

Монастир в селі Монастирець, що біля Горінчева Хустського району

Він мав би існувати раніше за село Монастирець, яке й перейняло назву від монастиря. Цей монастир св. арх. Михаїла знаходився на березку над Великою Рікою, в дуже пригожому місці. На монастирську обитель вказують лише могили на монастирському цвинтарі. Він також, певно, занепав або в магнатських війнах, або з ролі малярських землевласників. Згадується в документах за 1555 рік (Конскріпціонес дікалес, Петров: Предельс с. 55).

Монастир святого Хреста на горі Городище при Білках

На горі Городище при Білках була колись архимандрія „Святого Хреста при Білках“, як це нагадують документи. Більше вісток про цей монастир східного обряду нема, можливо, тому, що і не шукаю.

Монастир в урочищі Телятник біля Білок

В урочищі Телятник біля Білок була колись архимандрія — монастир. Телятник — це теперішня частина Білок, віддалена від центра на півтора кілометра, і зветься Телятинець. Коли монастир був зруйнований, на його місці землевласники годували телят, звідти й пішла назва цього урочища — Телятинець.

Монастир Святомиколаївський в Малому Березному на Ужгородщині

Цей монастир розташований за 40 км на північ від Ужгорода в напрямі перевалу, над річкою Ужем, біля села Мале Березне. Тут починали чернече життя заході ченці в половині XVII століття. У XVIII ст. цей монастир був приєднаний до Мукачівського. Сучасна будівля монастиря частково збереглась з 1742 року, а церква — з 1752 року. Після реформування Чину св. Василя Великого в цьому монастирі існувала школа нижчих студій клериків. У 1747 році в цьому монастирі помер Мукачівський єпископ Гавриїл Блажовський, там він і похований. Церква монастиря наділена папою Пієм VII повними відпущами в свята Зіслання Святого Духа і святого Миколая Чудотворця. Це, крім Мукачівського монастиря, єдиний закарпатський монастир, який зберігся та уникнув руйнування.

Благовіщенський монастир в Бороняві, що біля Хуста

Боронявський монастир відомий в цілому Марамороші, бо дуже багато прочан приходять на відпусту до цього монастиря на Благовіщення, а ще більше — в свято пророка Іллі. Цей монастир заснував біля 1716 року священик Іван Козак. Він був парохом в селі Селище, що біля Хуста, постригся в ченці і, як давні пустельники, оселився в лісі, на місці, де тепер стоїть монастир. Збудував собі самотню келію і дерев'яну церковцю. Між іншим, на місці сучасної Бороняви в 1716 році були кісниць

й пасовища для худоби. Те місце, де тепер монастир, згадуваний священник Іван, вже як чернець Йосиф купив у хустчан (жив у своїй келії, як пустинник, там і помер). Дерев'яний монастир збудований згадуваним ченцем Йосифом у 1716 році, почав розвалюватись, і тоді Мстичівський ігумен Аврам Колесар у 1806 році наказав збудувати новий, також з дерева. Протоігуменом у Мукачеві тоді був відомий історик Йоаннікій Базилович. У 1851 році протоігумен Яков Бованкович цей монастир обновив і став у ньому ігуменом. Після нього ігуменом до 1872 року був Йосиф Завадський, за ним — Єронім Фізер, який замість дерев'яної церкви, що розвалювалася, збудував нову й ширшу — з дубового матеріалу, на кам'яній основі. А нову церкву поблагословив у 1874 році протоігумен Методій Микита. У 1888 році ігуменом Боронявського монастиря став чернець Матей Брабель, який перебудував монастир на більший, до того ж з каменю, цегли і вальків. Слава Боронявського монастиря зростала, біля нього росло село Боронява. У 1788 році цей монастир, разом з 14 іншими марамороськими монастирями, на основі розпорядження цисаря Йосифа II, мав бути вивільнений, але ченці його врятували, а потім ще й стали парохами Боронявської церкви. Боронявську монастирську церкву наділив відпустами папа Лев XIII — на свята пророка Іллі, Благовіщення і Воздвиження Чесного Хреста. У 1922-1923 рр. зафанатизовані „православні“ перестривали людей, що ішли на відпуст до Бороняви, й мали намір знищити цей монастир.

Бикадський монастир в комітаті Сатмар був також відомий на Закарпатті, тим більше, що в цьому комітаті були українські парафії та села, й багато закарпатців ходило на відпуст саме туди. Але відомостей про цей монастир ми не маємо.

Хрестовоздвиженський монастир на Буковій гірці

Село Буковець, розташоване за 10 км на північ від Стропкова (Свидницький район на Пряшівщині), вперше згадується в документах 1379 року. В двох кілометрах від Буковця піднімається

гора, звана Буківською гіркою. На ній понині стоять руїни монастиря й непошкоджена монастирська церква. Жителі Буківця оповідають, що в Буківській гірці било джерело цілющої води. Здавна, ще до 1742 року, через Буківську гірку проходили мандрівники на ярмарок до Стропкова, а це були галицькі українці. Між ними був також один сліпий, що, певно, йшов на ярмарок просити милостиню. Цей сліпець умився водою з криниці на Буківській гірці й прозрів. В подяку за зцілення сліпець збудував біля джерела дерев'яну каплицю, яку посвятили в честь Переображення Господнього. Біля каплиці він збудував собі хатинку-келію, в якій і дожив свого віку. Після його смерті в келії поселився пустельник Арсеній, якого прозвали „босим“ чи „босаком“, тому що ходив босий: він також тут доживав свого віку. Невдовзі після його смерті Буковцем проходив чернець з Галичини Іринарх Ясельський. Жителі його просили, щоби після до тої келії якого ченця. Келія, церковця й гарна околиця сподобались Ясельському і він вирішив, що сам залишиться на Буківській гірці. Цей Ясельський при допомозі жителів села почав у 1742 році будувати церкву й кам'яний монастир. В монастирі поселилися ченці. Як подає переказ мешканців села, вони жили строгим чернечим життям, допомагали сиротам і вдовам, обробляли поле, переписували в монастирі книги. Будову церкви докінчив Чин св. Василя Великого з Мукачева у 1796 році. При церкві був збудований монастир з п'ятьма келіями і келією протоігумена, їдальнею і господарськими будовами. Відпусти на Буківській гірці відбувались тричі на рік: в першу неділю після Зіслання Святого Духа, в свято Переображення Господнього і в свято Воздвиження Чесного Хреста. Сюди приходили паломники з цілої Пряшівщини. Буківський монастир підпорядковувався Мукачівському протоігуменату. Через нестачу грошей на утримання будов, монастир почав розпадатись, з нього залишилися лише руїни, а ченцям вдалося утримати в порядку лише церкву. Вони з Буківця відійшли і приходили лише кілька разів на рік на відправу відпустових богослужень.

Але в минувшині монастир на Буківській гірці був визначним культурним центром Пряшівщини. Олександр Павлович у своїй „Історії Маковиці“ пише: „На Буківській гірці видніються руїни

старого монастиря, який був заснований у 1742 році. Зберігся тут тільки старий монастирський храм. При Буківському монастирі була спеціальна школа, яка тривалий час випускала дяків і навіть учителів з титулом „кантор ет доцент“ — „півцеучитель“. Отже, Буківський монастир впродовж віків навчав дяків-учителів для початкових шкіл усього Маковицького регіону. Ми вже згадували, що в монастирі також переписувалися книги. Так, у Буківському монастирі була переписана пам'ятка давньої української літератури „О пути ерусалимській ігумена Данила“. Рукопис переписав у монастирі Іван Брадач у 1777 році з копії 1595 року. І в цьому бачимо культурний зв'язок Закарпаття з Києвом. Адже в монастирі було переписано багато книг, привезених з України. Наприкінці 1944 року селянам був виданий наказ перевезти книжки з Буківського монастиря в село Великий Буковець. Як розповідає житель села І. Бланар, тих книжок було на два вози. Книжки були складені в пивниці. У 1945 році стояла сувора зима, випало багато снігу. Пивниця опинилася тоді під водою, і усі книги перемінилися на сміття. Збереглася лише одна церковнослов'янська книга, написана рукою буківського монаха, а це — „Літургікон“. Вона зберігається у Маскалика, жителя села“ (Дружно вперед, Пряшів, №8, 1979. С. 28). Серед українського населення області Маковиці (Свидниччина) було виявлено 580 церковнослов'янських книг, надрукованих у Львові та Києві. Серед цих книг було понад сто рукописних, частина яких переписувалася монахами на Буківській гірці.

Крім названих монастирів, історія зберегла документальні згадки про інші монастирі на Закарпатті, наприклад: *монастир св. Миколая у Великому Бичкові*, заснований у 1719 році, церква посвячена у 1722 році; *монастир св. Дмитрія мученика в Бедевлі*, заснований у 1719 році; *монастир св. Стефана Перво-мученика в Реметах*; *монастир Пречистої Діви Марії в Кричеві від 1699 року*; *в Гуменному на Пряшівщині* (назва міста Гуменне від „ігумен“), — звідси східних монахів вигнали францисканці; *в Легнаві на Пряшівщині* (зруйнований); далі — *в Ждані біля Кошиць*; *в Реметах біля Рудьова*; *св. Миколая в Нижній Мишлі*, в якому осіли латинські ченці; *в Птичому біля Гуменного*; *в Сендерові*; *в Мнішку над Попрадом*; *в Мнішку над Гнилцем* — там згадуються монахи-пустельники вже в 1255

і 1323 роках. Ці всі монастирі були зруйновані або мадярськими землевласниками, або в релігійних магнатських війнах, коли руські церкви й монастирі нищили як католики, так і протестанти. Руські монастирі були знищені, а на їх місцях поставали латинські, які були центрами латинізації, а разом з тим і денаціоналізації закарпатських русинів-українців. Латинських монастирів було багато і про них скажемо в розділі „Латинізація“.

У роках 1782-1789 цар Йосиф II заклав багато монастирів у цілій Мадярщині. На жаль, між ними були закриті й українські монастирі в Углі, Бедевлі, Кричові, Драгові, Вільхівцях, Білій Церкві, Бичкові, Джуліні, Барсанові, Вишній Вишаві, Мойсеєві, Бороняві, Євдільнях, — всього 13. Так у другій половині XIX століття на Закарпатті існували лише такі монастирі: Мукачівський, Краснобродський, Бовчанський, Мстичівський, Малоберезнянський, Боронявський, Биксадський і Буковецький, від 1911 року — Ужгородський. З цих монастирів у Першій світовій війні був знищений Краснобродський, а занепав Буковецький.

Монастирі Закарпаття стали джерелами духовної, церковної і народної освіти Закарпаття, центрами, з яких виходило духовенство, які виховували дякоучителів, утримували школи й були піонерами в боротьбі за збереження руської віри й національності.

Дерев'яна церква в Нижньому Комарнику біля Свидника. Пряшівщина

Період після повстання Ференца II Ракоці

*Нищення руських сіл. Нові магнати на
Закарпатті. 20-тисячна татарська
орда на Закарпатті*

Коли Ференц II Ракоці почав програвати бої, бо мадярська шляхта його покинула, багато хто спішив до Відня скласти чолобитну на вірність цісареві в надії, що дістануть дещо з великих маєтків Ракоці.

11 травня 1711 року повстанці Ракоці склали зброю. Він на той час вже давно перебував у Польщі. Почалася жорстока розправа з повстанцями. Мадярська шляхта й тоді себе врятувала. Цісарські війська мстилися на селах за участь населення в повстанні. Були знищені села Ужанського комітату: Загорб, Ярок, Середнє, Великі Лази, Циганівці. Така доля не обминула населення і інших комітатів, зокрема й Мараморошського.

Маєтки феодалів, прихильників Ракоці, були конфісковані й роздані новим феодалам, цього разу німецьким. Найбільші володіння Ракоці з центром у Мукачеві у 1728 році були віддані Майнцькому німецькому архієпископові графові Лотарові Шенборну, який пізніше подарував маєток своєму племінникові Фридриху Карлу Шенборну. Так постала величезна Мукачівсько-Чинадівська домінія, за якою було закріплено 152 села, 4 міста, 15 присілків, де жило 14 тисяч чоловік, 93 відсотки з яких були кріпаками. Величезні маєтки в Марамороші дістались графові Текелі, в Угочанському комітаті — баронові Перені, в Ужанському — графові Сараї тощо. В результаті війни 1703-1711 років села збідніли, оброблялася лише половина земель, було мало худоби. Новий землевласник Шенборн примушував кріпаків працювати навіть уночі. На обробіток своєї ділянки люди не мали часу, так що інколи доводилося збирати свій урожай навіть з-під снігу. За найменшу провину Шенборн наказував бити кріпаків палицями чи сікти прутами. Він забирав у селян і ґрунти, робив

кріпаками вільних людей. Селяни не раз скаржилися на сваволлю Шенборна, посилали депутації до Відня, але без успіху. Було відомо, що Шенборн фальшував документи, щоб відібрати в людей землю. Він будував свої корчми, віддавав їх жидам. Користувався необмеженим правом на підданих — карав їх побоями, забороняв їм ловити рибу, полювати, лиш собі дозволяв торгувати горілкою, пивом, вином і ремісничими виробами.

Мадярська шляхта почала будувати собі нові палаци, а піддані жили в страшних злиднях, вмирили з голоду. Від мадярської шляхти поширився в світі афоризм: „Екстра Гунгарія нонсест віта ет сі нон ест іта“ — „Поza Мадярщиною нема життя, а навіть якщо є, то не таке“. То й не дивно. Адже мадярські дослідники пишуть: „Замки землевласників не мали таких пивниць — від підлоги аж до стелі, — щоб не були повні податками русинів“. Тоді руський народ Закарпаття жив у бідних хатинах, вкритих соломною, без комина, малі віконця були заткані лахміттям. Збіжжя вони косили серпом на колінах. Молотили цілу зиму ціпами. Обмани шляхти були жахливі. Так, наприклад, село Чертіжне потрапило в руки польської шляхтички Стадницької. У 1773 році чертижняни скаржились (скарга написана по-руськи), що шляхтичка покликала їх шолтиса „на порахунок“, при чому ним вказані квитанції про виконані зобов'язання селянами, вона взяла шолтеса і спалила, та почала домагатися їх нового виконання.

Покинуті хати селян шляхта винаймала жидам, і тим уможливила прилив і поселення жидів у руських селах. В другій половині XVIII століття не було такого руського села, в якому не жив би жид, як найманець панської садиби або панського права, наприклад, продавати горілку, тримати корчму, збирати мито тощо.

У 1717 році в Марамороші появилася 20-тисячна татарська орда. З ясиrom вона проходила біля Хуста. Вона не відважилася напасти на Хустський замок, а з награбованою здобиччю й полоненими відходила на Крим. Гарнізон Хустського замку біля Вишкова перекрив їй дорогу, загнав у яр лісу і розгромив. Було визволено полонених, більшу частину яких становили діти.

У 1742 році на Берегівщині спалахнула епідемія чуми, від якої помер кожен десятий житель. З голоду й хвороб люди вмирили,

і населення постійно меншало. У 1786-1787 рр. — знову голод на Закарпатті. В ті роки лише в Хусті, наприклад, вимерло 213 людей. Хустський реформаторський предикатор І. Петі у своїх споминах писав, що в ті голодні роки люди ходили, як тіні, на них була лише шкіра й кості. Люди були змушені їсти траву, суху, жаливу, готуючи різні мішанини й мамалигу. Старші люди оповідали, що чули від своїх дідів і батьків, що були села, де залишилось по одному чоловіку чи жінці й вони ішли шукаючи та гукаючи когось живого. Якщо так сходилися чоловік та жінка, то засновували сім'ю.

Цигани на Закарпатті

Закарпатоукраїнський історик Михайло Лучкай у своїй історії про циганів писав: „Цигани на своїй мові називають себе „рома“, — вони з Індії, виселившись звідти перейшли через Персію і Єгипет, і в 1417 році ввійшли в Молдовію, Трансильванію і Мадярщину. Велика частина з них залишилася в Мадярщині, проводячи кочове життя в околиці сіл і міст під шатрами. Вони розважали народ музикою і гімнастичними вправами. Одні обробляли залізо, більша частина жила з крадіжок. Король Сігізмунд дав їм 1423 року повну свободу на перебування в Мадярщині.

Як тоді, так і тепер займаються музикою, танцями та працею, що не дуже втомлює. Їх можна поділити на чотири групи: одні — музиканти і мають постійне житло; інші — майстри: ковалі або колісники. Багато з них — мандрівні кочівники по країні, остання група — та, що очищає міста від бруду, випалює цеглу, виловлює псів. Їх розмовна мова — це суміш індійської, мултанської, санскритської, бенгальської та малабарійської, коптійської та єгипетської з домішками мови народу, між яким живуть. В їх клятві є слова: „коли не хай ніколи не щастить мені в крадіжці“.

„Мадярська монографія Земплину“ про циган пише: „Цигани згадуються на Земплинщині і Пряшівщині в документах XIV століття. Вони мандрували зі своїми шатрами і займалися ковальським ремеслом та музикою. З циганами багато біди. З Пряшева став „циганварош“ — „циганське місто“.

В Бережанській комітаті цигани оселилися як виробники вальків, торговці кіньми, музиканти, ковалі. На Спіші у 1423 році вони отримали листи свободи. Прийшли ще, може, за короля Андрія II з його хрестоносцями. В Земплині в 1373 році було й село Цигани.

У 1525 році циганські музиканти грали делегатам мадярського сейму — шляхті. Цей кровожерний сейм запровадив жорстокі закони для повного закріпачення й поневолення селян, переважно закарпатців, тому що ті брали участь в повстанні Юрія Довжі.

Для мадярської шляхти цигани були плем'ям улюбленим. Вона дала їм свободу, а головним воєводою поставила мадярського шляхтича. Цигани були милими людьми для Габора Бетлена. Дружина Юрія Ракоці у 1679 році та Ілона Зріні в 1682 році, як владительки Мукачівського замку, прийняли їх до Мукачева: на той час у Мукачеві жило 53 циган-чоловіків. Цигани служили завжди тим, хто мав владу. В магнатських війнах XVII і початку XVIII століть вони забавляли музикою не лише куруців, але й лабанців. Грали вони й Караффові, й Карпарові, забавляли їх військо. А магнат-повстанець Імре Тикилі створив з них постійний музичний корпус. Всюди допроваджали куруців. Цісарева Марія Терезія хотіла їх згрупувати на постійне місце, вона навіть видавала накази з цього приводу — у 1761, 1767 і 1783 роках. Вона іронічно дала їм нову назву: „новомадьяри“. Цісар Йосиф II хотів їх переселити в Банат або в Буковину. Під час мадярської революції у 1848 році циганських музик називали „капелою нових мадьярів“.

В країні проводилася насильницька мадьяризація не лише слов'ян, але й жидів та циганів. Циганам давали мадярські прізвища. Закарпатоукраїнський вчений Василь Довгович у XIX столітті написав мадярською мовою цього вірша:

Циган теж мадьяр.

Циган є мадярського роду,

Кров мадярська моя.

Одинакові ми побудовою тіла,

І кольори — смуглявий і блискучо-чорний

Циган і мадьяр — одне і те саме,

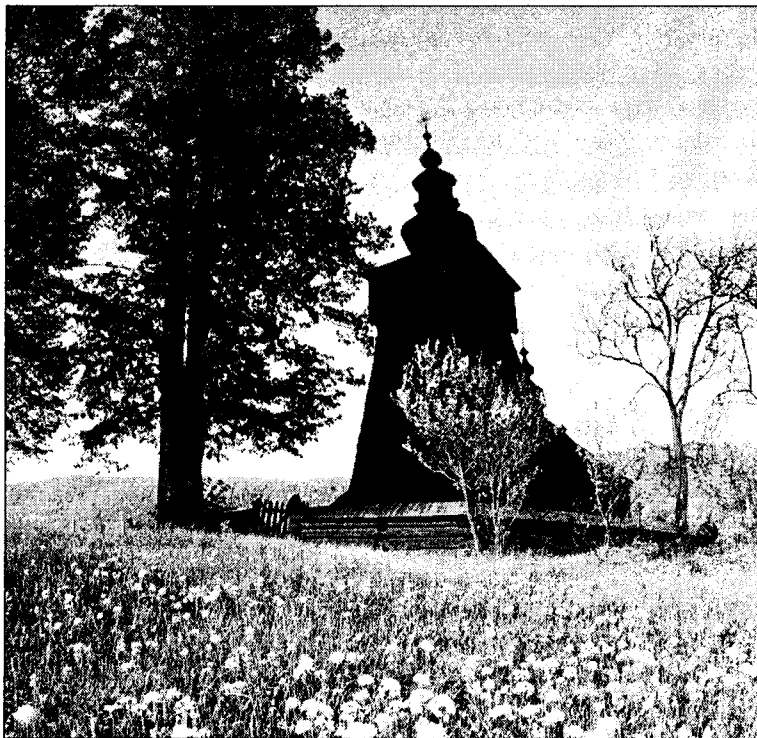
Чи не правда?

Та сама натура — і баста!

Чого заперечувати?

Англійський дослідник історії Мадярщини Скотус Біатор в своєму творі пише: „При окремому перепису циганів, що відбувся у 1803 році, в Мадярщині нарахувалося їх 274940 чоловік. Але тільки 82000 визнавало циганську за рідну мову, 104000 визнало себе за мадярів, а 67000 — за румунів. Кочівне життя веде приблизно 9 тисяч, а 20 тисяч циганів є напівкочівниками“.

Тут зазначимо, що перший цигансько-мадярський словник і першу циганську граматику, вивчивши досконало циганську мову, написав професор Левочської гімназії закарпатський українець Хомичко.

Похилена від часу українська церковця на Пряшівщині, як символ остаточної асиміляції та денаціоналізації українського населення Історичного Закарпаття

Латинство й реформація як денаціоналізатори українського населення Закарпаття

Протягом майже двохсот років боролись між собою реформація й латинство, і все це відбувалося на території Історичного Закарпаття. Закарпатські українці, як народ, у тій боротьбі прямої участі не брали. Обидві Церкви їх не цікавили, обидві Церкви до закарпатоукраїнського народу ставилися вороже. При тому старалися закарпатських українців зробити як не латинянами, то реформаторами. Розглянемо основні дії обох згаданих Церков у денаціоналізації руського населення.

1. Коли турки зайняли південну і середню Мадярщину (1526), мадярська шляхта та багато мадярських міщан, а особливо латинські єпископи й ченці латинських монаших Орденів, втекли на територію Історичного Закарпаття, тут оселилися на постійно, приводячи з собою й прислугу. Так, на території Закарпаття намітився приріст мадярів, а разом з ним — і латинян. Закріпачення селян постійно ламало опір народу, тим більше, що майже в кожному селі були маєтки латинських єпископів або монастирів. Хто був слабшим, піддався під натиском, ті ставали латинянами, а отже, і денаціоналізувалися. Егерські латинські єпископи забороняли без попередньої згоди (яку, звичайно, відмовлялися давати) будувати в руських селах церкви або висвячувати нових священників. Русини мусіли платити податок на утримування латинських плебанів, а пізніше — реформаторських пасторів.

2. Реформація — це продовження насильства над руською Церквою Закарпаття. Реформація насиллям відібрала багатьох наших вірних до різних реформаторських сект: лютеранів, пресвітеріанів, кальвіністів, євангеліків і їх денаціоналізувала. Реформатори наказом проголосили всіх русинів реформаторами, забрали руські церкви, брали від русинів десятину для реформаторських пасторів.

3. Антиреформація, яка слідувала після реформації, також була лише насиллям над руською Церквою й вірними, яких

примусом переводили на латинство. Русини Закарпаття врятувалися запровадженням Унії. Унія була укладена з русинами, отже, не з мадярами і не зі словаками. На Історичному Закарпатті не було православних ані мадярів, ані словаків. А це означає, що й теперішні греко-католики, що називають себе мадярами або словаками, в час укладення Унії були ще русинами.

4. Так звана „рекатолізація“ — це була акція не привернення колишніх католиків, які стали протестантами, знову до католицької Церкви, а латинізація русинів. Бо латинян на Закарпатті до турецького вторгнення (1526) майже не було, а коли й були, то хіба серед мадярської шляхти. Протестантизм проголосив русинів Закарпаття протестантами, а латиняни переводили їх на латинство, нібито як „русинів-протестантів“, замовчуючи те, що русини перебували вже в Унії, а протестантизм сповідувала лише мадярська шляхта. Як тільки про руське село хтось писав, що воно „протестантське“, словацькі пропагандисти автоматично його називають словацьким, замовчуючи, що те село ще до наступу протестантизму було руським і православним.

5. На території Закарпаття засновуються все нові й нові латинські монаші ордени, які будують свої монастирі й проводять латинізацію.

6. Мадярська шляхта, яка спершу латинізувала, тепер примушувала русинів стати протестантами, а далі в акції антиреформації знову примушувала русинів бути латинянами.

7. Як ми вже сказали, в містах Закарпаття поселилися мадярські втікачі від турків, особливо шляхта й латинське духовенство та монаші ордени. Так, німецький характер міст Закарпаття, який був доти, міняється на німецько-мадярський, а потім німці мадяризуються, і міста Закарпаття стають здебільшого мадярськими, з латинським і реформаторським населенням, доповненим жидами, які поширювали мадяризацію.

8. Чуда — слезіння ікон Пресвятої Богородиці, що з'являються в усіх куточках Історичного Закарпаття, вказують на насилля супроти руської Церкви й русинів з боку реформаторів і латинян (Клокочов, Бовч, Павлово, Микола, Рафаївці).

9. Спішське руське єпископство було ліквідоване після 1300 року, і відтоді протягом століть спішський препошт насильно тримав

спішські й липтовські руські села руського обряду під своєю владою, нищачи руські церкви та не дозволяючи навіть згадати про нашу минувшину на Спіші й у Липтові.

10. В Татранщині дуже жорстоко знищили руську Церкву мадярські шляхтичі — як реформатори, так латиняни, — до того в Татранщину на вернулись латинські монаші ордени, які теж не давали можливостей для існування руської Церкви. Археологи спостерегли вщент знищені руські села Татранщини й Спіша. Це був наслідок від розправи над тими руськими селами, які спротивились прийняти латинство. Таємниця тих насильств й досі невідома, і лише імена східних покровителів храмів, назв сіл, хотарів (урочищ), настінні східні фрески в церквах тощо вказують на те, що ті села Татранщини були руськими селами, їх населення — руської віри.

11. Латинізація й реформація означали денаціоналізацію русинів, спочатку мадяризацію, а далі й словакизацію. Латинізація, реформація та антиреформація проходили разом з денаціоналізацією. Сучасні римо-католики й реформатори на території Історичного Закарпаття, названі за національністю мадярами або словаками, — це денаціоналізовані русини.

12. Найкраще вказують на перебіг латинізації, реформації, а, отже, і денаціоналізації записи з історії парафій. Тому розглянемо історію деяких парафій, а саме: Кошицького Клеченова, Кошиць і Барганьовець.

13. Єзуїти склали продуманий план ліквідації руської Церкви, який підступно реалізували.

Тут до деяких з викладених тез додаємо подробиці й історичні документи.

До 5 тези.

З поступовою перемогою католицизму над протестантизмом на Історичному Закарпатті постають нові латинські монаші ордени — як чоловічі, так і жіночі.

Орден кларисок — жіночий, мав монастир у Кежмарку.

Орден піяристів — у 1642 році у Брезні заснував свій монастир у Подолінці (біля Попраду), ще один — у 1673 році — у Брезні, а до кінця XVIII ст. цей орден нараховував 33 монастирі, з яких половина була розміщена на Історичному Закарпатті.

Піяристи мали свої маєтки і в Нересниці, що на далекому Марамороші, та в інших селах.

Орден єзуїтів — вперше почав діяти в Заліссі (Семигороді). Після повстання під проводом Бочкая орден вимушений був переселитися, частина перейшла на **Маковицю**, до Зброва й околиці (це все — маєтки католицького графа Павла Ракоці), де **здійснювали латинізацію з великим успіхом**. Коли про це довідався граф з Гуменного Юрій Другет, він також закликав єзуїтів на свої маєтки. Отож, від 1609 року єзуїти вже були в Гуменному, де, займаючись латинізацією, відкрили й школу. Златинізувавши багато сіл Гуменщини, єзуїти перейшли до Ужгорода, де в 1644 році відкрили колегію.

Де і коли осіли єзуїти на Історичному Закарпатті? Наведемо хоч найважливіші осередки: Бановці (1685), Гуменне (1608), Хуст (1604), Олшава (1674), Кошиці (1601, тут мали колегію, гімназію, академію, семінарію і конвікт), Левоча (1604), Маковиця (з 1617 до 1682 року — тут здійснювали латинізацію у 83 селах), Мотички (1746), Мукачево (1632), Пряшів (1647), Рожнява (1656), Виноградово (Севлюш, 1651), Соливар (1603), Спішське Підгороддя (1605), Шариш (1617), Щавник (1739), Ужгород (1617).

Після розпущення цього ордену у 1773 році він у 1814 році відновився. Орден єзуїтів під час свого першого приходу на територію Закарпаття агресивно здійснював латинізацію населення, застосовуючи для цього дуже негідні способи і насилля.

Орден Божого Слова — свій монастир мав у Щавнику біля Попрада.

Орден-конгрегація служебниць Святого Духа — це жіноче відгалуження ордену Божого Слова. Новіціят мали в Щавнику біля Попрада.

Орден милосердних братів — у Спішському Підгороді, конвент заснований польським князем Станиславом Любомирським.

Тут зазначимо, що перелічено далеко не всі ордени, які діяли на Історичному Закарпатті. Ми назвали лише ті, які перебували на території Пряшівщини і трохи на території сучасної Закарпатської області, не згадуючи Залісся, Потисся й Татранщину. Словацький історик Шпірко зазначає, що про інші ордени відомостей не збереглося. Як бачимо, латинські монаші ордени осіли на

Закарпатті цілою мережею. Це була місійна територія, жителі якої не були латинської віри. Ці ордени мали успіх, бо довкола тих монастирів тепер живе римо-католицьке населення. Разом з тим воно змадяризоване або зісловачене.

Скажемо про наслідки місіонерської діяльності монаших орденів серед русинів Пряшівщини. Тут будемо цитувати документи з Ватиканського архіву. Єзуїт Михайло Лацко, який жив у Римі, а звідти вів акцію словакизації богослужень греко-католицької Церкви на Пряшівщині, крім цього лихого вчинку, мимохіть дав у наші руки важливі документи, які доказують, що сучасні римо-католики Пряшівщини й Татранщини — це колишні русини. Цей Лацко видав у Римі (1965) книгу „Унію Ужгороденсіс рутгенорум карпатікорум кум екллезіа катголіка“. У ній ми не бачимо нічого нового, але дуже важливим для нас є розділ на сторінках 34-40 під назвою „Міссіонес латіне інтер рутгенос карпатікос“ — „латинські місії серед карпатських русинів“. Чому? Тепер латиняни на Пряшівщині повністю заперечують те, що їх вірні колись були східного руського обряду, а отже і русинами. Хоч нам відомо, які акції робили різні монаші ордени на Закарпатті, латиняни на це не звертають увагу, ніби на те нема доказів. І ось у творі Лацка звертає увагу на те, що важливе для нас і що, не хочучи й не думаючи про наслідки, навіть не уявляє про те, що подає документи, які суперечать його твердженням, — наводить цитати з листів-звернень окремих орденів до своїх генералів у Рим, де йдеться про латинізаторську працю монаших орденів на Пряшівщині і про національність латинізованих жителів. Він пише: „У XVII столітті землевласники, навернувшись на католицтво, запрошують на свої маєтки місіонерів з латинських монаших орденів. Для того, щоб вони провели свою працю між **русинами**. Вони мали завдання духовно вислужити землевласника та утверджувати у вірі тих, що залишились католиками, а також навертати й лютеран і кальвіністів, і **приводити до латинської Церкви русинів**. Вони вважали русинів якоюсь еретичною сектою, повною блудів і переводили їх на латинство. Так, наприклад, заявили: „З лютеранізму, кальвінізму і рутгенизму в Гуменному переведено 47-х осіб“.

„Місіонери, що діяли в **комітатах, заселених русинами**, належали до монаших орденів францисканців, павлинів та єзуїтів.

Після 1622 року про їх працю маємо багато записів у Конгрегації де Пропаганда Фіде. Вони мали спеціальні факульти — повноваження. Зі звернень, які вони мали посилати до Конгрегації, довідуємося різне про їх працю *між русинами*. Зокрема, єзуїти щороку посилали у свою генеральну Курію в Рим книгу діловодства під назвою „Літтере аннуе“. Орден францисканців (Фратрум Мінорум — Менших Братів) мав свій осередок у Кішварді, в комітаті Забовчськім, *заселеному русинами* й румунами. *Для русинів були конвенти в Кошицях і Шебастовій*. Орден францисканців для праці на Земплині мав осідок у *Рад, Воронові і Стропкові*. *Тут і в околиці жили русини*. Їх навіть відвідував візитатор ордену в 1659 році, який зазначав, що і тамтешні *русини* його прийняли, як свого латинського пароха.“

„Складність для францисканців становили ті умови, що їх місіонери були італійцями, не підготовленими для праці *між русинами*. Тому патер Андреас де Кастеллана у 1641 році писав із Стропкова, щоб послати місіонерів польських чи хорватських, які знають слов'янську мову. Це побажання було виконане, бо вже у 1651 році польський місіонер Бонавентура Вилінскі писав із Стропкова, що працює *між русинами*“.

„Орден павлинів мав конвенти *на окраїнах поселень русинів, в Уйгелі* (Шаторольйоуїгел), *Требішові та на Спіші*. Протягом 30 років префектом цієї місії був Йоанес Вановіці з того ж ордену, який посилав листа з подробицями до Конгрегації де Пропаганда Фіде про поступ місії. Цей префект, керуючи місіями, часто бував на цих територіях й писав, що *в Углі і довкола Требішова живуть русини*. Він згадує і про руське духовенство, наприклад, Сильвестра Скабеля та Ігната Січа, *руських священиків*. Він згадує при цьому, що багато писав до Риму і *про руських єпископів*“.

„Але найбільший поділ в підготовці і реалізації Унії мали єзуїти. Їх праця була найбільшою *на території, де жили русини*. Спочатку єзуїти прийшли у 1603 році до Хуста й Сатмару, а потім поступово, як курати війська, у 1604 році дійшли до Кошиць, звідки як вигнанці добрались до Бардієва. У 1608 році прийшли і поселились в Гуменному три єзуїти, але було їх замало для такої великої праці *в цілому краю русинів*, тому граф

Другет у 1615 році заснував для них у Гуменному колегіум єзуїтів. З Гуменного до Ужгорода їх запросив Іван Другет, син Юрія Другета, але це вже в 1646 році. В Ужгороді єзуїти збудували великий монастир і костел. Території Гуменного й Ужгорода були центрами, звідки виходили місійні акції латинізації. Згодом єзуїти оселились в Сатмарі, Маковиці, Кошицях, Мукачеві, Горянах, Пачині, Парховянах, Середнім, Спіші, Великому Шариші. Звідти вони адміністрували багато *парафій, в яких жили русини зі своїми священиками*. Вони так справно працювали, що вже у 1612 році *всі русини Гуменного стали латинцями*. У 1615 році вони адміністрували вже 11 парафій з 36 селами. У 1638 році їх Спішська місія адмініструвала сім сіл. В зверненні сказано, що це були *руські села*“.

„Треба зазначити, що багато сучасних латинських парафій в Карпатському регіоні були первісно східного обряду і *є вони нащадками тих русинів, яких згадані месіонери в їх предках латинізували*“

„Методи навернення на латинство були нечистими. Це очевидно з району Гуменне, де тепер лише 20-50 відсотків населення дотримується східного обряду. Така пропорція виникла внаслідок праці єзуїтів, *які навернули русинів на латинський обряд*“.

Усі ці цитати — з книги Лацка. Коли людина читає ці свідчення, то переконується, що правда не може загинути. Це документи найдостовірніші. Вони вказують, що Земплин (Требішовщина й Гуменщина) та й Уйгельщина (тепер у Мадярщині), а також Спіш — були заселені русинами, яких на латинство перевели різні монаші ордени і тим їх зденаціоналізували. Вражає те, що, наприклад, лиш у Кошицькому конвенті францисканці тримали 300 монахів для латинізації русинів. Отже, коли в цих краях бачимо тепер латинян, то це не означає, що вони словаки чи мадяри, бо документи з Ватикану свідчать, що їх предки були русинами, яких латинізацією зденаціоналізували.

Монаші ордени при монастирях засновували школи, через які й латинізували населення, а оскільки там викладали мадярською, польською і словацькою мовами, то рівночасно з латинізацією його денаціоналізували. Монаші ордени мали в своїх руках народні середні школи й університети. Поглянемо, що пишуть про це історики.

Монастирські школи були найдавнішими осередками латинської релігії на території Закарпаття. Пізніше засновувались школи і при кожній плебанії. Про них не будемо говорити детальніше. Достатньо сказати, що книга „Католицьке словенско“, видана у 1933 році, на стор. 254-392 нараховує 370 народних римо-католицьких шкіл на „Східній Словаччині“.

„Середні школи мали особливо єзуїти й піяристи, пізніше францисканці й премонстранти“. „Засновниками середніх шкіл є або „апостольські королі“ колишньої Мадярщини, або магнати, а саме: гімназії в Сабинові (1740), в Гуменному (1615), Подолинці (1642), в Ужгороді (1640). Архиепископи та єпископи заснували гімназії в Кошицях, Рожняві, Спішськім Підгороді, Левочі, Пряшеві. Створені гімназії дотувалися великими маєтками. В гімназіях тривала жаклива латинізація. Наприклад, син руського дяка з Пасіки (район Свалява), Григорій Таркович, закінчуючи Ужгородську гімназію, під впливом єзуїтів вирішив вступити до їх новіціату у Ваці, але якраз тоді цісар Йосиф II у 1773 році скасував орден єзуїтів. Цей Григорій Таркович пізніше став Пряшівським єпископом. Денаціоналізація у гімназіях тривала з такою силою, що сам Олександр Духнович у своїй „Автобіографії“ пише, що, як був студентом, то писав малярські вірші і зневажав усе руське. „Я всьому вірив, що мені викладали, також вірив у те, що крім мадяра нема на світі людини...“ Духнович пізніше дізнався де правда. Але тисячі цього так і не пізнали, будучи зведеними, златинізованими і тим зденаціоналізованими.

До 6 тези.

Є історичною дійсністю, що малярська шляхта була не лише ненаситною в матеріальному визиску русинів, а й оскаженілою до всього руського. Духовенство русинів було також закріпачене. Мадярська шляхта робила все, щоб гальмувати життя руського обряду і щоб його цілком ліквідувати. Все одно, чи та шляхта була католицька, чи реформаторська, все одно, чи то було в часах до Унії, чи вже після Унії.

Замки, фортеці, палаци були твердинями панівної верстви, — королів і шляхти. З них вони утримували народ у покорі. Це були також перші осередки латинської релігії. Звичайно, при кожному замку, фортеці, палаці були свої каплиці, які обслуговув латинський

плебан. Якщо поглянемо на карту замків і палаців, яка є фотокопією з виданої книги „Мапа градов а замков Ческословенскей републики“ (Устредна справа геодезіє а картографіє. — Прага, 1958), то особливо вражає, що на території невеликої Пряшівщини окупанти мали 144 осідки. Самих замків було 67. Знадобилась би окрема книга, щоб описати злочини й насилля малярської шляхти проти віри русинів. Ми розповімо лише про три випадки, що були характерні для шляхти.

Пан Мукачівського замку Юрій Ракоці наказав капітанові замку Балінтові ув'язнити Мукачівського єпископа Василя Тарасовича, коли він відправляв Службу Божу, і тримав його у підземеллі два роки. Після визволення єпископ мусів залишити єпархію.

Другий шляхтич, з роду Другетів, який володів маєтками у Гуменному і в Ужгороді, граф Юрій взяв собі за головну життєву мету поширювати латинство. Ми навмисно вживаємо термін „латинство“, а не „католицизм“. Бо якби ми сказали, що він поширював католицизм, тоді він мав перестати наполягати на тій роботі після того, як русини прийняли Унію, тобто, стали католиками. Але ні він, ні його монаші ордени та плебани не припиняли своїх дій проти нашого народу і, зокрема, в навершенні його на латинство. Цей рід Другетів златинізував, а тим і зденаціоналізував багато руських сіл та міського населення, зокрема, Гуменного й Ужгорода.

Погляньмо ще на Бардіївщину, на її шляхту, бо тим самим нам стане ясним і питання, чому в морі руських сіл Бардіївщини є римо-католицькі села. Бардіївщина належить до так званої Маковиці, яка має назву від маковицького гірського пасма, яке починається селом Зборовом (недалеко від Бардієва, тепер римо-католицьким „словацьким“ селом). На стрімкій горі стоять руїни „Маковицького“ замку, заснування якого пов'язано зі змістом народної пісні „Коли муровали білу Маковицю“. Маковицькому замку були піддані 65 руських сіл кріпаків. З донькою власника замку графа Шереді одружився Іван Острозький, князь Острога і Тарнова в Галичині, син славного руського князя Константина Острозького, і йому за дружиною дістався Маковицький замок. Цей Іван Острозький прийняв латинський обряд, став Янушом, поляком і багатьох русинів златинізував. Свидницький священик

Олександр Павлович засудив цього Івана віршем „Руський ренегат Іван Острозький“:

*Іван, повиняєсь Сузанні,
Презрив отців своїх церковей,
К волі яснегельможней пані
Мучив наших руських отців.*

*На Маковицю привів ляхів,
В Зборовці костел построїв,
В Земельное привів поляків,
Руських людей тут огорчив.*

*Но в тисячшістьсот першім году
Продав Маковицькі холми,
Ліси, луки, поля і воду,
Його чорт взяв — тут живем ми.*

Про Зборов О. Павлович пише ще так: „Назва Зборов доводить, що народ слов'янський тут жив, саме слов'янський, а не руський, бо словаки, змішані з русинами, з більшої частини є переселенцями з Польщі, Чехії, а тепер вони говорять діалектом словацько-шаришським. Але русини не називають їх словаками, але ляхами, католиками (по-ляховськи, по-католицьки бесіднують)“.

До 12 тези.

Словацький професор В. Варсік у своєму творі „Осідлене Кошицькей котліни“ („Заселення Кошицької улоговини“) так подає історію парафії Кошицький Келечин.

„Парафія Кошицький Келечин (тепер Клеченов) знаходиться в районі Кошиць, при дорозі Кошиці — Михайлівці, на узбіччю Дарговських гір, в долині потока Борда. В писемних документах це село згадується вперше в роках 1384, 1397 і 1427 як Келечин, а з 1948 року має словацьку назву Кошицький Клеченов, мадяри його називали Келечень. Документ з 1384 року говорить, що це село належало *Валентинові, Пейцькому латинському єпископові*, а опісля належало різним землевласникам. Тому, *що село було при дорозі, якою переміщувалися війська, його часто розграбовували, тому жителі переховувалися в горах поблизу*. На

основі урбара требішовського панства з 1601 року *Кошицький Келечин був руським селом* (Поссесіо гек ест Рутгеніка. Марсіна — Кушік, Урбаре, II, 27, Варсік 64). Там названі й прізвища селян і желярів: Дем'ян Шолтис, Франциск Фодор, Іван Лацко, Тома Роман, Васько Барбалич, Лука Запулин, Григорій Пал, Келечинь Левко, Максим Воленський, Павло Пастор, Андрій Тимко, Матій Пастор, релікта Попадя (вдова по священникові), вдова Млинарка, Стефан Токайський і Петро Баран. Прізвища та хресні імена ясно вказують, що вони стосуються людей руського походження. Прізвище Пастор натякало на те, що його носій вів пастуше життя. І не було між прізвищами жителів таких, що б стосувалися мадярської національності“ (Проф. В. Варсік, Осідлене Кошицькей котліни, III, с. 64-65). З конскрипції церкви і парохів за 1746 рік довідуємося, що тут жили люди з руською мовою („популус ест лінгве Рутгеніце“), переважно греко-католики (70 — гр.-катол., 7 — римо-катол., 3 — лютерани). „У 1746 році тут була дерев'яна греко-католицька церква“ (Варсік, с. 65). „Кошицький Келечин і досі греко-католицький, але село в національному відношенні уже у XVIII столітті *зісловакизувалось*“ (Варсік, III, с. 65).

Свиниця (філія Келечина). Вперше згадується в документах за 1276 рік під назвою Зина (де Зине — мадярська назва була Сине), словаки з 1918 року назвали це село Свиниця. В хотарі села був старовинний замок (фортеця), сліди якого ще зберігалися до кінця XIX століття. У другій половині XIII століття село стало осідком феодалів, *а біля панського палацу* постав і *костел*. На пагорбку біля села Свиниця той костел видно й нині. Дослідник Менцл здогадується, що костел міг бути частиною панського житла. За стилем, за яким побудований костел, можна робити висновок, що він певний час *належав ордену павлинів, в яких мав бути в цих краях монастир*. Пізніше маєтки свиницького панства були даровані *Валентинові*, Пейцькому латинському єпископові, *а саме села*: Свиниця, Бідовці, Чекановці, Малий і Великий Бачковик, Ранковці, Борда, Жировці, Нижня Камениця, Кошицький Клеченов, Тягановці і Банське“ (Варсік, III, с. 51). „На основі церковної конскрипції з 1746 року, після опиту релігійної приналежності, в Свиниці було визначено: 52 гр.-кат., 34 рим.-катол., 16 лют., 42

кальв. У 1851 році тут було 153 грек. кат., 176 рим. кат., 70 лют., 190 кальв., 32 жидів (с. 54).

Розглянемо, звідки походить і що означає назва села. Свиниця в документах в різні часи називалось по-різному: рік 1276 — ін Зина, рік 1289 — зілла Сдине, рік 1347 — де Зиня, рік 1427 — Сина, рік 1808 — Синє. Отже, правильна первісна назва села — Синє. Професор Варсік зєправильно виводить, що назва села походить „зі старослов'янського апелатина — свиня“ (с. 55). Та ж магнати, причому графи. власники цього села не називали себе свинними, із Свині, а синєями, тобто із Синьої, на кшалт того, як жителі Старої — зі Старого, гомоннаї — з Гуменного тощо. Отже, назва сучасної Свиниці означає Синє, а слово „синій“ — українське, і по-словацьки звучить „модри“. Якби його переклали на словацьку мову, то село називалося б „Модре“.

Спостерігаємо ще один цікавий штрих: між протестантами тут окремо означені лютерани й кальвіністи. Професор Варсік пояснює це так: „Тут зіграла свою роль реформація, яка на східній Словаччині сильно поширилася. У другій половині XVI століття в словаків прийнялася Лютерова реформація, а в мадярів — Кальвінова реформація. Тому що *тут було мало словацьких реформаторських священиків*, приходили сюди, зокрема, *мадярські священики з півдня*, які хилилися до кальвінізму, тому він так поширився в Земплині і в Ужанському комітаті. Під впливом тих мадярських священиків територія Земплина в другій половині XVI століття *сильно змадяризувалася*“ (с. 55). „Не без цікавості треба зазначити, що через нестачу протестантських священиків сюди приходили й *чеські священики*, а, наприклад, в сусідній Каменицькій церкві у 1590 році діяв чех Вацлав Чех (Богемус), родом з Праги, який потім був священиком в Ранківській церкві. В Ранковцях діяв також у 1598 році і Альберт Богемус, у 1622 році — Ян Богемус, а в 1623 році — Альберт Богемус“ (Варсік, 56).

Доля решти філій Келечинської парафії була подібна до філії Синє, — згадаємо лише окремі з них, причому коротко.

Бідовці — „документ з 1384 року говорить, що *село було маєтком латинського Пейчського єпископа*. Під впливом мадярських протестантських священиків в другій половині XVI століття, *слов'янське* населення змадяризувалося“ (с. 61-63).

Чекановці — „документ з 1276 року говорить, що село було маєтком Пейчського латинського єпископа“ (с. 61-63).

Нижня Камениця — філія Келечина — вперше про неї довідуємося у 1347 році. Село належало *Пейчському латинському єпископові* і його родичам. Реформація тут поширилася у другій половині XVI століття. У 1590 році тут був протестантським парохом чех Вацлав з Праги (Богемус). Тут був *палац родини Форґач* і таким чином можемо пояснити *постання кальвіністської меншини*.

Дальші філії — Жировці, Герляни, Бачковик, Ранковці — належали Пейчському латинському єпископові (с. 83-84). Дальші села: „Олшовани належали монастиреві Павлинів у Свиниці“ (с. 97), Боляров — „село Варадинського латинського єпископа Томи“, Липовець — „тут постав *перший костел на панстві*, як про це довідуємося у 1282 році“ (с. 112).

З короткого перегляду даних про цю парафію бачимо, що тут підтверджені всі тези, які ми увели про латинізацію і реформацію. Бачимо: *перший латинський костел* збудований при *панському палаці* для сім'ї магната, був частиною панського житла. Отже, інших вірників не мав. Бачимо, що будував його магнат для себе, руками своїх підданих. Далі бачимо, що села були маєтком або *латинського єпископа*, або *латинського монашого ордену*. Причому не лише в одних селах, а в усіх філіях парафії. Коли поглянемо на карту, то побачимо, що це велика територія довжиною 20-30 км і шириною 30-40 км. Далі бачимо, що хоч конскрипція вказувала більшість греко-католиків у тих усіх селах, число греко-католиків поступово зменшувалося, а римо-католиків — зростало, отже слуги латинських єпископів-землевласників і „місіонери“ ордену павлинів в „наверненні“ руських кріпаків мали успіх. Тепер крім Келечина усі згадані села златинізовані. Далі бачимо, що реформацію поширювали чужинці, зокрема, чеські і і мадярські проповідники. Мадяри поширювали кальвінізм, який став мадярською національною релігією, отже, мадяризував, а чеських проповідників словацькі дослідники уважають зміцнювачами словакізму.

У вступі протоколу реформаторської церкви в Ранковцях (філія Келечина), який почав писати у 1819 році Михайло Граєчар, тогочасний Ранковський реформаторський парох, сказано, що коли пе-

рекладали ранковський костел (1809), то знайшли під побілкою стін фрески святих руської Церкви: св. Миколая, Діви Марії Богоматері та інші. (Протоколом ев. і в церкві в Ранковцях, Варсік III, с. 87). Це все вказує, що ціле село було руського обряду, що сучасна реформаторська церква в Ранковцях — це первісно руська церква. Але так було не лише в Ранковцях, але в усіх селах Пряшівщини й Татранщини. Подібних випадків з настінними руськими фресками ікон є більше, як у римо-католицьких, так і реформаторських костелах, починаючи від сходу Мукачівської єпархії аж до Тренчина й Грону в західній Словаччині. Це доказує, що на тій території первісно були церкви руського обряду.

Ми розглянули відомості лише з однієї парафії. Але документи вказують, що не лише біля Келечина, а й на всій території жителі Кошицького краю сповідували християнство за руським обрядом. Як доказ цього, маємо папський документ, буллу папи Боніфатія IX за 1 березня 1402 року, в якій говориться, що папа тим, хто висповідатися і навідає в день Апостолів святого Филипа і Якова (1 травня) й у наступні три дні костел святої Єлизавети (тепер латинську катедральну церкву) в Кошицях, і надасть допомогу при будові того костела, — надасть відпусту, які мають собори св. Марка у Венеції та св. Франциска в Ассісі, що називають Порціункула. З цієї нагоди папа надає привілей костелу в Кошицях, в якому сходиться велике множество віруючих і невіруючих, *цебто сусідніх волохів і русинів* (утпоте Олахорум ет рутгенорум інібі конфінантіум), а багато з невіруючих діянням Божої благодаті до тепер *на католицьку віру* перейшли і щоденно переходять“ (Монумента Ватікана I. 4, 417, Варсік III, с. 382).

Отже, якщо вірити цьому папському документу (а це не лише один, подібним є і лист папи Урбана V за 22 липня 1366 р.), то Кошицький край мав *множество „невіруючих“ східного обряду*, яких переводили на латинський обряд. За національністю це були русини, з яких пастухів називали волохами. Отже, „невіруючими“ або „поганями“ мадярські документи називали вірних руського обряду, тому й охрещення в східному обряді вони вважали неправосильним. Аж у 1443 році був виданий документ проголошення мадярських латинських єпископів, підписаний мадярсько-польським королем, що хрещення, проведене священником за східним обря-

дом є правосильним, і що вірні східного обряду не є поганями, невіруючими, а християнами. З документу бачимо, що тих „невіруючих“ — вірних руського обряду — *було множество*. І справді, та якби їх було мало, то навіщо надавати такі великі відпусти, і для чого згадував би їх і папа?

До 13 тези.

Єзуїти склали продуманий план ліквідації руської Церкви, який підступно реалізували. Цей план записав Михайло Лучкай, закарпатоукраїнський історик, у II томі своєї історії „Карпаторутенорум“ під назвою „План викорінення греко-слов'янського обряду в Польщі“. Зрозуміло, що в час написання своєї історії Михайло Лучкай не міг прямо сказати про злочини мадярської латинської Церкви, тому він говорить про злочини проти нашої Церкви в Польщі. Але перед тим він дипломатично зазначає: „Нижче буде показано документально, як *егерці* чинили з *русинами*“. І тут М. Лучкай вживає слово „егерці“, щоб не сказати прямо „латинські мадярські єпископи в Егері“. Отже, тут трохи скорочено цитуємо М. Лучкай: „На те, як сусідні поляки сприяли грецькому обряду, хай послужить обнародоване рішення від засідання 1717 року: „Проект викорінення грецького обряду в Польщі“.

По-перше, ми, поляки, які бажаємо залишитися в нашому володінні єдиними, повинні подбати якнайактивніше про єдність віри співгромадян. Той, хто бажає мати єдину і безпечну батьківщину, повинен поставити перед собою завдання заперечувати й нехтувати грецький обряд, то *зневагою*, то *переслідуванням*, то мученням тих, які його визнають, то *всіма іншими найбільш дійовими засобами*. Для викорінення грецьких обрядів... вважаю з свого боку за найбільш дійові та найкорисніші такі заходи, і доручаю їх усім справжнім ревнителю віри і батьківщини.

По-друге. Знать грецького обряду (хоч уніяти, чи все таки схизматики), не повинна бути допущена до жодних посад... окремо ж кожний поляк хай не встановлює дружніх відносин з русином, хіба це для власної вигоди, в розмовах при участі русина хай говориться про забобони русинів чим більше і подрібніше тощо. Можу запевнити, що будь-хто захоче змінити обряд і присягою відмовитися, що був колись русином, аніж постійно переносити такі докори, подібні до смерті.

По-третє. Багатші патріоти держави не повинні брати русинів у свої почоти, зокрема в ті, в яких вони могли б прославитися. Можна лише в тих випадках, якщо мають надію, що вони їх відвернуть від свого обряду. Залишаючись у темряві, маючи скромне майно, дійдуть до великої бідноти і залишаться в крайній зневазі, внаслідок чого або загинуть у своїй бідноті, або в надії на яке-небудь підвищення будуть змушені міняти обряд.

По-четверте. Необхідно довести русинів до злиднів і неосвіченості, щоб не могли або за гроші покращити своє положення, або розумом дати собі раду. У містах і селах русинів знищать — євреї, приведені і розміщені. Бо цей народ своєю природною єврейською хитрістю прилаштується до їх земель і розорених русинів витіснить за місто для виконання сільських робіт, названих панщиною. Тільки римо-католикам, виключивши русинів, слід довіряти міські обов'язки, які приносять доходи. Рівно ж слід потурбуватись і про те, щоб усі міські декрети видавалися по-польськи, а не по-руськи. Таким чином, русини залишаться в більшій неосвіченості, ніж були, і не будуть мати в містах жодного авторитетного значення.

По-п'яте. У цій корисній справі важчим, ніж інші для розв'язання вузлом є владики і попи, тобто єпископи і священники руські, з яких перші повинні бути засліплені, щоб не могли підвестись на висоту, або якщо хочуть щось робити, або думати. Владик треба призначити таких, які будуть споріднені з родинами латинського обряду.

По-шосте. Всі наші (латинські) єпископи, об'єднавшись, сміливо будуть допомагати в Римі, щоб владики (русинів) були їх помічниками. Перебуваючи у такій залежності і зверхності, і вони самі, і їх попи будуть контрольовані визначними латинськими прелатами, будуть виявляти їх збочення і фіксуватись за бони. Владики не зможуть в усьому робити опір і простий люд, невідчутно звиклий до римської юрисдикції, з часом легше переконається в тому, що треба залишити наявні обряди.

По-сьоме. До якої міри попи в наш час знаходяться в найвищій відсталості, простоті і неуктві, якщо так і в майбутньому такими залишаться, вони не тільки не зроблять ніякої перешкоди, але ще й допоможуть здійсненню нашого замислу. Я вважаю, що

найбільш дійовим засобом до того, щоб їх держати в цій самій для нас у вищій мірі необхідній неосвіченості, є бідність, в якій як знаходились до тих пір, так ніколи від неї не звільняться, якщо будемо з ними поступати таким способом. Необхідно, щоб кожний призначений за попа, був змушений купити собі від землевласника для свого утримання і утримання своєї сім'ї ту ділянку, якою користувався його попередник. І такі продавці не зроблять святотатство, як мене повідомили наші теологи. Треба, щоб молодий піп зразу на початку відчув злидні і не мав за що купити собі забобонні й схизматицькі книжки. І попам не слід давати таких свобод, якими користуються наші священники. Так дуже мудро поступали наші польські предки, гідні безсмертної слави, і тому вони мали з попа, як із селянина, доход. Попові ж не дозволялося купувати м'ясо як тільки у власного єврея-орендатора, якщо єврей узнавав, що куплене м'ясо деінде, зразу вивів із попівського хліва пару биків. Всяке зерно дозволялося молоти тільки у млині, визначеному для нього, якщо піп порушив цей наказ, єврей-орендатор забирав із склепу або з комори муку і всі стручкові рослини. Такими і подібними засобами наші предки примушували приймати Унію багатьох схизматиків: застосовуючи такі заходи і ми, за допомогою Бога, зробимо інших русинів уніятами, а із уніятів перетворимо на римо-католиків. Треба загнати попів у таку нужду, щоб не могли придбати собі ані відповідний одяг, або купити необхідні книжки, або дітям дати належне виховання. Отже, поступаючи таким, для нас корисним, методом, а для русинів невиносним, будемо тримати попів у біді... і легше їх схилимо та залучимо на свій бік.

По-восьме. Діти попів і за найменшу провину або заперечення повинні бути строго покарані для більшого приборкання. Треба проголосити, що сини попів, не є вільними від підданства, не можуть найматися у вільних містах, ані переселятися з одного місця на інше. У школах повинні причепливо їх переслідувати сини знатних... Учителі будуть допомагати у переслідуванні... Сини знатних свої недоліки прищеплять русинам...

По-дев'яте. Тих русинів, які хочуть бути священниками, треба переконувати в тому, щоб не одружувались... Коли ж усі духовні будуть залучені до celibату, тоді ми досягнемо певного успіху

наших замислів, бо після смерті неодружених попів не буде наслідників. Синам же русинів заборонимо навчатись, таким чином, не буде попів. Отже висновок такий, що турботу про русинів передано священникам латинського обряду, більше не треба нічого бажати.

По-десяте. Треба заборонити синам селян навчатись у школах, що знаходяться біля руських церков. А з цього будемо мати успішний замисел, бо вивчений селянин навіть у простій сільській школі, утікає далеко від свого власника, шукаючи свободи... Треба найстаранніше дбати, щоб сини селян користувалися не книжками, а плугом, і привчалися до інших праць.

По-одинадцять. На допомогу нашому замислу добре буде дотепно підготувати і розповсюдити проти руських попів вимисли..., розповсюдити таємні руські твори попів або навіть самих владик... У свій час це був би явний документ для ліквідації грецького обряду в Польщі.

По-дванадцять. Всі попередні заходи треба розпочати... і перетворити русинів на римлян частково переконанням, частково розважливністю, частково залякуванням, результатом буде те, що, дякуючи Божій помочі, весь руський край розквітне в римських обрядах.

По-тринадцять. В цьому місці говориться про застосування військової сили проти русинів, якби вони повстали.

Далі наведено приклад, як єзуїти давали русинам, переведеним на латинський обряд, **гарантію**, яку клали йому в труну, щоб він на Суді Божому її показав, що вони беруть на себе відповідальність „відповісти Його Божій величності“ за те, що він, русин, залишив свій обряд“.

Авторові цієї історії, коли він вперше читав цей „План“, проходила дрож цілим тілом. Це не лише топтання Заповіді Христа про любов до ближнього, це пряма дія сатани, що ввійшов в уми творців того плану. Не треба думати, що це був просто собі план. Його послідовно і постійно реалізовували. Втілювали його в життя малярські латинські Егерські єпископи на всій території Історичного Закарпаття, здійснювали його рекомендації й латинські монаші ордени та латинське духовенство. Підтверджує це Франтішек Загіба, словацький францисканець,

коли говорить про рекатолизаційну працю єзуїтів у Рожняві та околиці, на південний захід від Кошиць. Він пише: „Великою хибною єзуїтів було те, що в своїй праці рекатолизації вони поводитись дуже агресивно, а деколи вдавалися до таких методів, що їх мусів застерігати сам турецький паша з Філякова, якому Рожнява належала. Свідчить про це його наказ міському заступництву за 1663 рік, щоб єзуїти „бідноту не грабували і, щоб кожного лишили в його релігії“ (Гудобне пам'ятки франтішканських клашторів на виходном Словенску. Прага 1940, с. 142. Лист папі опублікований повним текстом Франтішком Микуликом: Мадяр кішвароші ийлет 1520-1715).

Коли бачимо, як діяло латинське духовенство проти руської Церкви Закарпаття (на них ще вкажемо конкретніше в третьому томі історії), тим виразніше уявляємо собі боротьбу руського духовенства, що в найважчих обставинах рятувало свою віру, а з нею й національність, і тим більше осуджуємо вироки всяких „писателів“ проти руського духовенства Закарпаття. Якби такі „писателі“ знали дійсність, вони не могли б допуститись такого несправедливого і нечесного осуду руського духовенства. Але рівночасно, бачучи ті обставини, в яких перебував обряд впродовж століть, ми дедалі більше переконуємося в тому, що руську віру й національність слов'янам Закарпаття дуже допомогла врятувати якраз Унія. В Унії ті, хто не мав захисту від свавілля шляхти, урядів, латинської Церкви, могли хоч протестувати до короля, явно обронятись, вказувати на злочини ворогів руської Церкви і тим самим їх активність дещо припиняти.

3. Назва „морав'яни“ — очевидно походить від ріки Морава, яка протікає територією Морави. Безперечно, це були предки чехів. До якого слов'янського народу належали „нітрянці“ — другої половини чи третини Великої Морави? Звідки взявся народ словаків? Тоді, коли історія згадує всі тепер існуючі слов'янські народи від самого початку, про етнічну групу словаків у давнину не згадувалося. Це питання висвітлюємо з точки зору словацьких і чеських істориків та археологів.

4. Після знищення Великої Морави мадярськими кочівниками Нітрянщина не існує надалі як „словацька“ територія. Населення Нітрянщини, яке не було винищене мадярськими кочівниками, втекло здебільшого в напрямку Чехії на захід (бо кочівники ішли зі сходу й півдня), і тоді Нітрянщину зайняли мадяри, а ще пізніше туди прийшло багато німецьких колоністів. Поняття „словенско“ витворилося аж у XIX столітті. Протягом віків, аж до кінця 1918 року, „захід сучасної Словаччини (Нітрянщина), ніколи не мав ніяких стосунків із сучасною середньою Словаччиною (Татранщина) і сходом (Пряшівщина)“. На тих трьох територіях ніколи не було спільної словацької мови. У 1918 році, коли розпадалася Австро-Мадярщина, спішські і пряшівські „словаки“ протестували проти приєднання східної Словаччини (Спіша й Пряшівщини) до Чехословаччини (Словаччини). Спіш і Пряшівщину приєднала до Чехословаччини Руска Народна Рада Пряшівщини, яка засідала в Празі. Під час існування Чехословаччини (1918-1938) населення Пряшівщини жодного разу не визнавало себе залежним від Словаччини. У 1938 році влада Словаччини в Братиславі побоюлася провести плебісцит у Пряшівщині. Адже нагло постало питання про відірвання земель від Словаччини до тогочасної Підкарпатської Русі, бо цілком імовірно, що більшість населення віддала би свої голоси за Підкарпатську Русь.

5. Татранщина й Пряшівщина були первісно заселені білими хорватами, руським плем'ям, яке себе ще до приходу мадярів (863) називало русинами. Існує багато історичних документів, що це підтверджують, зокрема це відомо із джерел про волосько-руське заселення цих територій, хоч словацькі історики назвали його „волоською колонізацією“, при цьому замовчуючи, що ті „волохи“-пастухи за національністю були русинами. Термін „волоська коло-

нізація“ неправильний, бо ніде в документах і мови нема про заселювання, але вже констатується те заселення як дійсність, як присутність русинів у цілій Пряшівщині і Татранщині як першожителів від непам'яті. Документів про русинів у Татранщині й Пряшівщині, як першопоселенців, є багато, але нема жодного документа, в якому говорилось би про поселення на цих територіях словаків, або що вони там у ті часи були. Ті „волоські-руські пастухи поселення“ розташувались рівномірно по обидва боки Карпат-Татрів, тобто, не лише на словацькому боці, але й на польському, в Краковщині, Тешінщині — аж до Сілезії. І там, і там — ті ж русини, у них спільна мова, віра, звичаї, церковці, вишиванки, фольклор. Як не можемо назвати словаками русинів на територіях, що тепер належать польській стороні, так їх не можемо назвати словаками на землях, що тепер належать словацькій стороні. Русинами була заселена вся Пряшівщина й Татранщина, всі оселі, лише в містах проживали німецькі колоністи, як „гості“ на цих територіях. „Гостями“ їх називають документи. Але й ті німецькі міста постали на колишніх руських селищах, з яких русинів вони вигнали. Документи констатують, що територія Пряшівщини й Татранщини, до поселення на них русинів, не була заселена. Згадуються там лише русини і аж через кілька сотень років — „німецькі гості“ як колоністи. Ніколи не згадуються словаки. Край межі Історичного Закарпаття на заході сягає до меж колишньої Нітрянщини, отже до лінії Тренчин — Вац. Про це свідчать не лише археологічні знахідки, як це ми бачимо в 1-й тезі, але й історичні пам'ятки. Цілу Татранщину й Пряшівщину для сучасної Словаччини врятували русини. Велике число русинів унеможливило цілковиту германізацію Татранщини й Пряшівщини.

6. Із Пряшівщини русини пішли в Татранщину. Назва „русин“ тут відома, і в документах згадується більш як на півтисячоліття раніше, ніж назва „словак“. Назва „русин“ зустрічається і в Нітрянщині на 550 років раніше ніж назва „словак“. Як ми вказали в 3-й тезі, є дані, що русини заселяли й Нітрянщину, і що пізніші нітрянці — русини, приєднавшись до Морави і будучи в одній державі, частково перейняли моравську (чеську) мову, з якої потім виник нітрянський діалект, пізніше названий західно-ловацьким, який у XIX столітті став основою словацької мови.

а) З Нитрянщини на Пряшівщину й Татранщину ніколи не було ніяких переселень словаків аж до 1919 року. Це доказують історичні дослідження й документи.

б) Пряшівщина не мала жодних господарських, політичних ані культурних стосунків з Великою Моравою, ані з Нитрянщиною як після упадку Великої Морави, так і в дальших століттях аж до 1918 року.

в) Слова „товт, склав, склаві, славі, словени“ не означало те, що тепер означає слово „словак“, бо назвами „товт“ мадяри, а „склав“ також і чужинці називали всіх слов'ян у Мадярщині.

г) Мова русинів Пряшівщини — це діалект української мови. Так звана розмовна мова Пряшівщини, названа „східнославацьким діалектом“ — це українська мова, змішана з чехо-славацькими й польськими словами: вона взагалі зовсім не є діалектом словацької мови. Сучасна словацька літературна мова, як свідчать дослідження словацьких вчених, є мішаниною нитрянського діалекту з чеською, українською та польською мовами.

г) Словацькі патріоти і вчені минушини вважали Пряшівщину руською країною, а населення — руським, і звертались до них, як до русинів.

д) Руськість Пряшівщини й Татранщини доказує фольклор, народне будівництво, топономіка, прізвища, народні риси й братерські стосунки українських прикордонних сіл Пряшівщини з українцями-лемками на боці Карпат в сучасній Польщі.

7. Мадярська статистика хоч не точна, хоч багато приховувала, все ж таки вимушена була визнати, що існують руські оселі на Земпліні, і не могла їх не назвати руськими.

8. Найбільшим доказом того, що Пряшівщину й Татранщину заселяли русини, є східний обряд релігії, який сповідувало населення аж до лінії Тренчин — Вац. Ще один доказ: Унія була укладена з русинами, а не зі словаками, не з мадярами і не з поляками. Це означає, що той, хто дотримується східного обряду, той сам, або його предки, були русинами. На Пряшівщині й на Татранщині ані латинський обряд, ані протестантське віровизнання жителів не означають, що ті жителі є словаками або мадярами. Це також русини або колишні русини, златинізовані або

переведені на протестантизм. На Пряшівщині й Татранщині латинізація й реформація призвели до денаціоналізації частини населення.

Тепер поглянемо на докази окремих тез після поданих точок.

1. Нитрянщина (сучасна західна Словаччина) з одного боку, а Пряшівщина й Татранщина (сучасна східна й середня Словаччина) в праісторії і історичних століттях аж до періоду т.зв. Великої Морави включно (друга половина IX ст.) розвивались цілком окремими напрямками.

Ось що пишуть слов'янські, чеські й українські вчені: „Деїни Словенска“ (Історія Словаччини“. В-во Словацької Академії Наук. — Братислава, 1961): „Початки правікового розвитку південносхідної Словаччини є зв'язані з присутністю люду з керамікою волутовою, який заселяв урожайні низини, на сході обмежені ріками Гроном і Іплем, на заході торкаючись Морави. **Ця територія** і в дальшому історичному розвитку зберігає собі часто своєобразний характер проявів матеріальної культури **і значно відрізняється від розвитку східнославацької області**“ (с. 30). „Так як у попередньому періоді старшого неоліту ми були свідками окремішнього розвитку на заході і сході країни, те ж саме спостерігаємо і в період верхнього неоліту“ (с. 36). „В період бронзи (1800-750 рр. перед Христом) на східну Словаччину, через легкодоступні Карпатські перевали прийшов із західної України люду, який своїх мертвих хоронив під могилами“ (с. 41). „В молодшій добі — бронзовій — **триває і культурна роз'єднаність нашої території**“ (с. 45). „На початку залізної доби (приблизно 800 років перед Христом) на південнозахідній Словаччині постає культура подольська, яка змінила молодшобронзову. **На східній Словаччині цілий край разом із Закарпаттям** стає окраїнною територією великого скитського світу“ (с. 48). Згадавши (на с. 49), що в добі залізній в західній Словаччині існувала т.зв. слезька культура, автори книги пишуть таке: „Цілком протилежну орієнтацію мають у старшій, залізній добі східні краї Словаччини. На старій економічній основі виростає тут своєрідна культура т.зв. куштановицька (на основі могильного кладовища в Куштановицях в Закарпатській області УРСР). Люду цієї культури займається, зокрема, хліборобством і тваринництвом (скотарством)“ (с. 50). „І в молодшій залізній добі, загальною званою латенською (датується останніми

п'ятьма століттями перед Христом), яка належить до раннього періоду, і керуючись автентичними історичними повідомленнями, які подають про землі сучасної Словаччини грецькі й римські письменники (Геродот, Цезар, Страбон, Тацит), робимо висновок, що *не має східна область нічого спільного із західним краєм сучасної Словаччини*“ (с. 51-63). „На східній Словаччині цілковитий розвиток був значно відмінний від останньої Словаччини“ (с. 63). „Так само було і в перші п'ять століть нашої ери. В VI ст. приходять до нас із Закарпатських областей слов'янські племена“ (с. 64-65). „Раніше археологія та історія дотримувалися точки зору, що початкове заселення території сучасної Словаччини древньослов'янськими племенами відбувалося виключно із заходу. Але найновіші археологічні знахідки підтверджують, що слов'яни на нашу територію, тобто на сучасну Словаччину прийшли кількома потоками або хвилями. Археологічно доказана хвиля середньослов'янських племен зі східноєвропейської зони на територію східної Словаччини, потім — з сусідньої зони Морави до меж сучасної південно-західної Словаччини, і нарешті є доказана хвиля, що йшла з півдня, з Карпатської улоговини. Сучасний стан археологічної науки уможливило висновок, що найстаршою хвилею слов'янських племен, що прийшли на територію сучасної Словаччини, треба вважати ту хвилю, *яка до нас прийшла із сусіднього краю сучасної західної України* й сучасної південної Польщі. Це доказує віднайдений матеріал з течії річки Ториси й Горнада, який наші археологи датують 400 роком“ (с. 68-69).

Поглянемо, що з цього приводу пише ще один автор (Богуслав Хроповскі. Вчаснослованські а предвелькоморавські вивой на уземі Ческословенска, в кн.: Велка Морава а початки ческословенскей статності. — Академія. — Прага, 1985). „Треба вказати на нові пізнання зі східної Словаччини. Ця територія уже від I століття має *своєрідний розвиток, який його сполучує з областю на північ від Карпат*. В пізній римській добі набирає розвитку, який на східній Словаччині має *певні родинні риси з розвитком черняхівської культури на Україні*, ба здається, що *творють її інтегральну складову частину*“ (с. 83-84). Далі автор на основі археологічних знахідок доходить до висновку, що треба змінити дотеперішні погляди вчених, що Чехія, Морава і південно-західна Словаччина

були заселені з півночі, бо тепер виходить, що поселення прийшло з південного сходу. На це є докази навіть у знахідках у Чехії й Мораві. „Кераміка на східній Словаччині вказує, що так званий празький тип тої кераміки є лише продовженням закарпатського, а та кераміка згоджується з керамікою житомирської і корчаківської групи“ (с. 84, Житомир і Корчак на Україні). Ці всі дані вказують, що „прихід слов'ян з-поза Карпат відбувся набагато раніше, ніж дотепер думалося, а це давно перед приходом аварів“ (с. 84). „На Мораві це виявилось при дослідженні стоянки в Злехові, що вказує на зарубинецьку культуру на Україні“ (с. 85). „На Мораву прийшли слов'янські племена передусім Моравською брамою, але частина з них могла надійти і з півдня. На основі нових знахідок і стоянок потрібно частково переглянути точку зору і на поступ процесу заселення території Словаччини... Південнозахідну Словаччину заселяли спочатку ті племена, що надходили з південного сходу. Отже, в тому випадку тут був протилежний поступ ніж дотепер думалося“ (Декан, 1948, Хроповскі, 1962, 1982, с. 87. Далі на сторінках 87-90 автор доводить свою позицію). „Все доказує, що слов'яни не прийшли сюди разом з аварами, а ще задовго до них“ (с. 88). „Як вказують висновки археологічних досліджень, частина антського населення на переломі VI-VII ст. дісталася через долишній та середній Дунай“ (с. 90).

А ось точка зору ще одного академічного видання (Йозеф Поулік, Богуслав Хроповскі а колектів. Велка Морава а початки ческословенскей статності. — Академія. — Прага, 1985). „Корені Великої Морави сягають аж до VI століття, коли в її центральній області, в Древній Мораві й на Нітрянщині, заснують свої осідки найдревніші слов'яни. Це невеликі хліборобські осадки, з характерними вогнищами в куті, і кладовища з прахом, які характеризують (особливо в руці) роблена неоздоблена, а часом і оздоблена кераміка празького типу. Її постання можна шукати на північ від Карпат, в західній Україні і в сусідній частині сучасної південної Польщі, в другій половині або на кінці V століття“ (с. 11). „Границя між могилами попельовими і костяними (поховальний обряд трупопалення і тілопокладення) є ведена від Девинської Нової Веси через Тирнаву до Нітри“ (Біалекова, 1962, 139).

Отже, які слов'яни заселяли територію сучасної Словаччини?

Загально ми бачили, що *це були слов'яни черняхівської культури*. Історики й археологи доказують, що вже від початку кам'яної доби *протягом цілого правіку є очевидним культурне розшарування поселень на території Словаччини*. По-одному розвивалася західна, а інакше — східна Словаччина. Так було постійно і в період заселення цих територій слов'янами. Конкретно на східній Словаччині аж до меж з Нітранщиною бачимо культуру куштановицьку, далі черняхівську — східнослов'янську, поширену від Дніпра до середньословацьких високих гір. Словацький професор Варсік про це пише так: „Від початку молодшої кам'яної доби *територія Словаччини виявляється культурно розчленована* й інакше іде в суті розвиток на південно-західній Словаччині, а інакше на східній Словаччині, що триває протягом цілого правіку“ (Варсік „Осідлене Кошицькей котліни“, I, 40). „Останнім часом, коли дійшло до інтенсивного зусилля археологічно прослідкувати східну Словаччину, вчені дійшли до важливих археологічних відкриттів і щодо початку заселення кошицької котловини слов'янами. У 1954 році відкрили сонду на важливому поселенні північної частини села Сеня над Бочарським потоком і на основі знайденого матеріалу археолог Пастор констатував, що осада була заселена вже в добі пилинсько-гальштатській, але велика частина пам'яток приходить з пізньоримського періоду, а оселення тут сягає аж до старшої слов'янської доби, тобто до V-VI століття. Знайдені черепки оздоблені лініями і Пастор їх зачислює до перших матеріальних пам'яток слов'янського етносу в Потиссі. Таку ж просту кераміку знайшли і на аварсько-слов'янському кладовищі в Барці (біля Кошиць). Археолог Точік у 1958 році висловив погляд, що найважливішим висновком про римський період на східній Словаччині, є пізнання особливої культури, до тих часів на східній Словаччині не знаної, яка є з IV, а можливо й з V століття, і яка на східній Словаччині відома зі стоянок Сеня і Пряшів, а також з Блажиць (раніше Болдрог, район Кошиць). Точік доводить, що тут йдеться про окрему область культурної групи, яка є поширена між Дніпром і Сяном, і яку радянські дослідники називали черняхівською культурою; ця культура, він твердить, є певно слов'янська“ (Варсік I, 50. Й. Пастор. Виходне Словенско на усвіте деїн. Влас-

тіведні збірник виходного Словенска I, 134; А. Точік. Зправа о чінності археологіцкего уставу САВ в Нітре за р. 1958, часть II, Ліблице 1959, 9-10).

А ось як подає словацький учений Павел Дворжак (Одркрите деїни. Давновеке Словенско): „Вже наперед треба собі сказати, що давня Словаччина не була одноціла, але навпаки, була розчленована принаймні на три частини. Східна Словаччина була сполучена з Польщею й Україною. Від II століття по Христі на ній існувала пршеворська культура, про яку поляки твердять, що то була слов'янська, т. зв. пряшівський тип, названий так професором Будинським-Кричкою (цей тип тут існує від III до V століття по Христі), який має більше рис, тотожних з черняхівської культурою, отже зі слов'янською культурою. А це вказує, що на східній Словаччині може в IV-V столітті, або може й набагато раніше, формувалася найдавніша слов'янська культура в Чехословаччині“ (с. 194-195). Цей же учений в іншому творі „Зазрак обілнего зрнка“ пише: „Правік тривав тисячі років й треба його ділити на менші періоди. Історики правіку не мають до диспозиції письмових матеріалів про матеріальну культуру, вони не ділять час після королів, володарів, але після типів матеріальних пам'яток, час і простори ділять на археологічні культури. Але з тої культури не маємо багато (наприклад, не маємо одягів, не маємо меблів), інформації про те, в що вірили, що їли, як розмовляли тощо. Багато народів, які колись жили, були знищені... Отже, про правік ми ніколи не довідаємося детальніше, а те мале, що знаємо — з матеріальної культури, яка не знищилася, а це — кераміка й могили, та в них закладені предмети з металу чи костей. Правіковий розвиток західної і східної Словаччини відмінний між собою, він ділиться на двоє, біпартизує. На східній Словаччині характерною є лінійна кераміка. Культуру з лінійною керамікою відносимо до початку неолітичного заселення середньої Європи. Ця культура існувала на території від України аж до меж Мадярщини й Австрії. Її ділимо на східну й західну. Різниця тут принципові, й вона була інакша на території пізнішої Нітранщини й інша на території східної Словаччини. На східній Словаччині найдавніші знахідки лінійної культури східної виявлено в Барці, Копчанах, Пряшеві, Михайлівцях, Капушанах, Рашковцях“ (с. 145, 167). „Но-

сії цієї східної культури крім кераміки, оздобленої відбитками шнура, відзначались і гробами для кожного. Вони мертвих не валяють в ями, не лишають звірам, але кожний від дитини, жінки, чоловіка має свій власний гріб, часто означений могилою. Так культуру того народу прозвали культурою і керамікою, оздобленою шнуром, культурою з гробами одиниць і т.п. Гробів культури зі шнуровою керамікою знайшлося сотні, а на східній Словаччині вони збереглися на гребнях пагорбів, в лісах: нараховується їх знайдених за останні роки може 700. Їх дослідив археолог Будинський-Кричка“ (с. 223, 224, 227). Сам Будинський-Кричка про це пише так: „В областях східної Словаччини слов'яни своїх мертвих спалювали, а над останками насипали могили“ (Варсік, с. 185). Наприклад, біля Болотяних Ремет (район Михайлівці) знайдено 95 таких могил. Попелі могили — це сліди східних слов'ян. В Нітранщині померлих ховали тілопокладенням до гробу.

Тепер подивімося, що про це пише український закарпатський вчений В. І. Бідзіля (Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — Київ, вид. Академії Наук УРСР. — 1971. — в частині: Культурні зв'язки і питання етнічної приналежності). „Куштановицька культура Закарпаття, що склалася ще в добу раннього заліза, на наш погляд, становить місцеву основу латенських пам'яток останньої чверті першого тисячоліття до н. е. У зв'язку з цим питанням пам'ятки куштановицької культури можуть мати для нас важливе значення при визначенні етнічної належності населення Закарпаття. Розглядаючи питання етнічної належності латенських пам'яток Закарпатської України, слід мати на увазі, що **аналогічні пам'ятки поширені на території східної Словаччини**, частково південної Польщі, а також на землях північно-східної Мадярщини і північної Румунії. Це дозволяє припустити, що пам'ятки на цих територіях залишені близькими або спорідненими племенами, етнічна належність яких була одна й та ж. Визначення етнічної належності однієї з груп пам'яток може бути в значній мірі перенесеним і на решту інших старожитностей цього району. Головним критерієм при віднесенні даного кола пам'яток до єдиної етнокультурної області є ряд провідних археологічних ознак матеріальної культури, у тому числі таких сталих етнографічних особливостей, як поховальний ритуал, харак-

тер жител, комплекси ліпного посуду тощо. Ця територія Закарпатської України в пізньолатенську добу основним поховальним обрядом мала тілоспалення з наступним розміщенням урни з прахом під курганними насипами. Поховання праху здійснювалося кількома варіантами: в урнах, в ямках, іноді просто на поверхні горизонту. Найчастішими є випадки поховання в урнах (Куштановиці, Оноковці, Мочола, Колодне), що власне і визначає основний тип поховального ритуалу для пам'яток пізньолатенського часу на Закарпатті“ (с. 172-173). Автор пише далі: „Загальновідомо, що для території, яку населяли кельтські племена, основним поховальним обрядом було **тілопокладення** в ґрунтових могильниках. Ці ознаки завжди присутні на всіх кельтських могильниках Середньої Європи. Картографування могильників з переважаючими кельтськими похованнями дозволило словацькому археологові Б. Венадіку (Латенске погребіште ве Велке Мані, АР, 1953; Хронологічне ватаги келтських погребішт на Словенску, СІА Х, 2. — Братислава, 1962, с. 388-389 і д.) досить чітко окреслити територію східного розселення кельтських племен Східної Європи. За даними археологічних досліджень останніх років на території Словаччини цей кордон проходить **на лінії Великих Татр — Вацов — Братислава**, на півдні він заходить на територію Мадярщини (Овзд — Мішкольц — Ниредьгаза) захоплює північну Румунію (район Сатмар)“ (с. 175). „Поховальні пам'ятки Закарпаття знаходять собі повну аналогію серед могильників східної Словаччини, в яких всі деталі поховального обряду співпадають. Для прикладу можна навести могильники з тілоспаленням у Кошицях, Беші, Оріховій, Коштянах і ін. (Й. Пастор. Латенскі жярові гроб в Кошицах, АР VI. 1954. В. Венадік. Хронологічне взтяги...), які відносяться до II століття до н. е. На землях східної Словаччини ці могильники продовжують існувати і на території Угорщини. Північна і північно-східна частина Угорщини в пізньолатенську добу зайнята похованнями, **аналогічними закарпатським**. На це було звернуто увагу ще в 30-ті роки, а в останні роки знову підкріплено новими матеріалами“ (на с. 176 автор уводить мадярських авторів).

Висновок автора: „Риси, які є характерними для пізньолатенських пам'яток Закарпаття, спільні і синхронним пам'яткам схід-

ної Словаччини. Це дає можливість виділити коло археологічних пам'яток останньої чверті першого тисячоліття до н. е. **в особливу локальну групу Верхнього Потисся.** Воно займає територію найбільш північно-східної частини Карпатської улоговини. **На заході її межі проходять по землях Словаччини, приблизно по лінії верхньої течії північних приток Дунаю — річки Грона і Вага** (лінія міст Банська Бистриця — Ружомберок — північний кінець Великих Татр). Північна межа знаходиться на території південної Польщі (десь до лінії Краків — Тарнув). На півдні пам'ятки цього кола займають територію верхньої течії ріки Тиси (десь до румунського району Сату-Маре) і лінії угорських міст Ніредьгаза — Мішкольц — Овзд. Спадковість археологічного матеріалу протягом усього раннього залізного віку в Закарпатті дозволяє вбачати в носіях пам'яток **єдине населення, що проживало не тільки в межах Закарпаття, але і на території всього Верхнього Потисся, починаючи із середини першого тисячоліття до н.е.** (с. 180). Пізніше виявилось, що те населення було слов'янським, тобто русько-українським.

Про що свідчать погляди словацьких, чеських та українських учених? Територія Словаччини в передісторичних і перших історичних століттях аж до періоду т.зв. Великої Морави (друга половина IX ст.) була заселена населенням двох різних культур. Нітрянщина — населенням т.зв. „західнославацького характеру“, а Пряшівщина й Татранщина аж до меж Нітрянщини — населенням черняхівської культури з України, які пізніше виявили себе плем'ям білих хорватів, а потім (від 863 р.) русинів. Отже, тут бачимо біпартизацію — різний і відокремлений історичний розвиток сучасних східної і середньої Словаччини (Пряшівщина й Татранщина), які не були ані в культурній, ані в територіальній єдності з Нітрянщиною і західною Словаччиною. Але тут ще треба зазначити особливо, що чехословацька наука доклала всіх зусиль, щоби дослідити минуле східної Словаччини. Бачимо тут багато археологічних досліджень, однак з метою дослідів дійсно наукових, а не романтичних, щоб доказати „західнославацький характер“ східної Словаччини. А ті досліді, однозначно, вказали на те, що ми вище навели. Ті досліді якраз означили пізніші етнографічні межі українських поселень на Пряшівщині й Татранщині.

2. Тепер поглянемо на Велику Мораву, і згадану біпартизацію побачимо й там. Пряшівщина й Татранщина до Великої Морави не належали.

Велика Морави не була державою словаків, бо такий народ у тому періоді не існував. Тоді лише були племена і про великоморав'ян з документів знаємо, що їх звали морав'янами (латинські джерела), а також слов'янами (старослов'янські джерела).

Про Велику Мораву читач знайде всі дані в першому томі цієї історії в розділі „Велика Морави“. Ми ж тут, зокрема, спробуємо з'ясувати питання, чи території сучасної східної й середньої Словаччини належали до Великої Морави?

Насамперед кілька слів про історію цього питання. Словацькі дослідники й пропагандисти, спершу захоплені романтикою, проголосили моравського князя Святополка великим завойовником і твердили, що Пряшівщина й Татранщина належали до Великоморавської держави, і що ці території заселив люд „західнославацького характеру“. Таких поглядів дотримувався професор Братиславського університету Станіслав. Він доказував багато неблиць, між ними й те, що словацька мова є найближчою до старослов'янської кирило-методіївської мови. Але знайшлися й розважливіші словацькі вчені, які зуміли довести, що те, що писав Станіслав, неправда. Також сам Станіслав в останніх своїх працях уже не стверджував, що Пряшівщина належала до Великоморавської держави. Він так і помер розчарований. А в статті, вміщеній в часописі з приводу його смерті, ми ніяк не могли зрозуміти, як то сталось, що він відступив від своїх попередніх тверджень і не встиг того пояснити. Але знайшлися послідовники, які пропагували його погляди. Це були пропагандисти без історичних знань, але в брошурах, на радіо й телебаченні вони й надалі захоплюються романтизмом Великої Морави. Розважливіші вдавалися до інших методів. Так, на Пряшівщині Ондřej Галага видав брошурку „Сланске Словенско“, в якій доказував, що в погір'ю Сланська, яке знаходиться в околицях між Кошицями й Михайловцями, було під час існування Великоморавської держави „Сланско Словенско“, і на основі того доказував, що населення Пряшівщини — словацьке. Хоч асимільоване греко-католицьке духовенство Земплина під час так званого „словацького штату“ в роки Другої

світової війни того Галагу й підтримувало, пропагуючи його погляди, ми цим питанням не будемо займатися, тому що його фантазії не мають жодних історичних основ, а словацькі вчені з цього приводу в академічних виданнях написали: „Погляди Галаги не можна брати поважно“ (П. Дворжак. Одрите деїни, Старе Словенско. — С. 183).

Інший словацький романтик В. Варсік, не маючи документів про належність Пряшівщини й Татранщини до Великої Морави, намагався все доказувати без документів, наприклад так: „Бо є немислимим, щоби Святополк тоді не забезпечив собі межі на сході; бо, без сумніву, соляні джерела Соливарі (біля Пряшева) йому служили. На це нема писемних документів, але в повній мірі це досвідчує західнослов'янський і словацький характер населення на горішній Тисі в період приходу мадярів“ (Осідлене Кошіцкей котліни. III, 463). Бачимо, що В. Варсік представляє собі князя Великої Морави Святополка із розумом сучасного державника. Це одне. А друге: Святополк не потребував забезпечувати собі східні границі, бо там були в той час непрохідні гори й праліси середньої Словаччини, на що вказали чеські й словацькі вчені. Далі Варсік пише, що того самого погляду, що й він, дотримуються дослідники словацькі, ба й чужі. Але він не цитує жодного. Однак дивно, що Варсік взагалі мовчить про Фулдський літопис, який доказує, „що східна Словаччина не належала до Великої Морави“. Про це згадаємо далі. Видно він не мав чим заперечити цей історичний документ, тому вважав за краще промовчати. А про соливарську сіль біля Пряшева ще в той час не знав не те що Святополк, але й ніхто взагалі.

Ще один словацький автор Ріхард Марсіна (Методов бой. Братислава, 1985) дуже дипломатично обходить це питання: „Нітрянське князівство очолював князь Привина, з осідком у Нітрі. Його територія простягалася на середнім і долішнім Поважі, на Понітрі й долішнім Погрони, отже, приблизно на території сучасної південно-східної Словаччини. Останнім часом чимраз частіше зустрічаємося з поглядами, що до князівства Привини належала й територія аж по Спіш, Новград і Гемер. Стан археологічних досліджень дещо підтверджує, але письмові джерела — не все, а тому не є можливим зробити однозначний

висновок у цьому питанні“ (с. 23). Хоч цей автор нічого не говорить про Пряшівщину, вказуючи, що Велика Морави мала лише малу Нітрянщину, все ж таки він хотів би історично прилучити до Словаччини сучасну середню Словаччину. Але Р. Марсіна висловився дуже нерозумно. Він говорить про Нітрянщину Привини, про якого історія „не знає нічого, хіба те, що його з Нітри вигнав моравський князь Моймир I“. До того він вказує не на документи, але на гіпотези.

Назвемо ще одного „історика-дипломата“ Кучеру, автора словацького твору „Історії Великої Морави“, — який писав для „звичайних читачів“, а не для наукового світу. Він, зокрема, стверджує: „Потиські слов'яни, які не були довго в зв'язку з Великоморавською імперією, *мабуть*, сюди дісталися аж у період влади Святополка“ (с. 260). Він теж не зсилається на документи, а замість них уводить в оману своїх читачів словами „мабуть“, „правдоподібно“. Йому і подібним словацьким академікам Паулік кладе на серце: „Не звеличуймо... не виповнюймо білі місця фантазією...“.

Тепер вкажемо, що історія має достовірні документи і докази, що ані Пряшівщина, ані Татранщина до Великої Моравської держави не належали:

а) „Регнум Растиці — це була Стара Морави і Нітрянщина“ (Анналес Фулденсес ад а. 870, 871. Магне Моравіе Фонтес Гісторіці I, 104, — Й. Поулік (сведцтві визкуму... с. 6,9).

„Означити північносхідні границі, респективно східні границі моравської держави є, зокрема, нелегко“ (чеські академіки в творі „Велка Морави“, Прага 1963).

„Де східні межі Великої Морави? Питання без відповіді. Сучасну середню і східну Словаччину, на жаль, з певністю ані культурно, а отже ані у вужчому смислі зарахувати до Великої Морави не можемо“ (П. Дворжак, Одрите деїни. — Давновеке Словенско, с. 27).

„Володіння Святополка не могли бути великими, бо він мав мало населення. Це на ті часи логічно. Та ж і мечів знайшлося лише кілька“ (Академік Й. Поулік, Сведцтві визкуму... — С. 61).

„Як окремий, проходив розвиток в X ст. на східній Словаччині. Дотепер не є доказаний територіальний зв'язок цієї території з

Великоморавською державою“ (Історик Рутткай у збірнику: Велка Морава, с. 179).

„Про розлогу Нітрянського князівства в добі великоморавській маємо лише одну вістку, а саме, що те князівство лежало над Дунаєм. Розлогу Словаччини на схід і північ для IX століття не можна означити. Але в XI столітті вже можемо границю означити: на сході — це середньословацькі праліси. По упадку Морави вісті про Нітрянщину зникають. Нітрянщина стала здобиччю мадярів“ (В. Халоупецкі. Старе Словенско. — Братислава, 1923. — С. 27-28).

„Старе Словенско“ — це Нітрянщина, але вона була країною невеликою, — історично можна в тій країні аж до кінця XII століття назвати десь понад 200 осель. Всі ті селища зосереджені в Дунайській низовині та в долішніх частинах долин, що до неї сходяться. Населення ледве чи перевищувало число 150 тисяч душ. Не було там взагалі жодних міст“ (В. Халоупецкі, ц. т. с. 313). Цей автор дає порівняння Нітрянщини із Чехією тих часів: „Число душ в Чехії складало на кінець XII ст. 500 тисяч душ, на Мораві — приблизно 200 тисяч душ“.

б) Пряшівщина й Татранщина не могли належати до Великої Морави. Між ними й Нітрянщиною та цілою Великою Моравою були великі Татранські гори та праліси. І з цих причин Пряшівщина й Татранщина не належали до Великої Морави в час „найбільшої слави“ Святополка.

в) Анналес Фулденсес — Фулдські літописи — охоплюють роки 714-902, і є вони найбільш містким джерелом історії Морави. Вони дають найбільше інформації про бої франкських володарів, починаючи з війни Людовика Німця з морав'янами, чехами, сербами і східними сусідами слов'янами (ММФГ I. с. 85). В 892 році ці Фулдські аннали пишуть: „Король (Арнулф) вислав у вересні своїх послів з дарами до Болгарії, до їх короля Владимира, щоб відновити давніший мир, і просить, щоб морав'янам не була дана можливість купувати звідти сіль. Посли були в Болгарії королем гідно прийняті і повернулися додому“ (Магне Моравіе Фонтес Гісторіці I, с. 119). Цікаво, що про цю подію словацькі історики мовчать, її не згадують, або згадують так побіжно, щоби пересічний читач не міг з неї зробити висновок, який подає

історія, а саме: територія із сіллю — чи в Потиссі, чи на Пряшівщині — не належала до Великої Морави, а ті території в період володіння Святополка належали до Болгарії. Тому цю подію розглянемо детальніше. Після абдикації болгарського князя Бориса, на болгарський трон ступив його син Володимир (889-893) і до нього франкський король Арнулф (887-899) (який тоді вів жорстокі бої з Святополком Моравським (870-894) і жорстко спустошив Мораву, щоб ще більше ослабити морав'ян), у вересні 892 року послав посольство „до болгарів і їх короля Лаодомира (Володимира), щоб відновити давній мир, який був уклав його дід, Людовик Німець, з батьком Володимира Борисом, і з проханням, щоб Володимир не дозволив вивозити сіль з Болгарії на Мораву. Посли взяли з собою багаті дари від Арнулфа для Володимира й Володимир прийняв послів з великою пошаною. Отже, мировий договір був здійснений, бо послы повернулися з дарами для Арнулфа (Анн. фулд. а. 892). Отже, якби Святополк моравський мав східну Словаччину, він мав би і сіль. А він її не мав. Цей історичний доказ є відповіддю на поставлене питання і міг бути достатнім, але є ще й багато інших доказів.

г) Нітрянський латинський єпископ Віхінг з допомогою Святополка не допустив поширення кирило-методіївського східного обряду на Нітрянщині, а потім його знищив і на Мораві. Якби східна Словаччина тоді належала до Великої Морави, рука Віхінга досягла б „східнообрядців“ і там. А на Пряшівщині і в Татранщині східний обряд зберігся, залишилося наприклад, єпископство в Спішській Капітулі, в Спішськй Підгороді, на що є докази: ім'я єпископа Якова, його мітра, листки з рукописного Євангелія, писаного кирилицею і по-старослов'янськи, і є ще багато інших документів. Отже, влада Святополка й Віхінга за середньословацькі гори не сягала.

г) Треба підкреслити, що на Нітрянщині не було східного обряду. Нітрянщина була латинська. „Та ж ані слов'янська Літургія, ані слов'янське писемство не запустили на нашій території міцне коріння“ (Е. Пауліні, М. Ондруш. Жівот а дело Метода. — Татран, 1985, с. 12). Отже, кирило-методіївська традиція на Пряшівщину й Татранщину не поширилась з Нітрянщини, бо Нітрянщина була латинською. Пряшівщина й Татранщина були в східно-

му обряді раніше за Мораву, ще при переході через Потисся місії Константина-Кирила й Методія, як про це ми говорили в першому томі. Кирило-методіївські ідеї потрапили на Нітрянщину від чехів аж у XIX столітті, причому не як конфесійні, але як культурно-слов'янські.

д) Пряшівщина й Татранщина періоду Великої Морави взагалі не мали жодних стосунків з Великою Моравою. На цих територіях східної Словаччини нема жодних переказів, жодної традиції, що свідчило б про Велику Мораву. А навпаки — тут зберігся переказ про руського князя Лаборця, який, як підтверджує археологія, був історичною особою (П. Дворжак. Одкрите деїни). Якби східна Словаччина мала б сякі-такі стосунки з Великою Моравою, то вони відклалась би у пам'яті народу, як це трапилось з Ужгородським руським князем Лаборцем, якого згадує і найдавніший мадярський літопис Анонім „Геста Гунгарорум“.

е) Пряшівщина й Татранщина не належали до Великої Морави, оскільки ці території були заселені східними слов'янами. „На східній Словаччині збереглися пам'ятки прастарої культури кінця IV століття по Христі, відповідні рідній культурі слов'ян, люду з південної Польщі і західної України. Слов'яни не приходили відразу. Здається, що на східнослов'янській землі вони були найскоріше“ (Тібенські. Деїни словенска словом а образом I, 1973, с. 35).

є) Що східна Словаччина не належала до Великої Морави, видно і з того, що Велика Морава після розгрому військ руського ужгородського князя Лаборця й захоплення фортеці Земплин у 896 році (Анонім, Геста Гунгарорум) не готувалася до оборони, а також сама не зуміла захиститись і тому пропала без сліду. Якби територія східної Словаччини належала до Великої Морави, це було б записано в хроніках, а Велика Морава, бачачи, як забирають у неї кочові мадяри її землі, підготувалась би до захисту тих земель. А що бачимо? Нічого подібного не було, Велика Морава зникла, а східною Словаччиною мадярські кочівники лише перейшли: вона жила надалі державним життям як плем'я білих хорватів, а далі русинів. „Східних хорватів знаходимо уже в 907 році під властю Київської Русі“ (Гавлік, цит. т. с. 279). „Східна Словаччина, а з нею й гористі області середньої і північно-східної Словаччини жили після розпаду Великої Морави

своїм власним життям майже цілі три століття“ (Кучера, ц. т. с. 255). Яке це ухильне трактування! Насправді ті території жили відокремлено не три століття, але аж до 1918 року.“

ж) На основі досліджених історичних джерел в опублікованих томах „Магне Моравіе Фонтес Гісторіці“ — „Історичні джерела Великої Морави“ бачимо, що Пряшівщина й Татранщина не належали до Нітрянщини, бо й сам Святополк був підлеглий німцям, які його як свого ленника постійно поборювали, і якби згадані Пряшівщина й Татранщина належали Святополкові, францисканські хроніки те згадали б, а франкські війська й ті території не залишили б непограбованими. Великоморавська держава величиною була лише ефемерна, що проявилось і в нападі мадярських кочівників, які „таку велику державу“ так легко розбили і стерли з лиця Європи. Міцну державу так легко мадярські кочівники не розбили б.

з) Треба зауважити, що назва „східна Словаччина“ є історичною, починаючи лише з 1919 року, коли ця територія старанням і проголошенням Руської Народної Ради Пряшівщини в Пряшеві була приєднана до Чехословаччини. Інакше вона ніколи в історії не належала ані до Нітрянщини, ані до Словаччини: отже назва „східна Словаччина“ є анахронізмом.

Дуже доречно з приводу цих проблем пише словацький історик П. Дворжак (Одкрите деїни. — С. 301): „Ще багато чого неприємного треба буде проковтнути і зрестися того приємного. Перед археологією Карпатської улоговини лежать невіршені найважливіші проблеми. Треба, наприклад, установити східні границі Великоморавської держави...“ Це автор писав до того, як це було вирішено. Як ми бачимо, ту Карпатську угловину заселило слов'янське плем'я черняхівської культури, яке себе виявило руським плем'ям білих хортватів, а далі русинів, давно перед заселенням Морави й Нітрянщини західними слов'янами. Історію не змінити, її можна хіба фальшиво пояснювати.

З питанням Морави зв'язане й питання: хто були ті морав'яни? До котрої групи слов'ян вони хоч приблизно належали? Якої були вони національності? Знаємо лише те, що були вони слов'янами.

До великоморавських слов'ян зачисляють себе чехи й словаки. Чеські й словацькі дослідники все ще не згожуються з тим, що

була так звана Велика Морава, — держава предків чехів чи словаків. „Для теперішніх чехів чеськість (в етнічному смислі) жителів Великої Морави є поза дискусією“ (К. Горалек. Студіє о слованском верші. — Прага, 1946, с. 261). В. Халоупецкі твердить, що й Нітрянщина була чеська (Старе Словенско, с. 268) і що словаки появились пізніше — в XIII і XIV століттях з мішанини народів, що туди прийшли (там же, с. 170, 286-287). Халоупецкі згадує малярського найстаршого літописця Аноніма, який населення Нітрянщини називає „Боемі ет Склавї“ і це він перекладає як „чеські слов'яни або слов'янські чехи“ (Анонім кап. 35). Називає також Острихольмського архієпископа Миколу Олага, який мав осадок у Тирнаві і в 1536 році записав, що Нітрянщину заселяли німці, мадяри й чехи (с. 268, цитує Олага). Таких поглядів і доказів чимраз стає більше, так що словацький історик Матуш Кучера („Велка Морава а Словенске деїни“ в збірнику „Велка Морава а початки чсл. статности“) пише: „Постали погляди, що словаки не є потомками слов'ян, які осіли на території Словаччини від V століття, але що вони є лише сполученням, якимсь „амалгамом“ пізніших етнічних переселенців від XIV століття.“ Тому походження словаків і словацької мови пояснював здебільшого як розвиток етнічного згрупування, яке розвивалося на окраїнах, на стичних пунктах західнославацького (зн. чеського), південнослов'янського і східнослов'янського етнічного субстрату (це зн. русинів“ (с. 247). Ще один чех, історик Лубомір Гавлік („Велка Морава в контексту европських а обецних деїн“ в збірнику: „Велка Морава а початки чсл. статности“, с. 189) пише: „Матеріали про Велику Мораву видані. Велика Морава не була першою державою слов'ян. В тій самій добі утворилася держава хорватів, а на сході формувалася Київська Русь, на Балканах же розвивалася Болгарська держава. Велика Морава — це територія Морави й Нітрянщини. Чи то чехи, чи інші слов'яни? Тих інших слов'ян можемо назвати лише нітрянцями, бо словаків не було. Під ім'ям „морав'яни“ обявилися племена в середнім Подунав'ї аж у вістках початку IX століття. „Повість временних літ“ засвідчила про прихід слов'ян на Мораву з південного сходу проти течії Дунаю. Назва морав'ян (моравзяни, марвані, маргі, марі, Маравансес, Морабіолі), правдоподібно, від Морава (Марус, Марага, Маргос)“.

Зрозуміло, що словаки дотримуються своєї точки зору, що морав'яни були словаками. Але є між ними й розважливіші вчені. Взяти, для прикладу, Павела Дворжака (Одрите Деїни — Старе Словенско. Братислава, 1975), який пише: „Треба відрізняти правду від брехні, романтизм від реальності, помилку від наміру, наївність від злого наміру, дійсність від вигаданих поглядів. Хто такі, властиво, були морав'яни? Різні автори їх називають на свій лад: чехами, словаками, морав'янами — і цей ряд стає безконечним. Об'єднувала їх мова слов'янської Літургії. Але й та національність формувалася дуже швидко, надзвичайно швидко, швидше, ніж тривала Велика Морава, приблизно від володіння Ростислава і до кінця періоду володіння Святополка. Словацький історик Ян Декан пропонує назвати їх „староморавською“ народністю. Але та „староморавська“ національність формується лише за дуже короткий період, приблизно від володіння Ростислава до кінця панування Святополка. А що було перед тим і що після — це кардинальне питання“ (с. 26). „Термін „словак“ вперше з'явився аж у 1458 році, причому в Чехії, але не в назві народу, що так зветься тепер“ (Одр. Деїни — Старе Слов. с. 15).

„У IX столітті ще не можна говорити про чеський і словацький народи: вони розвинулися у пізніших століттях“ (Гавлік. „Велка Морава а стршедоевропські словане“. — Прага, 1964, с. 26). Тим більше, що нема документальних доказів, що той народ так себе називав. Тому дуже дивно, що словацькі вчені всупереч цьому завжди вживають при мові про цей період слово „словак“. Професор Братиславського університету Ісаченко пише: „Говорити у IX столітті про словацький або чеський народ є анахронізмом. Про національні формації у сучасному смислі слова не могло бути тоді й мови. Суспільність, яка існувала у IX столітті, могла бути лише племінна. Дійсність, що тепер існують два окремі народи — словаки й чехи — не дає нам права переносити цей стан в минувшину. В період IX століття не можна говорити ані про якийсь „чехословацький“ народ і про його чеське й словацьке „відгалуження“, тому що вжиття терміну „народ“ в тій добі було б очевидним анахронізмом. Історично доцільним, правильним терміном, який означає населення Великої Морави, вважаю термін „західні слов'яни“ „морав'яни“ (Ц. т. с. 11-12).

З наведеного прослідковуємо наступне:

3. Треба ще зупинитись на періоді, що тривав на території Словаччини після занепаду Великої Морави. Після знищення Великої Морави Нітрянщина й надалі не існує як „словацька територія“. Населення Нітрянщини, яке не було вибито мадярськими кочівниками, втекло переважно на захід в напрямі Чехії (бо кочівники ішли зі сходу й півдня), в потім Нітрянщину зайняли мадяри, а ще пізніше прийшло туди багато німецьких колоністів. Поняття „словенско“ утворилося аж у XIX столітті, причому в частині західної Словаччини. Протягом історії, аж до кінця 1918 року „захід сучасної Словаччини (Нітрянщина з серединою Татранщини) і сходом (Пряшівщина) ніколи не перебували у взаємозв'язку“ — кажуть словацькі історики. На цих територіях не було спільної словацької мови. Історія не знає словацького народу як етнічної одиниці, не знає навіть потягу до словацької єдності. Навпаки, у 1918 році, коли розпадалася Австро-Мадярщина, спішські й пряшівські „словаки“ протестували проти приєднання західної Словаччини (Спіша й Пряшівщини) до Словаччини-Чехословаччини. Спіш і Пряшівщину до Чехословаччини приєднала Руська Народна Рада Пряшівщини, яка засідала в Пряшеві.

Подивімося на документацію тих даних (знову будемо цитувати словацьких дослідників):

Професор університету в Братиславі Др. Вацлав Халоупецкі (Старе Словенско. Братислава, 1923): „Словаччина (Словенско) — після уяв, які витворилися, зокрема, в XIX ст. є країна, в якій живуть словаки. Як уже сама назва вказує, це поняття нове, модерне. Історія не знає Словаччини і аж дуже пізно, аж у XV століттю вперше знаходимо ім'я словак, словаки. А часто й тут ми сумніваємося, чи під тим словом розуміється дійсно окреме плем'я, або лише частина слов'янського народу і племені взагалі. Бо коли для східнослов'янського племені, яке подібно, як словаки, заклало свої оселі на землях, яким пізніше мадяри дали свої назви, дуже скоро знаходиться в джерелах (уже XI ст.: дукс Руїзорум — князь русинів) означення спеціальне. Слов'янське плем'я або племена, що осіли в західній Мадярщині, бувають найчастіше означувані лише загальним „Славі“, „генс славіка“.

Словом „товт“ мадяри взагалі називали західних слов'ян“ (с. 8). „Аж у Добровського на початку XIX століття зустрічаємося з поняттям „словенско“. Під назвою „словенско“ він розуміє країну, заселену слов'янами в Мадярщині“, як про це писали й словацькі „будителі“, *край біля Грону й Багу і при Німрі*. У XIX столітті поняття „словенско“ набуває нового, відмінного значення. Від доби Бернолака, а зокрема від часів Штура і Гурбана, словенско стає країною, люд якої говорить окремою мовою, країною, в якій живе окремий слов'янський народ, „народ словацький“ (с. 9). „Але тут є підстави для питання: що таке, властиво, Словаччина, як у смислі географічним, так й у історичним, і де є межі тої землі“ (с. 9). „Доки сягало те поселення на схід і південний захід?“ (с. 10). Далі автор пише: „Історія знає лише Нітрянщину..., а між Тисою, Дунаєм і Моравою була окрема земля; про яку знають і польські хроніки... (тут автор далі вказує на цю землю Руської країни). Коли наприкінці XIII ст., після смерті останнього Арпадовича, короля Ладислава IV, спадкоємці приходили з планами, щоб Мадярщина була розділена, чеські претензії пршемисловців сягали лише до Дунаю. Лише на початку XIV століття ця територія стає якоюсь окремою сатрапією вельможі Чака Тренчанського... також ця територія в історії найчастіше називалася „Партес регні Суперіорес — Горішні частини королівства“ — Гірняки“ (с. 11-12). „Новочаску назву „Словенско“ ми вживаємо і для минувшини. Називаємо її Словаччиною, назвою, яка прийнялася у XIX ст., хоч знаємо, що перед XIX ст. вона так ніколи не називалася“ (с. 19). І в період Габсбургів Словаччина називалася „Партес регні Суперіморес“ (с. 13). Далі автор говорить про межі Словаччини. „На заході, — каже, — це межа між Моравою і Словаччиною, — на півдні — це ріка Дунай, далі якої „словаки“ ніколи не сягали“ (с. 13-14). А на сході? Знаємо, що в Потиссі і на східній Словаччині була окрема країна... із слов'янами східними, яких історичним центром була Вихорщина. Тоді, коли теперішня західна Словаччина за своїм характером етнографічним і характером поселення належала до групи західних слов'ян, до групи племен чеських, *сучасна східна Словаччина за своїм поселенням й етнографічним характером була*

частиною східного слов'янського відгалуження. Між обома був праліс, широкий і густий, і аж до початку XIII ст. незаселений“ (с. 15-16). „Ті гори й праліси протягом цілого середньовіччя майже непрохідною греблею відділяли Нітрянщину від сходу“ (с. 295).

Видатний словацький історик Павел Дворжак (Одкрите деїни — Предвека Братислава. — Братислава, 1978) пише: „Напад мадярів похоронив Велику Мораву. Частиною Великої Морави була й Словаччина. Але Великоморавська Словаччина була відмінна від сучасної Словаччини. Теперішня подоба території Словаччини постала аж після комплікованого 1000 років триваючого розвитку, до якого дуже відчутно причинилися різні світові історичні події, політично-дипломатичні відносини, війни й подібне“ (с. 349-351). „Тогочасну територію Словаччини не можемо уважати певним блоком, яким вона тепер є, але як територію, сполучену у непевну цілість, яка після втрати центральної потуги розпалася“ (с. 351). „Професор Станіслав робиться смішним, називаючи словаків найбільшим слов'янським народом“ (П. Дворжак „Одкрите деїни — Старе Словенско“. — Братислава, 1975, с. 28). „Теперішню Словаччину мадяри звали в історії „Фелвідійк“ (П. Дворжак „Зазрак обілнего зрика“. — Братислава, 1985).

Територія сучасної Словаччини протягом історії розвивалася окремо в трьох частинах: Нітрянщина, Татранщина й Пряшівщина. „Цьому географічному й історичному поділу поняття Словаччини відповідають і мовознавчі досліді. Філологічно на Словаччині також розрізняються три області: область діалектів західних (чеських) десь приблизно до Фатри; область діалектів східних (це теперішня східна Словаччина) і, нарешті, область діалектів середньословацьких, вклинених між першою і другою областями, отже в гористий край між Фатрою, Татрами і Матрою“ (В. Халоупецкі. Старе Словенско, с. 15). Далі цей самий автор пише: „Жителі старої Словаччини — Нітрянщини щодо мови були протягом цілого середньовіччя уважані за чехів. Взагалі нема для окремої словацької мови інших історичних документів, також нема й пам'яток із старшої доби. Перші документи того роду походять аж з XV ст. і ті є чеські“ (с. 313).

А щодо словацької мови то П. Дворжак (Одкрите деїни — Старе Словенско) пише: „Навіть старші словацькі дослідники не вірили в „єдність словацької мови“ (с. 179). „Само Цамбел вірив, що „східнословацька мова має походження почасти польсько-лемківське, почасти — українське“ (с. 180). „Інші твердили, що словацька мова є лише чеським діалектом, і що словаки, — це лише кілька століть блукаючі чехи“ (с. 148). „Професор Станіслав комбінував, — писав доцент Владимир Шмілауер“ (с. 146), — адже сказати історичну правду, це й дотепер незвичайна проблема. І ніяка проблема не є такою важливою, коли йдеться знову про єдність предків словаків. З причини браку історичних джерел і нестачі пізнань з археології, колись увесь тягар цієї проблеми лежав на мовознавстві. Правда, досліді ще не скінчилися. Сучасні погляди не дефінітивні. А також не можуть бути однакові. Існують розбіжності в поглядах і між чехословацькими дослідниками“ (с. 131, 179). „Словацька мова є мішаниною різних мов. Це твердили і Лібор Нідерле і Йозеф Шкултеті, а також словінець Фран Рамовш і голландець Ніколас ван Війк“ (с. 180).

Великий захисник і борець за свободу словацького народу, англійський професор університету, історик Сіт Ватсон, відомий під ім'ям Скот Віатор, писав: „Словацька мова є переходом з чеської до русинської. Насамперед тому, що вона дуже подібна до чеської. Більшість словацьких письменників до XIX століття писали по-чеськи, тому мовознавець Добровскі зайняв точку зору, що чеська й словацька мови були первісно одною мовою. Шафарик і Коллар вважали, що це була чеська мова. Вернолак — західнословацький діалект, тобто моравський. Штур, Годжа, Гурбан — середньословацький, бо східнословацький вважався руською мовою. Лютерани трималися чеської мови і в богослуженнях здебільшого вживалася т. зв. чехословацька мова“ (Словацьке питання в Мадярщині, с. 62 і д.). М. Годжа в своєму „Бетіне о словенціне“ правильно розпізнав, що словацька мова є „в малому вся слов'янщина“, що словаки — це не одне уціліле плем'я, а представляють собою якийсь слов'янський мікрокосмос: „Слов'янство в малому“. Їх мова не є мовою одного племені, а якийсь зрослий русько-чесько-польський всеслов'янський ідіом“ (Др. Мілан Годжа. Ческословенскі розкол. 1920. Старе Слов. с. 282).

Коли розглянемо питання словацької неоднорідності протягом історії, звернемо увагу на біпартизацію Словаччини в історії. Поглянемо, що про це пишуть словацькі вчені. „Словацький Схід немов би не жив з останньою Словаччиною тим самим життям“ (Гусек. Народопісна границе. — С. 345). „Біпартизація Словаччини є історичним явищем“ (П. Дворжак. Зазрак обіліного зрнка. — Братислава, 1985, с. 141). „Словацький Захід, Середина і особливо Схід ніколи взаємно не були в зв'язку“ (П. Дворжак. Одр. деїни. — С. 180). „Словацька етнічна територія не творила окрему територіально-політичну та адміністративну цілісність, не була одним консолідованим господарським комплексом, східні області Словаччини жили досить відокремленим життям“ (Деїни Словенска. — Вид. САН 1961, с. 44-45).

„Словаки в 1790-1792 рр. не виявили правних національних домагань. Словацький народ був розбитий релігійно на католиків й євангеліків. Зі сходом не мав жодних взаємин“ (Др. Даніел Рапант. К початком мадяризації II. — Братислава, 1931, с. 492). „Спіш не мав свідомого словацького національного руху протягом всієї історії аж до часу приєднання до Чехословаччини. Також словацьке управління в Мартині дивилося на східних словаків з певною відстанню“ (Левоча, с. 99). „Спіш не хотів приєднання до Чехословаччини. Словаки посилали телеграми й резолюції за приєднання до Мадярщини. Коли їм це не вдалося, проголосили самостійну Спішську республіку „Сцепусія“, котра була б частиною мадярської республіки як кондомініум. Спішські словаки не мали жодного зв'язку із західними чи середніми словаками“ (Левоча, с. 217). „У всіх Спішських містах аж до кінця 1919 року офіційною була мадярська мова“ (там же). „Кежмарок 23 жовтня 1918 меморандумом протестував проти утворення Чехословаччини“ (Левоча, с. 65). „30-31 жовтня 1918 року в Будапешті Мадярське королівство було проголошене Мадярською Республікою (16 листопада). „Словацький Спіш вислав до Будапешта делегацію, яка проголосила в Будапешті негативне ставлення спішських міст до утворення Чехословаччини і виступила проти прилучення Спішу до Чехословаччини“ (Левоча, с. 67). Також Пряшів (Виходне Словенско) хотів утримати Пряшівщину в рамках Мадярщини. Пряшівські словаки навіть спробува-

ли проголосити свою республіку або самостійну республіку „Сцепусія“, як це хотіли кежмарчани. Це вони опублікували в пресі в кінці листопада 1918 року, а 9 жовтня 1918 року в Кежмарку формально проголосили „Спішську республіку“ (Левоча, с. 69). „У 1918 році „Східнославацька Рада“ звернулася до мадярського міністерства в Будапешті з проханням, щоб зі східної Словаччини утворити самоуправну область Мадярщини“ (П. Дворжак. Одр. деїни, Старе Слов. — С. 181).

Отже, та „Східнославацька Рада“ в Пряшеві була промадярською. На щастя, тоді засіла в Пряшеві Руська Народна Рада, котра звернулася своєю делегацією до тої „Східнославацької Ради“, щоб разом проголосити приєднання Пряшівщини до Чехословаччини. У відповідь „Східнославацька Рада“ почала співати мадярський гімн. Так проголошення про приєднання Пряшівщини до Чехословаччини видали русини Пряшівщини й вони пішли делегацією до Праги те приєднання здійснити. Пряшівщину для Словаччини врятували русини, а не словаки.

„Східні словаки не мають ніяких спільних традицій із західними словаками. Були проти себе і тут, і в Америці також були проти заснування Чехословаччини“ (Галага, с. 54).

Врешті, загальновідомо, що ті словаки не називали себе словаками, але католиками. Вони говорили, що їх мова не словацька, але „католицька“.

Дуже важливо, що на Пряшівщині, якою з кінця 1918 до 1938 року володіла Словаччина, населення суцільну словакизацію не вітало. „Після 6 жовтня 1938 року, коли припинилася колонізація сходу (зн. Пряшівщини) західнославацькою інтелігенцією, народ часто розчаровано дивувався, і всюди було чути крики: „чехів вон“, „ми чехів вигнали“, а чехів нам знову посилають“ (Галага, с. 53). Ба, ще в 1948 році авторові цих рядків (який говорив літературною словацькою мовою) люди, що їх вважали словаками, говорили: „Лише якби ви так по-чеськи не говорили“. Вони казали: „Ми не словаки, ми слов'яни“.

Що ж ми бачимо? Давні мадяри, зайнявши Потисся, схід сучасної Мадярщини й Словаччину, знають про народ русинів, він згадується в документах на всіх цих територіях, але протягом більш як півтисячоліття ніде не згадується про народ словаків.

Далі ми бачили, що Пряшівщина й Татранщина ніколи не мали взаємостосунків у культурному й політичному житті західної Словаччини. Тепер розглянемо, як відбувалось заселення Татранщини й Пряшівщини.

До 5.

Татранщина й Пряшівщина були спочатку заселені білими хорватами, руським плем'ям, яке себе ще до приходу мадярів (896) називало русинами. На це є багато доказів, головніші будемо наводити в дальших поодиноких точках, цитуючи словацьких, чеських та інших іноземних істориків і вчених.

5-1. Ще з античних часів історія вказує, що межі германських племен на території Словаччини зі заходу сягали лише до т. зв. Сарматських (Татранських) гір. Археологія також указує, що Потисся (а в ньому Татранщина й Пряшівщина) аж до Татранських гір на лінії Тренчин — Вац було заселене слов'янським плем'ям черняхівської культури, тобто культури слов'янських руських племен. Ці руські племена поселилися в Пряшівщині, Татранщині й у Потиссі раніше, ніж західнослов'янські племена на території сучасної Нітрянщини (західної Словаччини) й Морави.

В перших частинах цього твору ми вказали, що становище теперішніх словацьких археологів, після дослідження багатьох ранньослов'янських стоянок на Пряшівщині, є таким, що появу перших слов'ян на території „східної Словаччини“ найімовірніше слід пов'язувати з пряшівською культурою, а це черняхівська культура руських племен Київської Русі. Поселення носіїв цієї культури було відкрито в долині ріки Ториси, в Кошицькому районі, в Михайлівському та деінде. Поселення в Пряшеві та аналогічні пам'ятки датуються II-V століттям по Христі. Така точка зору словацьких археологів, зокрема — Б. Будинського-Крички, та інших, яких ми згадали в попередніх розділах. Як і чеські історики, так і словацький академік Я. Декан щодо заселення східної Словаччини визнає помилковими погляди деяких давніших істориків про те, що ці землі були заселені із заходу. На думку Я. Декана східна Словаччина була заселена з північного сходу або з півдня. Про першу можливість можна гадати на **основі наявності і донині українського населення**, про другу — на підставі політичного панування болгарів-слов'ян. Отже, русини

первісно заселяли цілу Татранщину й Пряшівщину, тобто середню й східну Словаччину аж до лінії Тренчин — Вац, або до кордонів Нітрянщини на тій самій лінії.

5-2. Заселення русинами Татранщини доказує так звана „волоська колонізація“. „Волоська колонізація“ — це вигаданий термін, аби приховати правду, бо жодної волоської колонізації не було, адже Татранщина існувала давно, була задовго до колонізації заселена русинами, осілими хліборобами й русинами-пастухами, названими „волохами“ тому, що вони носили довге волосся, яке їм спадало на плечі. В документах „волоської колонізації“ взагалі не сказано, що ті пастухи тоді прийшли й поселилися в Татранщині. Ті документи лише констатують дійсність — їх присутність і життя на основі даними їм в давнину королівськими привілеями з наміром зупинити їх переходи з місця на місце та утримувати на однім панстві, щоб їх відходом не зменшувались доходи панства, які були значні. Підкреслюємо, що ту дійсність стоянок руських пастухів з їх багатотисячними стадами рогатої худоби, а особливо овець і кіз (і то стоянок кількості), констатує багато документів, але нема жодного документа з тих або попередніх часів, що констатував би в Татранщині словацькі оселі. Постає питання: звідки могли б зразу з'явитися ті пастухи в такому великому числі з багатотисячним поголів'ям корів, волів, овець, кіз? Як це сталося, що такий великий відхід ніде не був зазначений? Та ж мусіли залишитися після їх відходу величезні порожні простори! Нічого подібного не бачимо на сусідніх територіях. Отже, рух руських пастухів у Татранщині — це не колонізаційний рух, а рух при випасанні стад, рух, відірваний від своїх осілих братів, що обробляли поле, осілих у постійних селищах, бо виключно пастуше життя без одночасного хліборобства не може існувати. Подивімося на це все детальніше.

Українські історики дослідженням руських пастуших рухів в Татранщині не займалися. Вони взагалі ці руські поселення не вивчали. Вони бачили русинів лише на Пряшівщині, отже в області до Високих Татрів, де ще й досі є греко-католицькі парафії в Телгарті (Швермово), Вернаві, Шумяці й Остурні, як найдальші на заході греко-католицькі парафії. Хоч були дослідники (наприклад професори Братиславського університету Е. Перфецький і Мар-

ков), про яких ще буде мова, які вказали на руські поселення в Татранщині, але про це вони заявили непомітно й тихо, без опублікування документальної аргументації: певно, боялися втратити посаду. Та настав 1947 рік. Професор університету в Братиславі Вацлав Халоупецкі видав у Празі свій твір „Валаші на Словенську“ — „Волохи на Словаччині“. Він документально підтвердив, що територію Словаччини аж до Тренчина заселяли русини, як первісне населення Татранщини й Пряшівщини. Цей учений не називає жодного документа, який засвідчив би, що тоді були й словаки. Навпаки, він вказує, що і після дуже сумлінного шукання деяких документів про поселення словаків, таких не знайшлося, бо їх нема і не могло бути. Далі ми будемо наводити цитати з твору Халоупецкого, називаючи сторінки праці.

„Що торкається Морави й Словаччини, дійшло до їх заселення слов'янським елементом — найдавнішим етнічним первнем, **який зберіг свої поселення від періоду переселення народів** — поступом слов'янських племен із слов'янської правітчини на півночі від Карпатів“ (с. 5). Тут автор вказує, що давніші словацькі дослідники та історики „волоську колонізацію“ пояснювали так: „Словаччиною перейшла хвиля пастушої колонізації, причому румунської та словацької“. Професор Халоупецкі те все відкидає і документально доказує, що не тільки румунські пастухи на Словаччині ніколи не були, але й словацьких пастухів не існувало. Тими пастухами були русини і звали їх волохами (зазначимо, що словацькі науковці ці докази прийняли й „волоську колонізацію“ називають „руською“, але в різних своїх виданнях намагаються про ту руськість замовчувати). Далі автор говорить: „Вівці в Чехії, Мораві та Словаччині, та їх плекання були відомі відпрадавна. Аж від кінця XV ст. починається плекання овець в Чехії і Мораві, причому при панських дворах. В Карпатах овець не випасали на полях, а в гірських полонинах і в лісах задля молока й сиру. Носіями тої нової колонізаційної хвилі в карпатських землях є волохи. А тут нас досить докладно повчає Матрин Швартнер у своєму, на свій час дуже подиву гідному творі про історію мадярського господарства, званім „Де скултетііс пер Гунгаріам квондам обвііс, Будає 1815“, де в замітці на 78 сторінці про волохів пише наступне: „Валахі нон генте, сед віте генере

талес інтеллігенді сунт“ — „Волохами їх називають не за національністю, але за ведення (пастушого) життя“ — і називає їх русинами. Волохи — це потік, який надходить зі сходу на захід... щоби покінчити експансію на північно-східній Мораві“ (с. 10-12). „Коли зустрічаємося з волоською колонізацією на Словаччині? На це є багата література в творі К. Кадлец „Валаші а валашське право“, і в найновішому творі д-ра Дімітра Краняли „Румунські впливи в Карпатах“ („Інфлуенте романешті ін Карпати“, Прага 1938, с. 563). Ми лише доповнюємо те, що їм було невідоме. У мадярського хронолога, т.зв. Аноніма, згадується серед давнього населення Мадярщини „Блахії ак пасторес Романорум“ (Геста Гунгарорум. — Б-пешт, 1937, кап. 9 1 25). Але й Варадинський реєстр (Регестерум Варадіенсе) у роках 1208-1285 говорить про проникнення волохів на захід у комітаті Забовчському на межі XII і XIII століть. Також Хроніка Туровця пише про „Валахіс, кві ерант пасторес — волохи, що були пастушками“ (Кронікон I, кап. 17). Дехто вважав, що ті „волохи“ — це залишки римлян чи населення римського періоду — або, що „волохи“ з роду румунського, що хотів підтвердити й Міклошіч. Але це все балачки без достатнього обґрунтування. Румун др. Д. Краняла в творі „Румунські впливи в Карпатах“, зокрема в розділі „Розбір слів“ (с. 195-446), цілком правильно вказує, що у „волоському“ словнику переважають слова слов'янські, а румунських слів мало. „Нема ані найменшого сумніву в тому, що ані в Карпатах, ані на Мораві не були оселені румуни, попередники румунського народу“ (с. 17). „Носіями волоської колонізації на межі країв русинських і словацьких є русини. Про волохів маємо вістки в Марамороші в роках 1317 і 1326, пишеться про них і в привілею королеви Єлисавети за 1364 рік з тим, що вони мають певні права й свободи, ба мали від мадярських королів певні привілеї“ (с. 20; і Кадлец „Валаші а валашське право I с. 243 і 476-484). „На території сучасної Словаччини маємо вістки про волохів, з яких можна робити висновок, що волохи в східних комітатах Словаччини **поселились значно раніше**, року 1450. Є вістка про волохів у Плешівці і Щитнику (район Рожнява) в 1426 році“ (с. 21). „У 1437 році латинський монастир в Ясові (на південний захід від Кошиць) скаржитья, що волохи насильно

зайняли монастирські луки і там випасають свої вівці й кози“ (с. 22). Далі автор наводить ще більше документів про оселі волохів в *Шариші*, в околиці Бардієва. Із середньої Словаччини (Татранщини) автор наводить документи мадярського короля Матвія Корвина (1457-1490 рр.) про „волохів на горішнім Гроні, на маєтках панства *Лупчі і панства замку Орави і Лікави*“ (с. 23). „В грамоті Матвія йдеться про те, що волохи в Оравському комітаті просили короля, щоб при тих „стародавніх своїх правах і свободах“ були надалі полишені. (Квалінтер іпсі антківа лібертатіс еорум прерогатіва реквіренте... ексемпті фуерунт... ет ін антківіс еорум лібертатібус тенере волентес ет консерваре... мандамус“ (с. 24). З того робився висновок, що волохи були на *Ораві* „від прадавна“, щонайменше від початку XIV століття. „Коли волохи дісталися на *Ораву* або до комітату *Гемерського чи Зволеньського*, залишається невиясненим. Але в обох документах, як про *Ораву*, так про *Гемер і Зволень*, говориться про волохів, як про *людей в тих областях уже давно оселених*“ (с. 24-25). „Подібно в грамоті з 1470 року пишеться про оселю *Валашка і Гронець в горішнім Гроні*, як про оселі волохів. Бачимо, що волошництво було в 1470 році в *Гемері і в комітаті Зволеньському* досить поширене. Але коли волохи туди дісталися: чи за володіння Матвія, чи, може, ще раніше за володіння королеви Єлисавети, у випадку ще за її батька Зигмунда — конкретно сказати не можемо. Лише загально можемо констатувати після дат вже вище названих, що в *Марамороші* доведено, — вони були вже у 1326 році, в комітаті *Бережському* — у 1364 році, в комітаті *Гемерському і замку Плешивець* — у 1426 році, в комітаті *Турнявському* біля Ясова — у 1437 році, на горішнім Гроні — у 1470 році і на *Ораві* — у 1474 році. При тому завжди треба брати до уваги, що у всіх випадках про них там згадують, „як уже довгий час осілих“ (с. 26).

„Волоська колонізація наступала зі сходу на захід і пройшла *Спішом, Липтовим і Оравою*, але рівночасно ішла й Низькими *Татрами* (сучасною середньою Словаччиною) і залишила свої оселі в *комітатах Абауй-Турня, Гемер, Зволень, Гонт, Новоград, Теков, Турець, Тренчин*, а звідти проникла й на *Мораву і в Сілезію*“ (с. 27).

Тут автор наводить лист Катерини Зріні, вдови Франциска Тгурза, до імператора Максиміліана за 1576 рік: „В *Ораві* є осілі Рутгени, вел алію номіне валахі“ — „русини, або інакше вони зуться волохи“, і пише далі: „Тому дуже правильно констатує поширення волохів документ про мукачівське панство з 1570 року, де говориться, що в гористих краях *від Мукачева аж до Тренчина* осіли тисячі волохів, що переселилися дуже давно... вони мають своїх власних рихтарів“ (с. 28).

Далі В. Халоупецкі згадує лише важливі й тепер загальновідомі поселення: „Волохи згадуються в *Брезовиці на Спіші в 1426 році, в Кежмарку в 1463 році, в замку Любовня в 1492 році, в околиці Маркушовців, більше число волоських поселень при джерелі Ториси, в околиці Гнильця (Гельниці), по обох сторонах ріки Попраду*. „За походженням ті спішські волохи — русини, і аж до кінця XVIII століття вони зберегли не лише свідомість про руське походження, але й свою руську, пізніше греко-католицьку віру. На основі церковної візитації Спішської капітули у 1700 році для греко-католиків русинів був установлений окремий деканат..., разом у тому деканаті начислювалося 3654 душі“ (с. 32). „Із комітату Липтовського маємо волохів досвідчених в околиці *Штирби і Важця*, далі у *Високих Татрах*, а ще більше вісток про волохів є в *Низьких Татрах*, особливо в околиці *Ружомберка*“ (с. 34). „На *Ораві* волоські селища на основі права і привілею, одержаного від короля Матвія, у 1474 році вибирали собі воєводу. Важливіші села, що згадуються в документах на *Ораві*: *Княже, Межибороддя, Дубове, Устя, Бзинки, Оравки, Буковина, Пекельник, Липниці, Білий Потік, Зуберець, Полгора, Довга Лука, Розточна, Василів та інші* понад 60 осель. У урбарі *Оравського панства* з 1619 року нараховується і описується майже 60 волоських поселень. У 1619 році на *Оравському панстві* нараховувалося разом при волоських селищах 20167 штук волоської худоби“ (с. 40-41). Халоупецкі називає більше як 60 сіл, що значить — вся територія *Орави* була „волоською“ і пише, що до них ще треба зарахувати волоські села *оравської шляхти* (ті перші були вільні), далі села між *Кралованами і Дольним Кубіном*. „А ці вже пристосовуються до хліборобства на убогих нивках, на яких із зерен родиться особли-

во овес і живляться частково пастушеством, частково дроворубством. У XVII столітті знаходимо там ще віддаленіші волоські селища. Природно, зустрічаємося на Ораві з типово волоськими назвами, як: Грунь, Магура, Кошариска, Поляни, Прислоп, Кичерва, Яворини, Копаниці та інші, що їх бачимо в документах, яких багато збереглося на Ораві донині“ (с. 41-42).

Далі Халоупецькі подає дуже важливу інформацію: „Волоські поселення розміщались вздовж гребеня Карпат *не лише на боці словацькому*, але також на боці Карпат, зокрема *в землі Сяноцькій і Самбірській, в країні довкола Нового Таргу і в найзахіднішому куті Краківщини, в безпосередньому сусідстві Тешинщини*, куди волоська колонізація проникла в XV ст. Також у XVI і XVII століттях там заснувались русько-волоські селища, але волохи дісталися звідти ще далі — до Тешинської Сілезії“ (с. 43). „Однак не є нашою метою, — пише Халоупецькі, — слідувати за волоською колонізацією на північній стороні Карпат. Цього питання торкаємося лише тому, щоб зазначити, що з одної і з другої сторони Карпат іде цілком різнобіжна хвиля волоських поселень, розмах яких закінчиться на Тешинщині й Мораві“ (с. 44).

Звернемо увагу на дуже важливий момент, на якому акцентує Халоупецькі: *ті самі волохи-русини йдуть обома боками Карпат, у них та сама мова, та сама віра, ті самі звичаї, ті самі церкви, ті самі пісні, ті самі вишивки, фольклор*. Якби їх не називали: з боку Краківщини — словаками, чи так само з боку Татранщини на Словаччині — однаково вони *русини-українці*.

В. Халоупецькі подає також інформацію про волосько-руські поселення, які розмістились на середній й південній частині території Татранщини. Він пише: „Ми вже згадували, що існування волохів і волоського господарства маємо безперечно доказаним вже в роках 1426 і 1437 в горах біля *Плешивця і Ясова* (тепер Рожнявський район). Коли і як вони поширилися в цих територіях, точних даних не маємо. Але безперечним є те, що в *Гемерському комітаті по обидва боки ріки Солоні* вони в XVI і XVII століттях були *дуже поширені*. Зокрема, бачили їх там у панському замку *Красна Горка, Плешивець*, в околиці міста *Рожнява*, зокрема поблизу замку *Мурань*, що межує із *комітатами Гемерським і Зволеньським*. Біля замку Красна Горка були

рубежі *волоського воєводства*. У статуті *міста Рожняви* за 1603 рік також згадується про волохів. У 1686 і 1688 рр. волохи з Гемера домагаються підтвердження і визнання своїх давніх прав і привілеїв. З того документу випливає, що цілий горішний Гемер і гори на межі Спішського й Гемерського комітатів (від Плешивця й Рожняви — на захід до Мураня) був насичений волоськими поселенцями“ (с. 45). „Тут згадуються волоські селища: Слабош, Генч, Ганкова, Маркуська, Пуста Слабошка, Роговець, Вишня Солоня, Чорна Легота, Добрий Ліс, Довга Лука, Петрове Село, Пустий Салаш, Генковці, Велика Поляна, Мала Поляна, Скорий Потік (тепер Рожнявське Бистре), Чорна Легота (тепер Кобелярово), Нижня Солоня тощо (їх наводить автор). В околиці цих селищ знаходимо й типові місцеві назви такі, як: Прислоп, Магура тощо. Безперечно, *волохи осідали і в долині ріки Мураня, що в околиці Єшави й Ревучої* (тепер Ревуца), а дехто з них і *Малогонті, що в околиці Тисовця*. Звідти простяглися поселення через Поляну над Клиновцем *до Новоградського комітату*. (Це вже на межі з Нітрянщиною, с. 45-46).

„Про волоських русинів в *околиці Тисовця* писав М. Шулек в рукописному творі „Топографія оппіді Тисолц“ в 1803 році: „*Перші поселенці Тисовця були слов'янами-русинами і за національністю, і за віросповіданням*, грецьким за обрядом християнської релігії, — а це доказує і багато назв околиці: гори — Куча, Черемошна; прізвища — Стефкович, Андрійович, Петишович, Стефанович тощо. Знак Тисовця вони руською мовою називають „волоська печатъ“, членів управи села — „боженики“, „парцере“ звать „щадити“ (Рукопис є в маєтку церкви в Тисовці). Є тут ряд типово волоських назв: Грунь, Вовчий Грунь, Кривий Грунь, Кичера, Поляна, Кошарище, Кошариско, Салашник тощо“ (с. 46). „І в горішній Ораві, і в горішній Солонії з її притоками Щитником і Муранню, *поселення* появились передусім завдяки волоським русинам. На полонинах *між Рожнявою і Плешивцем, Добшиною і Муранню*, а далі волоські поселення поширювались на південь і на захід. Доведено, що в дельті рік Солоні і Грону волохи жили вже вкінці XV століття. Звідти волоські поселення *по обидва боки схилів Грона* на захід у середню Словаччину розміщались аж *до околиці Банської Бистриці й Зволена* і

через низькі Татри сягали *Липтова*, де, зокрема, *між Банською Бистрицею і Ружомберком* також жили волохи в XVI ст., *на що є багато доказів*“ (с. 47). „Доказують це документи Віденської казни за 1540 і 1558 рр., які зазначають окремих гайників, щоб стерегли ліси банських міст від волохів, у тих околицях поширених, щоб волохи не нищили ліси, потрібні для шахт як пальне“ (с. 48). „З імператорських листів, адресованих таким містам, як Зволена, Лупча, Ликава, Віглаші, Банська Бистриця, Мурань та іншим, видно, що волохи в тих масивах були дуже поширені“ (с. 46). „У 1564 році із *Щавниці* (тепер Банська Штявниця) надходять скарги цісарським комісарам про шкоду, яку спричинили волохи своїми стадами в лісах *між Левицями і Зволеном*“ (с. 50). Про такі випадки написано і в 1578 році скаргу на волохів, які були оселені в околиці *Брезни над Гроном*“ (с. 51).

Так, крок за кроком *ідемо Татранщиною і бачимо всі оселі, заселені русинами, лише в містах переважають німці*. Ті міста мають німецькі назви, наприклад: Нойгеусл (тепер Банська Бистриця), Алтесол (тепер Зволена) тощо. Але далі бачимо, що й ті міста знаходяться на місці колишніх руських сіл. Халоупецкі про це пише так: „З ініціативи Долішньоавстрійського Казначейства у Відні, лісові комісари пройшли цілим краєм і виявили багато волоських сіл. Але не всі! Так, наприклад, *волоські села Телгарт і Шумяц*, що розміщені при витоках Грону і під Кральвового Голоу, в звітах *не названі*, хоч якраз ці два села найкраще збереглись до наших днів. Очевидно, що такі волоські селища були на горішнім Погроні. Тут згадаємо волоське село *Поломку*, а неподалік від неї — *Погронську Машу*“ (с. 51). Повідомлення цісарських комісарів за 1565 рік свідчить, що волохи викорчувували великі ділянки лісу, щоб таким чином утворити собі поля й луки. Цісарські комісари з подробицями описують і волоське село Гельцу у 1566 році, що неподалік горішнього Грона. Далі в тих околицях згадане і волоське село Вацух“ (с. 52). „На південній стороні поріччя Грону волохи згадуються *в долині річки Рогожна* (Ройнітц), *в околиці Брезна біля Грона*, в селі Валаска, Щавничка, Бистре, Яраба, Лопей, Горішня й Долішня Легота, Ясінне, Німецьке. Тут всюди згадуються русини-селяни й русини-волохи (пастухи). Пастухами русини тут були часто: з відомостей

відомо, що там було 24 кошари. Якщо врахувати, що в одній кошарі було приблизно 500 овець, то виходить, що в панстві Лупчі було найменше 12 тисяч штук овець і кіз“ (с. 54).

„В долині ріки Грону є селища волохів *в Межиброді, Лубитові, Детві, в долині ріки Золної* (ця річка первісно звалася Ясінська). „Про волохів в околиці Банської Бистриці, замку Лупча в околиці Зволена, є досить часті згадки в документах, що стосуються лісового господарства на середньому Гроні. Тут вони згадуються, зокрема, в околиці *Залізної Брезниці*, в поріччю *річки Нересниці та Старого Потока*, що витікають з вершин біля Банської Щавниці. Волохи тут оселялися на горі Ситно, аж до околиці *міста Левиці* і проникали на південь *аж до Нової Бани і до Топольчанок*, а також на захід до околиці банського міста Кремниці“ (с. 55-56). „В гірських краях, що входили до *комітатів Зволеньського, Тековського і Новоградського*, також жило багато волохів, як і на горішній Ораві, а *велика частина* того гірського краю була заселена аж у *волоській добі*“ (с. 56).

„Зокрема, край *по обидва боки Турця* заселений волохами. При джерелі річки *Ревуча* (Ребутц, тепер Ревуца, яка в Ружомберку вливається до Вагу), знаходимо у 1565 році волохів у околиці Вишньої, Середньої і Нижньої Ревуци, далі в околиці річки *Коритниці*, а також в долині річки *Лужної* під північним хребтом Низьких Татрів, далі — в *Білім Потоці* і близько Ружомберка. Про волохів у околиці Ружомберка згадується у рішенні міської ради за 1742 рік“ (с. 58).

„Липтовський комітат від території Турчанського комітату відділяло погір'я Великої Фатри, якої части *Магура та Яворина* вже дають нам знати, що там також, *як і всюди в горах на середній Словаччині*, були оселі волохів-русинів. Пишуть про них у документах за 1566 і 1581 роки також податкові списки з XVI століття. У документі сказано, що русинів-волохів оподатковано, але вони через свою бідність не мали чим розрахуватися“ (с. 59).

„В *Тренчанському комітаті*, що по сусідству з Турцем і Оравою, податковий список за 1550 рік подає, що волохи там осіли у 22 селах, зокрема в панствах, що належать до замків *Ледниця, Поважська Бистриця, Гричов, Будатин*. Крім того, є ще во-

лоські оселі, що належать до замку *Литава*. В документах замку Литави підтверджується їх *давнє право*. Зберігся інвентарний список з 1613 року, із маєтку Мшена (тепер Омтене), що недалеко від Тренчина, що засвідчує, що село було волоським“ (с. 60).

„Подібне спостерігається і на гірських масивах *Нітрянського комітату*, де є Волоська Біла, вказуючи на те, що волоські поселення сягли і цих країв“ (с. 60).

„Про волоські поселення *в долині річки Кисуця* збереглися нам вісті з панства Будатина з 1690 року. Тут згадуються русини-волохи більш як *у десяти селах*, зокрема, в Дивині, Рудинським, Неслуші, Ощадниці, Дунаєвій, Краснім, Горелиці, Ракові, Лоднім, Глибокім, Повинім і також інде. Волоська область тут тягнеться від меж Сілезьких (в околиці Чадди і Мисуцького Нового міста) аж до Будатина. Волоські поселення в гористих частинах Тренчанського комітату простяглися далі в Сілезію і на східну Мораву, де пасма волоських поселень кінчаються“ (с. 61).

В. Халоупецкі далі пише: „З історичних документів, які ми вивчали, стає цілком очевидною картина широкого розселення русинів-волохів на території Словаччини, *зокрема середньої Словаччини*, вони густо заселялись на гірських і лісистих масивах. А. Кавуляк (Валасі на Словенску I, с. 363) на основі податкових списків Мадярського Казначейства з початку XVII століття подає, що на Словаччині було *майже 200 волоських руських селищ*. Але й це дуже велике число не зовсім точне, бо *поселень волохів було більше*. Податкові списки не є достатнім критерієм для визначення дійсного стану речей. Ті, хто жив угорі, звичайно, намагалися применшити кількість поселенців і тим знизити свої податки. Крім того А. Кавуляк не зауважив на цілий ряд *історичних вісток* і не бере до уваги комітати, у яких документи про волохів не збереглися. Тому замість здогадів *будемо вірити відомостям* достовірним з 1570 року, що рахунок волохів між Мукачевом і Тренчином був на тисячі“ (с. 62). „Це доказує і *русинська номенклатура*, що збереглись у топономії Закарпаття, Словаччини аж до Морави і Сілезії, яка простягується зі сходу на захід. Волоські поселення займали значну територію *доти незаселеної землі*. Крім того, з наведеного переліку видно,

що *не про всі селища волохів збереглися вісті: таких поселень було набагато більше, ніж подають документи, які збереглись*. Нема сумніву, що назви, що збереглись, вказують на волоські поселення. А ці назви є лише на Закарпатській Україні і в Словаччині: їх вже нема в Чехії. А на території Словаччини вони є не лише в гірських краях східної і середньої Словаччини, а заходять дуже глибоко на південь (приблизно так, як вибіжки Словацьких гір, що йдуть до Дунаю) *аж до Тренчина, Нового Міста над Вагом, до Мияви, Сенця, Угорської Скалиці*. Аналогічно і в інших гірських місцевостях Словаччини *знаходимо ці назви в околицях Римавської Суботи, Лученця, Модрого Камня, Крупини і в околиці Шаг над Іплем*“ (с. 63). „Волоські поселення істотно вплинули не лише на економіку, а й на культурний розвиток того краю...“ (с. 64. Тут автор доводить, що вплив української мови волохів відчувив словацьку мову від чеської).

Далі в творі автор В. Халоупецкі наводить історичні аргументи, *що волохи були русинами-українцями*. Він пише: „Термінологія збереглась від русинів, а не румунів. Її добре вивчив румунський вчений Д. Краняла (Румунські впливи в Карпатах. Прага, 1938), вказуючи, що ті назви румуни на територію Словаччини не принесли і що кількість румунських слів у волоських поселеннях дуже мала. Населення приходило з русинського краю і в спілкуванні з румунами в Семигороді могло перейняти деякі слова“ (с. 66-67).

„В урбарі Оравського панства з 1626 року, зазначалось, що землі, виділені волохам, влада називає „оросок филдеї“ — „руськими землями“, а село Бзина Волоська — це селище „аз, кібен оросок локнок“ — „таке, в якому живуть русини“, на відміну від Бзини Селянської, про яку пишеться, що в ній живуть „сільські піддані“ (с. 68). „Також у інших краях Мадярщини зустрічаємося з тим явищем у тім смислі, що волохів, як правило, вважають національно належними до руського племені“ (с. 68). „Волохів вважають русинами і це видно з рішення мадярського сейму в XVI столітті, коли мова йде про волохів: „Рутгені ет Валахі, — А Валахіс пекорарііс ак рутгеніс... Сімілітер Валахос, расціанос, Рутгенос..., ут Валахі, Расціані, Рутгені...“ (Корпус юріс Гунгаріці, — також Кадлец. Валасі а валашке право; і Халоупецкі, с. 69). „З

1548 року є вістка про будівництво замку Курань в Гемері, і тут знову згадуються „Рутгені ет Валахі“. Також М. Шулек в рукописній творі про Тисовець в Гемері пригадує, що на документах з 1550 року з руськими іменами й словами була „волоська печатка“ (с. 69). „В деяких краях, як, наприклад, у Шариші, в Спіші, в Гемері волохи берегли знання про своє руське походження і свою руську віру дуже довго, дехто властиво, аж дотепер“ (с. 69). „Жителі на Горішнім Гроні в селах Шумяц і Телгарт досі греко-католицької віри, а в їх діалекті є сліди, що вказують на їх русинське походження“ (с. 69).

Чеський історик Халоупецкі пише далі: „На русинське походження безперечно вказують деякі *назви* в зонах, заселених тими „волохами“, як наприклад, назва села Василів, Нижня (на Ораві), Івашкова Поляна (або Ваньовка, також на Ораві), Борисов (назва гори між Якитвом і Турцем відома ще з 1555 року, як також Федорка (назва гори в Липтові), Прислоп (в Гемері і біля Детви)“ (с. 70). „Вказівкою на руські-українські поселення Орави, а також в інших зонах сучасної Словаччини, є й *дерев'яні церковці східного типу*, як також *написи кирилицею на вівтарних іконах або дзвонах*. Також деякі *руські звичаї й повір'я*, про які говорять, наприклад, Муранські артикули з 1585 року, де кажуть „Крачун“ і „Русадля“ замість „Вяноц і Св. Духа“, що збереглась від волоських русинів, які в Гемері живуть донині“ (с. 71). Тут же автор зазначає, *що церковці побудовані за одним типом по обидві сторони Карпат*, ба навіть і на Мораві, тут „простяглись волоські поселення“ (с. 71). Л. Нідерле „Словацке старожитності“, де вказується, що Крачун і Русадля — це переклад з руської мови). Далі автор пише: „Й. Шкултеті, не знаючи про руський характер волоських поселень на Словаччині, старається *малюнки східного типу*, які були *виявлені при відновленні костьолів в Шариші*, пояснити кирило-методіївським впливом (Словенські летописі V. с. 286, — Словенське Погляди 1922, с. 100). Оравський історик Й. Когут виразно звертає увагу на нібито глаголичні написи на дзвонах в Ораві та на деяких вівтарних іконах, думаючи, що то пам'ятки кирило-методіївського періоду, — а під його впливом пише і Й. Градскі: „Алшо Кубін, убі ін туррі еклезіє антківа екзистіт кампана кум інскріпціоне глаголі-

ка“ — „В Нижнім Кубині на церковній вежі існують старинні дзвони з глаголичним написом“ (Й. Градскі, Адітамента ад ініція капітулі Сцепузієнзіс, Сепешварольйо, 1903, с. 504; Халоупецкі, с. 71; Додамо від себе, що ці „вчені“ навіть не вміли відрізнити кирилицю від глаголиці, бо тут йдеться про кирилівські написи).

Халоупецкі наводить вагомні аргументи щодо походження волоських поселень: „Важливим свідоцтвом руського впливу у волоських поселеннях на території Словаччини є також поширення слів „нижній“ і „вишній“, що спостерігаємо переважно в краях з волоським населенням, на відміну від словацького „долні“ і „горні“. Прикметно, що означення „нижній“ і „вишній“ також невідомі в Чехії, на Мораві“ (с. 71). „На волоське поселення на теперішній Словаччині і його русинський характер вказує також *поширення східного обряду на всіх територіях, заселених волохами* (с. 72). Халоупецкі цю точку зору не доводить, але ми згодом переконуємося, що всюди, де жили волохи-русини, навіть у латинських чи протестантських костьолах (які первісно були руськими церквами), збереглися малюнки східного обряду, а це означає, що храми перебудовували на латинський чи протестантський). Врешті, Халоупецкі вказує і *на вплив української мови на словацьку*. Він пише: „Так як древні дерев'яні церковці на Словаччині були в душі романтичного розуміння слов'янської мінувшини і вважались пам'яткою про кирило-методіївську добу, і руські написи на дзвонах є свідченням з тої доби, — отже, це все принесли на Словаччину волохи-українці, *так і багато слів, які словаки вважають праслов'янськими, є українськими*“ (с. 77).

„Русини так заселили області Татранщини, що, наприклад, Орава, на основі даних з 1576 року, вважалася руською“ (с. 82). „Хоч на Ораві було поширене ім'я Поляк, але та місцевість на початку XVII століття ще не була польською, а руською“ (с. 85). „На руський вплив крім історичних вісток уже наведених, багато вказівок на Ораві в поширених прізвищах, а саме: Руснак, Рус, Русин, Руско, — а також окремих іменах: Василь, Федор, Фетько, Лавро, Лаврик, Олекса, Максим, Максимик, Іван, Івашко, Вашко, Катерина, Іванова, Димитрій, Дяк і подібні та прізвища із закінченням на „-ич“, наприклад, Ваньович, Валахович, Урбанович, Блашкович, Воєнович, Пехнович та їм подібні“ (с. 86). „*Праста-*

ре ядро словацького народу містилося в Подунайській низовині, а Татранщина була заселена не словаками, тому Яношик не є народним символом словаків“ (с. 98-99).

Вкінці В. Халоупецкі доторкнувся й проблем словакизації волохів-русинів Татранщини. Він пише: „З числа євангеличних парафій на Ораві видно, що протестантизм проник і в Ораву „волоську“, *ґрунтовно спричинившись своїм чеським характером до словакизації країни“* (с. 85. Зазначимо, що чехи були предикаторами протестантизму і на Пряшівщині).

Хоч Халоупецкі в своєму творі висвітлив всі сторони життя волохів, доповнимо й підтвердимо написане деякими даними з твору ще одного чеського вченого Карла Кадлеца (Валаші а Валашске право в земіх слованских а угорских. — Прага, 1916). Він написав ґрунтовне дослідження аж на 450 сторінках. З нього також будемо лише цитувати, означаючи сторінку твору.

В рішенні сейму з 1574 року (с. 4) робили *різницю між волохами*: одні — це русини-селяни, другі — русини-волохипастухи, які мешкають в горах (с. 267). *Між тими волохами-русинами були й священники*. Врешті знаємо волохів і на східній Мораві. Це тепер люд, який зберіг окремих діалект, а також свої етнічні відмінності. Це можна пояснити лише впливом прибулих волоських пастухів“ (с. 10). „На польській території волоських осель було багато. (Кадлец дає їх список, у якому називає 315 осель, але зазначає, що цей список далеко не повний і тих осель було в польській короні кількасот“ (с. 314-315).

Назовемо ще один важливий історичний документ. „Волоське право“ називалося також правом „русинським“ (юс Валахорум сеу Рутгенорум). Це право з'явилося в лісистих зонах на території східної Словаччини уже в другій третині XIV століття. Його поширення на середній і західній Словаччині датується другою половиною XV століття. (Словаці а їх народни вивін. — Братислава, 1969, с. 23-24).

Якщо ми посилалися на чеських, істориків, що шукали правду, згадаємо і словака, який її приховував. (Ян Венько. Осідлене северного Словенска. — Братислава, 1985). Зразу зазначимо, що правда, сказана істориками про заселення Татранщини русинами, коле очі прихильникам словацького романтизму. В минувшині вони

себе величали, а тепер, коли документи відкрили справжній стан речей, вони стараються новими писаннями затирати або зовсім замовчувати ту „руську правду“. Ось і цей Венько пише про волохів і забуває при цьому зазначити, що то були русини, або замість їх національності пише: „Люди східного обряду“. Наперекір тому, хоче він чи не хоче, а і з його твору довідуємося гідне довіри. Насамперед вкажемо на його „стриманість“. Він пише про якесь заселення „північних частин Словаччини на домашньому звичаєвому праві“, але не конкретизує „національності того домашнього населення“, називаючи його лише домашнім. Далі пише про „заселювання на німецькому праві“, замість того, щоб сказати правду — заселення німецькими колоністами, при тому німці в нього виглядають, як першопоселенці. Він нічого не каже про німецьку колонізацію, під час якої утворилися всі „словацькі“, а насправді німецькі міста Словаччини, починаючи з Братислави, Тирнави, Жіліни, Ружомберка, Спіша й кінчаючи Кошицями, Пряшевом і Бардієвом. Під „заселенням на волоськім праві“ між іншим згадує „волохів“, не вказуючи на їх національну належність.

Автор далі пише: „Волоське населення комітату (але й інде) використовувало для свого прожитку і орну землю — копаниці. Волоське населення корчувало й окультурнювало викорчовувані площі, копаниці... Таким копаницьким поселенням була *Турзовка* (с. 38, 41). Про Оравський комітат пише: „Найдавніший документ про Ораву є з 1287 року. Про північну Словаччину „нема історичних даних“ (с. 48). „Горішня Орава аж до кінця середньовіччя тривалий час не була заселена“ (с. 68). „У 1474 році в Ружомберку король Матей I видав грамоту, *якою підтвердив права предків волохів*, якими правами вони користувалися віддавна. На основі того привілею волохи Орави не мали платити жодних крайових податків, були звільнені від робіт на Оравським і Лікавським замках, їх могли судити лише волоські воеводи, яких вони самі собі вибирали, вони не платили мита, були повинні сторожити дороги й подорожніх, що проходили країною. Отже, вся влада була в їх руках (с. 70). „Ті волохи ввели у нас невідомі форми господарювання, основані на вирощуванні худоби“ (с. 70). Автор далі називає давні волоські осаді: Княже, Межиброддя, Бзини, Зазрива, Білий Потік, Серни, Васильова, Бобров, Букови-

на, Суха Гора, Лісок, Бабин, Хлібниця, Подбіла і ін. Тут жили „оравські „рутгені сеу валахі“, осідком волоського воєводи було Княжа, пізніше Бзини“ (с. 75-76). Автор уводить дальші волоські села на Ораві: Березовиця, Ясениця, Півгора, Підскаля, Студенки, Оравка, Пекельник, Велике Андрієвське, Ставне, Стефаново, Беньова Легота, Зубриця, Величне, Кубин та ін. „В процесі заснування нових сіл на волоськім праві впливає, що від 40-х років до кінця XVI ст. розвинулось нових 46 осель, що були розміщені на території горішньої Орави, — це предки русинів“ (с. 79). Салаші й колиби під натиском перетворилися на тривалі оселі волохів на копаницькім праві (с. 82). Так постали Нижня і Вишня Липниця, Суха Гора, Закамінне, Хижне, Зубриця і ін.“ (с. 84). „Газдів копаницьких сіл джерела називають „колоні Валахес“, тому що більшість з них походила з бувшого волоського поселення“ (с. 86). „Багато волоських сіл було перекваліфіковано на копаницькі“ (с. 8). „Села горішньої Орави: Хижне, Яблонка, Нижня і Вишня Липниця, Гаркабуз, Нижня і Вишня Зубриця, Серни, Буковина-Підскаля, Пекельник, Підвовк і Оравка рішенням конференції послів у Парижі з дня 28 липня 1920 року відійшли до Польщі“ (с. 89).

Про Липтовський комітат автор пише: „Найдавніший документ, що стосується Липтова, є з року 1230. На території міста Липтовського Мікулаша був старіший храм св. Миколая, довкола якого витворилося місто Липтовський Мікулаш. Була там і занепада осада Городок (отже не Градок, с. 102). Автор наводить волоські села: Вербиця, Околичне, Підгоряни, Розтока, Терновець, Липтовська Мара (тут під готичним новим храмом знайшли основи первісного давнього храму), Ковачани (не Квачани), Свята Анна, Тепла, Ліскова, Рибарполе та ін. (с. 128). Німецьких колоністів оселявали магнати в XIII ст. і ті засновували міста на місцях давніх руських поселень. В околиці Важця (Важиць), Штриби (Чурба), селища Сон (тепер Шунява) жили русини. Доказ того: „Священики миропомазували жителів тих осель“. З того, пише автор, можна робити висновок, що в тій області були оселі жителів східного обряду“ (с. 137). Автор називає також інші волоські села: Волоська Дубова, — там жив і волоський воєвода, пізніше перейшов до Ликнави, Швошов, Ліскова, Кока-

ва, Свинярки, Новоти, Ростока, Липтовський Градок, Штербське Плесо і ін. (с. 137-140).

Хоч цей автор пише дуже дипломатично, замовчуючи наявність волоських-руських поселень, хоч він не згадує поселення волохів-русинів в середньому й нижньому пасмі Татранщини, щоб не визнати, що насправді вся Татранщина була заселена тими волохами-русинами, він неспроможний зіслатись бодай на один документ, що підтверджував би, що на тих територіях поселявся хоч один словак. Правда, словаків тоді не було, тоді така назва не існувала, але він не міг навести докази, що ті, кого він називав „домашнім населенням“, були іншими, ніж волохи-русини, або були предками словаків. Але автор подає важливий доказ, що все населення, наприклад, Орави, було східного, отже, руського обряду. Він пише: „Єдиний парафіяльний костьол для цілої Орави існував у XIV столітті на цілу Ораву на Оравському замку“ (с. 61).

На основі всього досі наведеного треба зробити такі висновки:

а) Крайня точка межі Історичного Закарпаття на заході сягає до меж колишньої Нітрянщини, отже до лінії Тренчин — Вац. Всю західну частину Історичного Закарпаття, звану Татранщиною, заселили, як першопоселенці, русини, яких з причин їх пастушого життя в документах і називають волохами. Ці волохи не мали нічого спільного з румунськими пастухами, яких також називали волохами, але вони жили лише в Семигороді. Назва „волох“ походить від того, що русини-пастухи носили довге волосся, яке спадало аж на плечі, тому „волохи“, „волохатий“. Це не чуже, але українське слово, яке введене і в словнику Грінченка. Словацькі дослідники спершу поширювали точку зору, що ті волохи — румуни, але коли її відкинули вже й румунські вчені і знайшли документи, які пояснюють, що волохи — це русини-пастухи, то вони у своїх наукових творах почали це визнавати, але з причин політичних, щоб не виникали претензії на ці території, ту дійсність замовчують або обминають.

б) Ті „волохи“ були русинами, на що, крім писемних пам'яток, вказують і поселення на Татранщині, на території сучасної Польщі, а також східний обряд, духовенство, церковці, свята, самі східні покровителі їх храмів, звичаї, пісні, вишивки, фрески схід-

ного обряду під побілкою в костьолах, тобто в колишніх руських церквах, написи на дзвонах та іконах і т. д., — все це вказує й доказує їх руське походження. Самі волохи називали себе русинами, а назва „волох“ стала лише їх прізвиськом на устах чужинців або назвою погорди в устах латинян.

в) Чеські й словацькі історики дали волоському поселенню назву „волоська колонізація“. Цим хотіли вказати, що ті волохи-русини є лише колоністи, хоч і прийшли туди на незаселені території. Зрозуміло, це мало й політичне забарвлення, прецінь не допустити русинів аж до меж Нітрянщини. Але документально підтверджено, **що русини в Татранщині є першопоселенцями**. Невідомо, **коли вони в Татранщину прийшли**, — отже, вони зовсім не колоністи. Роки, в яких про них згадується у грамотах чи інших документах, вказують на їх давнє існування на тих територіях **з правами і привілеями від непам'ятних часів**, які свого часу підтверджували мадярські королі. Історія ніде не говорить про їх колонізацію, переселення, рух, який порушив би життя в даних краях, напади, бої... Нічого подібного. При тому тих волохів-русинів відразу було так багато! Якби вони прийшли як колоністи, вони мусіли б залишити величезні простори порожніми, а до того ж, яка держава випустила б їх з своєї країни? Ці волохи-русини не прийшли на Татранщину. Вони там були, розрослись, бо в горах їх не торкнулась монголо-татарська навала. За ними прийшли, як колоністи, німці. Ці були покликані мадярськими королями, тому що в Татранщині знайшлося срібло й золото. З документів бачимо, що ці німці оселялися на місцях руських осель, а русинів з тих місць просто виганяли чи виселяли. З документів бачимо, що німці посилали багато скарг на русинів-пастухів. Ці документи дуже важливі! Скарга — великий доказ. Якби ті русини були колоністами, їх відразу відігнали б чи переселили, а цим русинам не могли нічого зробити, тому що вони були першопоселенцями тієї землі, не вони в німців відбирали ліси, а німці займали їх оселі та ліси. **На цілій Татранщині бачимо лише руські оселі**, лише міста перебувають в німецьких руках. А так було протягом століть! Що русини в Татранщині були первісним населенням видно і з того, що нема документів, які засвідчили б, ніби сюди їх покликали як поселенців мадярські

королі, як це бачимо у випадку з німцями. Та ж тисячі русинів, тисячі худоби, ба й тисячі сіл, що вони заселяли, не можна було заснувати так, щоб це в історії залишилось непоміченим. Ті русини в Татранщині були здавна, з прадавна, вони заселяли всю територію, а німецькі колоністи їх витіснили в гори: німці багатіли зі скарбів їх землі, а русини в горах ледве животіли. Хоча чеські історики доказують, що волохи-русини були першопоселенцями на Татранщині, словацький „дослідник“ Венько у згаданому творі говорить про якихось поселенців, на національність яких не вказує, а лише називає їх „домашнім населенням“, „сільським населенням“, отже населенням без імені. Це дипломатично виправдано, оскільки вони мали стати пізніше словаками. Безперечно, це сільське населення було, але то були ті ж самі русини-пастухи. Латинські документи їх називають „Рутгені ет Валахі“ — „Русини й Волохи“. Рутгенами-русинами називали тих, хто осів у низинних хатах і селах, а волохами називали тих русинів, що пастушили. Інакше не могло бути. Ось як це пояснює словацький історик з чеським прізвиськом Павел Дворжак, що написав ряд творів під назвою „Одкрите деїни“ — „Відкрита історія“, який у своєму найновішому творі „Зазрак обілнего зрнка“ (Братислава, 1985) пише: „Пастуший спосіб життя не може існувати без хліборобського доробку. Принаймні частина поживи мусить покриватись хліборобськими продуктами. Пастухи їх діставали або від хліборобів, які господарювали недалеко від них, або з власного хліборобського господарства. Частина пастухів господарювала — обробляла землю на окультурнених пасовищах. Пізніше пастухи, на місцях, де було можна, осідали на постійно, засновували поселення, а на довколишніх пасовищах-полонинах випасали худобу. На це є багато доказів уже з історичних часів. Це т. зв. подвійне господарство пастуха й хлібороба для їх життя неминуче. Пастуший спосіб прожитку є, щоправда, вигідний, дає дешевий надпродукт, але пастушество є ризикованим способом життя. Коли наставала сувора зима, стада гинули. Без худоби подальше життя було неможливе. Адже їжею пастухів передусім було молоко, а м'ясо — в окремих випадках. Величина стада була запорукою прожитку. Коли число худоби несподівано зменшувалося, це призводило до катастрофічного стану цілу пастушу сім'ю чи групу

пастухів. Тому пастухи на місцях, де це було можливо — осідали“ (с. 231). Отже, те „домашнє населення“ чи „сільське населення“ — це населення з тої ж руської сім'ї, що й пастухи, воно й забере мечувало пастухів хлібом.

Так жили русини Закарпаття протягом цілої своєї історії. Автор цих рядків, ще будучи дитиною, пам'ятає, що в його селі під полонинами одні члени сім'ї пастушили, інші — обробляли клаптики землі. А було й так, що цілі пастуші сім'ї жили в полонинах і там у горах завжди „виривали“ з ліса частину полянки, щоб там посадити бараболу або посіяти хоч овес на хліб. Отже, в Татранщині не було ніякого іншого „домашнього народу“ без імені. Все це були руські сім'ї хліборобів і пастухів, з яких одних називали русинами, а других — русинами-волохами.

Дехто хотів би назвати волохів-русинів вічними кочівниками, які не засновували постійних осель. Мадярський історик Ачаді (Мольдорорсаг пинзідеї, I. — Будапешт, 1888) пише, що в Турчанським і Оравським комітатах за Фердинанда I були „волохи“, і були це жителі, які не займалися обробкою ґрунтів, але вирощуванням худоби та вели кочівний спосіб життя. Однак він не вказує, що то були „словаки“ (Кадлец, с. 266). Цим доказом чеський вчений відкидає натяк тих словацьких письменників, що хотіли б, аби тих „домашніх“, „сільських“ русинів означити словаками. Але тепер повернемося до питання вічних кочівників — волохів. В Мадярщині селянин був закріпачений, мав великі обов'язки й повинності і це не спокушало пастухів ставати хліборобами. Тому бачимо в XVI і XVII ст. в Мадярщині багатьох таких, хто в горах із своїми стадами кочував, не маючи постійних осель. Тим більше, що за законом з 1514 року в Мадярщині селянина зробили кріпаком, невільник, рабом“ (Кадлец, с. 265). Русини як пастухи стримувалися на полонинах, у горах. Бо вони любили **свободу**, яку мали як першопоселенці на своїх землях, як власники країни. Вони втікали від закріпачення. Це була основна причина появи волохів. Вони пастушили, при тому землю обробляли лише мотиками, копали свої малі нивки і біля них оселялися на постійно. Тому й називали свої нивки „копаницями“. Документи говорять, що деколи їх оселі були сховані за лісом, щоб їх не знайшли землевласники, оселялися і на рубняк, тобто

на найубогіших ґрунтах, лиш би жити свobodно. Своєї свободи вони домагалися й від королів і є документи, що королі Матвій у 1474 році і Людовик у 1526 році підтвердили їх права й привілеї (Халоупецькі, с. 78). Всупереч тому, магнати від них вимагали данину, потім так чинили й уряди, і були випадки, коли волохи чуючи, що приходять урядники, щоб збирати данину, подать, панське, — вони відганяли свої стада в гори або в дальшу околицю, а були й випадки, що залишали свою оселю порожньою (Кадлец, с. 267). Але свою околицю, як пише історик Лучкай, вони ніколи не покидали. Лучкай на це вказує на такому прикладі. Із королівських документів 1378 року, підтверджених у 1466, 1493, 1506, 1523 і нарешті в 1562 роках, видно, як білий день, що народ, який подавав скаргу в 1378 році, безперечно, залишався на цих місцях і зберігав грамоти. Це є той народ, який з 1562 року мав свої права й привілеї, а це означає, що він не був емігрантом. Таким чином, це були русини, нащадки яких досі живуть у тих самих селах“ (Лучкай, II. — С. 126. Ця грамота є в Лелеському конвенті).

Але, врешті, й тих свободолюбивих русинів-пастухів підкорили. Замість вільно ними вибраного воєводи дали їм замкового урядника. Їх оподатковували, примушували до робіт, а врешті закріпачили. Протягом XVII століття привілейоване становище волохів на території Словаччини зникає зовсім (Краняла, с. 185).

Отже, в Татранщині не було „волоської колонізації“. Той термін — навмисне вигаданий, антинауковий, фальшивий. Татранщина й Пряшівщина були первісно заселені русинами, як першим народом з правом власника землі.

г) Ми вже згадували про сучасне заселення Татранщини з польського боку тими ж волохами-русинами, що й перебувають на словацькому боці Карпат. Сама згадка багато не скаже, тому тут трохи зупинимось на подробицях.

Рівночасно з волосько-руськими поселеннями в Татранщині з боку середньої Словаччини, бачимо також волосько-руські селища і з другого боку Карпатських гір — Татрів, причому довжиною від Закарпатської області до Спішу, Татрів, Орави. По обидва боки Татрів живуть ті самі русини, які говорять тою ж мовою, дотримуються східного обряду, мають ті ж звичаї, церквці, фоль-

клор тощо. На обох боках Карпат ці русини жили протягом віків. Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської адміністрації Лемківщини (Львів, 1936) пише: „Лемківська Русь або Лемківщина — розтягається вздовж хребта Карпат. Лемки — це колишні білі хорвати. Лемківщина належала за княжої доби до руських князівств від часу київського князя Володимира Великого аж до 1340 року, коли то польський король Казимир Великий прилучив її першою зі всіх руських земель в склад давньої Польщі. В її складі Лемківщина перебувала аж до 1772 року, поки її не забрала Австро-Мадярська монархія, а після Першої світової війни вона знову відійшла до Польщі. Коли упала Австро-Мадярська монархія в листопаді 1918 року, західна Лемківщина зорганізувалася як Лемківська республіка, однак без війська і державних засобів не встояла. Села Лемківщини існували в період руських князів Галицької, ба навіть Київської держави (с. 120). Вони правилися руським законодавством аж до часу зайняття Червоної Русі польським королем Казимиром Великим у 1340 році (с. 143). Українські села Лемківщини протягом історії не минула (так само, як Пряшівщину й Татранщину) латинізація, а з тим і полонізація. З. Штібер говорив про словакізацію й полонізацію русинів Татранщини на обох схилах Карпат (вплив полські і словацькі на гварди Лемков. Sprawozdania Polskiej Akademii Umieję, XI, I, 1936, пр. 2, с. 45). Ось, що говорять історичні документи про межі українських поселень в Татранщині з польського боку: „Границу между Русью определяет завещание королевы Оды (992-996 гг.), где сказано, что Польша граничит с землею пруссов „ускве ін локум кве діцітур Руссе ет фінес Руссе екстенденте ускве ін Кракоа ет аб іпса Кракоа ускве ад флумен Оддере“ — „До места, которое называется Русь и по границе Руси, простирающейся до Кракова, и от самого Кракова до реки Одры“ (Б. Д. Греков. Киевская Русь. — Москва, 1949. — С. 468. По М. Грушевському. Історія України-Руси, т. I. — С. 492). „Вчені згадують, що в Кракові залишились історичні сліди слов'янського обряду та візантійського стилю, між іншим, на Вавелю, що там були колись слов'янські монастирі й церкви. Деякі польські історики, ототожнюючи слов'янський обряд з „руською вірою“, писали, що руські землі сягали під Київ і далі“ (Павло Стефанів-

ський. Лемківські церкви в Польщі. Наук. Зб. Музею укр. культ. в Свиднику, №6, 1972 р., с. 197). „Русини-лемки разом з бойками (середнє Прикарпаття) і гуцулами (східне Прикарпаття) становлять карпатську частину українців. Як правильно зазначають радянські етнографи, частина українського населення, яка з давніх-давен проживала на крайньому заході, між ріками Сяном і Попрадом, а також на захід від Ужа, відома під назвою лемків — українських верховинців, *мешканців обох схилів Карпат* (Народы Европейской части СССР, т. I, Москва 1964, с. 592). Що Татранщина з боку Кракова була заселена русинами, маємо на це й доказ видавання в Кракові друком богослужбових книг для русинів. У 1491 році за друкування книжок кирилівським шрифтом для греко-східних, латинський церковний трибунал Кракова судив Святополка Фіолу, внаслідок чого його видавництво з друкарнею і більшою частиною продукції було знищено, а сам він ледве врятувався, покинувши Краків. В історії друкарства цей друкар відомий під прізвиськом Швайполд Фіол. В друкарні в Кракові він видав „Октоїх“ або „Осмогласник“, „Часословець“, „Тріюдь постну“, „Тріюдь цвітну“ та ще деякі інші книжки. Є дані, що цей Фіол був українцем (може з Пряшівщини) і звався Святополк Фіола. Робимо такий висновок і з того, що він друкував книжки східного обряду для своїх русинів, які тоді заселяли цілу Краківщину. Це прояв патріотизму і це доказ українського, а не німецького походження цього славетного першодрукаря (В. Кармазин-Каковський: Першодрукар Святополк Фіола. — Дукля: Пряшів, 1969, №3, с. 74-75).

Зрозуміло, прийшла латинізація, а з нею й полонізація, подібно як на Татранщині, на словацькому боці латинізація зі словакізацією. Розповімо хоч про два випадки: „У самім Кракові корунним і в костелах римських повно того. Книг русько-слов'янських великими склепами знайдеш замкнених, котрих на світ не випускають. Так же єсть у Львові у мніхів домініканів склеп великий книг наших слов'янських учительських, до купи знесених по збуренню Паньства Руського (це зн. руської держави в Галичині)“. Це записав львівський братчик у своєму творі „Пересторога“ 1606 року про нищення руських книг (І. Панькевич. З історії нашої культури. — Дукля: Пряшів, річ. I, №2, с. 14 з жовтня 1951 р.). А от, що

записала польська каштелянка про спосіб латинізації русинів: „Власницею дібр динівського ключа в XVI ст. була польська каштелянка Катерина Ваповська. В перемиському латинському капітульному архіві знаходиться грамота тої дідички за 23 січня 1593 року, в якій найхарактерніше — з огляду на тогочасні віросповідальні стосунки в тих околицях — є таке місце: „Я, Катерина Ваповська — з тей зверхноці ктору нам над поданемі Пан Бог даць рачил... те Церква руске на косцьоли Рзимскей вярї прзенчиням... Церкве ве всях наших дзедзичних... в косцьоли лацінске прзечиням... каплан од нас презентовани ма напрзод наврацаць Русь до косцьола шв. Римського, дзеці руске хрзіч, і пілноваць, аби у попов не болі хрзcone. 23 Януар 1593. (Шематизм, с. 46). Далі згаданий Шематизм розповідає, як руські церкви переводили на латинські, причому насильно, руські церкви розбирали і з матеріалу будували латинські. Про замкнення руської церкви, наприклад, в Тиличі, пише в своїх листах генеральний намісник Перемиського уніятського єпископа о. Петро Камінський, що після варварського здемолювання тилицької церкви латинниками „...яке там нарікання, плач і лемент счинили люди руського роду під час відбирання тої церкви, годі виповісти. Жінки й діти в домах і по вулицях кидалися на землю і голоси аж до небес підносили, не було духа, що не заливав би ся сльозами. Були тоді в Тиличі на торзі лютерани угри з Бардієва... то й вони плакали, бачучи такий вереск убогого люду. І всі дуже дивувалися, що уніятам відбирають церкви...“ (Це було у 1686 році, с. 110-111). „На місцях, де давно стояли руські церкви, русини ставили хрести“ (с. 136). „Польські латинські магнати радили на місцях руських церков ставити корчми (с. 146), залишали рубновища василіанських монастирів“ (с. 156). Подібно проходила латинізація і на Пряшівщині й Татранщині, як це ми вказуємо в частинах „Латинізація“.

Населення цілої Татранщини з обох схилів Карпат склали русини. Багато сіл на обох схилах Татрів-Карпат мають одні й ті ж назви. От, в Шематизмі Апост. Адміністрації Лемківщини за 1936 рік записані такі ж назви сіл, які існують на Пряшівщині й Татранщині: Абрамова, Андреївка, Баниця, Блажова, Боднарка, Брезова, Буківсько, Вапенне, Вислок, Височани, Войківка, Войкова, Волиця, Воловець, Воля, Гамри, Ганчова, Гірки, Глибоке,

Граб, Грабівка, Грушівка, Гумниска, Гута, Дарів. Добре, Довге, Долина, Дубне, Дубрівка, Дуброва, Дудинці, Жліня, Жегестів, Завада, Королева, Крамна, Красна, Крива, Криве, Липинки, Липна, Липовець, Ліманова, Лімниця, Лодина, Марківці, Матієво, Нова Весь, Новосільці, Ольхівці, Петрова Воля. Патом'я, Полонна, Поляна, Поруби, Потік, Прислоп, Ребетів, Рихвальд, Рівне, Ріпки, Росток, Селиска, Солотвини, Стара Весь. Тарнавка, Терстяна, Чарна, Чертеж, Чертижне, Чорна, Чорне. Щавник, Яблінка, Яблониця, Ясенів, Яслиска, Ястрабив і т. ін. (с.170-174).

Згаданий Шематизм також пише: „Руські лемки не є осадниками — колоністами, але автохтонами на Лемківщині (с. 112), є первісним населенням, а поляки лише приходять. Лемківщину також, як Татранщину, польська шляхта заселяла німцями й жидами. В плані мали цілковито Лемківщину спотонізувати. Як звичайно, старалися закрити все, що вказувало б, що то землі українські.“

г) Русини в Татранщині були первісним населенням, отже автохтонами. Всі інші національності прийшли сюди через століття після них. Доказом того є перші документи, що говорять про них, а перед словаками нема жодних документів, що згадували б у Татранщині інших поселенців. Дивімся на цей доказ.

В. Халоупецкі (Старе Словенско, с. 15-16) пише: „Тоді, коли про теперішню західну й східну Словаччину маємо ряд історичних вісток уже з IX, X і XI ст., то про теперішню середню Словаччину (зн. Татранщину) джерела мовчать із замітною різницею аж до самого початку колонізаційного (волоської колонізації званої й руською) на грані XII і XIII століть. Ця дійсність подивляє не лише істориків мадярських, але й словацьких. Свісний П. Кріжко, який все своє життя пожертвував містописним студіям, зокрема країн, що лежать у теперішній середній Словаччині, визнає на основі Паулера, що „для країн, що лежать на півночі комітатів Тренчинського, Зволєнського, Північногонтського і Новоградського вище Іполя-річки, як також для комітатів, що лежать за ними, а саме комітату Оравського, Липтовського, Спішського, Шарішського і Малогонтсько-Гемерського, історичних документів, які відносились би до цих територій перед кінцем XII століття — нема“ (с. 15, Халоупецкі цитує Кріжко). А далі

Халоупецкі пише: „Бо ця велика територія була в дійсності, як нижче буде вказано, величезним граничним пралісом, чи радше групою і вузлом пралісів..., а цей праліс в подібні великого трикутника, від Висли аж до Кривулі Дунаю біля Вацу, розділяв теперішню західну Словаччину, історичним центром якої була Нітря, й яка сягала аж до Фатри й Зволеньського лісу, і — слов'ян східних (яких історичним центром була Вихорщина). Тоді, коли теперішня західна Словаччина своїм етнографічним характером і оселенням належала до групи західних слов'ян, до групи племен чеських, теперішня східна Словаччина уже своїм оселенням і етнографічним характером була частиною слов'янської галузі. Між обома був праліс, широкий і пустий, і аж до початку XIII століття незаселений“ (с. 15-16).

З документів, які на Татранщині констатують сотні осель волохів-русинів, ми бачили, що русини першими ввійшли в ті гори й праліси зі своїми тисячами поголів'я стад овець, кіз, корів, волів і першими оселилися в постійних оселях як хлібороби й пастухи.

д) Ми бачили на Татранщині перших жителів — русинів. Від кінця XII ст. король Андрій II (особливо від 1218 року) уділяв вельможам великі землі, на яких ті (особливо після монголо-татарської навали) засновують фортеці, замки, а декуди постають і комітати, керовані магнатами. Королі дарують землі магнатам за служби і, щоби до себе їх прихилити, далі дарують землі латинським монастирям, але й простішим воїнам, урядникам чи королівським слугам. Так першими після русинів в Татранщині з'являються шляхтичі різних національностей, які спершу були вдоволені з того, що від домашніх волохів-русинів дістають натуральний й грошовий податок. Потім у пралісах було виявлено золото й срібло. Тепер шляхтичі, як власники землі, покликають німців, срібло-, золотокопачів, торговців, даючи їм різні привілеї як „гостям“. Їх так і звали „гостями — госпітес“. Гостем на території може бути лише той, хто на данім місці уже знайшов інших поселенців. Так, ідучи по руду, німці, а разом з ними й інші національності, отримують готові оселі русинів, а русинів або виганяють, або їм шляхтич виділяє інші поселення. Так на місці старовинних руських поселень постав ряд німецьких міст.

На це є багато документів як історичних, так і археологічних. В. Халоупецкі пише: „Є мало земель, якими так проникла б німецька колонізація, як на території сучасної Словаччини. Не лише всі міста від Братислави до Кошиць, що постали головно від другої половини XIII ст., були німецькі, не лише всі банські заводи були в руках німців, але німці почали особливо заповнювати комітати Братиславський, Зволеньський і Спішський, оселяючись в Гемері і Липтові, і в горішних частинах комітату Тренчанського“ (с. 253). Про це вже багато написано, скажемо хоч трохи нової інформації: „І найдавніші, і найвизначніші міста на Спіші, як Левоча (первісно Ловче, в значенні ловецьке), Кежмарок і Гелниця (первісно Глинець), постають в XIII ст. на місці давніх слов'янських осель з часів передколонізаційних. Так, археологічні знахідки з різних періодів з території Левочі виразно свідчать про те, що тут безперервно існувало слов'янське поселення в IX-XII століттях“ (Словаці а їх народни вивін. — Братислава, 1969. //Сборнік матеріалів з V сjazdu словенских гісторіков в Бан. Бистриці, с. 50). „Місто Кежмарок постало також на місці, де ще до приходу сасів була слов'янська оселя, як про це свідчать археологічні знахідки на Кежмарському замку з 1964 року, які виявили старовинне слов'янське поселення з X століття“ (с. 50-51, там же). „Гельниця постала, як місто шахтарів у сусідстві старішого слов'янського поселення, що доказує й та дійсність, що німці перебрали й первісну назву Гнилець, і з неї витворили собі німецьку назву Гилніц“ (с. 51-52 там же). Так, слов'янські поселення були й на території Кошиць, Пряшева, Бардієва та й взагалі майже всіх міст. Про це все послідовно йдеться у творах словацьких археологів і дослідників. Зрозуміло, що й німецькі міста в Татранщині (Ружомберк, Жіліна і ін.) також збудовані на місці первісних руських осель.

Крім різних малярських вельмож великі території від малярських королів отримували на Татранщині й латинські монастирі. З німцями прийшло їх латинське духовенство, німецькі ченці, які ліквідували руське єпископство в Спішському Підгороді, поширювали латинізацію. Оскільки вони не знали по-слов'янськи, то закликали чеських, польських і навіть хорватських місіонерів. Так почалася латинізація русинів Татранщини з домаганням прий-

няття латинського обряду і розмовляти „по-католицькі“. Скажемо відверто: *для сучасної Словаччини Татранцину й Пряшівцину врятували русини. Велике число русинів унеможливило цілковиту германізацію Татранцини й Пряшівцини.*

е) Тепер не можемо не вказати на політичну боротьбу, яку вели згадані німецькі колоністи Татранцини й Пряшівцини, ті „гості — госпітес“ — проти русинів. Підкреслюємо: проти русинів, тому що в документах німці вживають їх назву — русини, а тоді ще на цій території словаків не було. Ми бачили, що німецькі колоністи захопили руські оселі, витворили в них міста, мали в тих містах різні великі привілеї. Вони часто скаржилися на русинів, що ті своїми стадами випасають полонини й ліси. З їх ініціативи у 1570 році була створена комісія в складі усіх німців (Шалм Миколай, Паппендорф і Пацот) для розслідування справ русинів на Спіші. 4-го серпня 1570 року Комісія Спішсько-Кошицького Державного Казначейства послала до Відня довідку, вказуючи на те, що вона пройшла всі території, заселені русинами від Мукачева до Тренчина, наочно в усьому переконалася і на основі того пише: „Русини — це народ ненадійний, погани і тримаються багато поганських гидких звичаїв... Десятки з них не платять ані плебанам, ані урядам, тільки власним попам... Цьому треба зробити кінець... *Це люди, яких число велике і від Мукачева до Тренчина тисячами живуть...* Це, що ми, радить і багато мадярів, які вважають, що державі від цих людей треба буде багато перетерпіти. *Ці русини вимагають собі багато свободи*, на яку не мають права. Коли оселяться і мине 12 років, вони підуть далі й там оселяться, щоб так бути завжди свобідними“. Це повідомлення є в документах відомих як звернення до Кошицького Державного Казначейства.

Цісарський двір у Відні, одержавши те повідомлення, звернувся до Спішського Державного Казначейства, яке у 1571 році послало також своє повідомлення. Др. А. Годинка пише, що і в цій комісії був німець Шалм, а також інші члени Комісії були німцями, давши реляцію, подібну до Кошицької, а при тому порадили Віденському дворові виселити русинів з тієї території. Вони писали: „Русини — народ розбійничий, здатний до всього злого. Вони десятину не платять і землевласники (мадярська шляхта)

кажуть, що це на основі закону. Це правда, що вони не багато сіють, а того, що сіють, мало й для них, але вони вирощують велику рогату худобу, овець, кіз і, торгуючи ними, багатіють. Вони мають і золоті дукати. Цей народ насичується злочинами і тому їх так, як небезпечну здохлятину, з-поміж християн відсторонити було б не лише корисно, а й спасенно, і це й Богові сподобалось би. Але тому, що без зброї й кровопролиття це виконати неможливо й небезпечно, *щоби руський народ не повстав*, далі й тому, що викоринити руський народ було б шкідливо як через втрати державних податків, так і через втрати прибутків шляхти-землевласників, тому поки що виселення русинів треба відкласти. Натомість радимо завантажити їх всякими даними, а також щоб вони платили десятини римо-католицькому духовенству та для них виконували роботи. Землевласники проти цього нашого проекту, тому що вони (русини) до землевласників дуже податливі, зносять усякі повинності, які на них землевласники накладають... так, що вже стало приказкою, що в кого русин є кріпаком, в того кухня повна“.

Що ми побачили? Русини заселяють територію великими масами аж до Тренчина. Це констатує на місці державна Комісія: русинів тисячі, русинів так багато, що бояться їх повстання. Але Комісія взагалі не згадує словаків. Бо їх не було на цій території. Спішське Казначейство лише те й бачило, що русини „дівітес сент ет ауріес дукатіс абундант“ — „багаті й мають золоті дукати“, а „якби їх виселили чи знищили, впало б „дідко“ — „державна дань“, впали б доходи землевласників-магнатів, і хто б землю обробляв? З цього видно, що не було нікого іншого, хто б платив данину і обробляв землю. Були там лише русини по селах, а німці в містах. Історик А. Годинка пише, що німці ще тоді видали брошуру проти русинів, звану „Сімпліціссімус“ — „Найпримітивніший“, в якій вони вказували, що русини — це лісові розбійники. Ті гасла спішські й татранські німці голосили проти русинів ще протягом двох століть (Годинка Антал. А Карпатольїі рутиннек локовгеле, гоздошагук ийш мултюк. — Будапешт, 1923, с. 21-25; Ігнац Ратг. Епархіе Мукачевска од р. 1498 до настоупені Тарасовіча р. 1634. — Прага, 1936).

Німці на Татранщині й на Пряшівщині до русинів завжди ставилися вороже, дивлячись на них як на єдину перешкоду для оволодіння всією територією, щоб її назвати німецькою. Міста були цілковито в їх руках: русинам вони не дозволяли селитися в містах. Спершу ті міста були виключно німецькими, пізніше, після зайняття Мадярщини турками, там оселилися і мадяри, а коли розпочалася мадяризація населення, німці були першими, хто її підтримав. Так міста Татранщини й Пряшівщини стали німецько-мадярськими, а пізніше мадярськими. До того причинилися й жида, які заселялися в містах, німецький жаргон прийняли за свою мову й видавали себе за німців або мадярів, пізніше — лише за мадярів мойсейського віровизнання. Змадяризовані німці в 1918 році протестували проти приєднання Пряшівщини до Чехословаччини, а вже в Чехословаччині здебільшого словакизувалися.

е) Наведемо ще погляди декількох вчених на територію Татранщини й Пряшівщини.

Др. Євген Перфецький, професор університету в Братиславі (Соціалне господарське помери Подкарпатської Русі ве столеті XIII-XV. — Братислава, 1924): „З господарського становища т. зв. східна Словаччина — Пряшівщина творила із Закарпаттям одну цілісність не лише в середньовіччі, але і в добі пізнішій. **Вся ця територія була одною Закарпатською областю, яка сягала від окраїн на сході Марамороша на захід до Горішнього Грона і Бага.** Але й культурно ця територія творила одну цілісність. Із західною Словаччиною ані в господарській, ані в культурній галузях та територія ніколи не мала нічого спільного. **Етнографічні межі Закарпаття на заході й на півдні в середньовіччі сягали до Тренчина і річки Грону, на півдні — до Вихорщини,** де було багато руських сіл, що й тепер можна побачити в культурі тих країв. Про словакизацію русинів на заході і мадяризацію на півдні маємо багато матеріалу, зібраного етнографами й філологами, і тут бачимо увесь поступ денационалізації русинів на тій периферії протягом XVIII і XIX ст.“ (с. 5). „Східна Словаччина в XIII-XV ст. мала руський елемент і творила з Підкарпатською Руссю одну господарську область. У столітті X-му і на початку XI-го були Карпатські гори у власті держави Київської за володіння Володимира Великого і Ярослава Муд-

рого“ (с. 5). Волохи-русини домагалися своїх прав, підтверджених їм королем Матвієм Корвином. Цей король немадярського походження намагався полегшити долю русинів (с. 52). Борючися за свою віру, русини тим самим боролися за свою національність. „Підкарпатська Русь разом зі східною Словаччиною в господарському відношенні була цілком самостійною і представляла господарсько-торгівельну цілісність. Це була така міцна господарська одиниця, що від неї великою мірою залежала сама Мадярщина“ (с. 128). Остригомський архієпископ Юрій Липпай в своєму протоколі для Римської Курії за 2 липня 1654 року дає детальне роз'яснення релігійних і церковних обставин на Закарпатті. Між іншим він тут говорить, що „починаючи від Спішу аж до Марамороша й Семигорода, живуть русини. Руського населення на цій території є більше ніж 300 тисяч, а приблизно 600 священників. Ці русини — православні, їх духовенство не знає по-латинськи і Службу Богу править по-руськи“.

Мадярський історик Паладі Ковач писав (Українські острови в північній Мадярщині): „Мадярська мова протягом століть вживала численні назви для означення українців. Наші джерела тому й різно їх називають: рутенами, русинами, поширена й назва руснак... Українці укорінилися на численних пунктах Гемера і Торни, в долині Горішнього Грону, в області Мурань. Численні села того періоду були українськими і аж на початку XVIII століття стали пословачені. Жителі Абаюю і Боршодського комітату у XVII і XVIII ст. частково або повністю були українські за національністю (автор тут цитує мадярських вчених Кнежу, Чанкі, Дирффи, Сабова та ін., с. 159).

Др. Гіядор Стрипський, професор університету в Будапешті (Гді документи старшей історії Подк. Руси. — Ужгород, 1924): „Наші гори та полонини були залюднені ще до заснування адміністративних громад, тобто в давній добі, перед тим, як ці області король наділяв поміщикам, отже **ще перед часом існування грамот** (с. 21). „**Тоді, коли назви „словак“ взагалі нема, назва „русин“ згадується у 1217 році в Регеструм де Варад, у 1213 році говорить про Владислава Рутгенуса на Нітряниці, — молодик Рутгенус одержує у 1262 році маєток на території сучасної Словаччини,**

у 1312 році згадується *Туса Рутгену* і т. д.“ (Автор називає точні джерела, які ми використовуємо далі в розділах, с. 21).

Й. Марков, доцент Братиславського університету, в творах, які назовемо нижче, зазначав, що у 1955 році інститут етнографії Словацької Академії Наук розпочав комплексне дослідження Верхнього Грона (Горегроніє). Маркову було доручено віднайти та дослідити архівні матеріали, пов'язані з цією областю. Інтенсивно досліджуючи архівні матеріали та джерела, він окреслив історичний розвиток майже кожного села, знайшов договори між владою та новими поселенцями, дослідив спосіб закріпачення селян, навів точні дані про відріток панщини, вказав на соціальний стан селян в окремі періоди, їх прізвиська тощо. Самого автора здивував факт, що архівні джерела XVI-XVII ст. первісних поселенців таких сіл, як Полонка, Погоріла, Телгарт, Гельпа, Вернар, Завадка, Шумяц та інших, називають „рутгені“ — *русини. Лише в пізніші періоди до них приєднувалися словаки, поляки та німці*. Новознайдені матеріали Марков опублікував як першоджерела, часто навіть без коментарів“ (Дукля: Пряшів, №6, 1977, с. 72-73). Ми тут додамо, що Марков побоювся коментувати знайдені матеріали, щоб тим не вказувати, що Татранщина належала русинам (Марков, Архівне прамене к народопісному штудію Горегроніа. Словенскінародопіс IV. — Братислава, 1956, с. 609-615; Й. Марков, Гісторіцке удає к народопісному штудію Горегроніа, детто V. 1957, с. 538-542; Й. Марков, Гісторіцке удає к народопісному штудію Горегроніа, детто VI. 1958, с. 293-301, 381-389; Й. Марков, Жакаровце в мінулості, детто с. 593-645; Й. Марков, Штудіє а матеріали к деїнам Нічмян //в Властіведні сборнік Поважіа VI. 1964, с. 126-163; Й. Марков, Інвентаре ев. а. в. костолов Ліптовскей, Оравскей а Тренчіанскей столице XVII а XVIII сторочіа, в публ. „Зо старшіх витварніх деїн Словенска“. — Братислава, 1965, с. 337-367).

Констатування Маркова дуже важливі. Вони доказують, що русини були першожителями Татранщини, а німці, поляки прийшли значно пізніше як срібло- і золотокопачі, торговці й промисловці.

Мацурек, професор історії Братиславського університету (Деїни Мадяру а мадырскогo статусу) зазначає: „Як далеко розляглася

слов'янсько-болгарська область в мадырській котловині, точно не можна означити. Правдоподібно, сягали аж до устя Сави й Дунаю, *на заході — до Пешту на Дунаю, на півночі — до Зволена й Муреня і до південних схилів Карпат*. На те вказує ряд місцевих назв форми болгарсько-слов'янської і з найпівнічніших околиць підкарпатських“ (с. 24).

ж) Те, що Татранщина належала русинам, доказує і східний обряд волохів-русинів на Татранщині і на Пряшівщині, їх боротьба на захист своєї руської віри, забілені східні ікони в теперішніх латинських і протестантських храмах Татранщини, які первісно були руськими церквами, історичні записи про вигнання руських священників з Татранщини тощо.

з) Існує багато епізодів в історії Татранщини, які вказують на те, що вона належала русинам. Румунський дослідник волохів „історик“ Краняла, наприклад, говорить, що „словацька фуяра цілком очевидно, не є походження румунського, а радше українського“ (Краняла, с. 271). Або ще такий факт: Одним з найбільших словацьких розбійників був Юра Яношик, якого у 1713 році зловили і в Ліптовському Мікулаші засудили до смерті. Словаки його вважають своїм національним героєм, як борця проти шляхти, який „від багатих брав, а вбогим давав“. Протоколи судового процесу з Яношиком видав друком Андрей Мелихерчик у своїй книзі „Яношіковска традиція на Словенску“ (Братислава 1952, с. 248-159). 16-е питання Юрію Яношику на суді було поставлено так: „Чи ти не мав непорозумінь з руснаком, що його звали Іваном Яношиком зі Стурної, а також з другим Валентом з Божарів або з поляком Орешяком?“ На це 16-е запитання нічого не відповів“. Наведений текст вказує, що в 1713 році греко-католицька парафія Остурня (під Татрами) звалася Стурня, що там жили русини (як і тепер) і один з них Іван Яношик був у групі Юри Яношика. Що під словом „руснак“ не можна розуміти греко-католика, але національність, це видно з того, що в групі Юри Яношика був і поляк Орешяк, якого суд називає поляком за національністю. Отже, й Івана Яношика назвав руснаком за національністю (Арношт Кліма. Пшіручка к деїнам Ческословенска в летех 1648 аж 1848. — Прага, 1963, с. 237). В тому, що Юра Яношик був русином нема нічого дивного, адже під Татрами тоді

жили лише русини і Юра був сином одного з волохів-русинів. Юра Яношик був родом з Терхової, села, всіма дослідниками означеного як волосько-руського поселення. Отже, словацький національний герой Юра Яношик — не словак, а русин. На це вже вказав професор університету В. Халоупецкі. Ще одним доказом того, що Юра Яношик і його група в більшості складалася з русинів, є те, що група Яношика вбила латинського священика. Якби „яношиковці“ були словаками, то вони свого священика не вбили б. Якщо згадаємо, як латинські плебани знущалися над руськими священиками, а з русинів здирали десятину й примушували ставати латинянами, то вбивство такого латинського священика можна пояснити протестом проти латинізації русинів. Той латинський священик, якого застрелили, називався Вртіком. (Про Юру Яношика крім того знаємо, що спочатку він брав участь у повстанні Ференца II Ракоці, як і інші русини, вірячи, що, таким чином, визволиться з кріпацтва. Розчарований, як і інші русини, дезертирував і став розбійником. Після процесу, правдоподібно наступного дня, 18 березня 1713 року, його в Липстовському Мікулаші, місті на Татранщині, пробили гаком на лівому боці тіла й повісили на шибениці. Так Яношик ще довго мучився, поки помер).

и) Розділ про заселення Татранщини закінчимо дослідженням чеського вченого В. Халоупецкого щодо мови волохів Татранщини. В. Халоупецкі вказує, що *їх мова руська*, яку словацькі будителі змішали з чеським діалектом і так створили словацьку мову. Він пише: „Прастаре ядро словацького народу є в подунайській низині (с. 98), а вони думають, що те словацьке збереглося в середньословацьких горах. Татри за волоського поселення були заселені не словаками і Яношик не є народним символом словаків“. „Штур і Гурбан, обидва зі словацького півдня і заходу, не маючи достатньої лінгвістичної освіти, історичного підходу до розгляду участі своєї батьківщини, зробили якраз волоську Словаччину основою словацького самобуття і сучасної літературної словацької мови“ (с. 99). Тут В. Халоупецкі навіть іронізує зі словацьких вчених: „Словацькі дослідники мови тої доби (Шкултеті, Цамбел і ін.) в середньословацьких діалектах шукають навіть риси кирило-методіївської мови, праслов'янської або прас

ловацької. Словацькі етнографи у звичаях або вишивках, одягах, будовах гірського середньословацького люду вбачають останки культури древніх слов'ян і сліди найчистішої словацькості. Словацькі поети доби романтики (Янко Крал, Само Халупка, але й Гвездослав) збагачують свій поетичний словник середньословацькою мовною основою, а часто прямо волоською...“ (с. 99). Одним словом, згідно з В. Халоупецким, словаки взяли українську основу волохів-русинів Татранщини і на ній створили словацьку мову. Але ми цим питанням не займаємося: для нас важливе те, що давня *Татранщина розмовляла волоською, тобто руською мовою*. Врешті-решт мова населення Татранщини з обох боків проявляється як така, що має українську основу. Словаки й тепер з тої мови перебирають багато слів, вони навіть українські пісні, ікони, церковці, вишивки тощо називають словацькими.

В. Халоупецкі також вказує, як поволі занепав руський характер Татранщини: „Як словакизувалися русини на Ораві та інде? З числа евангелистських парафій на Ораві видно, що протестантизм проник й у волоську Ораву і *своїм чеським характером в основному причинив словакизацію країни*“ (с. 85). „Словацький народ лише зшили ще дотепер видними швами століть“ (П. Дворжак. Одрите деїни. Старе Словенско, с., 186).

6. Під назвою Пряшівщина розуміємо область, заселену русинами між ріками Ужом і Попрадом, точніше в комітатах Земплину, Шариша, Спіша, Абаю. Культурним центром українців у цій області стало місто Пряшів. Тепер це східнославацька область. Пряшівщина — це край заселення руським племен в минувшині, тоді, коли розселювалася руська галузка слов'ян. Населення Пряшівщини, званої Пряшівською Руссю, протягом історії в боротьбі за існування знало, що воно руське і, хоч в минувшині було денационалізоване, воно без посторонньої допомоги зберегло свою національність, свою віру східного обряду, яку звало руською вірою, свої пісні, свою мову. Політична хитрість буржуазної Чехословащини розділила закарпатських українців на дві частини: Закарпаття (тоді Підкарпатська Русь) і Пряшівщину. З території на схід від ріки Ужа витворилася т. зв. Підкарпатська Русь, територію на захід від Ужа приєднали до Словаччини і сам народ назвав її Пряшівщиною, хоч ця назва давніша, бо так у 1818 році

була названа Пряшівська єпархія. Своїх адміністративних кордонів Пряшівщина не мала.

Треба сказати, що словацька наука розвинула широку акцію на дослідження минувшини Пряшівщини. Від 1958 року було проведено три з'їзди словацьких істориків. З них — другий, що відбувся у 1962 році в Кошицях, мав на меті залучити до праці широкий колектив істориків і накреслити основні контури історії східної Словаччини, які доти були дуже мало вивчені. Під тим гаслом тривали археологічні дослідження, вивчення документів, публікацій. Правда, треба сказати, що словацькі вчені, особливо академіки, відмовились від усіх попередніх романтичних позицій, як не правдивих, чеськими вченими були видані знайдені тексти хронік народів, що були сусідами сучасної Словаччини і що тематично торкалися цієї території, були написані критичні праці, більшість з яких ми цитували. Попри це, багато романтиків у різних публікаціях ще проповідують давні небилиці, причому, або говорять прямо в очі неправду, або оминають дійсні факти. Як це відбувається? Раніше всі принципово із захватом кричали: Пряшівщина належала до Великої Морави. Передовиком цієї профанації був професор Станіслав. На це доказів не було і лементувалося лише зі звичайного патріотизму. І наука це відкинула, доказавши, що словаки прийшли на Пряшівщину через Липтов (Татранщину), тобто північною частиною Словаччини. Але, на нещастя, чеський вчений В. Халоупецкі опублікував документи, які показали, що Татранщину заселяли русини, як першожителі. На те професор В. Варсік, який опублікував твір „Осідлене Кошіцкей котліни“ в трьох томах, зробив новий висновок: „Спроба пояснити прихід словаків на Спіш і до Шариша прямо із західної Словаччини біля Вагу через Липтов, зовсім не є стійкою“ (III, 455-456). Він далі пише: „Про східних словаків був донедавна сумнів і в декотрих словаків (Шкултеті, Цамбел), чи вони були автохтонами на східній Словаччині під час приходу мадярів на Подунав'я, чи поселилися там лише в рамках великої колонізації у XIII столітті“ (III, с. 7). Зрозуміло, це питання пекуче. В. Варсік вирішив рятувати ситуацію. Він проголосив: словаки з Нітранщини ішли на Пряшівщину і навіть Потисся не верхом Словаччини, бо та була з непрохідними лісами й незасе-

лена, а низом, через теперішню Римавську Суботу й Рожняву. „Цією дорогою Великоморавська держава мала своє головне сполучення з горішнім Потиссям“ (III, с. 457). І при цьому визнає: „**На це нема писемних документів**, але це в певній мірі досвідчує західнослов'янський і словацький характер населення на горішній Тисі в період приходу мадярів“ (III, с. 463). Цей автор при тому заявляє, що його погляди розділяють „усі об'єктивні історики і лінгвісти без різниці національності“ (III, с. 7), але їх імен він не наводить. Зрозуміло, що погляди Варсіка — це лише міркування без жодних доказів, при тому антинаукові.

Тепер поглянемо на те „переселювання словаків низом“, яке пропагує Варсік, а за ним і Кучера. М. Кучера пише: „Географічні дані ясно вказують, що сполука між західною і східною Словаччиною була надміру важка і недоступна. Комунікаційно проходила аж на висоті 900-1000 метрів і ще довго була для середньовічної людини великою перешкодою. Тому й стосунки західної і східної Словаччини проходили здебільшого так, що обходили середньословацький лісистий масив, а дороги вели по південних рубежах Словаччини, входячи глибоко в територію сучасної Мадярщини“ (Матуш Кучера. Велька Морава а Словеске деїни //в кн. Вел. Морава а поч. чсл. статності, с. 246). Аналогічні заяви спостерігаємо й у Варсіка.

Хоч досі нами викладених аргументів („Нітранщина була мадярськими кочівниками знищена“, „Нітранщина була малою і звідки взялося б там стільки населення, щоб заселити Пряшівщину“, „переселення йшло зі сходу на захід, а не навпаки“, „історія вказує, що на Пряшівщині і в Татранщині населення називали русинами, коли ще навіть назви словак не було“) вистачило б, аби довести, що Кучера й Варсік поширюють неправду, видаючи свої романтичні міркування за дійсність, ми все ж таки ще наведемо один дуже важливий доказ, який остаточно поставить усі крапки над „і“. Закон правди й справедливості діє так, що досить неправдомовцю та злодію бодай раз спіткнутися — і його неправда чи злочин виявиться. М. Кучера і Варсік не могли навіть подумати про те, що якраз знайдеться такий словак, який їх неправду виявить. Тезу про поселення словаків через Татранщину спростував чех Халоупецкі. Тезу про переселення словаків

на Пряшівщину „низом“ спростував словак Юрай Жудел. Цей вчений дослідник, кандидат наук, працівник географічного відділення Словацької Академії Наук, у 1984 році видав книгу „Столице на Словенску“ — „Комітати на Словаччині“, в якій розглядає такий шлях „низом“, яким ніби мали проходити словаки на Пряшівщину, дає точні історичні дані про ті низові комітати й доказує, що:

Велика Морава не була великою, — навіть північні гірські місцевості Нітрянщини не були заселеними, а це означає, що Нітрянщина мала мало жителів,

Нітрянщина була мадярськими кочівниками цілком знищена, а отже в Нітрянщині й у південній Словаччині поселилися мадяри, — протягом історії внаслідок турецьких нападів і воєн, ведених мадярськими магнатами, словацьке населення було здебільшого винищене, або повтікало на Мораву, після вигнання турків словаки переселялися на південь — на територію Мадярщини (він вказує точно куди й коли), і ніколи не йшли на схід. Як доказ того всього, будемо точно цитувати автора слідкуючи дорогу після поодиноких комітатів від Нітрянщини на схід.

„**Братиславський комітат** (колишня Нітрянщина): первісна назва Пресбург, змадяризована назва — Пожонь, від 1918 року — Братислава. Цей комітат мадяри почали заселявати в першій половині X століття. Зникнення великої частини „словенського“ оселення здається було не лише наслідком мадярського вторгнення і мадярської окупації, але й пізніших воєнних погромів і татарського спустошення (1241-1242 рр.; с. 39-40). „Війни за наступництво, які охопили Мадярщину після Могачської катастрофи, і турецький похід у 1580 році спричинили велику шкоду на території Братиславського комітату. У знищених і вилюднених селах біля Братислави, в Загорській низині і в Тирнавському погір'ю в 30-70 роках XVI ст. поселялися хорвати, частково як утікачі перед турками, частково як колонізатори, яких сюди приводили агенти мадярських землевласників“ (с. 41; тут автор уводить цілий ряд сіл, заселених хорватами). „Вкінці XVI ст. в Братиславському комітаті було 318 поселень, що менше, ніж було у половині XV ст.“ (с. 41). „Непевні політичні обставини у XVII ст. і напочатку XVIII ст., магнатські повстання мадярської

шляхти і турецька війна в роках 1663-1664 негативно позначалися на демографічному становищі. Його упадок видно з перепису 1720 року. Багато сіл зникло, в багатьох жількість населення значно зменшилась“ (с. 42). „Національні відносини в Братиславському комітаті були складні. В Братиславі мали виразну перевагу німці, а Галанта, Вернолаково, Сенец, Середь, Житний острів належали мадярам, було також багато хорватів“ (с. 43). „На місці Тирнави на карті є поселення з назвою „Тирнавія“ (с. 45). Отже, бачимо, що з Братиславського комітату — Нітрянщини — на територію східної Словаччини — Пряшівщину — словаки не могли приходити і тому, що там тривали постійні війни, і тому, що там бракувало жителів. Було там багато порожніх сіл. Подібна доля спіткала і Земплин, але тут населення після втеч в гори потім усе ж поверталось у свої оселі. А до тих нітрянських порожніх сіл, в яких оселилися німці й мадяри та хорвати, прецінь не приходили поселятись словаки.

Комарнянський комітат — доля цього комітату була подібна до Братиславського, ба, може цей комітат був ще більше знищений, ніж Братиславський. Автор робить такий висновок: „Наприкінці XVII ст., а особливо в першій половині XVIII ст., тут було багато занепалих і мало заселених сіл, етнічний характер цього комітату означало передусім мадярське населення, яке мало виразну чисельну перевагу над словаками й німцями. Словаки творили лише мовні острови, німецькі села творили суцільне населення“ (с. 70). Отже, на Пряшівщину звідси словаки не могли прийти.

Остригомський комітат (Естергом, Острий Холм, Стрігоніум а також Гран). Ним оволоділи мадяри відразу, тут мав осідок мадярський король і примаси. У XVI і XVII ст. цей комітат був під турецьким пануванням, населення вигинуло, дома зруйновані. Після відходу турків (наприкінці XVII ст., а особливо в першій половині XVIII ст.) в 16 оселях села поселилося словацьке населення з Нітрянщини“ (с. 107). Тут вперше в історії чуємо про поселення нітрянців і то не на схід, а на південь у Мадярщину. Це не було велике поселення, було це лише по кілька сімей на село, бо „етнічний характер комітату надалі визначало мадярське населення“ (с. 109).

Нітрянський комітат — історична назва „Нітрія“. Початки стародавнього поселення на Нітрянщині сягають першої половини X ст. „У XIV ст. цей комітат інтенсивно колонізувався німцями“ (с. 84). „Багато німців прийшло і в 1622 році“ (с. 85). „У XVI ст. поселення гинуло від турецьких нападів. Найбільше потерпіла територія між Нітрою і Вагом. Турецькі війська в походах пљондрували землю і тероризували населення. Турки були в Шінтаві, Глоголові, Поштянах, Тополчанках. Податковий список з 1600 року свідчить про занепад домів: з 17.909 у 1598 році, — на 12.140 у 1600 році“ (с. 85). „Від початку XVII ст. на Миявських пагорбах витворювалося розкидане „копаницьке“ поселення. В минувшині (і в недавній час) сформувався висновок, що розкидані поселення на Миявських пагорбах творило поселення з південної Словаччини, яке втікало від турків, або хоч мало на останні вирішальну перевагу. Як виявилось, найновіші дослідження довели, що ті погляди не фальсифіковані“ (с. 86). Отже, бачимо, що і цей найбільший словацький комітат не міг дати поселенців на Пряшівщину, не дав їх і на мадярські долини. Ба, що більше, північну частину Нітрянщини заселяли своїми „копаницями“ волохи-русини. Це ясно показують і фрески східних святих на ротонді в Костолахах під Требичем. Волохи-русини приносили із собою свою віру й будували свої церковці в Нітрянщині.

Якби (як вигадав Варсік) заселення західних словаків проходило низиною, то воно з Нітрянщини ще мусіло б переходити комітатами (як указує картина): **Тековським, Гонтянським, Новоградським, Гемерсько-Малогонтським, Турнянським і аж так дійшло б у Абауйський**, тобто на Пряшівщину. Але ж це не серйозно! Ми не маємо місця більше розповісти про ці комітати, але наведемо хоч основне, і то зі слів згаданого словацького автора: всі ті комітати мали в історії таку долю, як і попередньо описані. Вони були заселені знизу мадярами, зазнали трагедії від турецької окупації, переживали магнатські війни, нищення, руїни селищ: цілі околиці були цілком вилюднені. Половина сіл не мала більше як 20 осілостей (с. 129-130). Коли в Гонтянським комітаті, наприклад, у 1598 році було 4420 домів, у 1064 році число їх впало на 854“ (с. 81). Автор говорить, що після відходу турків з

Тековського комітату відійшло у 1720-1736 рр. в Пештський комітат один раз 316 сімей, а другий — 151 сім'я (с. 131). Він пише, що слід вважати, що це були мадяри (с. 133). З Гонтянського комітату не зазначено жодного виселення. Новоградський комітат був увесь час під турками аж до 1686 року. Ця територія обезлюдніла, села були малі. Після відходу турків з Мадярщини рух населення тривав на південь до Пештського і Бейкешського комітатів (с. 97). Бачимо, що ці люди теж не переміщалися на схід, на Пряшівщину. Гемерський комітат був приєднаний до Османської імперії, влада турків сягала аж на Мурань, Добшину, Рейдову, Бетляр і Рожняву, і так тривало до 1687 року (с. 47). Після відходу турків з цього комітату пішли переселенці в Пештський та Гевешський комітати, словом на південь. Їх число через брак даних неможливо навіть приблизно означити“ (с. 53).

А що автор пише про Гемерський і Турнянський комітати? Він тут дипломатично говорить, що ці комітати були заселені „волоською колонізацією“, населення займалося тваринництвом, в давнину мало лінарну кераміку, дуже любило пастушити, особливо овець, наводить ряд волоських осель. Зрозуміло, він про руську національність тих пастухів не згадує, вигадує якусь „виходословенську лінарну кераміку“, щоб тою назвою затінити, зарубинецько-черняхівську руську кераміку, згадує „гостей“, але не каже, що то були німці... Як звичайно, це тактичне замовчування дійсності. Отже, з цих комітатів не йшло переселення на Пряшівщину. А якби воно і відбувалось, то було б волосько-пастушо-руське. Але автор мимохить подає важливі дані: в цих комітатах він вказує на велике число латинських монастирів, латинських чернечих орденів, монастирські школи, гімназії, вчені єзуїтами й піяристами, в реформації — протестантські школи. Всі вони здійснювали латинізацію, реформацію, а тим і денаціоналізацію руського населення.

Ми тут ще хочемо сказати, що словаки з Нітрянщини не могли оселятися на Пряшівщині низиною, нижніми комітатами Словаччини не лише тому, що їх було мало, що були винищені, але й тому, що ці комітати, починаючи від ріки Грону, вже давно були заселені русинами. Ми на це вказували вже кілька разів при розгляді різних історичних подій. Тепер ще скажемо про **Новог-**

радський комітат, що межує з Нітрянщиною. В цьому комітаті документи вказують русинів ще за володіння короля Коломана (1095-1116 рр.), які жили в „оппідум Рутгенорум“, або „Оросварі“, пізніше Нодь Оросі (тобто в руській оселі, руському замку). Мадярські історики стверджують, що ці руські оселі в Новограді (вже сама назва комітату — руська) були людьми вільними й вони сторожили входи й ворота королівської резиденції: ту функцію вони виконували ще в XVI і XVII ст. У 1536 році Острихольмський архієпископ Миколай Олаг, згадує цих русинів як дуже вірний народ, що був на початку XVI ст. східного обряду, отже зберіг свою руську віру, а в 1651 році латинський єпископ з Вацу Тарновці призначив Петра Партенія, Мукачівського єпископа, вікарієм-помічником для „Рутгені — русинів“ в Оросі — Руському. Русини в Оросі згадуються ще в 1715 році в постановах мадярського сейму, як такі, що мають окремі привілеї (Н. Іштванфі. Гісторіарум Регні Гунгаріє лібрі XXXIV. — Вієнне, 1758, ліб. 16, 168. Цей твір написаний в роках 1608-1615 (Сіннеї, Модьор ірок). — Називані „Рутгені, яніторес Регіс ет Регіне“ (Олаг в своїй Гунгарія, 1536; М. Бел. Аппаратус). В Остригомі в архіві примаса (Архівум ветус №64 а. 1505) є збірка документів: „Акта греко-католикос сеу Рутгенос Оросієнсіс латінос фактос концернанція“ (Годинка. Тирт. 21, зам. 2; Бідерман I, 7, зам. 2 відкликуючись на: Прей, Спецімен гіер. Гунг.). Коли ці русини в Новоградським комітаті протягом півтисячоліття були вірними сторожами королівського двора, а отже за стільки століть дали велику кількість своїх вибранців на службу королеві, по-сучасному — у королівську гвардію, мусило їх бути не одне село, але багато сіл, цілий комітат. На це вказує і руська назва комітату, яка ввійшла в мадярську термінологію, а також те, що в одному або кількох селах вони свою руську віру в латинському морі не утримали б. З того, що ці руські оселі були на межі з Нітрянщиною, в сусідстві комітатів, заселених волохами-пастухами-русинами, робимо висновок, що ці русини були в Новоградському комітаті автохтонами, хоч мадярські історики припускають, що їх число доповнив мадярський король Коломан русинами з Володимирського й Галицького князівств. Але це лише здогад, вислов-

лений з тим, щоб заперечити автохтонність русинів Новоградського комітату.

Отже, в найближчому до Нітрянщини комітаті Новоградським не було словаків. Халоупецкі пише: „До Липтова, Новограду, Гемера прийшла колонізація зі сходу“ (с. 246). Історія знає про переселення на Пряшівщину й Татранщину німців, жидів, мадярів, циган, але взагалі нічого не знає про прихід словаків. Отже, словаки не „дуже скоро“ „проникли на схід“, або взагалі сюди не проникали.

В. Варсік і Кучера мають й те нещастя, що ще один словацький вчений написав твір, який також спростовує їх твердження й розумування з приводу поселення словаків „низом“. У 1971 році Ян Сірацкі видав твір: „Стяговане словаков на Долну зем. — Мартин, 1871“ (Переселення словаків на Долішню землю). Долішню землею він називає мадярську низину. Мова іде про переселення словаків у XVIII і XIX століттях. Отже, не так „дуже скоро“. Ми вже згадали про те переселення після відходу турків. Були це малі групи, які оселилися, ліпше сказати, яких землевласники оселили на своїх маєтках у мадярському морі, особливо біля Пешту і далі — в низах. Варсік у своїй фантазії мріяв вказати на якийсь патріотичний вчинок словаків оволодіти цілою територією сучасної Словаччини великими поселеннями. А тут Ян Сірацкі вказує, що поселення словаків ішли не на схід, але на мадярський південь, при тому з таких причин: мадярські шляхтичі мали інтерес, щоб на повернених після відходу турків землях мати робочу силу, і декотрі з них насильно переселювали словаків з Нітрянщини, зі своїх маєтків, як підданих, декотрі давали переселенцям вигоди (за неоплачені дні за три роки безплатно одержували дерево на будівлю хат), декотрі ішли, втікаючи від рекатолізації тощо.

Ми бачили, що поселення русинів, як першопоселенців на Пряшівщині й Татранщині ішло не лише цілою територією сучасної Словаччини, але з півночі й територією сучасної Польщі, а знизу, тобто півдня, й територією сучасної Мадярщини, Потиссям до Дунаю, а після найновіших археологічних досліджень — і вгору Дунаєм в Паннонії, може й на Нітрянщину і південну Мораву. Отже, жодних поселень словаків з Нітрянщини на Пряшів-

щину й Татранщину в історії ніколи не було. Словаки „не скоро“ або й взагалі не „проникали“ на схід. Уже у XIX столітті у словаків постало гасло: „Учім, що східні границі Морави сягали до Тиси“ (Цамбел. Словаці а їх реч, с. 39). Учити можна й неправду. А історична правда очевидно вказує, що сучасні словаки в Татранщині й Пряшівщині — це зіловакизовані русини. Словацька колонізація ішла не на схід, а на південь, причому в дуже малих розмірах. Межі руських поселень на заході — це межі Нітрянщини, чи по-сучасному, межі Західнославацького краю.

Не можна у цьому контексті обминути й етнічне питання Нітрянщини. Якої національності були нітрянці у Великій Мораві та після неї? Частково ми вже говорили про морав'ян. Але **чеські вчені** займають становище, що історія знає чехів, морав'ян, поляків, русинів, хорватів, сербів, але не знає словаків. Тому вони дотримуються позиції, що нітрянці — це первісно чехи, трагедіями століть відділені від чеського кореня. При цьому вони вказують на **близкість західнославацького діалекту** до чеської мови, на **прізвища** нітрянців, де є **багато чеських**, а сучасну літературну мову словаків уважають мішаниною з українською мовою. Але є й погляди, що нітрянці, внаслідок поєднання з морав'янами на Великій Мораві, — це зчехизовані русини. Докази ґрунтуються на тому, що, на основі археологічних дослідів, поселення русинів з півдня пішло аж на південь Морави, а з півночі пастухи-русини заселили цілу Татранщину і також пішли аж на північну Мораву. Ще один доказ: в переселенні народів не могло ані існувати, ані вистояти таке мале плем'я, як нітрянці, воно мусило бути лише частиною більшого племені (чехів або русинів).

7. Пряшівщина й Татранщина ніколи не належали до Великої Морави, а коли Пряшівщина була приєднана до Мадярщини, у складі якої Нітрянщина була на століття раніше, то перша вважалась руською землею і вона ніколи не мала ані культурних, ані політичних зв'язків з Нітрянщиною. Культурні пам'ятки на всіх частинах Історичного Закарпаття — в сучасній Закарпатській області, Пряшівщині, Татранщині, Потиссі й Заліссі відрізняються від культурних пам'яток сучасної західної Словаччини. На Пряшівщині й Татранщині нема жодної традиції, що свідчила

б про Велику Мораву, Нітрянщину чи західну Словаччину в давнину до 1919 року. Навпаки, тут зберігся переказ про руського князя Лаборця, який, як археологія підтвердила, є історичною особою. Якби Пряшівщина мала хоч якісь стосунки з Великою Моравою, або пізніше з Нітрянщиною, та щось би збереглося від них у пам'яті народу.

а) Слова „товт“, „склав“ в історії не означали те, що тепер означає назва „словак“. Це були назви всіх слов'ян, що жили в межах Мадярщини, ба ще й для поляків. Дуже дивно, що всупереч усім історичним доказам, деякі словацькі „вчені“ фанатично дотримуються позиції, що „товт“, „склаус“ — то словак. Так, вважають наприклад, Станіслав, Варсік, Галага. Коли вони не мають чим крити факти, то вигадують казки, наприклад Станіслав слово „товт“ виводить з індоєвропейського „таута“ — народ, люд, або з литовського „таута“ — народ, чужі люди. Але слово „тот“ мадяри вимовляють „товт“. Станіслав далі крутить і визнає, що тою назвою „товт“ мадяри звали предків словаків, частину хорватів і словаків. Останніх слов'ян ніби мадяри звали інакше, але як — він не пише. (Старослов'янські язик, I. — Братислава, 1978, с. 46). Якби ми логічно мали пояснювати те слово, яке по-мадярськи пишеться „тот“, тоді воно нормально припало б на русинів, бо закарпатські й пряшівські русини і тепер говорять „тот“ в розумінні літературного „той“, а словаки в тому значенні кажуть „тен“. Отже, „тот“ скоріше годиться для русинів, ніж для словаків.

Поважні словацькі вчені принцип приналежності термінів „товт“, „склаус“ виключно словакам, принципово відкидають. Відкидає це й наука. Подивімося, що пише професор права Братиславського університету, словак др. Даніел Рапант (К початкам мадяризації I. — Братислава, 1927): „Народів було в Мадярщині більше, але звичайно згадуються лише мадяри, німці і слов'яни“ (II, 367). „Слов'ян називали „товтами“ загально. Не розрізняли, хто русин, а хто словак. Словаків і русинів разом в Мадярщині було приблизно 27 відсотків від усього населення“ (I, 467). Тут Рапант цитує мадярського вченого Бела: „Слов'яни — це спільна назва для словаків (чехів, хорватів, сербів, словенців і русинів, яких у тому періоді вважають відгалуженнями одного народу, а їх мови

— як діалектичні види слов'янської мови, подібно, як до німецького народу зараховують австрійців, штирійців, баварців, швабів, франків і сасів: „Славіце гентес омнес уна, еадемкве утнтур лінгва, нон магна адмодум пронунціаціоніс діфференціа, ет мінутіс квібусдам алііс, кве діалекті солет веніре поміне, діверса“ (Бел, Компендіум с. 24-25, Раппант I, 467). Або далі: „„Гунгарі, Германі, Славікве, натіві...“ (Росенман. Юс публікум Гунгаріе, с. 24-25, „Славі денікве Славоніка (утунтур лінгва), ін кворум ну-меро Мораві квокве, Богемі, Руссі, Полоні, Гроате, Далмате, сензентур“ (там же).

Переписи населення в Мадярщині не розрізняли слов'ян, а всіх їх означають під словом „товт“. Ця статистика не є певною і на неї не можна спиратися. А щодо відрізнення однієї слов'янської нації від другої, наприклад русина від словака, то вона взагалі не годиться. Це визнають і мадярські статисти (Ланг ийш Йекелфалуші оп. ц. 142). „Слово „товт“ означало все, назва чого походила від кореня „слав“, — тобто слов'ян взагалі“ (А. Петров. Народопісні мапа Угер подле уржденіго Лексікону осад з р. 1773. — Прага, 1924, с. 3, 11). Цей автор наводить багато прикладів з документів, де, наприклад, й тепер русько-українські села в Мараморозі, ба навіть і в Сербії називаються „товт“; ба й поляків називали в рамках Мадярщини „товт“ (с. 60), і далі пише: „Пал Магда, визначний науковець у питаннях статистики, подає у 1817 році про сатмарські села (в Заліссі), тобто про русинів: „Вони вже віддавна Оросок (русини), по-мадярськи слухають слово Боже“. Він їх називає або Оросок (русини), або Орос-товт, щоб їх відрізнити від русинів, що за рубежем“ (с. 109). Цей А. Петров докладно розібрався й описав мадярські статистики у творі „Пределы русской речи в 1773 году по официальным данным. — Петербург, 1911“, де, зокрема, пише: „Не можна слово „славоніка“ сприймати як „словацька“. В мараморозской, например, столице большею частью русскія названія помещены в подрубрике „лінгва Славоніка“ (с. 2). „Також термін „Славо-Рутгеніка“ може означати лише русинів, — аналогічно Гунгаріко-Рутгеніка. Перша частина „Славо“ означає слов'янин, а друга конкретизує — русин; аналогічно у другому випадку: мадярський громадянин — конкретно: русин. В мадярських статистиках слов'янські мови

записувалися разом як різні слов'янські, наприклад: „У 1787 році мадярська мова вживалася в 3668 селищах, різні слов'янські мови — в 5789 селищах“ (Швартнер, Статистік д. Кинігрехіс Унгарн. — 1798, с. 90; Петров, с. 4).

Закарпатський історик др. Василь Гаджега зазначав: „Мадяри віддавна багато разів навіть чистокровних русинів називали „товтами“, щоб їх означити й відрізнити від тих, що жили за межами Мадярщини“ (Додатки с. 237).

Професор В. Халоупецкі підтверджував: „Поняття „товт“ означало те саме, що й „слов'янин“ (с. 283). Словами „Славус“, „товт“ називали мадяри кожного слов'янина, і воно не означало лише словака, але й слов'янина взагалі. Те саме твердить і мадярський учений Гунфалві (Етнографіе фон Унгарн, с. 301).

Те, що назву „товт“, „склав“, „склавус“, „склаві“, „склавоні“, „слав“, „словенин“ не можна розуміти як „словак“, ми спробуємо довести. У 1699 році в Тирнаві, в тамтешній університетській друкарні був видрукований „Буквар Языка Славенска“, а був це руський буквар, що подавав азбуку. У 1816 році вийшла в Будинській університетській друкарні публікація „Букварь славено-русского языка“, яка була призначена для галицької української молоді.

В Мадярщині жили також серби і хорвати. Сербський автор Авраам Мразович видав наприкінці XVIII — напочатку XIX ст. „Руководство къ славенстїй грамматицї“ та „Руководство к славенскому правочтенію и правописанію“, а також „Руководство к славенскому краснорічію“ і „Руководство к науці числителной во употребленіе славено-сербских народных училищ“. У 1847 році вийшов у Будині „Букварь во упортебленіе юности славено-сербского народа“. Отже, бачимо, що в Мадярщині назва „слов'янин“ зовсім не означала „словак“.

Всупереч цьому (з браку місця ми навели лише кілька аргументів), Варсік принципово твердить, що мадяри назви „товт“, „славус“ і „вінде“ вживали лише для словаків, тим часом ми вже знаємо, що навіть словаки протягом століть не називали себе словаками, але ще донедавна — „гронцями“, „кисучанами“, „спішаками“ тощо. Для русинів і для Закарпаття мадяри вживали й назву „Рутенфілд“ — „Руська земля“, але ніколи не називали

Словаччину „Товтфилд“, але від початку її називали лише „Пертес суперіорес“ (Горішні частини), по-мадярськи „Фелвідійк“.

б) На те, що Пряшівщина протягом століть належала слов'янам, вказувала й мова населення. Хоч русини Пряшівщини були протягом століть відірвані від корінних українських земель і народу, все ж таки вони зберегли українську мову, як свою рідну й матірну. Так звана розмовна мова Пряшівщини — це в основі українська мова з домішками від польської й чехословацької, і взагалі вона не є діалектом словацької мови. Словацька літературна мова, за дослідженням словацьких вчених, є мішаниною нітранського діалекту з чеською, українською й польською, а за деякими дослідженнями — і з іншими мовами.

Др. Іван Панькевич знав говори Пряшівщини. Протягом більш як десяти років він відвідав 179 сіл Пряшівщини, звертав увагу не лише на мову чоловіків і жінок, а також і на зміни при віковій різниці. Великою науковою працею („Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей“, I. Прага, 1938) він доказує, що говір на Пряшівщині є лемківський, а той належить до південно-західних українських говорів. Він вказує і на вплив словацької мови, але є оселі, що від нього вбереглись через віддаленість та важкий доступ до тих сіл. На говір українців Пряшівщини мав вплив і говір польський, а він побутує переважно на Спіші, тому що частина Спішу протягом кількох століть належала до Польщі. Панькевич вказує, що на території Пряшівщини довгий час перебували й гусити, — чехи. „Наведене порівняння галицьких гірських говірок з південно-карпатськими та навпаки показало майже цілковиту їх схожість“ (с. 395). В. Гнатюк у публікації „Русини Пряшівської епархії і їх говори, 1900 р.“ говорить, що русини Пряшівщини в діалектичному відношенні поділяються на дві групи: русини, що говорять русько-українською мовою, і русини, що говорять більш-менш пословаченою мовою. Хоч та мова і справді сильно пословачена, однак ще не може вважатися словацькою. Між обома цими групами В. Гнатюк відзначає (і це має для нас важливе значення) „що до типу, звичаїв, навичок, характеру — словом усього того, чим відрізняється один нарід від одного — нема між тими двома групами різниці, зате є велика подібність. Мова пословачена пошла з мови русинів. Доказом пословачення русинів на Пряшівщині є

віра (східний обряд, руська віра), звичаї, фольклор, будова осель. Історичні дані вказують, що ця територія була заселена русинами як першожителями. До того ж такі поселення були одночасно по обидва боки Карпат. Гнатюк довів, що русини Пряшівщини говорять діалектом єдиної української мови, що вони належать до великого українського народу. (Русини Пряшівської епархії та їх говори // Записки Наук. т-ва ім. Шевченка. — 1900, т. XXXV-XXXVI; в 1901 році „Словаки чи русини?“ Там же т. XI-XII; а в 1905 р. „Чи бичванський говір словацький?“ Там же, т. I-XIII). Від аргументів Гнатюка змінили свою позицію і вчені, такі як Ф. Пастернак і Нідерле. Пастернак назвав пословачених русинів Пряшівщини „русині язика словенського“.

Але для нас дуже важливо те, як на це відгукнулися словацькі вчені.

С. Цамбел: „**В основі так званих східно-словацьких говорів...** особливо спішських, шаришських, земплинських, **безперечно лежить руська матерія.** Це належить сказати навіть про тих спішаків, що тепер дотримуються латинського богослуження і через те звать себе словаками. А про руське походження місцевих уніятів ніхто навіть не здогадується. За останніх 500 років не відомі випадки, щоби хоч одна католицька церква перемінилась на православну або уніятську. Навпаки, багато знаємо випадків переміни через Унію в латинство місцевих слов'янських церков“. Цей самий етнограф Цамбел, визначний словацький науковець, у творі „Словенська реч а ей место в родіне слованских языков“ пише: „Над державною михайлівсько-ужгородською дорогою до верхів перебіг словакизації ще не скінчений, „старі люди ще бесідують по-руськи, а молодші вже перекладають по-нашому, по-словацьки“, говорили мені в Собранцях. Цікаво констатувати, що словакизація насувається й відбувається з південної сторони. Я сказав, що над згаданою дорогою до верхів, де тепер русини, ще не зовсім слов'яни зісловакизовані; зазначаю, що ще покоління, або й два тому, ані ті оселі не були зісловакизовані, а велике значення мало, що лежать на державній дорозі. М. Щавницький мені 1 жовтня 1904 року оповідав: „Коли я був хлопцем, приблизно 12-річним (у 1845 році), тепер мені сімдесят один, то в **Собранцях розмовляли по-руськи**, а тепер уже — по-словацьки. Молоді вже цілком залишають руську бесіду,

навіть ті, що живуть під горами. Старші ще під горами говорять, а тепер молоді — уже лише по-словацьки. Середовий чоловік у селі Вишне Німецьке, тамтешній житель, оповідав мені про етнічні обставини свого рідного села: „Колись тут у нашому селі старі люди розмовляли по-руськи, а молода челядь навчилася по-словацьки“.

Словацький історик Мишик (Слованске погляди. — 1895, с. 501) писав: „Я переконаний, що в питанні, чи спішські, шарішські і земплинські уніяти є словаками, не буде існувати сумнівів на однозначну відповідь, як буде досліджений їх говір, бо після того кожна безпристрасна людина переконається, що вони власне — русини. Даруйте, що скажу й без рішучості, але я тепер вже переконаний в тому, що руська риса і руське походження є в наших спішських уніятів“. Там же Мишик пише далі: „Те, що спішські русини вважалися такими і в далекому минулому, підтверджує грамота польського короля Сигизмунда III, видана у 1590 році у Варшаві. Ця грамота, писана латинською мовою, декілька разів називає спішське населення „Руссіці“, „руссорум“.

Словацький учений Йонаш Заборскі, спершу євангелістський, а опісля римо-католицький священик, який діяв на Пряшівщині (сам родом із середньої Словаччини), писав: „Здається, що сучасний діалект взятий з руської мови, сильно перетканої словацькою, значить є це витвір не зовсім давнього часу. Справа в тому, що з **переведенням на римо-католицитво православні русини були пословачені**“ (Заборскі. Слованске новіни. — Відень, 1850-53).

Відомий чеський історик Нідерле зазначав: „В Земплині є села, в яких жителі хоч і говорять „по-словацьки“ (це ін. шарішським діалектом), але їх віра — греко-католицька, села, народний одяг і весь побут — все це здебільшого руське“ (Нідерле. Містопіс а нар. стат. — Прага, 1919. — С. 16). „Більша частина східних словаків в історичному періоді — це пословачені русини“ (Нідерле. Слованскі свет. — Прага, 1909. — С. 72). „Більшість греко-католицьких словаків руського походження“ (Чехословенска властівела. — Прага, 1936).

Німецький вчений Бідерман вважає словаків Земплина й Шаріша пословаченими русинами (Ді Словакізіртен Руттене I, с. 91. 4-95).

Словацький будитель Штур зазначав: „В словацькій мові, мов у клубку, звиті нитки всіх слов'янських мов“.

Цим питанням займався й П. Дворжак (Одкрите деїни, Старе Словенско), ось його думка: „Вже М. М. Годжа в своєму Ветині в словацькій мові розпізнав, що вона є „в малому все слов'янство“, що словаки не є одноцільним плем'ям, а представляють якийсь слов'янський племінний мікрокосмос — слов'янство в малому. Їх мова не є цілісною мовою одного племені, але сукупним мовним русько-польсько-іллірсько-чеським ідіомом всеслов'янським. Подібно дивиться на словацьку мову і Шкултеті, з тою хіба різницею, що він тих слов'янських паростків знаходить навіть ще більше. Отож, все „зісловакизоване“ ще не є словацьке“ (с. 143). „Інші твердили, що словацька мова — це лише чеський діалект і що словаки — це кілька століть блукаючі чехи“ (с. 148). „Стара ілюстрація не розпізнає словацький народ як первісну етнічну одиницю. Історія знає лише племена чеські, польські, руські, болгарські, хорватські, причому в Мадярщині. Аж від XIII ст. з колонізаційної слов'янської суміші починають розвиватися в долинах між Татрами, Фатрами і Малою Матрою „словацькі“ діалекти, які є наймолодшими в слов'янстві“ (с. 139). „Навіть давні слов'янські дослідники не вірили в „єдність словацької мови“ (с. 179). Сам Цебел вірив, „що говір східнославаків має походження частково польське, частково українське“ (с. 180). „Сучасні східнославацькі діалекти на основі того дослідника зродились колись у XV ст. мішаниною всіх тих мовних паростків“ (с. 180). Такої позиції дотримувались й Лібор Нідерле, Йосиф Шкултеті, а також іноземці словінець Фран Рамовш і голландець Ніколаас ван Війк (с. 180). П. Дворжак робить такий висновок: „Сказати правду дотепер не було простою проблемою. Але вона є такою, що не зважати на неї ніяк не можна, оскільки тут знову йдеться про єдність предків сучасних словаків. Через нестачу історичних джерел і пізнань в археології, колись увесь тягар цієї проблеми лежав на мовознавстві“ (с. 179). „Правда, дослідження проблеми ще не закінчилися. Сучасні погляди не є остаточними, а про це свідчить те, що нема єдності в цих поглядах. Відмінності в них існують і між чехословацькими дослідниками“ (с. 181).

Всупереч науковим доводам Варсік, наприклад, не визнає жодного аргументу про українську мову на Пряшівщині, вперто називає її „словацьким діалектом“, не визнає й русинів, а коли вже вимушений називати слово „русин“, то вживає його так: „Русин (словак)“.

На наш погляд, варто додати до сказаного ще деякі пояснення. Польський вплив на русинську мову був особливо сильний на Спіші. Це тому, що від 1412 до 1772 року, — 360 років — частина Спіша належала Польщі (замок Стара Любовня, Подолінець, Гнязда та 13 міст — Списька Нова Весь, Спиські Влахи, Спиське Підгороддя, Попрад, Велька, Списька Собота, Стражі, Матейовці, Списька Біла, Вербов, Любиця, Рускиновці і Тварожне, зрозуміло, з околицями). Як, наприклад, Олександр Павлович пише про Зборов на Маковиці: „Назва Зборов доводить, що тут жив народ слов'янський, саме руський, бо словаки, змішані з русинами та здебільшого є прибульцями з Польщі, Чехії, а тепер вони говорять діалектом словацько-шаришським. Але наші русини не називають їх словаками, а ляхами, католиками („по-ляховськи, по-католицьки бесідують“).

Для читачів, які не знають словацької мови й не можуть її порівняти з українським діалектом Пряшівщини, вказуємо деякі основні відмінності. Акценти на Пряшівщині — українські, на Нітрянщині — на першій складі, Нітрянщина має сполучення співгласних (як чехи): *кров, врх, прст*, — на Пряшівщині: *крв, верх, перстень*. Багато слів, що їх вживає Нітрянщина, на Пряшівщині не відомі: *желіезко, дієлня, ріад, конвіца, балік, прадло, ратать, цєва, взлет, океніца, врецко, колня, кончіар, жрдь, застера, трам, емни, тругла, опона, шпіна, раняйки, осог, натлак, слєпка, насхвал, повраз* і т. д. Є такі слова, що на Нітрянщині означають одне, а інше — на Пряшівщині.

„Так званої східнославацької мови нема. Це викривлена українська мова. Це ми вже довели. Але мова не може бути єдиним критерієм“ (Брох I, с. 9). Автор цих слів Брох Олаф встановив, що „жителі сіл, які в давнину визнавали себе за русинів і так реєструвалися, в мові мають словацький вплив, але з другого боку — їх одяг, релігія, звичаї тощо свідчать про належність до слов'янської культури, тому цей народ не можна зараховувати до словаків, тим

більше, а, отже, шаришський діалект цілком відмінний від мови західних словаків. Та навіть у статистичнім звіті за 1773 рік з 260 сіл Шариша без десятих — усі руські“ (А. Годинка. А Карпат. рутгенек). „Німецькі вчені також називають русинів Пряшівщини „словакізерте Рутгене“ (там же, с. 7). „Мадярска влада у 1495 році на засіданні сейму (арт. 37) вирішила, що русини десятину не платять. На основі цього в десятинних списках в Шариші, Земплині та Ужанським комітаті в селах зазначено: „Рутгені сунт, нон децімант“. Уже ці списки вказують на те, що первісно то були руські села“ (там же, с. 5). „На Земплині живуть зісловакизовані русини, але вони ані мовою, ані рисами, ані чим іншим — не словаки“ (там же, с. 5). Отже, треба звернути увагу й на антропологічні дані, народний побут, релігію, звичаї, фольклор, перекази. „Словаки“ на Пряшівщині у всьому цьому мають великі відмінності. Тут все лише українське: архітектура церков, ікони, домашня обстановка, вишивки, пісні, а особливо східний обряд. Якби русини прийшли були на Пряшівщину як колоністи, то вони не змогли б зберегти свої національні риси через сваволю мадярської шляхти, урядів і латинської та реформаторської церков. А те, що наперекір усьому вони вистояли, є доказом того, що вони на Пряшівщині первісні, корінні. Згаданий Цамбел пише: „В мові земплинських словаків збереглися цілі групи руських слів і висловів, також голоснословних і словотворних проявів. Це не могло прищепитись посередництвом галицько-руської культури, яка ніколи не мала впливу на нашу територію. Отже, *мусіла вирости з великих мас населення руського*, яке оселилося в східнославацькій території (с. 147). Ми далі вкажемо, що домішки польської й словацької мов появилися у пряшівчан внаслідок латинізації.

Ще зазначимо, що переселенці в Бачці, велика частина яких із Земплина і які говорять діалектом Пряшівщини (не теперішнім, а давнім), зачисляють себе до руської національності, як уважали себе їх предки у XVIII ст. У Бачці є навіть переселенці зі Стратеної (Татранщина) й вони теж називають себе русинами.

Коли нам закидують, що „східні словаки“ є римо-католиками, протестантами, отже, вони, певно, словаки — відповідаємо: їх предки не були ані католиками, ані протестантами. І це глибше аналізуємо в розділі „Латинізація й реформація“.

Варто звернути увагу й на те, що сучасна „східнославацька мова“ стала переважаючою внаслідок засилля словацьких шкіл, радіо, а особливо телебачення, — все виключно по-словацьки і в руських селах, тому й не дивно, що мова увібрала в себе словацькі слова. Треба поглянути на мову населення Пряшівщини в минулих століттях. „Іван Панькевич був найвизначнішим дослідником мови й культури Закарпаття, дослідником, який своїми численними працями переконливо довів, що Закарпаття має стародавню культуру, яка є складовою частиною культури великого українського народу. Він особисто відвідав майже всі українські села, дослідив усі доступні йому бібліотеки й архіви і зібрав колекцію. Розглянувши мову пам'яток (Протоколів канонічних візитацій в комітатах Земплинським, Шаришським, Спішським і Абауйським) під оглядом мовним, аналізуючи записи, робить висновок: „В основі інвентарів лежить жива народна мова, і зокрема, у фонетиці, морфології і лексиці. Народний елемент вказує лише на незначні впливи словацького походження. Тепер же, — пише автор, — цей район сильно пословачений, але не був він такий ще близько 200 років тому, коли проводилася візитація“ (Наук. Зб. Музею укр. култ. в Свиднику №4, 1969; стаття Й. Дзєндзелівського „І. Панькевич як діалектолог“, с. 186). А сам І. Панькевич в статті „Інвентарні візитації Воронівського округу 1750 року“ (Наук. Зб. Просвіти. — Ужгород, 1924) пише: „Нині цей округ сильно пословачений, але таким він не був під час списування єпархіальних інвентарів у 1750-х роках. Інвентарі, списані при нагоді візитації кільканадцяти сіл згаданих комітатів Земплина й Шариша в роках 1755-6, служать нам, як надзвичайно важливі документи не лише для означення тогочасного стану підкарпато-української мови в тих областях, але й для означення ступеня пословачення. Тексти подають бесіду селян, які відповідали на поставлені їм питання. Тоді були лише незначні впливи словацького походження. Нині доведена велика зміна в мові тих сіл на користь словацької мови“.

в) *Автохтонність русинів Пряшівщини доказують і словацькі патріоти-будителі.* Слова декотрих з них ми вже згадали в розділі про мову. Вони в минувшині на Пряшівщині завжди бачили лише русинів і зверталися тільки до них, а ніколи до жодних словаків. Становище словацьких вчених у давнину свідчать, що

Татранщина й Пряшівщина — це зісловакизовані русини. Вони вважали Пряшівщину руською країною. Про історичне право руського народу на Пряшівщині Нідерле говорить так: „Видно, що величезні ліси, які первісно тяглися Гемером і Спішом, означували межу: все, що було на схід тої важкодоступної області — руське, що на захід — словацьке“ (Слов. старожітності, IV. — С. 179). Цамбел говорить: „Східнославацька територія ані ширше, ані вужче, ані в цілому, ані частиною не належала до Великоморавської держави“ (Словенська реч., с. 189). У 1848 році до пряшівчан-русинів звернулися із закликком словаки з т. зв. „Оголошеннями“ до братів русинів по спільній боротьбі проти ворогів політичної і національної свободи. Члени Словацької Національної Ради Штур і Гурбан закликали: „Браття русини! Нумо встаньмо і ви, повстаньмо, мужньо озброєні, проти малярської тиранії, яка забороняє вам все, що для вас святе і що приносить щастя та добробут для вашого народу. Об'єднайтеся з нами *і покажіть світу, що в Татрах існує руський народ*; руського серця, гаряча руська кров і руська любов до свого народу. Покажіть, браття, слов'янському світу, що ви готові пролити кров за свою віру, за свою мову і за свою національність, за славу, свободу і щастя русинів“ (М. Мольнар. Штуровці та Закарпатська Україна. — Братислава, 1956, с. 230).

„Так, історичні рубежі є аж на Гемері! Так говорили й старі словаки“ (П. Забой-Келлнер-Гостінські. Летопис МС VI.ІІ, с. 57). Носак-Незабудов оспівував у Орлі Татранським руську Торису й Шариш (Галага, с. 107). С. Возар видав у Банській Бистриці у 1851 році політичну брошуру „Глас од Татієр“, в якій написав, що було б ліпше, якби усі тоді п'ять зон в Мадярщині не називали як додаток їх головних міст, *але за національністю*, яка в кожному з них виразно проявляється, отже, було б ліпше, якби великоварадинський край назвали румунським, будапештський — малярським, попрадський — німецьким, братиславський — словацьким, а *кошицький — русинським*“ (Ф. Заплетал. А. Добрянські а наші русині р. 1849-51, с. 26).

Словацький історик А. Мишик гаряче виступив проти чеха Шембери, коли той до чехословаків зарахував і східнославацьких греко-католиків (Галага, с. 107).

Західні словаки в Матиці вважали населення Пряшівщини русинами. У 1854 році в пропозиції статуту „Татранщина“ говорилося, що однією з цілей цього товариства буде видавання книг для духовних потреб і мовою русинів, а видавання „Пештянських відомостей“ хотіли забезпечити так, щоб вони могли виходити і на руським діалекті для „братів русинів“, які в Мадярщині не мали свого власного друкованого органу (Програм Пешбудінських введомості, р. вид. I, №1, 1.03.1861, опублікував Ф. Бокес).

Вкінці липня 1863 року відбулися в Пряшеві установчі збори Общества св. Івана Христителя, на яких обговорювався робочий зміст та програма цього русинського товариства. 4 серпня 1863 року в Мартині відбулися установчі збори Матиці Словацької. Тепер русини Пряшева на своїх зборах висловили побажання до Мартина, яке повністю було опубліковане в „Пештянських відомостях“, і заступник голови Матиці Словацької К. Кузмані в коментарі до листа, між іншим, написав, що тому його публікує, аби й ті, які „наступного року не будуть живими“, порадувалися „сочувством руських родаков наших“ (Пештбудинске відомості 1863, (III), №83).

Словацький історик А. Мишик в „Словенских поглядох“ за 1895 рік на с. 625 писав: „У нас, у Мадярщині є статистика, позначена безсоромною фляндрою шовінізму, яка хоче світу наговорити, що руський народ в Мадярщині не має свого окремого значення, не живе тут у такому числі, як думалося, але що він у великій частині є словаком греко-католицького віросповідання“. „Я переконаний, що наші спішські уніяти — руського роду“ (там же, с. 501).

„Слов'янські домагання, сформульовані на слов'янському з'їзді в Празі (1848 р.) і запропоновані Й. М. Гурбаном, — це „спільні домагання словаків і русинів угорських“.

Австрійський міністр внутрішніх справ Стадіон уповноважив радника цісарського двора Розенфельда відпрацювати проект і висунути його на вирішення національного питання в 1848 році в Мадярщині. На основі проекту Розенфельда „комітати Шаришський і Абовський (Кошицький) мали бути приєднані до русинського краю, до якого також мали бути прилучені галицькі русини“ (текст проекту в Д. Рапанта III-2, с. 414-417).

Павло Й. Шафарик у своїй „Гешіхте дер славішен Шпрахе...“ — „Історії слов'янських мов і літератур після всіх діалектів“ (Офен-Пешт, 1826 на с. 141 другого видання з 1869 року) пише: „Русинський діалект у східній Галичині та в північній Мадярщині є лише різновидом малоруської мови“. А далі зазначає, що русини на Пряшівщині живуть в комітатах Земплин, Шариш, Спіш, Гемер, Турня... і є вони продовженням роду галицького. Безперечно, що русини в Мараморші живуть так довго, як і їх браття в Червоній Русі (Галичині), а ті живуть там так довго, як їх браття в Києві“.

Нідерле теж помітив: „Більша частина східних словаків — це зісловакизовані русини“ (Слованскі свет, Прага 1909). „Руський край простягався далі на захід, де частина сучасної Словаччини раніше була руською, тягнулася глибоко на південь у край тепер мадярський, і навіть займав значну частину внутрішньої Трансильванії“ (Слов. старож., 1925, IV, с. 162-163).

У 1819 році культурний діяч Ян Чаплович, родом словак, готував до друку серію етнографічних праць про окремі народи Мадярщини. Його „Етнографія Рутгенорум“, яка залишилася в рукописі (Ческословенска етнографія, 1962, №1, с. 68), вважає населення Пряшівщини русинами.

У 1852 році А. Радлінські повідомляє, що свій релігійний журнал „Поклади“ на прохання своїх руських передплатників збирається переробити на двомовний словацько-русинський релігійно-літературний журнал (Словенске погляди, 1852, с. 149). Але ці плани з невідомих причин не здійснилися. Цей А. Радлінські писав (С. П. №131), щоби „русинським селам, в яких є русинський священик, був посланий русинський державний кодекс законів“.

„Очевидно, що русько-словацький етнографічний рубіж поступово посувався на схід штучно, не на користь руського народу. Незважаючи на те, що руське населення цього краю перебувало під панівним впливом навмисної денаціоналізації, все ж таки воно дотепер зберегло свої руські риси. Нема ніяких сумнівів у тому, що „межі застосування руської мови в Словаччині були первісно значно ширшими. Знавці східної Словаччини згоджуються, що словацька мова пронизує руські села і що руське населення наражається на словацькі впливи, адже більшість греко-католицького населення є руського походження“ (Ческословенска властівєда. — Прага, 1936).

„Аргументи, на основі яких укладений був в Сен-Жермені договір про добровільне приєднання русинів (що живуть на півдні Карпат) до Чехословаччини, ясно підтверджують, що Спіш, Абауй, Шариш і Земплин мають бути приєднані до автономної Підкарпатської Русі“ (Ю. Жаткович, Русській Вістник. — Піттсбург, 1919).

Це був мировий договір, якого Чехословаччина не дотримала.

Спочатку ставлення словацьких учених і політичних діячів до русинів Пряшівщини було як до автохтонного населення. Зміни почали відбуватись за буржуазної Чехословаччини, коли розгорнулася словакизація і заперечування всього, що було українське.

г) **Український фольклор Пряшівщини також доводить, що русинам належить Пряшівщина.** Він великий і широкий.

У 1967 році доцент університету, кандидат наук, др. Микола Мушинка видав у Пряшеві „Антологію усної народної творчості українців східної Словаччини“ під назвою „З глибини віків“. Це твір на 390 сторінках, в якому вміщені багатющі дослідження українського фольклору Пряшівщини — замовляння, обрядову поезію, сімейно-побутовий фольклор, прислів'я та приказки, анекдоти, легенди та перекази. У вступі до книги автор говорить: „Буржуазні ідеологи австро-угорського і чехословацького урядів робили все, щоби штучно відокремити населення Пряшівщини (і Закарпаття) від українського пня, гостро переслідуючи кожний прояв національного відродження. Це привело до того, що національне відродження українців Пряшівщини спізнилося за загальнослов'янським на ціле століття, а продовжується воно ще й в наш час. Але навіть найгостріший національний і економічний гніт не зміг зупинити народної творчості. Навпаки, серед цього гніту фольклор часто був єдиною духовною поживою широких трудових мас, позбавлених навіть загальної освіти. В ньому знайшли відображення всі ділянки народного побуту, навіть такі, яких з-за цензурних міркувань не можна було відобразити в художній літературі, ні в інших видах мистецтва. Таким чином, фольклор Пряшівщини має не лише художнє, але й **велике пізнавальне значення. Фольклор Пряшівщини є складовою частиною українського фольклору**, але оскільки його розвиток проходив ізольовано від загальноукраїнського розвитку, він має деякі специфічні відмінності, які випливають з відмінних історичних, соціальних і

політичних умов. Так, наприклад, величальні колядки Пряшівщини і загальноукраїнські є майже автентичні, а, як відомо, колядки належать до найтипівіших і найархаїчніших українських жанрів. Ні у словаків, ні у поляків колядки такого типу не зустрічаються (за винятком прикордонних областей). Багато загальноукраїнських елементів, яких нема у західних слов'ян, знаходимо і у весільній обрядовості (наприклад, спосіб сватання, найменування весільних гостей, окремі пісні-ладкання тощо). Ще більше загальноукраїнських моментів знаходимо в замовляннях. Головним чином лікувальних. Ці жанри зародилися в глибоку давнину і передавались із покоління в покоління в порівняно усталеному вигляді. Робити зміни в колядках, веснянках, весільній обрядовості, замовляннях та інших архаїчних жанрах урочистого або культурного характеру вважалось порушенням прабатьківської традиції. Тому народ намагався оминати будь-які втручання в ці жанри. Інші жанри з більш хиткими текстами розвивалися самостійним шляхом паралельно з українським фольклором Закарпаття та українських прикордонних областей Польщі“ (с. 11-12).

Доцент др. Юрій Костюк так висловився з цього приводу (Колискова пісня села Дари на Снинщині. Наук. зб. музею україн. культури в Свиднику, №9, 1979): „Вважаємо ще потрібним сказати, що українську колискову пісню досліджуваного регіону (Снинщини) можна розглядати тільки в контексті закарпатоукраїнської колискової пісні взагалі, до якої українська пісня Пряшівщини належить. Закарпатська українська пісня як така, в свою чергу входить до складу цілого українського пісенного фольклору. Заздалегідь скажемо, що вона належить до західноукраїнського типу колискових пісень і відображає побут, який має спільні риси з побутом і соціальною проблематикою українського населення усього Закарпаття, Галичини та Буковини“ (с. 215-216).

Юрій Костюк завжди знаходив нагоду, щоб підкреслити спорідненість не тільки мов (Оресту Марковичу Гижі — 65 років. Журнал „Дружно вперед“, Пряшів, №9, 1978 рік): „У 1972 році в київському видавництві „Музична Україна“ вийшли кращі зразки зібраних Орестом Марковичем Гижею „Українські народні пісні з Лемківщини“, а це з території північного Прикарпаття. Наведена книжка свідчить про те, що як мова, так і мелодика з

ритмікою цих лемківських пісень — це мова, мелодика й ритміка також лемківських пісень східної Словаччини, а то й всупереч тому, що лемківське населення протягом цілого тисячоліття входило до складу двох різних державних комплексів. Чимало з них за своїми мотивами є власне ті самі пісні, що співаються також на нашому боці Карпат“.

Йолана Голенда (журнал „Дукля“, Пряшів, №6 за 1969 рік): „По обох боках Карпат — лемки. Русини, що родилися на цьому клаптику карпатської землі, животіли й важко працювали, — вони творили й любили свою власну українську культуру. До духовної культури належить народна словесна творчість, велике надбання багатства наших предків, невмираючі пісні, захоплюючі казки та легенди, історичні перекази, прекрасні народні звичаї та багато інших жанрів народної словесності. В цілому наша лемківська народна творчість має спільні риси з великою українською словесною культурою“. Йолана Голенда у передовиці книги Михайла Шмайди „Народна поезія“ пише далі так: „Видає ці поезії, щоби у випадку насильницької асиміляції нашого населення його духовна культура була хоч нічим, але виразним свідком того, що на східній Словаччині жило лемківське плем'я українського народу. Чим глибше вивчимо історію побуту, матеріальну та духовну культуру, тим краще представимо себе у світлі серед інших народів: хто ми і які ми. Населення східної Словаччини може тільки пишатись, що в ньому пульсує прадідівська кров, кров народу, з такою гарною щирою і багатою душею, що створила невмирущу українську пісню, яку полюбив увесь культурний світ“ (с. 4, 5, 10).

Др. Філарет Колесса (Народні пісні з Підкарпатської Руси, Наук. Зб. т-ва „Просвіта“ в Ужгороді р. XIII-XIV, с. 50): „Пісні з південної частини Ужанської і тим більше із Земплинської столиці виявляють у текстах, мелодіях і навіть у доборі пісенного репертуару близьке споріднення із піснями, записаними на галицькій Лемківщині, про що засвідчують численні паралелі з мого збірника (Етногр. Зб. XXXIX-XI) і з групи лемківських пісень у збірнику Людкевича — Роздольського (Етногр. Зб. XXII). (На Земпліні) мова давніх, особливо обрядових пісень багато чистіша від словакизмів“.

На жаль, українці Пряшівщини не дослідили українську пісню на Татранщині так, як на Пряшівщині. Але те, що сказано про Пряшівщину, торкається й Татранщини. Наприклад, автор цих рядків слухав музичну передачу „Старовинні пісні Татранщини з минувших століть“, які записав словацький дослідник і сказав, що це точні українські мелодії закарпатських коломишок. Отже, є потреба дослідити увесь фольклор в Татранщині, бо дивно, що аж чех звернув увагу у чеській газеті на те, що вишивки Татранщини українські, долучаючи навіть їх знимку для наочності.

Народні звичаї українців Пряшівщини вказують і показують, що та земля споконвіку була заселена українцями і що ці звичаї тотожні звичаям українців на інших українських землях. У 1973 році професор др. Василь Гривна видав у Пряшеві книжечку „Народні звичаї Маковиці“, а в ній пише: „Історію народу можна відтворити не тільки на основі старих писемних документів, але й за допомогою усної народної творчості, яка зберігається у пам'яті даного народу. Стародавні звичаї, перекази, сказання, старинні народні казки й пісні — все те проливає світло на ту область, яку не завжди можна висвітлити за допомогою писемних документів. Часто ці перекази стосуються історії народу саме того періоду, коли він ще не мав писемності. Наш трудовий люд в історичному минулому переносив тяжкий соціальний і національний гніт. Боротьба за життя народу знайшла своє відображення у звичаях, обрядах, піснях, казках, переказах і т. д. Вивчення переказів, усної народної творчості має для нас неабияке значення: не тільки як засоби знайомства з художніми смаками народу, але й як важливі історичні документи. При цьому треба мати на увазі, що весільний обряд і його складові частини сягають у глибоку давнину, як це доведено порівняльним методом вивчення. Це явище змушує нас повернутись у минуле і шукати там його пояснення, оскільки воно не може бути пояснене на основі сучасного. Тут етнографія подає руку історії. Пояснюючи це питання, треба брати до уваги, що предки сучасного населення Маковиці колись жили більше **південно**. Заселення гір відбувалося за рахунок населення з близьких рівнин і широкі долини, зокрема з тих частин, які лежали коло великих рік і їх притоків, котрі були заселені раніше“ (с. 3-14).

Фольклор, звичаї, пісні тощо вказують на первісну руськість Пряшівщини. В XIX ст. маємо з Пряшівщини ряд пісень, прислів'їв і приказок, друкованих у тогочасних журналах, календарях, які вказують, що Пряшівщина жила своїм життям, бо нічого подібного не мають словаки. Ось одна з історичних пісень говорить про заселення русинами цілого Потисся:

*„Коли наш край протігався
Аж до Дебрецина,
Всюди руське слово жило,
де був ай русин.*

*Добрі жилося, поводилося
Нашим русинам,
Але то не любилося
Мадярським панам.*

*Не любили руську пісню,
Што несе Попрад,
Слово руське видавили: —
Гайды до Карпат!*

*Ой, доли мої, милі доли,
А де мій народ?
Бодай вас залляло
Грізне море вод!*

Багато українських усних писемних пам'яток з Пряшівщини зібрано, опубліковано, досліджено. Якщо ж згадати прізвища збирачів і дослідників, між ними є: Іван Франко, Володимир Гнатюк, Гіядор Стрипський (Біленький), А. Францев, Ю. Яворський, О. Колесса, Іван Панькевич, Й. Вашіца, М. Вайнгарт, Ф. Тихий та ряд молодших, які опублікували велику кількість старих писемних та усних пам'яток.

Йдеться не лише про пам'ятки церковно-релігійні, але й пам'ятки світські — різні документи, дарчі і купчі грамоти, літописні записи, канонічні візитації тощо. Словаки цього всього на Пряшівщині не мають. Пряшівщина в своїй давнині була руською.

При цій нагоді треба згадати пригоду, яка трапилася з Володимиром Гнатюком під час його поїздки на Закарпаття, Пряшівщину й Залісся при збиранні фольклору. В. Гнатюк був кілька разів на Закарпатті. У 1903 році мадярські уряди цілком унеможливили йому запис фольклору. Спершу його арештували, потім наказали негайно покинути село. В. Гнатюк був змушений відійти, в дорозі застала велика злива, він увесь промок і довго не знаходячи нічліг, застудився, захворів і вже ніколи не вилікувався...

Ми бачили духовну культуру Пряшівщини: колядки, пісні обрядові, веснянки, русальські, купальські, жнивварські, вечіркові, христильні, весільні, колискові, історичні... — всі вони на обидвох боках Карпат вийшли з одного народу. Як лемків з польського боку не можна назвати словаками, так не можна назвати словаками і лемків Пряшівщини.

Але й тут бачимо в декотрих словаків хворобливе бажання у всьому бачити тільки словацьке: в них словацькими є й українські пісні, церковні ікони, дерев'яні церкви, — все. Наприклад, вони ті пісні просто мовно зісловакизовують, називаючи їх словацькими, як це сталося з українськими духовними піснями. А при тому ми знаємо, що українською піснею словацькі патріоти минулого століття захоплювалися як українською. Ось що про українську пісню у словаків написав Михайло Мольнар у творі „Словаки й українці“ (Пряшів 1965, с. 40 і далі: подаємо скорочено): „Архівні матеріали, що зберігаються в Матиці Словацькій в Мартині, свідчать, що українськими піснями жваво цікавилася штурівська генерація, що в спадщині ряду словацьких поетів часу національного відродження знаходиться чимало переписаних від руки таких пісень (у спадщині С. Б. Гробоня, Цт. Зоха, Болеслава Врховського, Само Томашіка і особливо Янка Краля, який цікавився й українськими народними звичаями та ін. с. 40). „В архіві Матиці Словацької зберігається архів „Словацького співацького товариства в Мартині“. В ньому ми натрапили на значну кількість українських пісень (текстів і нот, переписаних від руки), які відносяться до 70-х років XIX століття. Всі тексти пісень подано в оригіналі, переважно кирилівським письмом, і лише незначна частина — латинськими буквами. Загалом у цьому архіві виявлено близько 80 записів та музичних обробок

українських народних пісень. Вже така їх велика кількість свідчить про те, що словаки в минулому жваво цікавились українською піснею“ (с. 40-41). „Словаки були зачаровані українською піснею. Як заглиблювався, наприклад, в українську пісню видатний представник штурівської генерації відомий словацький поет Само Халупка, довідуємось з його листів до Александра Врховського, що, як відомо, теж був у полоні української пісні: „Якщо зможеш, роздобудь мені десь українські пісні“. Халупка, як відомо, знайомився з українськими піснями й під час свого перебування на східній Словаччині. В його спадщині збереглося кілька записів українських пісень. В коментарях до своїх творів він згадує й український східнославацький фольклор“ (с7 42). А щодо змісту словацьких пісень, Халупка в листі від 6 серпня 1839 року пише до Врховського: „Ми на думки як кількістю, так і високою якістю бідні, багато тих якостей їм бракує, які українські прикрашають. Старі пісні загинули, новіші — пусті... Якщо зможеш, роздобудь мені десь українські пісні“ (Ян Орміс. Листи Само Халупку. Само Халупка, Басніцке дієло. — Мартін, 1952, с. 170). „Великий інтерес до української народної пісні виявляв також Людовіт Штур. До української пісні він звертався дуже часто, загалом наводячи понад сорок зразків в оригіналі“ (Л. Штур, Дело в п'ятих звездах. Звезок III. — Братислава, 1955, с. 1-228).

„**Народне будівництво Пряшівщини** має багато тих рис, які є спільними для цілого українського народу взагалі. Народна архітектура є одним із проявів народної творчості та належить до шедеврів матеріальної культури кожного народу. Вона, подібно народній пісні або іншим проявам художньої та матеріальної культури, є вагомою частиною культурного багатства тої або іншої нації. В ній зберігається екстракт зручностей тисячолітнього досвіду простого народу, який потрібно передати генераціям. Одначе, незважаючи на ідентичність основних архітектонічних форм та конструктивних елементів, народне дерев'яне будівництво українців східної Словаччини виділяється своєю власною регіональністю, варіантами, а також різними оригінальними конструктивними та технічними деталями“ (Мирослав Сополига. Народна архітектура українців східної Словаччини. — Свидник,

1976, с. 3, 4, 5). „В нашій області можна запримітити наявність східного **типу церкви, відомого на цілій Україні**“ (с. 28). Народна архітектура вказує на відмінність будов Пряшівщини від західнославацьких.

„На наш погляд, всі дерев'яні церкви в нашому краї мають ряд спільних рис, які свідчать про їх належність до староукраїнської архітектонічної творчості та староукраїнської культури періоду Київської Русі й наступних сторіч. Слід зауважити, що староукраїнська культурна спадщина має письмові свідчення про тип церков у IX-XIII ст. Як свідчать мініатюрні зарисовки в Ізборнику князя Святослава, написаному в 1072 році, на Київській Русі були тричастинні церкви. Така трьохдільність будов типова для української архітектури на всій території України. Трьохдільними є і всі наші дерев'яні церкви“ (Іван Чабиняк //у вступі до книги „Дерев'яні церкви“. — Пряшів, 1971).

Володимир Січинський (Джеване ставби в Карпатске області. — Прага, 1940) вважає, що українська архітектура самобутня. Вона, якщо й запозичувала дещо у візантійського або навіть західного стилю, то це не завадило їй залишатися самобутньою. „Тризубовість і нерідко й тривежатість церков оригінальна і найбільш характерна для українського будівництва і ніде більше не існує так послідовно, як в Україні. Той тройчастий тип видно вже на мініатюрі „Ізборника“ князя Святослава з 1072 року і київського „Псалтиря“ з XI століття з рисунками тривежих церков. Пізніше тривежі і тричастинні церкви на Україні були дуже поширені, вони і є, властиво, характерними пам'ятками українського будівництва“ (с. 85-86). „Із збережених найстарших зразків на Пряшівщині є стара церква в Тройчанах, правдоподібно з XV століття“ (с. 8).

Топоніми — це особливий вид мовних та історичних пам'яток, які включають у себе давні назви міст, сіл, вулиць, урочищ тощо. Вони виникли разом з появою людських осель, були пов'язані з трудовою діяльністю їх мешканців, відбиваючи на тому чи іншому етапі їх історичний розвиток. Топоніміка — назви сіл, гір, рік, потоків, ораниць, урочищ (хотарів), лісів і т. д. є документами історії українців Пряшівщини, Татранщини та Потисся. Др. Гіядор Стрипський, професор університету в Будапешті (Гді документи

старшей історії Подк. Руси. — Ужгород, 1924) пише: „Ті перші, що оселились, давали своїм поселенням назви, називали доволішні гори, ріки, потоки, озера, ораниці, косниці, ліси тощо. А ці назви переходили з покоління в покоління і перебирали їх і чужинці, які поселилися пізніше“. В архівних центрах Пряшівщини, а саме: в Кошицях, Пряшеві, Бардієві, Гуменному, Кежмарку й Левочі, — є велика кількість документів з українськими топономічними назвами Пряшівщини й Татранщини, інколи навіть із іменами та прізвищами українців XV-XVI ст. Письмові документи для Пряшівщини збереглися лише від XIII ст. Хоч це документи, які прямо не стосуються народу, — бо кого цікавили піддані? — все ж таки вони вказують, що Пряшівщину й Татранщину заселяли русини якраз так, як заселяють її під назвою русинів або пословачених русинів. Русини тут перебували раніше німців й мадярів. Документи, якщо і згадують підданих, то під назвою слов'ян, волохів, русинів. Назви селищ тут можуть вказати і на національність тих жителів. Зрозуміло, що варто звертати увагу і на назви рік, потоків, гір, частини хотару тощо. Тут треба замітити, що ті назви в давніх документах писали не русини, а люди, які не знали руської мови, отже записували їх часто неправильно, хибно, отже, не знаємо, як ті назви читати, вимовляти, також допускалися помилок при описуванні грамот, а пізніше мадяри перекладали назви на свою мову. Крім того, ніхто не прагнув у давнину ті хотарні назви записати. Наприклад, мадяри ще й тепер не можуть списати свої хотарні назви. Але вони знають, що то назви українські й це їх стримує від того, щоб їх не публікувати. А щодо назв на старих картах, то або перекручені, або замінені мадярськими. Все ж і такі документи наводять на серйозні роздуми про те, що ще не все вдалося заглядати. Погляньмо, скільки українських рис збереглося на Пряшівщині, вживаймо ті назви для прикладу, хоч у декотрих селах і на основі найдавніших документів, які визнавали назви тих сіл чи хотарів на основі мадярських монографій комітатів Земплина, Шариша, Спіша, Гемера, Абаю. Це буде дуже цікаве читання.

Белжа — село біля Кошиць, згадуване в найдавнішому документі з 1257 року як „Білше“ (зн. Біле, Біліше). В конскрипції церков і священників Абауйської столиці з 1746 року про нього записано: „Белже... популус ест уніус лінгве рутеніце — увесь

народ руської мови“ і підкреслює, що є вони греко-католики і мало хто розуміє по-мадярськи“ (с. 137).

Сеня — село біля Кошиць, в документі з 1249 року записане як Сина, зн. Синє.

Городне, Нова Ідрань — села, розміщені відразу, як перейдемо мадярський кордон, так вони називаються й тепер.

„На території Пряшева було перед приходом мадярів слов'янське селище. Документ з 1526 року дає назву „Прашовски“, а також факт, що українська назва Пряшів, свідчить про те, що тут напочатку була назва Прашов“ (Варсік, I., 198).

„Слов'янська назва Голиця для всіх верхів з голими гребенями є дуже давнього походження і стосується слов'янського населення, яке тут було в XI і XII ст.“ (Варсік, I, с. 214). Вказуємо, що те слов'янське — це руське, бо голий по-словацьки „нагі“, крім того, Голиць багато в Закарпатській області.

Притока річки Іда (Кошицький район) в документах є „Видуманець“ (по слов'янськи було б „Вимислени“; Варсік, II, с. 19).

Притока Водви з лівого боку „Пивонія“ (волосько-руське слово „пивоня“ означало корову червоної масті), назва взята від кольору квітки. Потік мав червонясте забарвлення (Варсік, II), в ріку Іду вливається потік Глинник (мав багнисте, глинисте дно), потім Слідник, Раковиця, Дебрадь (від Дебря), Верхпоток, Посник, Глубока, Рідник — все це назви, дані першопоселенцями волохами-русинами, бо „словаки почали приходити від кінця XVI століття“, — пише Варсік (II, с. 30), але ми довели, що ніяких таких приходів не було.

Гинцруска — первісно Руське, Кеньгин — Княгинець, село, що належало княгині, Конотопи — розбагнена частина ріки Іди, Ланци (по-словацьки було б „ретяз“), Рушети, Янік (в документах з 1285 року Янюк), Ракаца (тепер в Мадярщині) — це Раковець, ріка Залона — це Солона, Вислов — це Вислава, Дебрете — це Доброта, Кублик в документах з 1299 року Кобили, Цестіце (по-мадярськи Сеста, в документах з 1317 року Шеста, жителі тут означені як русини), Шемша в документах з XIV ст. Розпуть (по-словацьки було б Разцестіє), Дебрадь — це Дебря (по-словацьки було б „прікри увал“), Заділ (Діл-гора), Гачава — Гушева і як Гай, — в ріку Солону втікає потік

Черемошне, Красна Гірка (по-словацьки було б „пекна“), Петріце — Петри, Добовдил — Добов діл.

Притоки Ториси: на південь від Пряшева з лівої сторони Ділля (від Діл-гора). Діл-гора, — це українська, не словацька, як пише Варсік, назва Сідий потік (це Жідов потік, як пише Варсік, бо коли постала та назва, тут жидів ще не було), Берестовець, Калиновець, Балка (по-словацьки було б „ужлабіна“), Дренов (складається з давніх двох сіл: Дринова і Сідого Потока, від 1288 року це село називалося Сідий Потік. Абрановець, — в документах з 1320 року — Аврам, завжди руське село, розмовляли тут по-руськи (Лексикон з 1773 р.), Кральовце — первісно Плоске, уже в XIII ст. Шарішські Богдановці в документах з 1299 р. Богдан. Села Мірковце (в документах Мерк), Варганьовці, Жегня, Розтока, Плоске, Храстне (це в документах по-мадярськи Гараста — Хворости), Вайковце (в документах Валковці), Розгановце (в док. Розгон), Кошицькі Олшани (в документах Олчвар, Овчар), Бистер (первісно Бистрий), Кошицька Полянка (первісно Полянка), Лемешани — в 1289 році Лемеш, Хабжани в 1358 р. Буки, Яновик — у 1351 р. Іван, Бретеїловице в 1289 р. Брати, Сеняковце — в 1378 р. Синяк, Грашовик — у 1270 р. terra Рас, земля Рас (тислава) князя (тоді цей український князь володів цим краєм між Кошицями й Пряшевом), Здоба — від Здібне, Будимир — це все села, первісно заселені русинами, званими пастухами (волохами).

Грядки в 1329 р. Геренда — Градек при Михайлівцях — в док. Горка, Градіште (тепер назване Земплинське Градіште) в док. з 1454 р. Городище. — Блівіштя (біля Собранець) в док. з 1449 р. Хлівщина (так і в матриках сусідніх сіл, село постало на місці великих панських хлівів, народом названих „Хлівища“. — Глінік потік в док. Глинник (це ділянка землі, звідки люди брали глину), Вранов у док. з 1332 р. Воронов.

Потік Олшавиця — в документах з 1282 р. потік Тростяник, — потік Тарнава, потік Ростоки, потік Ястрябець, — Михаліяни, в документах з 1867 р. Рунява, потік Теремля, що тече через Калшу (1867) називався „Старий Ярок“. Ізра — Озеро. „Голубя Гора“ вжита на кадастральній карті Нижньої Камениці з 1868 року як Голуба Гора. (Словаки неправильно переклали, бо „голу-

бий“ — це не „голубячий“). Дубоділ. Жарновець — від жарно, по-словацьки було б „млінські камень“. Богдановець в документах з 1220 р. Богдан, — Блажіце в документах з 1427 р. Балок. Сланец в документах 1270 р. Заланч, Зеленч, отже не від слансолений, але від князя Салана (згадуваний в Аноніма „Геста Гунгарорум“ як князь „болгарських слов'ян“, — тоді так називали русинів Історичного Закарпаття, через те, що належали до Болгарської держави). Кузмиці — від Косми й Дам'яна, у 1270 р. село звалося Косма. Розгановце, в документах Розгон. Островани, в документах з 1332 року Остропоток, Трочани в документах з 1387 р. Тройчани (від храму св. Тройці, який стоїть ще й тепер як найдавніший дерев'яний храм Пряшівщини), Плавеч, в документах з 1317 р. Половча (тут були не плавці, але в один період половці). Шома (тепер Дреніца) в документах з 1391 р. Сом Яновце, в документах з 1261 р. Всіх Святих. Лукавиця (по-словацьки було б „лстиве“), Чарнашіна, в документах є Чорнати-на. Мніхов, в документах Монах потік. Брезнік в документах з 1247 р. Березник. Лютина (від українського слова „лютий“), по-словацьки було б „зли, закерни“. Криваня в документах Крива, Брезовица — в док. з 1317 р. Березовица. Бехеров, Гертник, Фрічковці, Ганіговці, Баєрівці, — дістали назви від німецьких землевласників, локаторів. Лекаровці в 1400 р. „Руське село“; села: Коромля, Ясенів, Убреж, Вишні Ремети і Реметські Гамри — всі у 1337 р. і пізніше вважалися як руськими селами, там і тепер ще живуть греко-католики.

В Татранщині в комітатах Орави, Липтова ми назвали лише ряд сіл, а насправді сотні їх мають виключно руські назви, в них є згадувані і „руські попи“. Не можна сумніватися в таких назвах як Ощадниця, Калиновець, Лопушне, Бзини, Хлібниця, Княже, Буковина, Бобровець, Розтока, Вербиця, Рибарполе, Терновець та ін. Навіть теперішні Татри тамтешні русини в 1209 році називали Сніжними горами.

Гідне уваги й те, що нема ніяких подібностей або тих самих назв сіл і хотарних назв на Нітрянщині, які є на Пряшівщині й на Татранщині. А навпаки, дуже багато тих самих назв є в Закарпатській області та на Лемківщині — на польському боці Карпат.

В наступному, третьому томі при розгляді розділу „Мадяризація назв сіл“ скажемо про топоніміку більше. Там зазначимо, що мадяри намагалися приховати українське походження хотарних назв їх заміною на мадярські і навіть забороняли вживати українські назви сіл. На жаль, щось подібне сталося і на Словаччині. Згідно з розпорядженням уповноваженого внутрішніми справами Словацької Національної Ради від 11 червня 1948 року, на Словаччині було масово перейменовано понад 700 сіл. Це масове перейменування було стихійне, непродумане. Тут вкажемо, що не приділялася належна увага тому, як називають село його жителі. Географічні назви у своєму первісному вигляді несуть інформацію про національну належність до їх дійсних творців. Тепер немов навмисне поміняли назви сіл. Дотеперішні назви сіл змінили згідно з закономірностями словацької мови, просто скажемо — пословачили, зісловакизували. Але часто дуже неправильно. Вкажемо на декілька змін.

Руський Кривий, Улицький Кривий — змінено на Руске і Уліцке Криве. Кальний і Ростока змінено на Кална Ростока. Бистре — на Бістра, Гутки — на Гутка, Ялинки — на Єдлинка, Воловий — на Руска Волова, Великі Поляни — на Велька Поляна, Березовець — на Брестов над Лаборцем, Берестів — на Брестов, Бережничка — на Брежнічка, Городисько — на Градіско, Підгороддя — на Подгородь, Сорочин — на Строчін, Телепівці — на Осадне (Телепівці — від слова „телепати“ у значенні „повільно йти“, назва Телепівці не є мадярського походження), змінене українське звучання назви: Збій, Ковбасів, Присліп і т. д. на Збой, Колбасов, Пріслоп і т. д.

Деякі назви переклали нелогічно. Наприклад, теперішній Олейнік чи Олейніков — це оселя в горах біля Лютини. Назва села немає нічого спільного з олієм. Це Олінник, кормівля оленів у лісі, біля якої почали в давнину поселятися люди. Або села Свінія, Свініца — це село перше під Дарговськими горами з боку Кошиць, друге в Шариші. Найдавніші документи ці села називають Сине, а тому що словаки такого слова не мають, насилу це читають як Свінія. Це смішно. Сам землевласник цих сіл підписувався Синеї Мерше Єнив, це зн. Мерше Єнив із

Синього. Якби він читав ту назву так, як словаки тепер читають, він називався б Свинський Мерко Єнив.

Земплин — ніколи так не називався (М. Меліх. Модь нелв. — 1905, с. 68), це хибний запис канцелярно-латинський, бо мадяри дотепер вживають без букви „п“ — Землин. Отже правильна первослов'янська назва Землин (Др. Гіядор Стрипський, Гді документи, с. 42). І це доказ первісного руського поселення Земплину. Слово „земля“ відоме у всіх слов'янських мовах, а з буквою „л“ вживається лише у східних слов'ян і сербів.

Топоніміка Історичного Закарпаття сягає глибокої давнини, а не тільки XIII-XIV ст., часу, з якого збереглися мадярські грамоти чи інші пам'ятки, що містять ту чи іншу топонімічну назву. А відомо, що мадярська історіографія вперто трималася саме даних, зафіксованих в писаних пам'ятках, що мали привести до перемоги в науці тієї думки, нібито раніш за ці документи східних слов'ян на території Закарпаття не було. Ясно, що такий підхід до справи мав на меті не стільки наукові, скільки вузькі політичні цілі, пов'язані з бажанням шовіністів не сказати правди закарпатським українцям про їх віковічні зв'язки з усією Руссю“ (М. Смішко. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я // Наукові записи інституту суспільних наук, І. АН УРСР, Львівський філіал. — Київ, 1953. — С. 48).

Хто були першожителі, бачимо і *в староруських, і русько-українських прізвищах, і в хресних іменах* жителів Пряшівщини й Татранщини. У словнику староруських імен Н. М. Тупикова знаходимо ряд прикладів, які свідчать про те, що первісні жителі Пряшівщини були того самого роду, що й наддніпрянці. На території Пряшівщини серед українського населення зустрічаємося з порівняно великою кількістю прізвищ, які тотожні з особовими староруськими іменами, наведеними у словнику. Наприклад Баланда (Н. Поляна), Батько (Старківці), Бохин (Чертіжне), Буша (Старина), Бугай (Збуй), Галаган (Улич-Криве), Горкович (Бирава), Дідірка (Дара), Катана (Зб. Біла), Митник (Камінка), Черевка (Рушківці) і т. д. Це також фактор, який вказує на українську національність населення Карпат“ (М. Дуйчак. З історії прізвищ. // Дружно вперед. — Пряшів. — № 4. — 1985. — С. 30).

Латинські пам'ятки наводять велику кількість українських прізвищ на Татранщині й Пряшівщині із закінченням на „-ко“: Мацко, Васько, Данко, Демко, Штефко, Сенько, Симко і т. д., наводять хресні імена жителів, яких нема в інших народів, як Федір, Василь та ін. У Татранщині багато прізвищ із закінченням „-ич“. В порівнянні з Татранщиною і Пряшівщиною в Нітрянщині цього нема, там переважно чеські прізвища, на що вказує професор Халупецькі: Дворжак, Мечірж, Хньоупек, Вацлавик тощо. „В творі Панич-Колар „Словник особних ймен“ (Будин, 1828), читаємо староруське особове ім'я (ім'я особи) Мукач, яке дало назву і нашому Мукачеву“ (Г. Стрипський, Гді документи, с. 34).

Ще треба вказати на братерство жителів з обох боків Карпат, яка також свідчить про їх національну єдність. Письменник і поет Пряшівщини Юлій Ставровський-Попрадов, який жив у Карпатських горах (спочатку в Сулині на Попрадщині, потім — у Чертіжному на Лабірщині) в часописі „Листок“ (№13 за 1 липня 1893) писав: „...Пограничні руські жителі Мадярщини й Галичини живуть між собою в тісних дружніх зв'язках, навідують і угощують друг-друга в празники, заключають між собою подружжя, і взагалі, не дивлячись на політичну границю, яку творить між ними старий Бескид, взаємно уважаються одноплемінниками. Ті прості гірці з природного побудження уважають Карпати ще й тепер лише водороздільною, а не політичною границею“.

Руськість Пряшівщини доказує й малярська статистика. Вона хоч не точна, хоч багато приховувала, все ж таки не змогла оселити на Земпліні не назвати руськими. Мадярські статистичні дані будемо наводити на основі Лексикона Пештія і малярсько-словацького вченого Матія Бела. Дані Лексикона й М. Бела опрацював А. Петров (Карпаторуськія межевня названія из половины XIX и из начала XX в. — Прага, 1929; також: Лексикон Пештія).

Дані Лексикона Пештія маємо з 1773 року. М. Бел дає дані про 30-ті роки XVIII ст., він сучасник Ференца II Ракоці. Дані М. Бела для нас тим важливіші, що він родом словак, і добре відрізняв словаків від русинів.

М. Бел називає Земплин „колоніс Гунгаріце, рутгеніс міксте“ — „заселений мадярами, змішаними з русинами“. Учений Сирмаї,

що був родом із Земплина, називає Земплин так само: „Гунгарі, Рутгеніс міксті“ (с. 183). Жоден з цих знавців Земплина (обидва знали словацький діалект), не називає Земплин словацьким. Для Бела „Рутгені, то не лише жителі руської віри, але і в смислі „русини“ (с. 193).

М. Бел називає руськими села з руським населенням „Інколе Рутгені“: Імреґ, Гарань, Бодааш Уйлок, Уг. Ястрабе, Кісте, Герчель, Чергов, Гардише, Кложухов, Плехотинці, Егреш, Чельовці, Угор. Жипов, Їжеп, Клеченок, Кузмиці, Ковбасово, Угор, Казимир, Ластовці, Веляти, Цейков, Кашов, Баранч, Станча, Упор, Требішов, Сечовці, Михайлівці, Строкков, Даргов, Збегньов, Сердогель, Тополяни, Збуддя, Торговище, Раковець, Боттян, Бачка, Капоня, Корол, Холмець, Зетинь, Рад, Св. Марія, Сомотор, Лагмон, Іріш, Карош, Гайдачка, Вел. Кивежд, Вел. Таркань, Леаньвар, Рожоль, Аг Черна, Добра, Лелес, Полян, Розвадь, Лука, Лагмоц, Земплин, Шаторольйоуйгель, Кериис, Вешковц, Байковці, Матьовці, Шішловці, Пінковці, Доброруська, Паладь, Комаровці.

За М. Белом, русини живуть в Шарошпотоці, русини є і в краях Ниредьгази, Абауя і Торні.

Тут замічаємо, що й словак Варсік пише: „Русини, називані волохами, випасали свої стада овець і свиней в цілому Потиссі, документи згадують їх і в Імреґу, Великій Таркані, Белі при Тисі, в Боршодському комітаті, біля замку Діовшидьир (діля Мішколця), а то в 1374 році і дальших“ (I, с. 17)

За М. Белом, і Абауй (Кошицька область) руський, в Забовчі (тепер комітат Саболч в Мадярщині) села також руські. І німець Бідерман говорить про руські села в комітатах Боршод, Вигорі і Торня (II, с. 70-71).

За Лексиконом, крім вище названих, руськими ще є села: Сердогель, Полянс, Делес Поляна, Добра, Дамовц, Чеке, Бель, Агард, Банячка, Лекарт, Загор, Високе, Синковці, Стретавка, Геді, Драгньов, Керийс, Баяни, Павловці, Пінковці, Йовра (с. 193, 199, 238).

Бачимо, що в роки М. Бела увесь Земплин, Забовч, Абауй, Торня були заселені русинами. У нас нема місця називати масу руських сіл, як це робить статистика в Гайдудорозькій єпархії, в Потиссю, а ті села, що ми назвали в Земпліні, — це для того,

щоби читач, який цей край знає, бачив, що зробила латинізація, реформація, денационалізація. З названих бувших руських сіл тепер більшість мадярські, решта пословачені, багато златинізованих і протестантських, настільки, що лише греко-католицька віра в пословачених і змадяризованих селах вказує на те, що то колись були руські села.

Це підтверджують і такі факти. У 1746 році з околиці Мишкольця (тепер Мадярщина) виселилася частина русинів до Бачки. У 1752 році, 1765-67 роках до Бачки виселилися й русини із Земплина (група з Великого і Малого Рускова, Чельовець, Нижнього Жипова, Кашова, Збегньова) і своє нове селище назвали Руські Керестур. Вони говорили по-руськи, називали себе тоді і називають себе й тепер русинами. Це також доказує, що в згаданих роках в Земплині й Забовчі тоді ще жили свідомі русини.

Багато русинів бачимо в Потиссі (в теперішній Мадярщині), декотрі з них ще і тепер у Мадярщині мають руський дух, а на їх належність, зокрема, вказує збережена їх віра, яку звуть „орос воллаш — руська віра“, тобто це греко-католицька віра. В їх церквах на іконах — старослов'янські написи, в них збереглося багато старослов'янських богослужбних книг, вірні багатьох парафій ще й тепер знають по-старослов'янськи проспівати цілу Службу Божу тощо. Це колишні русини. Коли в Потиссі є русини, не можемо називати словаками греко-католиків Земплина, бо як би ті потисські русини перелетіли через „словацький“ Земплин? Ця дійсність дуже пекуча, а словацькі дослідники її не хочуть бачити, обминають, не згадують. А, прецінь, в Потиссі і в Мадярщині багато руських сіл, такими їх називали в минулому і мадярські дослідники. Коли й куди вони туди прийшли? Вже ця логіка нам вказує, що вся територія Земплина й Потисся, Абауно, Торні, Шариша, всієї Пряшівщини й Татранщини були заселена русинами і тільки русинами. У всіх тих селах були руські парафії: так було записано у 1750 році. Якби ті парафії не були прадавніми, їх зліквідували б, а нові не дозволили б відкрити. Отже, населення з своєю руською вірою прадавнє, первісне.

8. Найбільшим і незаперечним доказом того, що Пряшівщину й Татранщину заселяли русини, є **східний обряд релігії, званий**

руською вірою, яка сягала аж до лінії Тренчин — Вац. На Пряшівщині й Татранщині назавжди залишилися незатертими сліди руськості населення: антропологічний тип, знаки мови, спосіб життя, звичаї, одяг, пісні, хотарні назви, а особливо віра, руська віра. Її протягом століть пробували ліквідувати як латинська Церква так мадярські й польські уряди та шляхта. Відкрито виходили розпорядження про придушення всього, що було руським. Добре запам'ятати основні історичні точки, пов'язані з руською вірою населення Пряшівщини й Татранщини:

а) Історичне Закарпаття, а в нім Пряшівщина й Татранщина, стали християнськими ще перед приходом місії Константина-Кирила й Методія на Велику Мораву. Ці апостоли слов'ян в дорозі на Мораву проходили Потиссям, на ньому зупинилися і його охрестили, залишивши там єпископа.

б) Пряшівщина й Татранщина не належали до Великої Морави. Якби вони до неї належали, то князь Святополк з Віхінгом були б їх ліквідували, як це зробили з Нітрянщиною й Великою Моравою.

в) Коли після нападу кочівних мадярів протягом тривалого часу нічого не знаємо про Нітрянщину, то в Потиссі аж до меж Нітрянщини відома Мархія Рутгенорум — Країна русинів і це підтверджують літописи, зазначаючи разом з тим, що ця країна християнська і має Вихорського руського єпископа.

г) Існування потужної Церкви східного обряду в Потиссі доказується і великим впливом руської Церкви на мадярів, їх християнізація й перебрання мадярами культури й багатьох руських слів.

г) Існування християнства східного обряду доказує і віднайдена Михайлівська ротонда з надгробною плитою болгарського князя з кирилівським написом з 1016 року. Там знайшлася й кераміка з IX ст., яка свідчить, що вже тоді там була християнська віра.

д) Словацькі історики доказують (і це правда), що Нітрянщина ніколи не була в східному обряді, бо там був єпископом Віхінг, який не допустив туди учнів Методія, тим більше, що того не бажав і князь Святополк.

е) Заселення Татранщини русинами доказують т. зв. „волоські поселення“, — це оселі русинів-пастухів, яких звали волохами. Ці волосько-руські поселення сягали аж до меж Нітрянщини, а

подекуди входили і в Нітранщину, а на півночі аж до меж Морави, яку подекуди також переходили. Ці волохи-русини були руської віри, що доказують документи урядових комісій, забілені ікони в колишніх руських, тепер латинських або протестантських церквах, назви осель, а особливо храмів, посвячених святим Східної Церкви, які частково збереглись дотепер, а в більшості були замінені латинськими святими.

е) Документи ще в 1300 році згадують єпископа Якова у Спішському Підгороді як руського єпископа Спіша й Татранщини. Збереглися там і єпископська мітра та уривки із старослов'янським текстом Євангелії, писаної кирилицею.

ж) Історія протягом більш як півтисячоліття не згадує назви „словак“ на території Словаччини, натомість уже в XII і дальших століттях згадує на Нітранщині русинів.

з) Історія не знає словаків східного обряду взагалі.

и) Перші латиняни на території Татранщини й Пряшівщини — це були німці, потім до них зачислені мадярські магнати, а пізніше насильно златинізовані русини.

і) Русини східного обряду заселяють північну частину Татранщини, що тепер в Польщі, далі Пряшівщину й Татранщину, а також Потисся, що тепер в Мадярщині. Це заселення було одноразове. Отже, русини східного обряду є на Лемківщині (в теперішній Польщі), в Потиссі (в Мадярщині), а ті греко-католики, що є між ними, на Пряшівщині, в жодному разі не могли бути словаками, а тільки русинами.

ї) Словаки з Нітранщини ніколи не приходили на Пряшівщину ані верхом (Татранщиною), ані півднем Словаччини. Чеські вчені правильно констатують: „Що на сході (Словаччини) є православне (східного обряду) — це руське, але що на східній Словаччині не є православне, те ще не є словацьке“. Католики й протестанти на східній Словаччині, — це не словаки, а златинізовані русини або переведені на протестантизм. Словаками є ті, що прийшли на східну Словаччину, зн. Пряшівщину, після 1918 року з Нітранщини.

й) „У XVI і XVII ст., — латинізація, реформація і антиреформація на території Татранщини, Пряшівщини та Потисся, а також турецькі війни мали фундаментальний вплив і на склад обставин

народностевих“ (Халоупецькі, с. 39). „Словацької колонізації Татранщини й Пряшівщини нема, на це нема документів, ніхто це в історії не згадує. Руська віра в Татранщині й Пряшівщині залишалася, але мова змішалася і національні риси втрачалися. Так було в Польщі, на Словаччині і Мадярщині. Цей процес тривав віками. Словакізація і мадяризація крокували разом з латинством. „Католицизм завжди був агресивним, де зустрічався з православною людністю, і тягнув за собою неодмінно денаціоналізацію, а православна віра переважно не виходила за границі оборони, часто дуже слабкої. Підтримувана німецька колонізація Татранщини й Пряшівщини зміцняла мадярський і словацький елементи, бо ці німці-католики змадяризувалися, а потім словакизувалися. Отже, тут Русь на цій границі протягом віків понесла великі втрати територіальні й національні, на користь мадярської і словацької національностей. В історії на це багато доказів: виселення русинів з міст, ліквідація руських церков, забирання руських церков і роблення з них костьолів, закривання руських парафій, заборона висвячувати руських священників і т. д.“ (М. Грушевський).

к) Апостольський Престіл ніколи не знав православних словаків або мадярів. Про таких ніколи не згадували ані історія, ані церковні найвищі інстанції. Мадярські латинські архієпископи знають тільки про православних, а пізніше — про з'єдинених русинів (греко-католиків). Церковна Унія була укладена з русинами, а не із словаками, не з мадярами і не з поляками. Це означає, що той, хто дотримується східного обряду, той сам або його предки були русинами. На Пряшівщині й Татранщині ані обряд, ані протестантизм жителів не означають, що ті жителі є словаками або мадярами. Це також русини, або бувші русини, златинізовані або переведені на протестантизм — це все робилося насильно. Отже, на Пряшівщині і в Татранщині латинізація і реформація означали денаціоналізацію.

л) Мукачівські єпископи, як православні нез'єдинені, так і з'єдинені, після Унії, називаються єпископами русинів (єпископі Рутгенорум), вірні називаються русинами, — всюди так у латинських джерелах, в королівських грамотах, в листах латинських

архієпископів і єпископів, у папських документах (Дулишкович, II, 74 — водить документи).

м) Латинський архієпископ Липпай у 1654 році і Спішське Державне Казначейство рівночасно заявляють (перший до Риму, комісія — цісареві), що русини живуть на Пряшівщині і в Татранщині „від непам'ятних часів“, мають своїх руських священників, які живуть як у нашій Естергомській єпархії, так і в цілому королівстві Мадярщини“ (з 5 вересня 1651 року).

н) Словаки були латинського обряду від початку. Пізніше прийняли лютеранство, а також навернулися до католицизму.

о) В попередніх розділах ми говорили про латинізацію загально в минулому. Тепер вкажемо, що та латинізація тривала постійно. Згідно з даними шематизмів за 1899 рік можна приблизно встановити, що за 45 років (від 1855 до 1900 року), в Мукачівській єпархії перейшло на латинську віру близько 300 тисяч греко-католиків. Кількість закарпатських русинів, що перейшли на латинську віру, збільшувалась, як правило, за рахунок урядників, які ставши панамі, приймали й панську релігію. Наведемо кілька сіл із Земплінського комітату:

Назва парафії **Відсоток греко-католиків у співвідношенні з іншими релігіями**

30-ті роки XIX ст. **1900-й рік**

Пакостов	59,3	42,9
Поляна Товарна	68,8	15,1
Шамудовці	59,5	42,9
Гнойне	60,8	50,7
Завадка (біля Собранець)	54,9	25,4
Стройняни (Михайлівці)	100,0	45,5
Єнковці	51,4	33,3
Ястрабе	93,7	50,3

(Петров: Пределы угрорус. речи, с. 79).

п) Ще звернемо увагу на погляди західних учених: „Всі народи, коли залишали поганство і приймали християнство, вони його приймали лише в одному обряді і ніколи його не приймали в

обох обрядах. Тому нема ані словаків, ані мадярів, які відразу прийняли б християнство західного обряду, та водночас християнство східного обряду. Мадяри спочатку прийняли християнство східного обряду, але під натиском заходу та під проводом Стефана I відмовились від східного обряду, а з тим і поділили свій народ на дві частини. І так нема і не було двообрядового народу. А коли між мадярами західного обряду існував і східний обряд, то ті люди були руського роду, який від самого початку прийняв східний обряд. Якщо бачимо тепер „мадярських греко-католиків“, то це не мадяри, але змадяризовані русини, на що є дуже багато історичних доказів. Історичні документи свідчать, що коли кочуючі мадяри прийшли в Паннонію, руський народ з тою назвою вже жив на цілому Історичному Закарпатті й визнавав християнство східного обряду. Цей руський народ свою віру, названу руською, ніколи не залишав. У своєму обряді він був далекий і від латинства, і від протестантизму. Ані латинство, ані реформація його не цікавила. На латинство й реформацію його протягом століть переводили насильно. А словацький народ був далекий від східного обряду. Словацький народ ніколи в історії не визнавав східного обряду, як також русини ніколи не були латинцями, а ще менше протестантами, хоч такими їх проголошували. Ані один документ в історії не згадує православних словаків. Про перехід словаків на Унію також нема найменших історичних свідоцтв. Словацький дослідник Варсік написав: „Словаки були римо-католиками, а русини православні“ (Др. Тимко Імре. Келеті керестийншийг, келеті едьгазок. — Б-пешт, 1971, с. 321; М. Лацко. Уніонсбевергунг ін Славішен Раум унд ін Руманіен, 1971; Лабош. Історія бачванських русинів, с. 286-287; Веснік Кріжевауке єпархіе. — Загреб, 1973, с. 4). Коли русини під натиском залишали свою віру й ставали латинцями чи протестантами, в такому випадку вони втрачали й свої національні ознаки. Із латинською чи протестантською вірою вони пропали для українського народу, а пристали до народу мадярів, словаків або поляків. Чеський учений Крал написав: „Словаки, протягом століть зісловакизували русинів, їх і тепер словакизують. Так можемо собі пояснити, чому тепер східна Словаччина не є ціла руська“ (с. 15). Вже М. Грушевський писав: „Ще на початку

цього століття мали бути значні останки русинів на Гроні, де тепер значаться самі словаки. Це села Погоріла, Полонка та останні“ (с. 223).

9. В першому томі цієї історії ми вказали на погляди словацьких академіків про Велику Мораву. Наперекір тому, все ще є словацькі романтики, які пишуть, що межі Великої Морави були на Ужі, що Велика Мораву займала цілу Пряшівщину тощо. Прочитаємо їх докази: „Бо є немислиме, щоби Святополк тоді не був забезпечив границі на сході, бо без сумніву, соляні джерела в Солеварі (біля Пряшева) йому служили. На це нема писемних документів, але досвідчує це в повній мірі й західнослов'янський і словацький характер населення на горішній Тисі в період приходу мадярів“ (Варсік, III, с. 463). Матуш Кучера пише: „У 892 році Арнольф вислав посольство до болгарського князя Владимира з проханням, щоб не дозволив возити сіль великоморав'янам із семигородських соляних копалень. Це була одна з причин того, що Святополк поширив свою владу і на Потисся, аж до соляних копалень“ (Словенско в добах стредовских. — Братислава, 1985, с. 303). Інші пишуть так: „Проф. XV є „тої думки“, що Пряшівщина належала до Морави“. Але та „думка“ ніяк не була підтверджена науковими аргументами.

Словацькі історики постійно досліджують питання „приходу русинів“ на територію Словаччини. Вказуючи на заселення русинами „північного пограниччя“, вони зовсім мовчать, що ті волохи-русини вже від непам'ятних часів сиділи не лише на прикордонній смузі, але і в середній і північній Словаччині, в цілій Татранщині та Пряшівщині. Згадують там і „гостей“, але не пишуть, що то були німці, які зайняли всі міста. Тому, що назви „словацький“ тоді ще не було, однак пишуть, що біля волохів-русинів жив осілий народ, який називають „домешнє населення“ не означаючи його національності. Пояснюючи назви сіл, хотарів, річок, потоків тощо, вони ті назви порівнюють до всіх мов, лише не до української. Наприклад, „Ощадницю заснували волохи“ — але не пишуть, що ті волохи — це руські пастухи. Або: „Село Терстяне на Ораві, засноване волохами. Їх храм був посвячений Пресвятій Богородиці, а пізніше змінений на храм Святого Духа. Священик Григорій подавав Причастя під обома видами. Їх насилували на протестантизм, але хоч їх

і ув'язнювали за почитання Пресвятої Богородиці, їх віру в Пречисту Діву не вбили. Їх храм перебрали протестанти. У 1672 році цар Леопольд I наказав забрати храм від протестантів і спішський прешпорт послав туди 12 єзуїтів...“. Так пише словацький історик, на кожному кроці замовчуючи, що Терстяне — це руське селище, над яким знущалися і протестанти, і латиняни.

Що скажемо з цього приводу? Все це не наука, не історія, а пропаганда романтизму.

Румунський учений про волохів у Татранщині й на Пряшівщині

Подивімося, що говорить про волохів і румунські назви румунський учений д-р Думітру Краняла (по-рум. читається Круняло) у своєму великому, на 600 сторінок, творі „Румунске вліви в Карпатах“. — Прага, 1938). Цього вченого хвилювало питання волохів, що заселяли цілу Татранщину (середню Словаччину), аж до Тренчина і перейшли навіть на Мораву (Моравске Валашко). Словацькі письменники намагалися довести, що то були румунські колоністи — волохами звані, а їх поселення на Татранщині назвали „волоською колонізацією“. Учений дослідив це і в своєму творі написав: „***Румунів ніколи не було в Татранщині, вони, як пастухи, відомі лише в Мараморошському комітаті, багато з слів, вказаних як румунські, не є румунськими.*** Всупереч, що документи з Татранщини ясно говорять, що волохи — це русини, словацьким письменникам це не годиться, бо в такому разі виявиться, що русини заселяли всю Татранщину, тому вони спершу твердили, що ті волохи були румунами, а потім, збиті з пантелику науковими дослідями, твердили, що тих волохів було не багато, ніби лише в 200 селах, а ще пізніше вигадали якусь волоську колонізацію, що ніби ті волохи-русини прийшли у XVI ст. і заселили Татранщину, чи поселилися між словаками“.

„Історія румунів дуже туманна. До початку XIV століття вона переплітається з історіями всіх сусідніх народів, але в тому періоді вона ще не була самостійна в смислі національному. Свідомість римського або латинського походження в румунсько-

му люди й письменстві взагалі не збереглися. Румуни жили від темних початків свого народу в сфері візантійського православ'я і жились візантійсько-слов'янською культурою“ (с. 18). „Історію перших румунських волохів історики створили лише на основі своєї здібності творити історичні фантазії“ (с. 18). „Історики дивились на початки румунського народу найабсурднішим способом: немовби вони постали з колоністів у Дакії“ (с. 23). „Нам невідомі території, на яких формувався румунський народ. Невідомі етнічні корені, з яких він постав і які ще домішки ввійшли в нього, ані період, у котрому румуни окупували територію, на якій тепер живуть. Деякі твердили, що румуни — це римляни, інші — що постали з різних зроманізованих племен“ (с. 25-26). „П. Й. Шафарик писав, що всі румуни, дакійські й балканські — того самого походження, це мішанина даків (траків і гетів), римлян і слов'ян“ (с. 27). „*Волох — не означає румун. Назва волох була загальною назвою пастухів, але не лише румунських, а взагалі пастухів, також інших національностей*“ (с. 45). „Всюди, де з'явилася назва „волох“, хоч це означало „пастух“, румунською наукою без вагання було визнане як „румун“ (с. 57). Словом „волох“ називали пастухів, щоб відрізнити їх від осілих хліборобів, причому без огляду на національність“ (Ф. Гибл. Деїни народа Булгарского, т. I. — Прага, 1930, с. 132). Так це було й на Балкані в сербів. „Румуни ніколи не були на територіях Історичного Закарпаття, де згадуються волохи, не були ані в Татранщині, ані на Мораві (Моравське Валахско), хіба що якийсь час були в Мараморші. Як могли б ми доказати, що ті волохи на Татранщині були румунами, коли там слів, подібних до румунських дуже мало, а історичних вісток взагалі нема?“ (с. 416). „З осібних імен волохів, які їх уводять Валек і Кавуляк (словацькі письменники), взагалі не можна судити про їх румунську національність. Тому суджу, що назва волох — „валах“ сама по собі і в Карпатах не є доказом румунської національності, якою не була і на Балкані“ (с. 416). „На основі вісток з XI ст. волох на Балкані також означало пастух“ (с. 417).

Румунський учений критикує і словацьких учених (напр. Кавуляка), які пишуть, що „між іменами волохів у Татранщині є румунські, зазначаючи: „В Татранщині нема жодного імені певно

румунського, а імен походження українського є багато (Петренко, Микита, Олекса)“ (с. 183). Далі знову спростовує погляди згаданого Кавуляка: „На Спіші постало село Спішські Влахи, але це не румуни, але „вілла італорум“ (Халоупецкі. Старе Словенско, с. 280-282). „Довкола цього містечка є поселення суто руські ще й тепер: Мнішек над Попрадом (1255), Остурня (1313), Каменка (1315), Олшавиця (1316), Репаші (1321), Якубяни (1322), Белцмановці (Село) (1326), Ярембина (1329), Липник (1338), Сулин о Фолварк (1342), — також русинами були волохи, що в 1270 році згадувалися на Спіші: Порачі, Топлиці, Завадці“ (с. 183). „Число „волоських осад“ постійно зростало... згадують їх документи на Ораві в 1564 р. і там волохи мали свого воеводу. Село Зволеньська Валаска є документоване в 1470 році. В Шаріші маємо вістку про волоське воеводство з 1359 року, в Тренчанському комітаті — з XVI ст. З документів, що збереглися, „ці волохи“ не були румунами за національністю, а русинами. Запитую: чого до XV ст. ніде на Словаччині не знаходиться одне пастуше слово походження напевно румунського? Самої назви „волох“ не вистачає, щоб ствердити, що волохи були румунами“ (с. 184-185). „Український вплив сягає далеко на захід. Й. Валко пише, що руські впливи можемо констатувати і в діалектах північно-опавських, описаних Бартоше“ (Пувод колоністу в XIII ст. ЧММЗ VIII, с. 268, зам. 1, с. 466-467). Що волохи були русинами, є докази історичні, етнічні та епічні.

Румунський учений далі детально аналізує слова, що вважаються ніби румунського походження, й пише (цитуюмо, наводячи сторінку його твору): „Румунські слова, вживані в пастушій термінології та в назвах полонини і гір, не завжди є румунські. Зі слів там наведених мусимо найперше виключити слова, які рішучо є не румунського походження: *Бескид, Клива, Лопушна, гуцул, Тамри* (автор уводить більше), — далі слова, що їх не можна рахувати за румунські: *грунь, кошара, Кичера, Магура, житниця* (с. 445), — слова, помилково приписувані румунській мові, такі як: *Говерля, Кукул, Гургулат, Гирлата, барбениця, плесо, сокотити*, — слова, що їх мають спільно українці й румуни: *барда, трембіта, кулеша, капці, тайстра* (с. 439-441), — слова, що в Карпатах спільні для українців, поляків і румунів: *румизати,*

бриндзя, колиба, кулайстра, кляг, урда, поляна, ватра (с. 442-444). „Слів, певно, румунського походження, що зустрічались би на Моравському Валашску, взагалі нема“ (с. 442). „Прямого впливу румунів, зокрема етнічного, на русинів взагалі не було. Є лише помірно мале число слів з пастушої термінології румунського походження (всього 24 слова), але навіть вони не свідчать про прямиий вплив румунської мови на русинів“ (с. X).

Автор пише далі так: „В Карпатах є багато назв: *Кичера, Кікула, грунь, діл, Магура, прислоп, кошариско, салаш, колиба, поляна, волох*“, — такі назви на румунській території не знаходяться (с. 93). Чеські вчені вважають, що деякі слова є „румунські“, а їх в румунських словниках я не нахожу... І коли вони є на Мораві, не є це вплив румунський, але український“ (с. 117). „Наприклад, до румунських слів вони всунули і слово „оренда“ — а це слово багато більше розгалужене в українській мові, ніж в румунській“ (с. 134). „Слово „грунь“ на румунській території зустрічається в сім разів менше, ніж у Карпатах (приб. 30:200) і в румунській мові далеко менше відоме і вживане, ніж у Карпатах слов'янських“ (с. 137). „Поширювачами слів *грунь, житниця* й інших — від другої половини XIII ст. вважаю русинів, і на румунській території поширення тих слів можна пояснити, як прямиий вплив колишніх українських поселень, від яких румуни могли ті назви перенести й на румунські території“ (с. 291). „Слово *гуня* не румунське, воно є у всіх слов'ян і перейшло з латинського та свідчить про прямиий зв'язок слов'ян з римським світом в період, коли ще в історії про румунів не було що говорити“ (с. 292). „Сумніваюся в румунському походженні слова *клебаня*, це лише місцева назва в румунів в Буковині, перебрана від українців“ (с. 312). „Не є румунського походження ані слова *кочерга, колиба, кошара*, наприклад, слово *кошара* на території Румунії в містопису ця назва не знаходиться“ (с. 312, 313, 315). „Слова *Кичера, Магура, плай, поляна, менчул* не румунського походження. В Мараморші є аж 300 Менчулів, є ця назва і в Татранщині (між Жіліною і Брутками) — всі свідчать про впливу руський, рознесений, без суперечки, пастушим руським елементом“ (с. 361). „Слово *аркан* називане ніби румунським, взагалі не румунського походження. Воно існує в українській мові як

мотуз для ловлення коней, але і як танець — і немає нічого спільного з румунською назвою“ (с. 200). „Є слова, що їх румуни прийняли від русинів (с. 207), — слова, в яких нема причини називати румунськими і вони знаходяться в інших слов'янських мовах (с. 209), наприклад слово *бурдюг* прийняли румуни від українців, так само слова *галетка, путина*“ (с. 217, 276, 278). „В румунській мові слова *салаш* нема“ (с. 377). „Слово *трембіта* не румунське, воно дісталось в румунську мову під впливом українським, румуни на цей інструмент мають своє слово *буціна*“ (с. 402). „*Бриндзя* — українське слово, звідки його взяли румуни, ніхто не пояснив“ (с. 221). „Слово *житниця* невідоме в цілій Румунії на північ від Дунаю, за винятком найпівнічніших частин“ (с. 428).

Далі румунський учений робить такі висновки: „Волоський елемент засяг аж на Мораву, але найважливіша пастуша термінологія всюди не румунська, не румунські й назви місцевостей, отже нема доказів на існування на тих територіях румунського елементу. Взагалі не розумію, чого всі відкликаються на румунську мову... Це, певно, часова мода того періоду... Та ж русини мали також розвинене пастушество“ (с. 376). „Завжди підкреслювався румунський характер і походження пастушества в Карпатах. Про це постійно говорилося й писалося. Як ми бачили, наводилися слова, які ані в четвертині цілого числа не є румунського походження. Тому відважуюсь твердити, що карпатське пастушество не є чисто румунського походження. Є тут і елементи старші, праслов'янські, і старші слов'янські“ (с. 467). „Доба, коли після подібності життя в Карпатах і в Румунії було все вказуване як румунське, — вже давно є дуже віддалена“ (с. 472). „Волоське життя в Карпатах є домашнього карпатського походження й поширювалося з областей карпатських притоків Тиси як на захід, так і на схід. Назви місцевостей і назви молочних виробів (житниця й ін.) переконують нас у тому, що карпатоукраїнське пастушество сягало своїм впливом до областей румунських“ (с. 465). „Про взаємні карпатоукраїнські і карпаторумунські стосунки можемо переконатися при розборі важливих слів, як *кошара, кичера, житниця*, які рішучо не є словами румунського походження і декотрі з них дісталися і в румунську мову.

Це свідчить про карпатоукраїнський вплив на румунську мову, який в принципі не маємо виключати“ (с. 466). „Про руські поселення в Семигороді свідчать як історичні джерела, так і містопис, а це назви сіл як Русу-Баргаулу і Поляна Руска, в яких збережена первісна руська форма Руска, і вона протягом століть не була пристосована до румунської мови, де правильно мусіла б звучати: „русеаску“ (с. 290).

Тому, що словацькі письменники пишуть про „волоську колонізацію“ русинів у Татранщину, румунський учений вказав на села з роками їх згадки в історичних документах, **як на руські села, що існували кілька століть перед цією „волоською колонізацією“**.

При тому ті волохи-русини Татранщини завжди трималися й були руської віри. Про це свідчить хоч таке. Святий Миколай — популярний святий Східної Церкви, — волохами-русинами вибрано за охоронця їх храмів. Так був охоронцем храмів разом 133-х, а ще й тепер є в 86 існуючих храмів, і в 47 — закинутих храмах. (Й. Гудак. Патроцінія на Словенску. — Братислава, 1984).

Хронологія подій в 1526-1717 рр.

Після Могачької битви Мадярщина була розділена на три частини: турецьку, семигородську і габсбурзьку. До семигородської належала сучасна Закарпатська область включно з Мукачевом. Ужгород з Пряшівщиною і Татранщиною належали Габсбургам, а Потисся — туркам. З цієї причини від 1527 року до 1717 року, тобто протягом 200 років територія Закарпаття була в стані війни, яку вели між собою Габсбурги й семигородські мадярські князі, котрим допомагали турки й татари. Крім того були часті турецькі набіги на південні частини Закарпаття в Земпліні, Ужанщині, Бережанщині, Угочі та Мараморощі. Внаслідок нападів руйнувались села, відводили населення в ясир, спустошували країну, люди втікали в гори. Ті події несли з собою вбивства, стражданья. Подивімося на ті події:

1526 — битва під Могачем, поразка мадярського війська відкрила туркам дорогу в середню Європу. Одна частина мадярської шляхти вибрала королем Івана Заполі, друга — Фердинанда Габсбурзького. Бої між їх військами здебільшого відбувалися на Закарпатті;

1527 — семигородський князь Заполі облягає замок Чичаву на Ондаві і спалює його;

1528 — Заполі програє битву біля Кошиць і втікає в Польщу;

1529 — починає поширюватися реформація;

1530 — в Мараморощі пошесть чуми;

1532 — протестантизм поширюється в Мукачеві;

1542 — сарана спустошить Шариш;

1544 — сарана налетіла на Левочу так густо, що не можна було бачити церкву й доми, зжерла урожай, а коли сіла на землю, то утворила шар на товщину руки або й на дві;

1545 — сарана спустошить околиці Бардієва; в Левочі чума вбиває 800 душ, в Кежмарку — 1400;

1546 — сарана спустошить Спіш, військо цісаря Фердинанда облягає Хустський замок і здобуває його, в той час вибухає чума; в Ужгороді заснували реформатську парафію;

1548 — мадярські протестантські війська руйнують монастир василіян у Задньому, вбивають ігумена Семена Стойку, вбитого роздягають і розрубують;

1548 — при здобутті замку Мурань на Татранщині згадуються волохи — руські пастухи, як давно там осілі жителі.

1551-1600 — Мукачівські єпископи в період Закарпатських воєн на

Закарпатті: Василь I (1551-52 рр.), Іларіон (1556-1561 рр.), Евтимій (1561-1568 рр.), Василь II (1568-1597 рр.), Гавриїл 1599 р., Петроній 1600 р.;

1554 — чума в Бардіївщині, Шариші і Спіші;

1555 — чума в Марамороші;

1555 — Авгсбурзький релігійний мир — кесар Карло V визнав перед реформаторами рівність з католиками;

1556 — війська Семигородської княгині Ізабелли, вдови Заполі, грабують і спалюють 300 сіл на Закарпатті та Грушівський монастир;

1556 — мадярські стани знову звернулися до короля вимогою, щоб чужі краї не приймали втікачів з маєтків мадярської шляхти;

1557 — бої цісарських військ з семигородськими біля Ужгорода й Середнього. Шляхта Ужгорода проголосила підданих русинів „дідично кріпаками“, отже, навечно прикованими до землі. На Ужгородщині бачимо „підданих, які зловільно втекли“, так шляхта називала втікачів (русинів);

1558 — семигородська княгиня Ізабелла наказала вбити визначних мадярських феодалів, яких звинуватила у змові;

1561-1562 — турки захоплюють Хуст, Токай і верхнє Потисся;

1564 — велика й кривава облога Ужгорода заповільняється, але Ужгород не здався;

1564-1576 — триває чума на Спіші;

1566 — турки взяли в облогу Мукачівський замок, знищили зону між Самошем і Тисою; при облозі Сиготу поліг султан Сулейман II;

1567-1568 — семигородський мадярський князь Зигмонд Заполі видав строгий наказ-закон, яким зобов'язував семигородських руських священників вживати в церквах замість дотеперішньої старослов'янської мови, народом званої руською, мову румунську. Так набрала темпів румунізація руського населення Залісся;

1570 — на Спіш напали турки і спустошили його;

1571-1575 — повстання мадярського магната Іштвана Баторі;

1570 (4.III) — Спішська Державна Комісія послала до Відня звіт про русинів Спіша й Татранщини, в якому голосила, що вона пройшла всю територію, заселену русинами, що „число русинів велике, і вони живуть від Мукачева до Тренчина“ і оселилися тут перед багатьма роками;

1594 — татари в кількості 40-60 тисяч душ через Галичину увірвалися на Закарпаття, зійшли долиною річки Ріки в Мараморощину і пройшли Закарпаттям, спустошуючи околиці аж до Спіша;

1596 — Берестейська церковна Унія;

1599-1600 — на Левочу і Спіш напали татари;

1600 — чума на Спіші й Шариші;

1600-1651 — Мукачівські владики в період мадярських магнатських повстань: Сергій (1600-16), Петроній (1620-27), Іван Грегорович (1627-32), Василь Тарасович (1630-51), 12 грудня 1640 р. — 4 квітня 1642 р. владики Василь Тарасович у в'язниці; 1640-43 рр. Порфирій Ардан, далі Софрон Юсько;

1600 — вістки про монастирі на Закарпатті;

1603 — спалено Краснобродський монастир;

1604 — магнатське повстання Іштвана Бочкай проти Габсбургів;

1606 — несподівано помер Бочкай і війну продовжує Габор Бетлен;

1606 — війна і голод на Закарпатті; жовніри в Пряшеві їли коней і кішок;

1612 — Краснобродський монастир знову збудований;

1614 — невдала спроба завести в Краснобродському монастирі церковну Унію;

1616-1716 — початок боротьби католицької Церкви проти реформації; антиреформація; боротьба тривала 100 років;

1618-1648 — 30-річна війна між Габсбургами й коаліцією;

1619-1622 — магнатське повстання Бетлена;

1619 — велика пошесть чуми в Шариші;

1620 — чума в Бардієві, яка протягом двох місяців забрала більше 200 життів;

1622 — голод і чума на Спіші;

1630 — знову чума в Левочі;

1631 — в Забовчщині (середнє Потисся) руське селянське повстання за руську віру під проводом Чесаря;

1630-1648 — після смерті Бетлена (1629) магнатське повстання веде Юрій I Ракоці;

1635 — Юрій I Ракоці облягає Хустський замок, він претендує на польський трон;

1640 — Янош Другет, щоб латинізувати Угорщину, переніс з Гуменного в Ужгород колегіум єзуїтів „з подяки за те, що єзуїти на вернули на католицьку віру його рідню з блуду лютеранізму“.

1644-1648 — великі бої на Закарпатті між військами Юрія I Ракоці й цісарськими. Другет з Ужгорода втікає в Польщу;

1644 — чума в Пряшеві;

1645 — чума в Левочі і на Ужанщині. Того ж року в Бардієві холера, померло 2400 душ;

1646 (24.IV) — в Ужгородському замку, в капличці, яка стояла на

подвір'ї замку, була укладена церковна Унія;

1647 — на Закарпаття вторглися турки і спалили околицю Сечовців;

1648 — в Марамороші пошесть на вівці;

1649-1654 — повстання українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1593-1657) проти польської влади;

1648 — після смерті Юрія I Ракоці князем Залісся стає Юрій II Ракоці (1648-1662). Він вів постійні війни, претендуючи на польський трон.

1648-1649 — посольство Юрія II Ракоці до Богдана Хмельницького і Хмельницького до Ракоці.

1650 — вийшов цісарський патент проти опришків, рух яких став дуже поширеною формою боротьби проти закріпачення;

1650 — вістка про монастир у Малому Березному;

1651-1706 — Мукачівські єпископи після укладення церковної Унії: Петро Партеній Петрович (1651-1665), Іван Йосиф Волошинський (1671), Теофан Маврокордато (1678-1686), Порфирій Кульчицький (1681-1686), Рафаїл Ангел Гаврилович (1687-1688), Методій Раковецький (1687-1689), Іван Йосиф Декамеліс (1689-1706);

1654 (2.VII) — латинський архієпископ Мадярщини Юрій Липпай у своєму протоколі для Римської Курії дає детальне звернення, в якому пише, що від Спіша до Семигорода живуть русини;

1657 — спільний похід військ Юрія II Ракоці і козаків Богдана Хмельницького під проводом полковника Ждановича на Польщу;

1657 (20. VII) — помер гетьман Богдан Хмельницький;

1660 (у січні) — Острохолмський мадярський латинський архієпископ Юрій Липпай видав грамоту, в якій обіцяє руському священикові всі привілеї, що їх має латинський клир (уводять її в оригіналі Дулишкович II, с. 118);

1661 — поставлений монастир у Мстичеві;

1658-1721 — Мараморошські нез'єдинені владики: Йоаникій Зейкан (1658-1688), Йосиф Стойка (1692-1711), Стефан Пап (1711-1717), Доситей Теодорович (1718-1721);

1661 — турки підійшли під Хуст;

1662 — князем Семигорода став Ференц I Ракоці, його війська разом з турецькими пустошать Закарпаття;

1662 — чума на Спіші, Пряшівщині і в Кошицях;

1664 — знову чума;

1664 — австро-мадярський цісар розташував на Закарпатті, Пряшівщині та Татранщині численні німецькі війська на постій;

1664-1671 — змова мадярських магнатів „за свободу“, відома під

назвою „змова Вешелинів“;

1665 — пошесть на вівці та голод на Закарпатті;

1668 — турки знову вторгнулися в Землин;

1668 — вдова Ференца I Ракоці Софія Баторі поселила єзуїтів у руських містах — Потоці і Мукачеві із завданням вести латинізацію русинів;

1669 — цісарські війська стоять постоем на Закарпатті;

1670 — повстання Імре Тикілі, його кальвіністські війська нищать руські церкви на Закарпатті, пробивають ікону Богородиці в Клокочові, та ікона слезить;

1675 — багато пожеж на Закарпатті запорочених куруцями — мадярськими кальвіністськими військами;

1676 — війська грабують, голод на Закарпатті;

1677 — під Королевом над Тисою куруци разом з татарами розбивають цісарські війська й підходять аж під Пряшів;

1678 — вождем куруців стає молодий Імре Тикілі, багатий магнат;

1677-1678 — приходить на Закарпаття цісарське військо під командою Карафи. Тикілі відступає з куруцями в напрямі Семигорода;

1678 — жадлива чума в Ужгороді, загинули всі прихожани за винятком 6 родин;

1679 — чума винищила цілі села й околиці. Куруци Тикілі разом з татарами ввійшли в Ужгород, повбивали латинян, а місто запалили. Куруци зайняли й Левочу;

1679 — протиунійні виступи Михайла Андрелли;

1680 — куруци на Спіші й Шариші, спалили околицю Бардієва;

1681-1682 — Закарпаття стало постійним полем бою; то цісарські виганяють куруців, то куруци цісарських;

1683 — поразка турків під Віднем;

1684 — куруци здобули Кошиці, випалили передмістя Бардієва. Куруци зловили графа Другета з Гуменного, який був на стороні цісарських військ, і Тикілі дав його в Кошицях стяти. Так загинув останній тиран з династії Другетів, яка понад 400 років володіла на Ужгородщині, Гуменщині та Маковиці;

1685 — цісарський головнокомандуючий генерал Карафа виганяє куруців зі Спіша. Цісарське військо прийшло на зимовий постій в Мараморош;

1685 — цісарський генерал Карафа розташовує на зимівлю в селах Марамороша 4 тисячі цісарської кінноти і тисячу піхотинців.

1685 — залишився запис в селі Фричка на Пряшівщині з 1690 року: „Це село у 1685 році дуже спустіло, його людність порозходилася,

втікаючи від наступаючого польського й цісарського німецького військ. Війська забирали все: пшеницю, жито, ячмінь, овес, сіно, гусей, свиней, поросят, солонину, овочі свіжі й сушені, вино. Крім того вояки розбивали й спалювали багато домашніх речей, устаткування й під загрозою випалення домагалися відкупного. До того ще приходили контрибуції, що їх вимагали як куруцькі, так і цісарські війська, грошові й натуральні данини;

1685-1688 — Карафа зайняв ціле Закарпаття, лише не здався Мукачівський замок, який захищала жінка Тикілі Ілона Зріні;

1685-1688-1691 — Тикілі ще вривається в Мараморош, але Хустський замок вже постав проти куруців, тому що ті грабували населення;

1687 — генерал цісарських військ Карафа чинить в Пряшеві жорстоку розправу над мадярською шляхтою, яка ввійшла в історію під назвою „пряшівської різні“;

1688 — Ілона Зріні, дружина Тикілі, здає Мукачівський замок;

1689 — заснування Зарічського монастиря;

1689-1691 — Залісся дісталось Габсбургам;

1690-1697 — бунти руських селян у Токаї, на Земплині;

1691 — обидві сторони безжалісно палили руські села Закарпаття — цісарсько-німецька і куруцько-мадярська, воюючи за справи, з якими русини не мали нічого спільного;

1692 — цісар Леопольд видав диплом, за яким руські „батьки“, тобто духовенство, в правах і привілеях зрівняне з латинським;

1693 — Мукачівський єпископ Декамеліс навідав руську церкву в Егері і сусідніх з нею парафіях, і сказав їм, щоб прийняли за священика лише ту особу, яку він їм пошле. Їх пароха Михайла Заздравецького в уряді підтвердив Декамеліс. Отже в Егері і його околиці жили русини і мали свої руські парафії;

1693-1694 — сарана на Верховині, все знищено;

1696 — перше слезіння ікони Богородиці в Бовчі;

1696 — важливий лист владики Декамеліса до цісаря на захист Руської Церкви й духовенства та народу Закарпаття;

1697 — битва коло Зенти, велика перемога австрійських військ під проводом принца Євгена Савойського над турками;

1697-1701 — в цих роках з півночі на Закарпаття часто нападали поляки, русини Верховини мусіли самі захищатися. Польських нападників загнали аж до Сяноку;

1698 — напад русинів Маковиці на Зборовський замок;

1698-1701 — голод на Закарпатті;

1699 — слезіння ікони Богородиці в церкві села Микола в Заліссі;

1703 — повстання руських селян на Берегівщині, битва біля Довгого, в якій повстанці були розбиті і полягло з них до 200 осіб;

1703-1704 — повстання Ференца II Ракоці. Повстанці-русини захопили Хустський замок і облягли Ужгород;

1704 — повстанці-русини захопили Ужгородський замок;

1705 — слезіння ікони Богородиці в Рафаївцях;

1705 — засновано Драгівський монастир;

1708 — поразка військ Ференца II Ракоці;

1708 — холера на Закарпатті, на Нітрянщині померло 310 тисяч людей;

1078 — повстання гетьмана Мазепи, через Хуст і Закарпаття повертається Керман, євангелічний пастор;

1709 — Ференц II Ракоці знову обіцяє русинам визволення від кріпацтва, якщо ті стануть до його війська. Його заклик був неуспішний, йому вже не вірили;

1710 — вістка про Вільхівський монастир;

1710 — польські війська принесли на Закарпаття холеру і багато народу вимерло;

1710 — Ференц II Ракоці втікає в Польщу, його війська здаються австрійським. Повстання було закінчено Сатмарським миром;

1711-1713 — в Татранщині Юра Яношик на чолі опришків боровся проти утисків мадярської шляхти. У березні 1713 року він був у Липтовському св. Микулаші страчений;

1715 — друге слезіння ікони Богородиці в Бовчі;

1716 — заснування Боронявського монастиря;

1717 — слезіння ікони Богородиці в Павлові біля Мішкольця. Останній напад татарів на Закарпаття. На Мараморош напала 20-тисячна орда і з великим ясиром проходила біля Хуста;

1717 — єзуїти виготовили проект знищення Руської Церкви і почали здійснювати його за посередництвом Егерських єпископів.

Турецький наступ	3
Битва під Могачем. Поділ Мадярщини	3
Події на Закарпатті після битви під Могачем (1526)	5
Підданство у XVI ст. в період розколу Мадярщини	7
Слов'янські поселення в Заліссі (Трансильванії, Семигороді)	11
Реформація на Закарпатті та її причини	40
Антиреформація	55
Європейські події й політика в XVI і XVII століттях	63
Закарпаття до магнатських повстань	65
Заліянські війни на Закарпатті. Спалення Мукачівського, Грушівського і Заднянського монастирів	70
Мадярські магнатські повстання на Закарпатті	76
Антигабсбурзькі повстання мадярських магнатів	76
Повстання Іштвана Бочкая (1604-1606)	76
Повстання Габора Бетлена (1619-1629)	82
Повстання Юрія I Ракоці (1644-1648)	84
Повстання українських селян Закарпаття під проводом Часаря	84
Повстання Юрія I Ракоці	87
Війни Юрія II Ракоці на Закарпатті	91
Події на Закарпатті після смерті Юрія II Ракоці	99
Повстання Тикілі (1678-1688)	105
Знищення над руським населенням Закарпаття після придушення повстання Тикілі	113
Ситуація напередодні селянського повстання у 1703 році та війни Ференца II Ракоці. Серія повстань руських селян Закарпаття	114
Магнатське повстання Ференца II Ракоці	118
Загальні висновки щодо магнатських повстань	127
Загальні висновки про повстання Ференца II Ракоці	128

Мукачівські єпископи в період заліянських боїв на Закарпатті	136
Українська Церква Закарпаття в період мадярських магнатських повстань (1600-1711 рр.)	141
Перші кроки у запроваженні Унії на Закарпатті. Вістки про перші школи	141
Василь Тарасович, єпископ Мукачівської єпархії	144
Святодухівський монастир у Красному Броді	150
Доля закарпатоукраїнського духовенства перед Унією	164
Церковна Унія на Закарпатті у 1646 році	171
Чому була запроваджена Унія?	175
Унія була укладена з русинами	178
Підданство на Закарпатті в XVII столітті	185
Публічні повинності підданих	189
Урбаріальні повинності підданих	191
Підданство в українських селах Закарпаття під час володіння турків	192
Підданство після відходу турків	193
Рух опору закарпатських українців проти закріпачення	195
Рух опришків	195
Втечі українських селян	200
Мукачівські єпископи після запровадження Унії	209
З'єдинені Мукачівські владики	209
Боротьба єпископа Декамеліса	225
Антиунійний виступ Михайла Андрелли	229
Роздвоєння ієрархії на Закарпатті	233
Нез'єдинені православні єпископи	233
Доля закарпатоукраїнського духовенства після запровадження Унії	238
Руський священик Закарпаття	244
Слезіння ікон Пресвятої Богородиці	250
Подія слезіння й плачу ікони Богородиці в Клокочові	251
Перше слезіння ікони Пресвятої Богородиці в Бовчі в 1696 році	257

Слезіння ікони Пресвятої Богородиці в селі Микола 1699 року	267
Слезіння ікони Пресвятої Богородиці в Рафаївцях у 1705 році	270
Друге слезіння ікони Пресвятої Богородиці в Бовчі в 1715 році	270
Слезіння ікони Пресвятої Богородиці в селі Павлово в 1717 році	277
Чому слезили ікони Пресвятої Богородиці в церквах Закарпаття?	279
Монастирі на Закарпатті в XV-XIX століттях	284
Монастир у Білій Церкві — біля 1350 року	285
Монастир біля Тересви — біля 1389 року	285
Монастир у Сопунці — з XIV століття	286
Монастир у Сарвасосі — з XIV століття	286
Монастир у в Барсані — 1390 рік	286
Монастир Углянський або Зановський — з XIII століття	287
Монастир у Когні — 1411 рік	288
Монастир святої Катерини, мучениці, на Вигорлатській горі — 1487 рік	288
Мстичівський (Імстичівський) монастир св. архангела Михаїла	290
Зарічський монастир — 1689 рік	290
Драгівський монастир святого Миколая	291
Вільхівський монастир св.св. Петра і Павла	292
Монастир в селі Монастирець, що біля Горінчева Хустського району	292
Монастир святого Хреста на горі Городище при Білках	292
Монастир в урочищі Телятник біля Білок	293
Монастир Святомиколаївський в Малому Березному на Ужгородщині	293
Благовіщенський монастир в Бороняві, що біля Хуста	293
Хрестовоздвиженський монастир на Буковій гірці	294
Період після повстання Ференца II Ракоці	298

Нищення руських сіл. Нові магнати на Закарпатті. 20-тисячна татарська орда на Закарпатті	298
Цигани на Закарпатті	300
Латинство й реформація як денаціоналізатори українського населення Закарпаття	303
Межі українських поселень на Пряшівщині та Татранщині	322
Румунський учений про волохів у Татранщині й на Пряшівщині	431
<i>Хронологія подій в 1526-1717 рр.</i>	437

ПАП, о. Степан

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Том II

Редактори: о. Ігор Пелехатий
Володимир Криворучко

Комп'ютерне виконання Марії Дзєбчук

© Видавництво „Нова Зоря“,
м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5,
тел./факс (0342) 55-24-45; тел. (03422) 254-49
<http://www.il.if.ua/~nz> e-mail: nz@il.if.ua
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
суб'єкта видавничої справи
серія ДК №402 від 04.04.2001 р.

Підписано до друку 01.07.02. Формат 60x84 1/16
Папір офсетний. Гарнітура латинська. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 28,13. Ум. фарбовідб. 28,53. Обл. вид. арк. 22,1.
Зам. № 120.

Віддруковано у друкарні видавництва „Нова Зоря“.
м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5,
тел. (03422) 254-49

